

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Ανταγωνισμός, Αντιπροσώπευση και Ηθική
στο έργο του Ernesto Laclau**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννης-Μάρκος Πολάκης

Χανιά, 2021

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ανταγωνισμός, Αντιπροσώπευση και Ηθική
στο έργο του Ernesto Laclau

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ιωάννης-Μάρκος Πολάκης

Χανιά, 2021

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Γρηγόρης Ανανιάδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Μέλη: Γιάννης Σταυρακάκης, Καθηγητής Τμήματος Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Πολιτικών Επιστημών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Copyright © Πολάκης Ιωάννης Μάρκος, 2021

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Αφιερωμένο με αγάπη στη σύζυγο μου Σμαράγδη, την κόρη μου Δάφνη και την ευρύτερη οικογένεια μας, όλο τον πλούτο, τη δόξα και την καλή τύχη που θα μπορούσα να ζητήσω...

Χρονολογική λίστα κύριων γραπτών Ernesto Laclau

- 1977, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο.
- 1983 « “Socialism”, “the People”, “Democracy”: The Transformation of Hegemonic Logic», *Social Text*, τχ. 7 (άνοιξη – καλοκαίρι, 1983), Duke University Press, σ. 115-119.
- 1985, με Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- 1987, με Mouffe Chantal, «Post Marxism without apologies», *New Left Review*, τχ. 166 (November/December), σ. 79-106.
- 1990, *New Reflections on the Revolution of our Time*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- 1991, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty’s “Liberal Utopia” », Miami Theory Collective, (επιμ.), *Community at loose ends*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη.
- 1993, «Discourse», επιμ. R. A. Goodin, P. Pettit, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Basil Blackwell, Οξφόρδη.
- 1994, «Minding the gap: The Subject of Politics», στο E. Laclau κ.ά., *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, σ. 11-39.
- 1994, «Why do Empty Signifiers Matter to Politics? », επιμ. J. Weeks, *The Lesser Evil and the Greater Good*, Rivers Oran Press, Λονδίνο.
- 1995, « The Time is Out of Joint», *Diacritics*, τόμ. 25, τχ. 2, (Καλοκαίρι), σ. 86-97.
- 1996, «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 1, τχ. 3, σ. 201-220.
- 1996, *Emancipation(s)*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- 1996, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», στο C. Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge: London & New York, σ. 49-70.
- 1997, με Judith, Butler, «The Uses of Equality», *Diacritics*, τχ. 27 (1), σ. 3-12.
- 1999, «Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau’s Political Philosophy», συνέντευξη: Worsham, L., Olson, G., *JAC: A Journal of Rhetoric, Writing, Culture, and Politics*, τχ. 19, σ. 1-34.
- 2000, με J. Butler, S. Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.

- 2001, «Can Immanence Explain Social Struggles?», *Diacritics*, τόμ. 31, τχ. 4 (Χειμώνας), John Hopkins University Press, σ. 2-10.
- 2002, «Ethics, Politics and Radical Democracy - a Response to Simon Critchley», *Culture Machine*, τόμ. 4.
- 2004, «Glimpsing the Future», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 279-328.
- 2005, «On Real and Absolute enemies», *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, David Howarth (επιμ.), Routledge, Νέα Υόρκη, σ. 223-230.
- 2005, *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- 2005, «Populism: What's in a Name? », στο Francisco Panizza (επιμ.), *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη, σ. 32-49.
- 2006, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», *Critical Inquiry*, τόμ. 32, τχ. 4 (Καλοκαίρι), σ. 646-680.
- 2006, «Ideology and Post-Marxism», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 11, τχ. 2, σ. 103-114.
- 2014, *The Rhetorical Foundations of Society*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη.
- 2015, «An interview with Ernesto Laclau: questions from David Howarth», David Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, Routledge, Νέα Υόρκη, σ. 257-271.

Συντομογραφίες τίτλων

HSS: *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*

EM: *Emancipation(s)*

EE: *Για την επανάσταση της εποχής μας (New Reflections on the Revolution of our Time)*

CHU: *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*

OPR: *On Populist Reason*

RFS: *The Rhetorical Foundations of Society*

Ευχαριστίες

Αναμφίβολα, στο τέλος ενός πολύχρονου και κουραστικού ταξιδιού, όπως είναι η συγγραφή μιας διδακτορικής διατριβής, είναι πολλοί αυτοί που έχουν συμβάλλει ουσιωδώς σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό στην επιτυχημένη ολοκλήρωση του.

Ως είθισται, θα ήθελα να ευχαριστήσω, καταρχάς, όλα τα μέλη της εξεταστικής επιτροπής και, ειδικότερα, τα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τους Γιάννη Σταυρακάκη και Αλέξανδρο Κιουπκιολή και τον Παντελή Μπασάκο που με τα σχόλια, τις παρατηρήσεις και το έργο τους βοηθούσαν να διορθώσω την πορεία μου.

Ακόμη, οφείλω ευγνωμοσύνη στους γονείς μου, τη σύντροφο μου και την κόρη μου που υπήρξαν ακούραστοι αρωγοί και συνταξιδιώτες μου στην προσωπική μου αυτή αναζήτηση, με ενέπνευσαν να επιμείνω στον προορισμό μου και με βοήθησαν να αντλήσω το αναγκαίο κουράγιο και δύναμη για να φέρω εις πέρας το ταξίδι αυτό.

Τέλος, ξεχωριστή μνεία αρμόζει στον επιβλέποντα καθηγητή μου, Γρηγόρη Ανανιάδη, για την αμέριστη υποστήριξη του, την ουσιαστική καθοδήγηση του, την προσοχή του στην λεπτομέρεια μα πάνω απ' όλα για το σπάνιο χάρισμα της βαθιάς ανθρώπινης κατανόησης που με έκανε να καταλάβω ότι το ταξίδι αυτό δεν ήταν μόνο δικό μου.

Πίνακας περιεχομένων

Χρονολογική λίστα κύριων γραπτών Ernesto Laclau.....	6
Συντομογραφίες τίτλων	8
Περίληψη	13
Abstract	15
Πρόλογος	17
Εισαγωγή στην Ηγεμονία	29
Η θέση του υποκειμένου	31
Το πεδίο του λόγου	32
Το εγχείρημα της ηγεμονίας.....	34
Η λογική του ανταγωνισμού	36
Μέρος πρώτο: Ανταγωνισμός, Αποδιάρθρωση, Ετερογένεια	42
Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού.....	44
Ανταγωνισμός και Πραγματικό	57
Η στιγμή της αποδιάρθρωσης	64
Αποδιάρθρωση και χρονικότητα.....	69
Το αντικείμενο της επανενεργοποίησης.....	77
Η ερμηνεία του O. Marchart	83
Η λογική του λαϊκισμού	94
Η έννοια του αιτήματος.	98
Αίτημα και δομή της αναπαράστασης: <i>Solidarność</i>	109
Ανταγωνιστής ως εχθρός.....	114
Ανταγωνισμός και ετερογένεια	121
Σύνοψη - συμπεράσματα.....	137
Μέρος δεύτερο: Από την ταύτιση στην αντιπροσώπευση.....	149
Υποκείμενο και ταύτιση.....	151
Η σκιά της αταξίας στην αναπαράσταση	158
Η ιδιαίτερη σύλληψη της αντιπροσώπευσης	163
Διαστάσεις της αντιπροσώπευσης.....	166
Αντιπροσώπευση: συγκρότηση ως αξίωση.	180
Η αποδοχή της αξίωσης αντιπροσώπευσης.....	185
Ο οιονεί υπερβατολογικός χαρακτήρας της ενδεχομενικότητας	195
Η ενδεχομενικότητα κατά τον Marchart.	197
Ενδεχομενικότητα και κενά σημαίνοντα	200

Οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας	208
Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας.....	213
i. Η πολιτική σκοπιά του υποκειμένου.	214
ii. Αξιοπιστία της ενσάρκωσης της πληρότητας.....	216
iii. Η εσωτερική ορθολογικότητα.	219
iv. Ένταση ανάμεσα σε μυθικό και φαντασιακό ορίζοντα.	220
v. Η λογική του objet petit a του Lacan.	225
vi. Έλλειψη ως η οιονεί μόνη πηγή της απόφασης.....	231
Σύνοψη - συμπεράσματα.....	237
Μέρος τρίτο: Δημοκρατική απόφαση και ηθική	254
Ηγεμονία και ηθική	257
Τα τρία κύρια σημεία της σχέσης ηθικού-κανονιστικού	263
Α. Κατάρρευση διάκρισης περιγραφικού/κανονιστικού.....	267
Α.1 Οι κανονιστικές συνθήκες δυνατότητας του εγχειρήματος της ηγεμονίας.	267
Α.2 Ριζοσπαστική δημοκρατία και αντιπροσώπευση.....	268
Α.3 Υποκειμενοποίηση ως λανθασμένη ταύτιση.	274
Β. Ηθικό και κανονιστικό: μια σχέση ριζικής επένδυσης.....	285
Β.1 Η ριζική επένδυση ως ριζική.	285
Β.2 Η ριζική επένδυση ως επένδυση.	289
Β.3 Ηθική πράξη: προϋποθέσεις της ριζικής επένδυσης.....	295
Γ. Το αδιάφορο του κανονιστικού περιεχόμενου.....	304
Γ.1 Είναι το κανονιστικό περιεχόμενο πραγματικά αδιάφορο;.....	304
Γ.2 Η μάστιγα της φωτίσεως.	305
Γ.3 Η αρνητική διάσταση της λευκής ψήφου.....	308
Γ.4 Το θεωρητικό παράδοξο της λευκής ψήφου.	311
Σύνοψη - συμπεράσματα.....	320
Αντί επιλόγου: νομιμοποίηση	335
Βιβλιογραφία	351
Ηλεκτρονικές πηγές	364

Περίληψη

Στην παρούσα διατριβή, εξετάζεται η δημοκρατική ηγεμονική προοπτική, στο πλαίσιο της θεωρίας της ηγεμονίας των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe και ιδίως σε σχέση με το μεταγενέστερο έργο του Laclau. Τα κύρια μέρη αντιστοιχούν σε τρεις κεντρικές προβληματικές στο έργο του (ανταγωνισμός, αντιπροσώπευση, ηθική), που ενώ έχουν προκαλέσει έντονο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον, παραμένουν ακόμη σκοτεινές πτυχές του. Ως εκ τούτου, παρεμποδίζουν τη βαθύτερη κατανόηση του επιχειρήματός του και την πιθανή συμβολή του στη σχετική ακαδημαϊκή συζήτηση περί δημοκρατικής πολιτικής.

Στο πρώτο μέρος, εξετάζεται η σύλληψη του ανταγωνισμού από τους Laclau και Mouffe ως ανεκρίζωτης διάστασης του πολιτικού σε αντιπαράβολή με την κριτική του Žižek και άλλων σχολιαστών. Παράλληλα, παρουσιάζεται η εξέλιξη της θεωρίας του Laclau και οι εννοιολογικές και μεθοδολογικές μεταθέσεις στο μεταγενέστερο έργο του, με έμφαση στην έννοια του αιτήματος. Ενάντια σε μια προσέγγιση του πολιτικού απαλλαγμένη από την έννοια του ανταγωνισμού, η ερμηνεία μου επιχειρεί να αποκαταστήσει την οντολογική του διάσταση και να σκιαγραφήσει την πιθανή του σχέση με τις έννοιες της αποδιάρθρωσης και της ετερογένειας.

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται στη σχέση αντιπροσώπευσης. Ειδικότερα, η υιοθέτηση των λιβιδινικών δεσμών του Freud και η αυξανόμενη επιρροή της αταξίας του Hobbes στη σύλληψη της λαϊκίστικης αντιπροσώπευσης από τον Laclau επιφέρουν σημαντικές συνέπειες για τον δημοκρατικό χαρακτήρα της ηγεμονίας. Με αναφορά στον Marchart, εξετάζω τον *οιονεί υπερβατολογικό* χαρακτήρα της ενδεχομενικότητας που εκδηλώνεται μέσα από τη ριζική επένδυση του κενού σημαίνοντος. Από οντολογική σκοπιά, η κενότητα του ανάγεται σε κύρια συνθήκη δυνατότητας της αντιπροσώπευσης ενώ το απτό οντικό περιεχόμενο του υποβαθμίζεται σε όριό της, αναδεικνύοντας την κίνηση από τον αντιπρόσωπο προς τον αντιπροσωπευόμενο.

Στο τρίτο μέρος, σκιαγραφείται η κενή θέση της ηθικής στη θεωρία της ηγεμονίας. Παρότι από την ηθική δεν απορρέουν κατ' ανάγκην συγκεκριμένες κανονιστικές παραδοχές, όπως επιμένει ο Laclau, υποστηρίζεται ότι η ηθική εμπειρία του υποκειμένου ή απόφαση προϋποθέτει κάποιο κανονιστικό περιεχόμενο, από *πολιτική* σκοπιά, όπως η λευκή ψήφος στο *Περί Φωτίσεως* του Saramago. Ενάντια στην ερμηνεία του Žižek, η λευκή ψήφος επιτελεί μια αντίστροφη κίνηση προς τον αντιπρόσωπο, μεταθέτοντας την έμφαση στους όρους της απόφασης. Με όρους

αιτήματος, αιτείται μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου για την επιτυχημένη συνάρθρωση της.

Αν και το καθένα από τα τρία μέρη πραγματεύεται μια διαφορετική θεματική, την ίδια στιγμή συναπαρτίζουν ένα ιδιάζον επιχείρημα για τη θεωρία της ηγεμονίας. Το πρώτο μέρος αναδεικνύει τον καταστατικά ανοικτό χαρακτήρα του πολιτικού και τον ρόλο του ανταγωνισμού ως διαρκούς οντολογικής παραμέτρου του. Αυτό επιτρέπει στο δεύτερο μέρος να υπογραμμίσει την ένταση ανάμεσα σε οντικό και οντολογικό στην αντιπροσώπευση που βαραίνει, ωστόσο, προς την πλευρά του οντολογικού και του αντιπρόσωπου. Τέλος, η πλήρης αναγνώριση της ενδεχομενικότητας της απόφασης αναδεικνύει, στο τρίτο μέρος, μια πιθανή αντίστροφη κίνηση προς τον αντιπρόσωπο μέσω της ηθικής εμπειρίας του υποκειμένου, στην οποία το κανονιστικό συνιστά ουσιώδη συνθήκη δυνατότητας για το πολιτικό. Η διατριβή ολοκληρώνεται με ένα επίμετρο που μελετά την επιρροή της διάκρισης «φίλος/εχθρός» του Schmitt, τη θέση του ανταγωνιστή και το ζήτημα της νομιμοποίησης της εξουσίας, στο έργο του Laclau.

Λέξεις-κλειδιά: ηγεμονία, ανταγωνισμός, λαϊκισμός, αντιπροσώπευση, ηθική

Antagonism, Representation and Ethics in the work of Ernesto Laclau

Ioannis-Markos Polakis

Abstract

The present thesis examines the possibility of a democratic hegemony, in the context of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe's hegemony theory and especially in relation to Laclau's personal work published since. The main parts correspond to three main themes in his work (antagonism, representation, ethics), which although have raised significant academic interest, still remain dark aspects. Thus, they hinder the deeper understanding of Laclau's argument and its potential contribution to the relevant academic debate on democratic politics.

The first part examines Laclau and Mouffe's conception of antagonism as an ineradicable dimension of the political, in contrast to the critique by Žižek and other commentators. At the same time, it presents the evolution of Laclau's theory and the conceptual and methodological shifts in his later work, with emphasis on the concept of demand. Against an approach of the political that does away with the concept of antagonism, my interpretation attempts to restore its ontological dimension and sketch out its possible relation to the concepts of dislocation and heterogeneity.

The second part focuses on the relation of representation. In particular, the adoption of Freud's libidinal ties and the increasing influence of Hobbes' disorder in Laclau's conception of populist representation bring about significant consequences for the democratic character of hegemony. With reference to Marchart, I examine the *quasi-transcendental* character of contingency that shows itself through the radical investment of the empty signifier. From an ontological perspective, its emptiness is elevated to the primary condition of possibility of representation while its particular ontic content is reduced to its limit, highlighting the movement from the representative to the represented.

The third part sketches the empty place for ethics in hegemony theory. Even though no specific normative assumptions follow necessarily from the concept of ethics, as Laclau insists, it is supported that the ethical experience of the subject or decision presupposes

some normative content, from a political viewpoint, as in the blank ballot in Saramago's *On Seeing*. Against Žižek's interpretation, the blank ballot performs a reverse movement towards the representative, shifting the emphasis on the conditions of the decision. In terms of a demand, it demands a new discursive formation, for its successful articulation.

Although each of the three parts treats a different theme, at the same time together they compose a particular argument on the theory of hegemony. The first part showcases the constitutively open character of the political and the role of antagonism as its constant ontological parameter. This allows, in the second part, to underline the tension between the ontic and the ontological in representation, that weighs more, however towards the side of the ontological and the representative. Finally, the complete recognition of the contingency of the decision highlights a possible reverse movement towards the representative through the subject's ethical experience, in which the normative can be an essential condition of possibility for the political. The thesis concludes with an addendum that studies the influence of Schmitt's "friend/enemy" distinction, the place of the antagonist and the legitimation of power in Laclau's work.

Keywords: hegemony, antagonism, populism, representation, ethics

Πρόλογος

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή, τίθενται υπό εξέταση μια σειρά από κομβικά θέματα για τη θεωρία της ηγεμονίας και ειδικότερα για την υπόθεση μιας δημοκρατικής ηγεμονικής προοπτικής στο πλαίσιο της θεωρίας του λόγου, όπως διαμορφώθηκε από τους E. Laclau και C. Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics* (HSS) το 1985 και αναπτύχθηκε περαιτέρω στο μεταγενέστερο προσωπικό έργο του Laclau.¹ Τα τρία κύρια μέρη του παρόντος μπορούν, σε αδρές γραμμές, να αντιστοιχηθούν σε τρεις κεντρικές προβληματικές (ανταγωνισμός, αντιπροσώπευση, ηθική), που ενώ προσέλκυσαν έντονο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον και προκάλεσαν εκτεταμένη θεωρητική αντιλογία (ενίοτε και σφοδρή κριτική), παραμένουν ακόμη σκοτεινές πτυχές στο έργο του Laclau.² Ως εκ τούτου, παρεμποδίζουν τη βαθύτερη κατανόηση του επιχειρήματός του και την αναζωογόνηση της σχετικής ακαδημαϊκής συζήτησης, συσκοτίζοντας την πιθανή συμβολή της θεωρίας της ηγεμονίας στη συζήτηση περί δημοκρατικής πολιτικής.

Ως σημείο αφετηρίας επιλέγεται το *Hegemony and Socialist Strategy*, η συγγραφή του οποίου είχε ως στόχο να αναζωογονήσει κριτικά τη μαρξιστική παράδοση καθώς και να προσφέρει στην πολιτική αριστερά της εποχής τις κατευθύνσεις για έναν λόγο που ανταποκρινόταν στις σύγχρονες τότε προκλήσεις.³ Σχηματικά, η πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας αναδεικνύεται ως το διακύβευμα ανταγωνιστικών ηγεμονικών εγχειρημάτων να καθηλώσουν τη ροή των διαφορών στο

---

¹ Μόλις πρόσφατα εκδόθηκε στα ελληνικά ως *Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική: προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική*, μτφρ. Α. Γαλανόπουλος, επιμ., Α. Κιουπκιολής., Επέκεινα, Τρίκαλα: 2021, μια μετάφραση για την οποία δυστυχώς δεν γνώριζα κατά τη συγγραφή του παρόντος. Ως εκ τούτου, οι παραπομπές γίνονται στο E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2014, [1985]. Για μία σύγκριση διαφορετικών προσεγγίσεων στο αποκαλούμενο πεδίο της θεωρίας του λόγου βλ. Marianne W. Jorgensen, Louise J. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage, Λονδίνο: 2002. —στα ελληνικά: M. W. Jorgensen, L. J. Phillips. *Ανάλυση λόγου : Θεωρία και μέθοδος*, μτφρ. Α. Κιουπκιολής · επιμ. Γ. Σταυρακάκης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα: 2009.

² Ήδη από τη συγγραφή του HSS η σφοδρή και εν πολλοίς ad hominem κριτική του Norman Geras στους Laclau και Mouffe πιστοποιεί έστω και έμμεσα τη ριζικότητα της εννοιολόγησής τους σε σχέση με την παραδοσιακή μαρξιστική θεώρηση της πολιτικής. Norman Geras, «Post-Marxism?», *New Left Review*, τχ. 163 (Μάιος-Ιούνιος 1987).

³ Ακριβώς λόγω της κεντρικότητας μιας εννοιολόγησης του πολιτικού απαλλαγμένης πλήρως από κάθε τάση αναγωγισμού στην παρούσα μελέτη δεν επιλέγεται ως σημείο αφετηρίας το χρονικά προγενέστερο έργο του E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, παρότι γίνονται συνοπτικές αναφορές σε αυτό για τη διευκόλυνση της κατανόησης της εξέλιξης του επιχειρήματος του στο χρόνο. Βλ. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο: 1977 —στα ελληνικά, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία: Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, μτφ./επιμ. Γρ. Ανανιάδης, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη: 1983.

πεδίο του λόγου, δηλαδή, να αποδώσουν μια ορισμένη ταυτότητα στα κοινωνικά στοιχεία, συναρθρώνοντάς τα ως στιγμές στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. Το κεφάλαιο «Εισαγωγή στην Ηγεμονία» επιδιώκει να σχηματίσει μια σύντομη, πλην περιεκτική, εικόνα των βασικών προκείμενων της θεωρίας της ηγεμονίας και να αναδείξει με ενάργεια τις κεντρικές έννοιές της και τη μεταξύ τους σύνδεση. Η θεωρητική προσπάθεια των Laclau και Mouffe εξαρχής έγειρε σημαντικές αντιδράσεις στους ακαδημαϊκούς κύκλους, ώστε επιλεκτικά γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένα σημεία κριτικής, στον βαθμό που αυτή διευκολύνει την κατανόηση και επιτρέπει τη μετάβαση στο μεταγενέστερο έργο του Laclau.

Στο πρώτο μέρος με τον τίτλο «Ανταγωνισμός, Αποδιάρθρωση, Ετερογένεια», εξετάζεται καταρχάς η σύλληψη του ανταγωνισμού από τους Laclau και Mouffe ως ανεκρίζωτης διάστασης του πολιτικού, που αποτελεί ενδεχομένως και τη σημαντικότερη συμβολή τους στη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Στο *Hegemony and Socialist Strategy* οι συγγραφείς αποκαθιστούν την έννοια του ανταγωνισμού στο θεωρητικό προσκήνιο ως αναπόσπαστο τμήμα της συναρθρωτικής λογικής της ηγεμονίας και ως μια *εκ των ων ουκ άνευ* προϋπόθεση για μια σύγχρονη σύλληψη της πολιτικής, απαλλαγμένη από θετικιστικές αγκυλώσεις και από οποιαδήποτε τάση αναγωγισμού του πολιτικού στη σφαίρα της οικονομίας ή της κοινωνίας. Δεδομένου, ωστόσο, ότι ο ανταγωνισμός, στο *HSS*, υποδηλώνει μια ορισμένη μη αντικειμενική σχέση ανάμεσα σε κοινωνικά στοιχεία και συνάμα το όριο κάθε κοινωνικής αντικειμενικότητας, επιχειρείται καταρχάς η διασάφηση της έννοιας. Κατόπιν εξετάζεται η προοδευτική μετατόπιση της έννοιας του ανταγωνισμού σε σχέση με τις έννοιες της αποδιάρθρωσης και της ετερογένειας, στο μεταγενέστερο έργο του Laclau.

Συνοπτικά, η ανάλυση λαμβάνει ως σημείο αφετηρίας την κριτική υποδοχή που επεφύλαξε ο Slavoj Žižek στο *Hegemony and Socialist Strategy* και ειδικότερα στην έννοια του ανταγωνισμού.⁴ Η επιδραστική, κατ' ομολογία του ίδιου του Laclau, κριτική του Žižek οδήγησε στον σταδιακό παραγκωνισμό της έννοιας από το θεωρητικό προσκήνιο στο μεταγενέστερο σύγγραμμά του *Για την Επανάσταση της Εποχής μας*.⁵

---

⁴ Slavoj Žižek, «Beyond Discourse Analysis», —στα ελληνικά μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», στο E. Laclau, *ΕΕ*, σ. 295-311.

⁵ Η πραγματεία του Laclau *New Reflections on the Revolution of our Times*, (‘Α εκδ. Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1990) έχει μεταφραστεί στα ελληνικά υπό τον τίτλο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εισ. /επιμ. /μετ. Γ. Σταυρακάκης, Νήσος, Αθήνα: 1997. Χάριν συνοχής και ευκολίας στις σχετικές παραπομπές, χρησιμοποιούνται τα αρχικά του τίτλου στα ελληνικά (*ΕΕ*). Η μεταγενέστερη πραγματεία

Με την εισαγωγή της έννοιας του «Πραγματικού» [Real] στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* από το έργο του Lacan και την αυξανόμενη επιρροή της ψυχανάλυσης στη θεωρία του λόγου, ο θεωρητικός ρόλος του ανταγωνισμού, ως πρωταρχικού ορίου της συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας περιορίζεται δραστικά υπέρ της έννοιας της αποδιάρθρωσης [dislocation].⁶ Στον αντίποδα της κριτικής του S. Žižek, η ερμηνεία του Oliver Marchart συμπλέκει τις δύο έννοιες, συντελώντας σε μια θεωρητική σύγχυση που εν μέρει ενθαρρύνεται και από το ίδιο το έργο του Laclau.⁷ Η μετέπειτα επεξεργασία της ετερογένειας [heterogeneity] στο *On Populist Reason* περιπλέκει περαιτέρω την κατανόηση του επιχειρήματος του Laclau, ώστε μια σειρά από κριτικές, όπως αυτήν του Lasse Thomassen, αμφισβητούν τη σημασία του ανταγωνισμού στη θεωρία της ηγεμονίας.⁸

Ενάντια σε μια προσέγγιση της ηγεμονίας ή της πολιτικής —δύο έννοιες που αντιμετωπίζονται, άλλωστε, ως οιονεί ομοεκτατές από τον Laclau— απαλλαγμένη από την έννοια του ανταγωνισμού, επιχειρώ να αποκαταστήσω την οντολογική του διάσταση και να σκιαγραφήσω την πιθανή του σχέση με τις έννοιες της αποδιάρθρωσης και της ετερογένειας. Βασική υπόθεση εργασίας αποτελεί η θέση ότι ο ανταγωνισμός δεν εξαφανίζεται πλήρως από το εννοιολογικό σχήμα του Laclau. Αντιθέτως, στον βαθμό που αυτό προοδευτικά εκλεπτύνεται και εμπλουτίζεται με θεωρητικά δάνεια από διαφορετικά ρεύματα σκέψης, μετατίθεται από όριο κάθε κοινωνικής αντικειμενικότητας σε εγγενή διάσταση της τροπολογικής συγκρότησής της. Κατά τη γνώμη μου, είναι όχι μόνο εφικτή αλλά και απαραίτητη μια διαφορετική, ριζικότερη ερμηνεία του ανταγωνισμού για τη βαθύτερη κατανόηση της ηγεμονίας. Η παρούσα ανάγνωση επιχειρεί να αναδείξει ότι η έννοια του ανταγωνισμού τελεί σε άρρηκτη

του E. Laclau, *On Populist Reason*, (2005) δεν έχει μεταφραστεί δυστυχώς στα ελληνικά. Χάριν συνοχής και ευκολίας στις παραπομπές, θα χρησιμοποιούνται εφεξής τα αρχικά του τίτλου στα αγγλικά OPR.

⁶ Με τον όρο «αποδιάρθρωση» αποδίδεται ο αγγλικός όρος «dislocation», αντί του «εξάρθρωση» που επιλέχθηκε στη μετάφραση του *Για την επανάσταση της εποχής μας* αλλά και στη σχετική ελληνική αρθρογραφία. Ο όρος «εξάρθρωση» υπονοεί ότι η ρήξη της δομής έχει συγκεκριμένο δομικό στίγμα και συνεπώς ότι αποτελεί καθορισμένο όριο της αντικειμενικότητας, ανάγνωση που ο όρος «αποδιάρθρωση» δεν ενθαρρύνει. Καθώς το ζήτημα αυτό, κατά τη γνώμη μου, αποτελεί σημαντικό διακύβευμα για μια πιστή όσο και παραγωγική ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau, αναφορικά με την μη-αποκλειστική, ανοικτή δυνατότητα συνάρθρωσης της αποδιάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, η μεταφραστική αυτή επιλογή ακολουθείται σε κάθε αναφορά του όρου στο παρόν.

⁷ Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο: 2007· O. Marchart, «Institution and Dislocation: Philosophical Roots of Laclau's Discourse Theory of Space and Antagonism», *Distinktion*, Routledge: 2014, τόμ. 15, τχ. 3, σ. 271-282.

⁸ Lasse Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005, σ. 289-309.

σχέση με αυτές της αποδιάρθρωσης και της ετερογένειας και άρα συνιστά αναγκαία τροπικότητα με ουσιώδη οντολογική διάσταση, στο πλαίσιο κάθε ηγεμονικής και δη δημοκρατικής ηγεμονικής προοπτικής.⁹

Επιπλέον, στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι μείζονες θεωρητικές μεταθέσεις στον εννοιολογικό αστερισμό της θεωρίας της ηγεμονίας που σηματοδοτεί η επεξεργασία της λογικής του λαϊκισμού ή, ορθότερα, η επιστροφή του Laclau σε αυτήν, στο *On Populist Reason*.¹⁰ Έμφαση αποδίδεται στην ανάλυση του αιτήματος [demand] ως της μικρότερης μονάδας ανάλυσης και των σταδίων που διέρχεται κατά τη ματαίωση και μετατροπή του από δημοκρατικό σε λαϊκό, σχηματίζοντας αλυσίδα ισοδυναμίας με άλλα ανεκπλήρωτα αιτήματα. Ακολουθώς, η ανάλυσή μου αναδεικνύει την ένταση ανάμεσα στη φαντασιακή και την κυριολεκτική διάσταση του μυθικού χώρου που συγκροτεί η δομή της αναπαράστασης της αλυσίδας ισοδυναμίας και τις συνέπειες που απορρέουν από αυτήν τη λεπτή ισορροπία αμοιβαίας ανατροπής. Σε αντιπαράθεση με επιδραστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις από το χώρο της σχετικής βιβλιογραφίας, όπως του B. Arditì, της N. Urbinati και του S. Žižek, εξετάζεται η υποδοχή της επεξεργασίας του λαϊκισμού από την ακαδημαϊκή κοινότητα και η απάντηση του Laclau στην κριτική του Žižek περί φορμαλισμού. Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με την ανάδειξη της μη-γραμμικής σχέσης ανάμεσα σε διάδοχες μορφές κοινωνικής αντικειμενικότητας που συνεπάγεται η αναπαράσταση της ετερογένειας μέσα από την τροπικότητα του ανταγωνισμού. Μια αντίστοιχη ερμηνεία είναι, θεωρώ, απαραίτητη προϋπόθεση για να αποτελέσει η θεωρία της ηγεμονίας και δη η έννοια του ανταγωνισμού πρόσφορο έδαφος για σύγχρονο πολιτικό στοχασμό.

Στο δεύτερο μέρος, «Από την ταύτιση στην αντιπροσώπευση», εμβαθύνω στις θεωρητικές και μεθοδολογικές μεταθέσεις στο μεταγενέστερο έργο του Laclau, όσον αφορά στο εννοιολογικό τρίπτυχο της αναπαράστασης, της ταύτισης και της αντιπροσώπευσης. Ειδικότερα, η υιοθέτηση της ψυχαναλυτικής συγκρότησης λιβιδινικών δεσμών, από το έργο του Freud, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη επιρροή

---

⁹ Η ερμηνεία της σχέσης ανάμεσα στις τρεις έννοιες συμφωνεί με την ανάγνωση των P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity», *Filozofski vestnik*, τόμ. 32, τχ. 2, 2011, σ. 47–64.

¹⁰ Σε αντιδιαστολή με το προγενέστερο σύγγραμμα του E. Laclau, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία: Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, η έμφαση στο HSS αποδίδεται στους δημοκρατικούς αγώνες [struggles], αν και είναι ενδεικτική η μέριμνα των συγγραφέων να διακρίνουν και τους λαϊκούς [popular] αγώνες. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 133.

της σκέψης του Hobbes στο επιχείρημα του Laclau αποτελεί μια θεωρητική σύνδεση που ελάχιστα έχει μελετηθεί σε βάθος στη σχετική βιβλιογραφία. Ωστόσο, είναι σε θέση να επιφέρει, κατά την άποψή μου, σημαντικές συνέπειες για το υποκείμενο και τις δυνατότητές του ενώπιον του πεδίου της απόφασης και, κατ' επέκταση, για το δημοκρατικό ή μη χαρακτήρα της ηγεμονίας.

Εν προκειμένω, εξετάζεται πώς το ενδεχόμενο της οργανικής κρίσης του Gramsci, ή, αλλιώς, της αστάθειας ταυτοτήτων, όπως αναλύεται στο *Hegemony and Socialist Strategy*, οδηγεί προοδευτικά τη σκέψη του Laclau στην έννοια της αταξίας στον T. Hobbes, που φτάνει να συνδέει στο *On Populist Reason* την αναπαράσταση της κοινωνίας με την ανάγκη για μια οποιαδήποτε τάξη. Σε αυτό το σημείο, η ισορροπία ανάμεσα στο συγκεκριμένο περιεχόμενο της κοινωνικής τάξης και την αναπαράσταση της καθαυτό τάξης υπονομεύεται σε τέτοιο βαθμό στο επιχείρημα του Laclau, ώστε η έννοια της αντιπροσώπευσης να μπορεί να ιδωθεί ότι παραπέμπει στο μοντέλο του ηγέτη ως οιονεί κυρίαρχου. Σημείο αφετηρίας, της ανάλυσης αυτής, αποτελεί η κριτική του ίδιου στο *The Concept of Representation* της Hannah F. Pitkin, απέναντι στο οποίο αρθρώνει τη σύλληψή του περί αντιπροσώπευσης.¹¹ Η εξέταση του επιχειρήματός του αναδεικνύει ότι στη σύλληψή του περί αντιπροσώπευσης συμπλέκονται στοιχεία τόσο της συμβολικής όσο και της φορμαλιστικής διάστασης της αντιπροσώπευσης. Μια τέτοια σύμπλεξη, πιστεύω, οδηγεί σε μια σχέση αντιπροσώπευσης πέρα από τον έλεγχο του αντιπροσωπευόμενου που συγκροτείται οριακά πλήρως εντός της σχέσης αυτής.

Η θεωρία του λαϊκισμού του Laclau, αντιπαραβάλλεται στην προσέγγιση του M. Saward, που ομοίως θέτει τη συγκρότηση του αντιπροσωπευόμενου μέσα από την αποδοχή μιας αξίωσης αντιπροσώπευσης, δηλαδή, μιας προτεινόμενης αντιπροσωπευτικής σχέσης που τον αναπαριστά κατά τρόπο συγκεκριμένο.¹² Παρά τη διαφορετική θεωρητική αφετηρία της, η θεωρία του Saward χαρακτηρίζεται από ανάλογες απορίες και αδιέξοδα με την προσέγγιση του Laclau και μας επιτρέπει να αντλήσουμε ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις για τη σχέση ενδεχομενικότητας και αναγκαιότητας στην αντιπροσώπευση και τη νομιμοποίηση, ιδιαίτερα όσον αφορά στη δημοκρατική ηγεμονική εκδοχή της.

---

¹¹ Hanna Fenichel Pitkin, *The Concept of Representation*, University of California Press, Μπέρκλει και Λος Άντζελες: 1967.

¹² Michael Saward, *The Representative Claim*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη: 2010.

Στη συνέχεια, επισημαίνεται ότι πίσω από τη δομική ομολογία των εννοιών της ταύτισης, της αναπαράστασης και της αντιπροσώπευσης σκιαγραφείται από τον Laclau ένα είδος *οιονεί υπερβατολογικής* [quasi-transcendental] υποδομής στο πεδίο του λόγου η οποία πλαισιώνει κάθε φορά την οντολογική λειτουργία της ηγεμονίας ως πολιτικού. Με αναφορά στη μεταδομιστική προσέγγιση του Marchart επιχειρώ να στοιχειοθετήσω τον *οιονεί υπερβατολογικό* χαρακτήρα της ενδεχομενικότητας και την εκδήλωσή της στο έργο του Laclau, μέσα από την έννοια των κενών σημαίνοντων.¹³ Με μια στοχευμένη ανάγνωση αποσπασμάτων του μεταγενέστερου έργου του, επιχειρώ να αναδείξω ότι πίσω από διαφορετικές έννοιες (ανταγωνισμός, επικαθορισμός, ανεπίκριτο) λανθάνει εντέλει μια έλλειψη στην καρδιά της δομής —ή, με ψυχαναλυτικούς όρους, της συμβολικής τάξης— που αντανακλάται στην εμπειρία ταύτισης του πολιτικού υποκειμένου. Κατά τούτο, η έννοια των κενών σημαίνοντων υποβάλλεται προοδευτικά στο έργο του Laclau σε μια επανεπεξεργασία, κατ' αναλογία με τη λογική του *objet petit a* του Lacan, η οποία τον οδηγεί στο *On Populist Reason* στην έννοια της «ριζικής επένδυσης» [radical investment]. Από οντολογική σκοπιά, ο κενός χαρακτήρας του κεντρικού σημαίνοντος ανάγεται σε κύρια συνθήκη δυνατότητας για την αναπαράσταση της κοινωνίας ενώ ο συγκεκριμένος οντικός χαρακτήρας του υποβαθμίζεται σε όριό της. Ωστόσο, από τη σκοπιά του υποκειμένου, υπογραμμίζεται η ένταση αναφορικά με τον πιθανό ρόλο του οντικού περιεχομένου όχι μόνο ως ορίου αλλά και ως συνθήκης δυνατότητας της αναπαράστασης.

Στο τρίτο μέρος, «Δημοκρατική απόφαση και ηθική», σκιαγραφείται η σχέση της θεωρίας της ηγεμονίας με την έννοια της ηθικής, αναδεικνύοντας την ιδιάζουσα θέση που καταλαμβάνει η τελευταία στο *Hegemony and Socialist Strategy*, σε αντιδιαστολή με την εννοιολόγησή της, τόσο στη μαρξιστική παράδοση, όσο και στον πολιτικό φιλελευθερισμό. Εν προκειμένω, η έννοια της ηθικής συνδέεται με την ιδέα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, ενός προτάγματος που στοχεύει στην επέκταση της εξισωτικής λογικής της δημοκρατικής επανάστασης. Η αμφίσημη σχέση της ηθικής με το ηγεμονικό εγχείρημα διευκρινίζεται αρχικά με αναφορά στο *Contingency, Hegemony, Universality* όπου ο Laclau αναλύει τη σχέση ηθικού και κανονιστικού.¹⁴

¹³ Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο: 2007.

¹⁴ Judith Butler, Ernesto Laclau, Slavoj Žižek, *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2014.

Η σχέση αυτή αναλύεται περαιτέρω στο μεταγενέστερο δοκίμιό του, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», όπου, μεταξύ άλλων, απαντά στην κριτική του S. Critchley περί «κανονιστικού ελλείμματος» της θεωρίας της ηγεμονίας.¹⁵ Τα τρία κύρια σημεία της επιχειρηματολογίας του είναι η κατάρρευση της διάκρισης περιγραφικού και κανονιστικού, η σχέση ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό ως ριζική επένδυση και ο αδιάφορος χαρακτήρας του κανονιστικού, από τη σκοπιά του ηθικού. Συνοπτικά, το μείζον ζήτημα που στοχεύει να αναδείξει η ερμηνεία μου είναι ότι ακόμη κι εάν από την έννοια του ηθικού δεν απορρέουν κατ' ανάγκην συγκεκριμένες κανονιστικές παραδοχές, στο μέτρο που η ηθική εμπειρία για το υποκείμενο ακολουθεί την οιονεί υπερβατολογική δομή της απόφασης, η προσφυγή σε κάποιο κανονιστικό περιεχόμενο αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη λήψη της. Συνεπώς, από πολιτική σκοπιά, κάποιο κανονιστικό περιεχόμενο προϋποτίθεται στο ηγεμονικό εγχείρημα.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, εξετάζεται η μαζική λευκή ψήφος στο *Περί Φωτίσεως* του Jose Saramago και η ερμηνεία της από τον Žižek ως άρνησης συμμετοχής των πολιτών ή απόσυρσής τους από τη δημόσια σφαίρα. Κατά τη γνώμη μου, ο Žižek δε συλλαμβάνει πλήρως την ιδιαιτερότητα της λευκής ψήφου η οποία μεταθέτει την έμφαση στους όρους της απόφασης. Ως εκ τούτου, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η λευκή ψήφος ασκεί μια θετική λειτουργία με κατεύθυνση προς τον αντιπρόσωπο. Με όρους αιτήματος, η λευκή ψήφος επιτείνει τη διχοστασία της απέναντι στην αρχή λήψης της απόφασης ως ματαιωμένο αίτημα και διεκδικεί μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου, μια νέα τάξη πραγμάτων. Μια ανάλογη ερμηνεία μπορεί, θεωρώ, να αναζωογονήσει τον θεωρητικό διάλογο για την ηγεμονία, δίχως να έρχεται σε αντίθεση με τις βασικές προκείμενες του έργου του Laclau ή να επιλέγει εύκολες αποφάσεις στις απορίες που χαρακτηρίζουν το επιχείρημά του.

---

¹⁵ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», *RFS*, σ. 127-138. Για την αντιμαχία τους βλ. Simon Critchley, «Ethics, Politics and Radical Democracy - The History of a Disagreement», *Culture Machine*, τόμ. 4, 2002 και για την απάντηση του Laclau στο ίδιο, βλ. E. Laclau, «Ethics, Politics and Radical Democracy -a Response to Simon Critchley». Το άρθρο του Critchley, όπως είχε σχεδιαστεί εξ αρχής, ανάδημοσιεύεται αργότερα με τον τίτλο «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», ως η συμμετοχή του, στον συλλογικό τόμο αφιερωμένο στον Laclau, στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 113-122. Τμήμα της απάντησης του Laclau εκδίδεται στο δοκίμιο, «Glimpsing the Future», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 279-328.

Ομολογουμένως, η ανάλυσή μου αντιπαρέρχεται μια σειρά θεωρητικών ζητημάτων που προκρίνουν συναφείς ή και συγγενείς επεξεργασίες της πολιτικής, όπως την ανάδειξη της ψυχαναλυτικής έννοιας της απόλαυσης [jouissance] από τον Γ. Σταυρακάκη ή την αγωνιστική αναδιάταξη του πολιτικού στίβου στη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία, σύμφωνα με τη C. Mouffe. Παρότι οι προσεγγίσεις αυτές τελούν σε αδιαμφισβήτητο διάλογο με τη θεωρία της ηγεμονίας, η παράλειψή τους υπήρξε μια δύσκολη αλλά συνειδητή επιλογή που μόνο εν μέρει οφείλεται στα όρια και τις δυνατότητες του παρόντος εγχειρήματος. Η επιλογή μου αυτή οφείλεται πρωτίστως στο στόχο του παρόντος εγχειρήματος να αναδείξει εσωτερικά στο έργο του Laclau τα σημεία έντασης, όπου μια διεξοδική ερμηνευτική προσέγγιση μπορεί να αποκαλύψει εναλλακτικές δυνατότητες που να ενεργοποιούν ή, ορθότερα, να αποκαθιστούν θεωρητικά μια ηθική διάσταση για το υποκείμενο στην πολιτική που, κατά την άποψή μου, συνδέεται με την τροπικότητα του ανταγωνισμού.

Τα τρία μέρη της παρούσας διατριβής αξιώνουν να αποτελέσουν αυτόνομες θεματικές, υπό την έννοια να μπορούν να αποτελέσουν διακριτό αντικείμενο ανάγνωσης με συγκεκριμένο διακύβευμα σε κάθε περίπτωση. Το καθένα πραγματεύεται από μια ορισμένη σκοπιά μια διαφορετική —αν και συγγενή— θεματική στο έργο του Laclau. Η παραδοχή αυτή εξηγεί, αν και ασφαλώς δε δικαιολογεί, την όποια επανάληψη που ίσως παρατηρήσει ο αναγνώστης. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, τα τρία αυτά μέρη δεν τελούν σε πλήρη απομόνωση αλλά συναπαρτίζουν ένα ιδιάζον επιχείρημα για τη θεωρία της ηγεμονίας. Στο πρώτο μέρος, επιδιώκω να αναδείξω την καταστατικά ανοικτή δυνατότητα συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας και τον ρόλο του ανταγωνισμού ως διαρκούς οντολογικής παραμέτρου στο εγχείρημα αυτό. Η αναγνώριση αυτή επιτρέπει στο δεύτερο μέρος να υπογραμμίσω την ένταση ανάμεσα σε οντικό και οντολογικό κατά τη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας που μοιάζει να βαραίνει, ωστόσο, κατά τον Laclau προς την πλευρά του οντολογικού, στο τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/ αντιπροσώπευση. Τέλος, η αναγνώριση των ενδεχομενικών πλην αναγκαίων πολιτικών συνθηκών στην απόφαση καθιστά εφικτό, στο τρίτο μέρος, να σκιαγραφήσω μια πιθανή αντίστροφη κίνηση μέσω της ηθικής εμπειρίας του υποκειμένου, όπου το κανονιστικό μπορεί να συνιστά ουσιώδη συνθήκη δυνατότητας για την πολιτική πράξη.

Το εγχείρημά μου τελεί εξαρχής υπό σημαντικούς περιορισμούς καθώς προσκρούει, αν μη τι άλλο, στο μέγεθος της φιλοδοξίας του. Απέναντι σε ένα πολύχρονο και εκτενές συγγραφικό έργο με πληθώρα θεωρητικών καταβολών, η προσπάθεια να αποτυπωθεί συνοπτικά αλλά και με ενάργεια η θεωρία της ηγεμονίας σε όλες της τις προεκτάσεις δεν μπορεί παρά να είναι αδύνατη. Αποτελώντας μια από τις επιδραστικότερες φυσιογνωμίες στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, ο Ernesto Laclau (1935–2014) συχνά περιγράφεται ως εκ των επινοητών της μετα-μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας, μαζί με τη συνεργάτη και σύντροφό του Chantal Mouffe.¹⁶ Γεννήθηκε στην Αργεντινή και σπούδασε Ιστορία στο πανεπιστήμιο του Buenos Aires, ήταν ενεργό μέλος του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Αργεντινής (Argentinian Socialist Party) από το 1958 και του Σοσιαλιστικού Κόμματος της Εθνικής Αριστεράς (PSIN - Socialist Party of the National Left) από το 1968, ενώ υπηρέτησε ως αρχισυντάκτης στην κομματική εφημερίδα *Lucha Obrera* [σ.μ. Εργατική Πάλη] ως το 1969, όταν κι έφυγε στην Αγγλία για να συνεχίσει τις σπουδές του.¹⁷

Ωστόσο, όπως δήλωνε και ο ίδιος, η εμπειρία της ενεργούς συμμετοχής στα κοινά της Αργεντινής τον σημάδεψε, ώστε συχνά στα γραπτά του ξαναγύριζε σε αυτήν, αντλώντας έμπνευση αλλά και παραδείγματα.¹⁸ Από το 1986 διετέλεσε καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας στο πανεπιστήμιο του Essex, όπου ίδρυσε και διεύθυνε για χρόνια το μεταπτυχιακό πρόγραμμα Ιδεολογίας κι Ανάλυσης Λόγου (Ideology and Discourse Analysis), όπως επίσης και το Κέντρο για Θεωρητικές Σπουδές στις Ανθρωπιστικές και Κοινωνικές Επιστήμες. Η θεωρητική κατεύθυνση της έρευνάς του έμεινε γνωστή ως «Essex School of Discourse Analysis». Υπήρξε πολυγραφότατος και δραστήριος ακαδημαϊκά με διαλέξεις και συμμετοχές σε συνέδρια πανεπιστημίων ανά τον κόσμο, ενώ δίδαξε και διενέργησε έρευνα σε μια σειρά από πανεπιστημιακά ιδρύματα στη Μ. Βρετανία, τη Βόρειο και τη Λατινική Αμερική.¹⁹

Ως προς τις θεωρητικές της καταβολές, η θεωρία της ηγεμονίας συχνά χαρακτηρίζεται εκλεκτική, καθώς έχει δεχτεί τη διακριτική επίδραση από όλες σχεδόν

---

¹⁶ D. Howarth, «Introduction Discourse, Hegemony and Populism: Ernesto Laclau's Political Theory», στο D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2015, [2005], σ. 1.

¹⁷ S. Critchley, O. Marchart, «Introduction», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2006 [2004], σ. 2.

¹⁸ E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988, —στα ελληνικά, «Μετα-Μαρξισμός και Θεωρία του Λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 257, 260.

¹⁹ D. Howarth, «Introduction Discourse, Hegemony and Populism», σ. 1.

τις σημαντικές αντιουσιοκρατικές φιλοσοφικές παραδόσεις και ρεύματα σκέψης του 20^{ου} αιώνα. Παρότι μια αντιπροσωπευτική αναφορά στις σχολές σκέψης με σαφή επιρροή στη θεωρία της ηγεμονίας κινδυνεύει να πάρει τον χαρακτήρα στείρας απαρίθμησης, ενδεικτικά οφείλουμε τουλάχιστον να αναφέρουμε τη γενεαλογία του Foucault, τη δομική γλωσσολογία του Saussure, τη μετα-αναλυτική φιλοσοφία του Wittgenstein, τη σχολή της αποδόμησης του Derrida, τη ρητορική θεωρία και φυσικά το σύνολο της μαρξιστικής παράδοσης που τίθεται υπό κριτική ανάγνωση, ήδη από την περίοδο συγγραφής του *Hegemony and Socialist Strategy*.²⁰ Πρωταρχική θέση σε αυτό το πεδίο καταλαμβάνει η διαρκής αναφορά στην προσέγγιση της ηγεμονίας του Gramsci.

Ακόμη, στις θεωρητικές οφειλές της θεωρίας της ηγεμονίας ο αναγνώστης μπορεί να εντοπίσει μια πληθώρα ετερόκλητων ιδεών, εννοιών και επιχειρημάτων που γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας και ενσωματώνονται στη θεωρία της ηγεμονίας και περιλαμβάνουν τη διάκριση «μεταφοράς»/«μετωνυμίας» του Jacobson, την «οντολογική διαφορά» του Heidegger και τη διάκριση «ιζηματοποίησης/επανενεργοποίησης» του Husserl, καθώς ακόμη και μια σειρά από βασικές έννοιες, εννοήσεις και ιδέες του ψυχαναλυτικού λεξιλογίου με προεξάρχουσα θέση να καταλαμβάνει το έργο των Sigmund Freud και του Jacques Lacan.²¹ Ασφαλώς μια εκτενέστερη αναφορά στην επιρροή κάθε σχολής σκέψης στη θεωρία της ηγεμονίας, θα υπερέβαινε κατά πολύ το μέγεθος αλλά και το στόχο της παρούσας διατριβής. Ωστόσο, επιλεγμένα θεωρητικά δάνεια και μεταφορές στη θεωρία της ηγεμονίας αναλύονται διεξοδικότερα στο σώμα του κειμένου αλλά κυρίως στις υποσημειώσεις, όπου κρίνεται απαραίτητο για την ορθότερη κατανόηση του επιχειρήματος της παρούσας διατριβής.

---

²⁰ S. Critchley, O. Marchart, «Introduction», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2006 [2004], σ. 5-6. Βλ. επίσης, την εισαγωγή από τον Γ. Σταυρακάκη, στο E. Laclau, *EE*, σ. 29-33. Ενδεικτικά, μόνο, η σχέση της λογικής της ηγεμονίας με τη στρατηγική της αποδόμησης έχει απασχολήσει έναν ευρύ κύκλο από θεωρητικούς που πέρα από την αναλυτική έκθεση των σημείων σύγκλισης ή των ρητών αναφορών στο έργο του Derrida, ερμηνεύουν και κατά διαφορετικό τρόπο την πιθανή σχέση των δύο, άλλοτε αναδεικνύοντάς τις ως συνώνυμες κι άλλοτε ως συμπληρωματικές. Ενδεικτικά, να αναφέρω μόνο το έργο των A. Norval, R. Gasché, J. Torfing και L. Thomassen.

²¹ Για την αυξανόμενη επιρροή της ψυχανάλυσης του Lacan στη σκέψη του Laclau, βλ. J. Glynnos, Y. Stavrakakis, (2004 [2003]), «Encounters of the Real Kind: Sussing out the Limits of Laclau's Embrace of Lacan», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 201-216. Βλ. επίσης, το δεύτερο κεφάλαιο στο Γιάννης Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά: Ψυχανάλυση, Θεωρία, Πολιτική*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα: 2012 [2007].

Τέλος, με δεδομένη την ακόμη αισθητή απουσία της θεωρίας του λόγου, πλην ελαχίστων φωτεινών εξαιρέσεων, από τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, το παρόν φιλοδοξεί να αποτελέσει κι έναν οδηγό ανάγνωσης για το έργο του E. Laclau. Με εξαίρεση το μεταγενέστερο προσωπικό σύγγραμμα *Για την Επανάσταση της εποχής μας*, που έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και έχει εκδοθεί μαζί με μια σειρά από άλλα σημαντικά κείμενα και συνεντεύξεις του E. Laclau, ελάχιστα είναι ακόμη και τώρα τα θεωρητικά γραπτά του που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά.²²

Ως εκ τούτου, για τις ανάγκες του παρόντος, μεταφράζονται παραθέματα από τα εκ των ων ουκ άνευ *Hegemony and Socialist Strategy* και *On Populist Reason*, καθώς και από μια σειρά άλλων κομβικών κειμένων του Laclau, σχολιαστών του έργου του και άλλων στοχαστών που τελούν άμεσα ή έμμεσα σε διάλογο με την προσέγγισή του στην πολιτική. Σε κάθε περίπτωση, η ευθύνη για το εύστοχο και ακριβές της μετάφρασης των παραπάνω βαραίνει τον γράφοντα. Το να εξαντλήσει κανείς το έργο του Laclau στο σύνολό του εντός των ορίων μία διατριβής είναι ένα εγχείρημα ακατόρθωτο. Το να χαραχθεί, ωστόσο, ένα μονοπάτι που να διατρέχει τα κυριότερα επιχειρήματά του, συνδέοντας στην πορεία τα κομβικά σημεία και αναδεικνύοντας την ένταση που τα χαρακτηρίζει, εντάσσεται όχι μόνο στη σφαίρα του δυνατού, αλλά και του αναγκαίου. Με όρους της θεωρίας του λόγου, δυνατότητα και αναγκαιότητα τελούν σε αμοιβαία επιμόλυνση και συμπλέκονται έτσι σε ένα αξεδιάλυτο εξηγητικό αλλά και κριτικό και κατ' επέκταση επιτελεστικό εγχείρημα.²³

²² Αξίζει εδώ να σημειωθεί η μετάφραση του προγενέστερου συγγράμματος: E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο: 1977 —στα ελληνικά, *Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία: Καπιταλισμός, λαϊκισμός, φασισμός*, μτφ./επιμ. Γρ. Ανανιάδης, Εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη: 1983. Βλ. επίσης τις μεταφράσεις τριών σημαντικών κειμένων του E. Laclau και μιας συνέντευξης που φιλοξένησε η επιθεώρηση *Σύγχρονα Θέματα*: 1) E. Laclau, L. Zac, «Minding the Gap» στο E. Laclau κ.ά., *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1994, σ. 11-39, —στα ελληνικά, «Υποκείμενο της Έλλειψης/Υποκείμενο της πολιτικής», μτφ. Ηρακλής Μαυρίδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 22, τχ. 73, Ιούνιος 2000, σ. 80-88, 2) E. Laclau, «Ο αναγκαίος λαϊκισμός», συνέντευξη: Ν. Χρυσολωράς, *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 32, τχ. 110, 2010, σελ.80-83, 3) E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», στο Francisco Panizza, (επιμ.), *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2005, σ. 32-49, —στα ελληνικά: «Λαϊκισμός: τι σημασία έχει τ' όνομα», μτφρ. Γ. Κατσαμπέκης, Γρ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 32, τχ. 110, 2010, σ. 70-79, 4) E. Laclau, C. Mouffe, «Post Marxism Without Apologies», *New Left Review*, τχ. 166 (Νοέμβρης/Δεκέμβρης), σ. 79-106, —στα ελληνικά, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», μτφ. Δ. Παπαζαχαρίας, Γρ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 130-131, 2015, σ. 135-155.

²³ Όπως επισημαίνει ο Laclau: «[...] όταν επιχειρούμε να εξηγήσουμε τη δόμηση των πολιτικών πεδίων μέσω κατηγοριών όπως “η λογική της ισοδυναμίας”, “η λογική της διαφοράς”, και η “παραγωγή κενών σημασιόντων”, επιχειρούμε να οικοδομήσουμε έναν θεωρητικό ορίζοντα του οποίου οι αφαιρέσεις δεν είναι απλώς αναλυτικές αλλά πραγματικές αφαιρέσεις από τις οποίες εξαρτάται η συγκρότηση

ταυτοτήτων και πολιτικών συναρθρώσεων» E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 86-87, υποσημείωση 8. Για το πώς συνυφαίνονται οι περιγραφική, η εξηγητική και η κριτική διάσταση στο αναλυτικό εγχείρημα με περισσότερη λεπτομέρεια, βλ. J. Glynnos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, Routledge, Λονδίνο: 2007, σ. 153. Βλ. επίσης, D. Howarth κ.ά., «Discourse, Explanation and Critique», *Critical Policy Studies*, τόμ. 10, τχ. 1, 2016, σ. 100.

Εισαγωγή στην Ηγεμονία

Ήδη από το ιδρυτικό «μανιφέστο» της θεωρίας του λόγου [discourse theory] των Laclau και Mouffe, το *Hegemony and Socialist Strategy* (1985), η συγκρότηση της κοινωνίας δεν αντιμετωπίζεται από τους συγγραφείς ως μια διάφανη διαδικασία, ούτε αποδίδεται σε μία υπόρρητη λογική τάξη ή εγγενή ουσία των πραγμάτων.²⁴ Φιλοδοξώντας να ανανεώσει τη μαρξιστική παράδοση, το έργο τους, έρχεται σε σύγκρουση με το κυρίαρχο ρεύμα στην αριστερή διανόηση της εποχής τους.²⁵ Το λεγόμενο ρεύμα του οικονομικού καθορισμού του πολιτικού «στην απώτατη στιγμή», αντιμετωπίζει τις κοινωνικές ταυτότητες ως συγκροτημένες *a priori* βάσει της θέσης των φορέων τους στις σχέσεις παραγωγής, ενώ το πολιτικό θεωρείται απλό επιφανόμενο των βασικών νόμων της οικονομικής σφαίρας, με άλλα λόγια, εποικοδόμημα.

Κατ' αντιδιαστολή, το πολιτικό, για τους Laclau και Mouffe, αναδεικνύεται σε καταστατικό πεδίο του κοινωνικού και η ταξική διαπάλη, νοούμενη ευρύτερα ως πολιτική πλέον διαμάχη, αναγνωρίζεται ως κομβικός άξονας του πολιτικού για την παραγωγή κάθε κοινωνικού νοήματος. Με άλλα λόγια, η θεωρητική τους προσπάθεια χαρακτηρίζεται εξ αρχής από μια αξίωση γενικής πολιτικής οντολογίας, που περιστρέφεται γύρω από μια εγγενή αρνητικότητα την οποία συμβολίζει ο ανταγωνισμός.²⁶ Ωστόσο, πρόκειται για μια σύλληψη του ανταγωνισμού, απαλλαγμένη από οποιοδήποτε διακριτό ταξικό πρόσημο, η οποία ανάγεται σε έννοια-κλειδί στην υπόθεση της πολιτικής συγκρότησης των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Η προσέγγιση των Laclau και Mouffe τοποθετείται στο πεδίο του μετα-δομισμού και η κριτική τόσο στην παντοδυναμία της δομής όσο και στην περικλειστη και αυστηρά (θετικά) προσδιορισμένη φύση της αποτελούν βασικές θεωρητικές προκείμενες της.²⁷ Ακολουθώντας μια ορισμένη ανάγνωση της δομικής γλωσσολογίας

---

²⁴ E. Laclau, C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy* (HSS), σ. 111.

²⁵ Για την ανάλυση του μετα-μαρξιστικού χαρακτήρα του έργου των Laclau και Mouffe, βλ. Oliver Harrison, *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought: Laclau, Negri, Badiou*, Ashgate, Λονδίνο: 2014, σ. 18.

²⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, πρόλογος 'β' έκδ., σ. xiv. Την αξίωση της θεωρίας της ηγεμονίας να αποτελέσει μια γενική πολιτική οντολογία υπογραμμίζουν ακόμη οι P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity», σ. 47· Oliver Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 146-147· O. Marchart, «Laclau's Political Ontology», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 15, τχ. 3, 2016, σ. 320.

²⁷ Marianne Jorgensen, Louise J. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, σ. 10-12. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Discourse», στο Bob Goodin, Philip Pettit (επιμ.), *Blackwell's Companion to*

του F. Saussure, οι ίδιοι μας παροτρύνουν να αντιληφθούμε την κοινωνία ως ένα σύστημα διαφορών στο πρότυπο της γλώσσας, όπου κάθε σημαίνον αποκτά την ταυτότητά του ως διαφορά, σε αντίστιξη, δηλαδή, με τα υπόλοιπα σημαίνοντα στο πεδίο του λόγου [the discursive].²⁸ Κάθε σύστημα που οργανώνει τα σημαίνοντα από στοιχεία [elements] σε στιγμές [moments] αποδίδοντάς τους νόημα αποκαλείται πλαίσιο λόγου [discourse] ή διάρθρωση στο πεδίο του λόγου [discursive formation].²⁹ Μια διάρθρωση στο πεδίο του λόγου μπορεί να περιλαμβάνει τόσο γλωσσικά όσο και εξω-γλωσσικά στοιχεία και πρακτικές, τα οποία συνιστούν ένα ορισμένο πλαίσιο όχι μόνο θέσης, αλλά και διαμόρφωσης της πραγματικότητας.³⁰

Ανεξάρτητα από τη φυσική ύπαρξη, την «οντότητα» [ens] των στοιχείων του κοινωνικού (ιδεών, πρακτικών, χειρονομιών, θεσμών κ.ά.) που δεν τίθεται εν αμφιβόλω, η ταυτότητα των σημαινόντων αυτών, το «είναι» [esse] τους, ο τρόπος που γίνονται αντιληπτά ως αντικείμενα αποκτά περιεχόμενο που μεταβάλλεται ιστορικά στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων που τα περιλαμβάνουν.³¹ Ωστόσο, σε αντίθεση με την παραδοσιακή θέση της δομικής γλωσσολογίας, «τα συστήματα νοήματος είναι ενδεχομενικά και δεν μπορούν ποτέ να εξαντλήσουν το πεδίο του

Contemporary Political Philosophy, Blackwell, Οξφόρδη: 1994 —στα ελληνικά, «Για την Έννοια του Λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 199-210.

²⁸ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 105. Με τις περιφραστικές διατυπώσεις «στο πεδίο του λόγου» και «εν λόγω» προτιμάται η μεταφραστική απόδοση του αγγλικού όρου «discursive» αντί του όρου «ρηματικός» που έχει επικρατήσει για την απόδοση στα ελληνικά της έννοιας του λόγου στο έργο του Foucault. Ωστόσο, η έννοια του λόγου στο Foucault, διαφέρει αισθητά, καθώς ο ίδιος διακρίνει ανάμεσα σε πρακτικές «εντός λόγου» και «εκτός λόγου», μια διάκριση που απορρίπτεται πλήρως από τους Laclau και Mouffe, καθώς τόσο γλωσσικά όσο και εξω-γλωσσικά στοιχεία συμβάλλουν εξίσου στην κατασκευή κοινωνικού νοήματος ενώ αποκτούν από κοινού νόημα. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 139.

²⁹ Για τους όρους «discourse» και «discursive formation», προτιμάται η περιφραστική μετάφραση ως «διάρθρωση στο πεδίο του λόγου», αντί του όρου «μόρφωμα συνάρθρωσης λόγου». Παρότι αμφότερες υποδηλώνουν τάξη στο σύστημα σήμανσης, στην πρώτη περίπτωση διατηρείται η ετυμολογική συγγένεια με τις έννοιες της «συνάρθρωσης» και «αποδιάρθρωσης».

³⁰ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 107. Επ' αυτού, η προσέγγιση των Laclau και Mouffe διαφοροποιείται ρητά από τη θεωρία του λόγου του Foucault, σύμφωνα με τον οποίο ο λόγος περιλαμβάνει μόνο γλωσσικά στοιχεία. Η σαφής αναφορά τους στο ύστερο έργο του Wittgenstein υπογραμμίζει την αδυναμία να σκιαγραφήσουμε αυστηρά όρια ανάμεσα στην πραγματολογική και στη νοηματική διάσταση της γλώσσας. Γλωσσικά και εξω-γλωσσικά στοιχεία είναι αζεδιάλυτα συνδεδεμένα στην ίδια ολότητα, στην ίδια διάρθρωση λόγου. Βλ. επίσης: E. Laclau, C. Mouffe «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 138.

³¹ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι συγγραφείς στην απάντησή τους στη δριμεία κριτική του Norman Geras «η συγκρότηση εν λόγω ενός αντικειμένου σε καμία περίπτωση δε συνεπάγεται ότι η ύπαρξη του τίθεται εν αμφιβόλω». E. Laclau, C. Mouffe «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 137. Βλ. επίσης E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 94.

νοήματος», ώστε οποιοδήποτε τέτοιο σύστημα να παραμένει καταστατικά ανοικτό, να μην κατορθώνει ποτέ να «κλείσει» γύρω από τον εαυτό του.³²

Υπ' αυτό το πρίσμα, καμία διάρθρωση στοιχείων στο πεδίο του λόγου δε συγκροτεί μια πλήρως καθορισμένη οντότητα που να εξηγείται από μια «υποκείμενη λογική εξωτερική από αυτήν».³³ Αντιθέτως, η ενότητα της κάθε διάρθρωσης διαπνέεται στην καλύτερη περίπτωση από μια «κανονικότητα εν διασπορά» [regularity in dispersion], κατ' αναλογία με την περίπτωση ενός οικισμού του οποίου τα σύνορα είναι αδύνατο να οριοθετήσει κανείς με ακρίβεια, όπως στο παράδειγμα του Foucault.³⁴ Παρότι από τη σκοπιά της απύσας ενότητας ο σχηματισμός αυτός αποτελεί μια διασπορά θέσεων, δίχως κάποιο κοινό σημείο αναφοράς, ως σύνολο διαφορικών θέσεων χαρακτηρίζεται από μια κανονικότητα και μπορεί υπό όρους να ιδωθεί ως ολότητα.³⁵ Με άλλα λόγια, η κανονικότητα ενός συνόλου στοιχείων και, κατ' επέκταση, της κοινωνίας προκύπτει μέσα από τη συναρθρωτική πρακτική και «δεν έχει ένα επίπεδο συγκρότησης πριν, ή έξω, από τη διασπορά των στοιχείων που συναρθρώνονται».³⁶

Η θέση του υποκειμένου

Στο πλαίσιο κάθε διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου σημειώνονται συγκεκριμένες πρακτικές και ρόλοι με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν να ταυτιστούν, δηλαδή, συγκεκριμένες *θέσεις υποκειμένου* [subject positions]. Η σύλληψη του υποκειμένου από τους Laclau και Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy* εδράζεται σε μια «μετα-δομιστική αντίληψη», με ρητή αναφορά στο έργο του Foucault.³⁷ Η αντίληψή τους για το υποκείμενο μπορεί να συνοψιστεί στην παραδοχή ότι «το υποκείμενο κατασκευάζεται μέσω της γλώσσας, ως μια μερική και μεταφορική ενσωμάτωση στη συμβολική τάξη».³⁸ Με άλλα λόγια, το υποκείμενο αποκτά θετική υπόσταση, στον βαθμό που καταλαμβάνει θέσεις υποκειμένου στην κοινωνική δομή,

---

³² David Howarth, Yannis Stavrakakis, «Introducing Discourse Theory and Political Analysis» στο D. Howarth, A.J. Norval και Y. Stavrakakis (επιμ.) *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester University Press, Μάντσεστερ: 2000, σ. 3.

³³ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 106.

³⁴ J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, Routledge, Λονδίνο: 2007, σ. 139.

³⁵ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 105-106.

³⁶ *Ο.π.*, σ. 109.

³⁷ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 115.

³⁸ *Ο.π.*, σ. 126.

δίχως ωστόσο να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ή ενότητα ανάμεσα σε αυτές. Συνεπώς, η ταυτότητα του υποκειμένου δεν είναι προδιαγεγραμμένη ή δεδομένη *a priori*, αλλά προέρχεται πάντοτε από προηγούμενες πράξεις ταύτισης.

Όπως επισημαίνουν: «Τα υποκείμενα δεν μπορούν, ως εκ τούτου, να είναι η πηγή των κοινωνικών σχέσεων -ούτε καν υπό την περιορισμένη έννοια του ότι είναι προικισμένα με δυνάμεις που καθιστούν δυνατή μια εμπειρία- καθώς κάθε εμπειρία εξαρτάται από συγκεκριμένες συνθήκες δυνατότητας στο πεδίο του λόγου».³⁹ Με άλλα λόγια, το υποκείμενο αποτελεί προϊόν δομικών καθορισμών, στον βαθμό που από τις εκάστοτε θέσεις υποκειμένου που καταλαμβάνει κάθε φορά οδηγείται προς νέες πράξεις ταύτισης [identification]. Κατά συνέπεια, δεν υφίσταται προνομιακό επαναστατικό υποκείμενο ή μια συγκεκριμένη ταξική αποστολή στην οποία να πρέπει να ανταποκριθεί το τελευταίο.⁴⁰ Αντιθέτως, το υποκείμενο εμφανίζεται πολιτικά μόνον «ως μια επικαθορισμένη θέση υποκειμένου», στο πλαίσιο, δηλαδή, ευρύτερων ενδεχομενικών συναρθρώσεων στο πεδίο του λόγου.⁴¹

Το πεδίο του λόγου

Κάθε απόπειρα εκ νέου συνάρθρωσης [articulation] στοιχείων του κοινωνικού (ιδεών, εννοιών και πρακτικών) σε μια διαφορετική διάρθρωση επιφέρει την εγκαθίδρυση νέων σχέσεων ανάμεσα σε αυτά τα στοιχεία, ώστε να μεταβάλλεται η ταυτότητα τους.⁴² Κάθε διάρθρωση στο πεδίο του λόγου αποκρυσταλλώνει, συνεπώς, μια ορισμένη διαρρύθμιση σχέσεων εξουσίας τιθασεύοντας τη ροή των διαφορών, οργανώνοντας δηλαδή με ορισμένο τρόπο τα κοινωνικά σημαίνοντα και επιβάλλοντας μια μερική και εφήμερη καθήλωση του νοήματός τους.⁴³ Ταυτόχρονα, σημαίνοντα που λόγω της ιδιαίτερης πολιτικής σημασίας ή/και φόρτισής τους μπορούν να αποκτούν διαφορετικό περιεχόμενο εντός διαφορετικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου, αποκαλούνται μετεωριζόμενα σημαίνοντα [floating signifiers]: επι παραδείγματι, σημαίνοντα όπως «ελευθερία», «δημοκρατία» ή «δικαιοσύνη» θα αντιστοιχούν σε διαφορετικά περιεχόμενα σε διαφορετικά πλαίσια εκφοράς, καθώς η ταυτότητά τους εξαρτάται από ένα ευρύτερο πλαίσιο νοηματικών σχέσεων σε κάθε πολιτική συγκυρία.

---

³⁹ *Ο.π.*, σ. 115.

⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 87.

⁴¹ *Ο.π.*, σ. 165. Βλ. επίσης, σ. 121

⁴² *Ο.π.*, σ. 105.

⁴³ *Ο.π.*, σ. 112.

Καθώς το πεδίο του λόγου [field of discursivity] διακρίνεται από ένα πλεόνασμα [surplus] ή υπερπληθώρα σημαιομένων που διαπερνούν την ταυτότητα κάθε σημαίνοντος, οποιαδήποτε καθήλωση του κοινωνικού νοήματος σε μια ορισμένη διάρθρωση σχέσεων δεν μπορεί πάρα να είναι μερική και προσωρινή. «Αυτό το πεδίο των ταυτοτήτων που δεν κατορθώνει ποτέ να είναι πλήρως καθορισμένο, είναι το πεδίο του επικαθορισμού».⁴⁴ Έτσι, η καθήλωση του νοήματος καθίσταται εφικτή μόνο γύρω από προνομιακά σημαίνοντα που λειτουργούν ως κομβικά σημεία [nodal points] στο δίκτυο σχέσεων που αποδίδει νόημα στα στοιχεία του συστήματος.⁴⁵ Υπ' αυτό το πρίσμα, καμία συγκεκριμένη διάρθρωση δε δύναται να παγιωθεί οριστικά στο πεδίο του λόγου, καθελώνοντας μόνιμα τη ροή των διαφορών, ώστε να εγκλωβίσει τον ορίζοντα κάθε δυνατής συγκρότησης του κοινωνικού νοήματος.⁴⁶

Με άλλα λόγια, «ο επισφαλής χαρακτήρας [precariousness] κάθε ταυτότητας που εκδηλώνεται ως μια συνεχής κίνηση των διαφορών», καθιστά αδύνατη την πλήρη συγκρότηση της κοινωνίας.⁴⁷ Ο ανοικτός χαρακτήρας του κοινωνικού αποτελεί συνεπώς την ασφαλιστική εκείνη δικλείδα που επιτρέπει διαρκώς νέες κοινωνικές συναρθρώσεις, ενώ παράλληλα αποκαλύπτει τον επισφαλή, πρόσκαιρο και βαθιά πολιτικό χαρακτήρα τους. Την ίδια στιγμή, ο ανοικτός χαρακτήρας του κοινωνικού αποτελεί συνθήκη περιορισμένης δυνατότητας και για το ίδιο το εγχείρημα της ανάλυσης λόγου.⁴⁸ Εάν η κοινωνία δεν νοείται πλέον ως ένα πλήρως συγκροτημένο, καταληπτό και ορθολογικό αντικείμενο προς εξέταση, δε συνεπάγεται ότι τίθεται πέραν κάθε εποπτείας, όσο ότι η ίδια η προσπάθεια να τη συλλάβουμε αναφέρεται στις ηγεμονικές προσπάθειές μας να τη συγκροτήσουμε μερικώς.

---

⁴⁴ Ο.π., σ. 111. Κατ' ομολογίαν του Laclau, η αναφορά στην έννοια του «επικαθορισμού» στο *HSS* παραπέμπει στο έργο του Althusser το οποίο πραγματεύεται, άλλωστε, και το προγενέστερο σύγγραμμά του, *Politics and Ideology in Marxist Theory*. Βλ. E. Laclau, *RFS*, σ. 5. Ωστόσο, στο *HSS* οι Laclau και Mouffe ασκούν κριτική στην έννοια του «επικαθορισμού» του Althusser στη βάση ότι διατηρεί μια ουσιολογική πρόσδεση στην οικονομική σφαίρα. Κατ' αντιδιαστολή, εάν «το κοινωνικό συγκροτείται ως συμβολική τάξη» και δεν υφίσταται μια «απόλυτη κυριολεκτική σημασία των στοιχείων του», τότε η συμβολική διάσταση είναι πρωταρχική και καταστατική. Ο.π., σ. 97-99.

⁴⁵ Ο.π., σ. 112. Η έννοια του κομβικού σημείου στο *HSS* διατυπώνεται με ρητή αναφορά στον αντίστοιχο όρο της ψυχαναλυτικής θεωρίας «quilting point» στην αγγλική γλώσσα (ή «point de capiton» στη γαλλική), που εισάγεται από τον Lacan, στο σεμινάριο περί ψύχωσης. «Κάθε τι ακτινοβολείται από και οργανώνεται γύρω από αυτό το σημαίνον, όμοια με αυτές τις μικρές γραμμές δύναμης που ένα κουμπί ταπετσαρίας σχηματίζει στην επιφάνεια του υλικού». Βλ. Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan. Book III. The Phychoses, 1955-56*, Routledge, Λονδίνο: 1993, σ. 268.

⁴⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 111.

⁴⁷ Ο.π., σ. 122.

⁴⁸ Ο.π., σ. 110-111.

Το εγχείρημα της ηγεμονίας

Από αυτήν την άποψη, αξονική θέση στο θεωρητικό οπλοστάσιο του *Hegemony and Socialist Strategy* καταλαμβάνει η έννοια της ηγεμονίας, μιας «λογικής του κοινωνικού» η οποία είναι ασύμβατη με βασικές κατηγορίες της μαρξιστικής θεωρίας», όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς και αναδεικνύουν αποδομώντας το έργο επιλεγμένων στοχαστών της παράδοσης αυτής: της Rosa Luxemburg, του Karl Kautsky, του Max Bernstein και φυσικά του Antonio Gramsci.⁴⁹ Η ιστορική πορεία της έννοιας της ηγεμονίας στο μαρξιστικό ρεύμα μπορεί να αναχθεί ήδη πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση. Καθώς, η ιστορική ανάληψη της εξουσίας και του δημοκρατικού μετασχηματισμού της κοινωνίας από την εργατική τάξη ερχόταν σε αναντιστοιχία με βασικές θέσεις της μαρξιστικής παράδοσης που επεφύλασσαν την ατζέντα αυτή στην αστική τάξη, μια σειρά από στοχαστές, ξεκινώντας από τον Plekhanov και φτάνοντας στον Trotsky, αποδίδουν ολοένα και περισσότερη κεντρικότητα στην έννοια της ηγεμονίας, επιχειρώντας να ερμηνεύσουν αυτήν την ασυμφωνία ανάμεσα σε θεωρία και πολιτική πρακτική.⁵⁰

Με άλλα λόγια, η έννοια της ηγεμονίας διατυπώνεται αρχικά για την *ad hoc* εξήγηση αυτής της ανώμαλης θεωρητικά σύνδεσης ανάμεσα σε κοινωνική τάξη και ιστορικό καθήκον, εισάγοντας μια απροσδιοριστία ανάμεσα σε φορέα και πολιτική αποστολή.⁵¹ Ωστόσο, ο εξηγητικός ρόλος της ηγεμονίας προοδευτικά καθίσταται κεντρικότερος στη μαρξιστική παράδοση με χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα το έργο του Gramsci. Μέσα από μια γενεαλογική αποδόμηση, οι Laclau και Mouffe ανασύρουν την έννοια της ηγεμονίας από το περιθώριο της μαρξιστικής σκέψης και την αποκαθιστούν στο θεωρητικό προσκήνιο ως πρωταρχική λογική του κοινωνικού, απέναντι στην αδήριτη αναγκαιότητα ενός ταξικού ή οικονομικού αναγωγισμού.⁵²

Επιπλέον, κατά τον Gramsci η έννοια της ηγεμονίας συνεπάγεται την πολιτική ηγεσία, ήδη πριν την κατάληψη της εξουσίας, μια επισημάνση που διαχωρίζει την άσκησή της κατόπιν, από τις απλές σχέσεις κυριαρχίας. Όπως υπογραμμίζει ο Arditì, αυτή η *ex-ante* ηγεσία εξηγεί γιατί για τον Gramsci -κατά τους Laclau και Mouffe- «μια

---

⁴⁹ Ο.π., σ. 3.

⁵⁰ Ο.π., σ. 48-49.

⁵¹ Ο.π.

⁵² E. Laclau, *ΕΕ*, «εισαγωγή», Γ. Σταυρακάκης, σ. 23.

τάξη δεν καταλαμβάνει την Κρατική εξουσία, [αλλά] μετατρέπεται σε κράτος». ⁵³ Καθώς εμπλέκεται σε «πόλεμο θέσεων» [war of positions] εντός της κοινωνίας πολιτών, κάθε κοινωνική ομάδα σταδιακά συναρθρώνει μια νέα συλλογική θέληση ή ηγεμονία και αυτή είναι μια διαδικασία μη-αναγώγιμη σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο. ⁵⁴ Παραθέτοντας τον Gramsci: «Μια κοινωνική ομάδα μπορεί, στην πραγματικότητα πρέπει, να ασκεί “ηγεσία” ήδη προτού να κερδίσει την κυβερνητική εξουσία (αυτή είναι στην πραγματικότητα μια από τις κύριες συνθήκες για την επίτευξη τέτοιας εξουσίας)! Ακολούθως, γίνεται κυρίαρχη όταν ασκεί εξουσία, αλλά ακόμη κι όταν την κρατά σταθερά στο χέρι, πρέπει να συνεχίσει να “ηγείται” και πάλι». ⁵⁵

Συνεπώς, η έννοια της ηγεμονίας, στον Gramsci, δεν αναφέρεται ούτε σε μια καθορισμένη αποστολή που αντιστοιχεί σε μια a priori κοινωνικοοικονομική θέση ούτε σε μία ορισμένη κοινωνική τάξη που αποτελεί απλώς τον ιστορικό φορέα της. Η ηγεμονία συνίσταται στο ίδιο το έργο της συγκρότησης μιας ευρύτερης πολιτικής ταυτότητας μέσω της ανάληψης νέων αγώνων και αιτημάτων, που μετασχηματίζουν στην πορεία την ταυτότητα αυτή. ⁵⁶ Υπ’ αυτήν την έννοια, για τους Laclau και Mouffe διακύβευμα της ηγεμονίας αναδεικνύεται η συσπείρωση πολιτικών δυνάμεων, μέσω της ανταγωνιστικής πόλωσης της κοινωνίας και η κατάληψη του πεδίου του λόγου, μέσω πρακτικών συνάρθρωσης. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν: «για να αναφερθούμε σε ηγεμονία, η στιγμή της συνάρθρωσης δεν επαρκεί. Είναι επιπλέον απαραίτητο η συνάρθρωση να λαμβάνει χώρα μέσω μιας αντιπαράθεσης με ανταγωνιστικές πρακτικές συνάρθρωσης —με άλλα λόγια— [πρέπει] η ηγεμονία να αναδύεται σε ένα πεδίο που διασταυρώνονται ανταγωνισμοί και ως εκ τούτου προϋποτίθενται φαινόμενα ισοδυναμίας [equivalence] και μετωπικά εφέ [frontier effects]. [...] Δίχως ισοδυναμία και μέτωπα [frontiers], είναι αδύνατον να μιλήσουμε αυστηρά για ηγεμονία». ⁵⁷

⁵³ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 69, έμφαση δική μου.

⁵⁴ Benjamin Arditi, *Politics on the Edges of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο: 2007, σ. 119.

⁵⁵ *Ο.π.*, σ. 119. Για την παραπομπή, βλ. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, (επιμ. - μτφρ. Q. Hoare, G. Nowell Smith), Νέα Υόρκη: International Publishers, 1971, σ. 57.

⁵⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 85-86.

⁵⁷ *Ο.π.*, σ. 136. Οι όροι «frontier» και «frontier effects» μεταφράζονται ως «μέτωπο» και «μετωπικά εφέ» αντιστοίχως, υποδηλώνοντας πρωτίστως τη διάταξη αντιπαράθεσης ανάμεσα στις ανταγωνιστικές δυνάμεις και την αστάθεια της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσά τους, έναντι των πιο ουδέτερων και στατικών όρων «σύνορο» και «όριο». Η επιλογή αυτή συνδέεται ακόμη με τη διάκριση που επιχειρώ ανάμεσα σε «ισοδυναμική συμπαράταξη» και «συνάρθρωση» στο παρακάτω κεφάλαιο «Τα δύο

Συνοψίζοντας, κάθε ηγεμονική δύναμη αξιώνει να κυριαρχήσει στην παραγωγή του κοινωνικού νοήματος, συγκροτώντας εκ νέου τις κοινωνικές σχέσεις, μετασχηματίζοντας, δηλαδή, την ταυτότητα των κοινωνικών στοιχείων. Προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι απαραίτητο να σχηματίσει αλυσίδες ισοδυναμίας ανάμεσά τους, χαράσσοντας νέα μέτωπα εντός της κοινωνίας τα οποία προϋποθέτουν μια χαλάρωση των διαφορών που καθόριζαν ως πρότινος τις κοινωνικές ταυτότητες. Ως εκ τούτου, η ανταγωνισμός αναδεικνύεται κομβικός στο πλαίσιο της ηγεμονικής προοπτικής.

Η λογική του ανταγωνισμού

Με δύο λόγια, η οντολογική λειτουργία του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* έγκειται στην ισοδυναμία των κοινωνικών στοιχείων. Κατ' αναλογία με το πεδίο της γλώσσας, εάν η διαφορετική συγκρότηση της κοινωνίας αντιστοιχεί στον συνταγματικό άξονά της ως πεδίο πιθανών συνδυασμών ανάμεσα στα κοινωνικά σημαίνοντα, έπεται ότι τα διαφορετικά στοιχεία στο πεδίο του λόγου (ιδέες, χειρονομίες, ρόλοι, κόμματα) αποκτούν το κοινωνικό τους νόημα χάρις σε ένα ευρύτερο σύστημα διαφορών, δηλαδή ως εσωτερικές «στιγμές» μιας σχετικά σταθερής και παγιωμένης τάξης του λόγου. Στον αντίποδα, ο ανταγωνισμός, κατά τους Laclau και Mouffe, αντιστοιχεί στον παραδειγματικό άξονα της γλώσσας ώστε συνδέεται με τη λογική της ισοδυναμίας και την απλοποίηση του κοινωνικού πεδίου.⁵⁸ Καθώς ο ανταγωνισμός διχοτομεί το κοινωνικό πεδίο, ανάμεσα στα στοιχεία της κάθε πλευράς αναπτύσσονται αλυσίδες ισοδυναμίας, όπου το κάθε στοιχείο μπορεί να υποκατασταθεί από άλλα, ως ισοδύναμο, όπως δύο ισοδύναμοι όροι θεωρούνται εναλλάξιμοι σε μια γλωσσική μεταφορά.

Μια σχέση ισοδυναμίας δεν είναι μια σχέση ταυτότητας ανάμεσα σε αντικείμενα. Η ισοδυναμία δεν είναι ποτέ ταυτολογική, καθώς η δυνατότητα υποκατάστασης που εδραιώνει ανάμεσα στα αντικείμενα είναι έγκυρη μόνο για καθορισμένες θέσεις μέσα σε ένα δεδομένο δομικό πλαίσιο. Υπ' αυτήν την έννοια, η ισοδυναμία μεταθέτει την ταυτότητα που την καθιστά δυνατή, από τα ίδια τα αντικείμενα στα *συμφραζόμενα* της εμφάνισης ή απουσίας τους.⁵⁹

πρόσωπα του ανταγωνισμού». Παρότι αμφότερες οι μορφές οργάνωσης του κοινωνικού χώρου συνδέονται με τη λογική της «ισοδυναμίας», δε συνιστούν εξίσου «ηγεμονία».

⁵⁸ Ο.π., σ. 130.

⁵⁹ Ο.π., σ. 63, έμφαση δική μου.

Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη μιας σχέσης ισοδυναμίας ανάμεσα στα στοιχεία ενός συστήματος συνεπάγεται την *αναστολή* της ταυτότητάς τους εντός ενός ορισμένου πλαισίου συνθηκών. Η ταυτότητα του κάθε στοιχείου (η διαφορική του θέση) εξασθενεί, μετατρέποντάς το σε σημαίνον που *παρατάσσεται* ως ισοδύναμο με άλλα, πάνω στη βάση ενός κοινού παρονομαστή: την εναντίωσή τους στον άλλο πόλο. Καθώς, η αλυσίδα ισοδυναμίας είναι (οριακά) *απαλλαγμένη* από οποιοδήποτε θετικό περιεχόμενο, ο κοινός αυτός παρονομαστής δεν μπορεί να είναι παρά η παρουσία μιας ριζικής αρνητικότητας.⁶⁰

Εάν η κοινωνική αντικειμενικότητα αναδεικνύεται σε προϊόν συνάρθρωσης, δηλαδή, πολιτικής κατασκευής στο πεδίο του λόγου, έπεται ότι η λογική του ανταγωνισμού αναδεικνύεται σε προνομιακό όχημά της. Οι Laclau και Mouffe παραθέτουν ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ανταγωνισμού την περίπτωση στην οποία ο μεσαιωνικός γαιοκτήμονας εκδιώκει τον χωρικό (δουλοπάροικο) από τη γη του.⁶¹ Η εκδίωξη απειλεί την ταυτότητα του χωρικού, μετατρέποντας τη μεταξύ τους σχέση σε ανταγωνιστική, στο μέτρο που η ταυτότητα του χωρικού παρεμποδίζεται από το να υφίσταται ως πλήρης παρουσία. Ωστόσο, ισχύει και το αντίθετο:

[...] ούτε η δύναμη που με ανταγωνίζεται αποτελεί μια τέτοια παρουσία: η αντικειμενική ύπαρξη του [γαιοκτήμονα] αποτελεί σύμβολο της μη ύπαρξής μου και, κατ' αυτό τον τρόπο, επικαθορίζεται από μια πολλαπλότητα νοημάτων που την παρεμποδίζουν από το να είναι καθορισμένη ως πλήρης θετικότητα.⁶²

Στον ίδιο βαθμό που παρεμποδίζεται η ταυτότητα του δεύτερου πόλου της ανταγωνιστικής σχέσης, απειλείται και η ταυτότητα του πρώτου. Καθώς, «η παρουσία του άλλου με παρεμποδίζει από το να είμαι πλήρως ο εαυτός μου», ο ανταγωνισμός αναδύεται όχι ως σχέση ανάμεσα σε πλήρως διαμορφωμένες, θετικές ταυτότητες, αλλά ως ιδιότυπο οντολογικό καθεστώς που προκύπτει από την αδυναμία πλήρους συγκρότησης της ταυτότητας των δύο πόλων. Συνεπώς, ο ανταγωνισμός δεν αποτελεί *stricto sensu* μια αντικειμενική σχέση καθότι τα στοιχεία αυτά και η μεταξύ τους σχέση αναπόδραστα επικαθορίζονται στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο. Αν λοιπόν η κοινωνική αντικειμενικότητα ως σύστημα διαφορών αντιστοιχεί στην «αναγκαιότητα» που χαρακτηρίζει την παγιωμένη θέση κάθε στοιχείου εντός της, τότε η ανατροπή

---

⁶⁰ Ο.π., σ. 128-129.

⁶¹ Ο.π., σ. 125.

⁶² Ο.π.

αυτής της αντικειμενικότητας, κατά τους Laclau και Mouffe, δεν μπορεί παρά να είναι μια ριζική αρνητικότητα.⁶³

Όπως υπογραμμίζουν οι ίδιοι, «κάθε θέση σε ένα σύστημα διαφορών, στο μέτρο που γίνεται αντικείμενο άρνησης, μπορεί να μετατραπεί σε τόπο ενός ανταγωνισμού».⁶⁴ Με άλλα λόγια, κάθε σχέση κοινωνικής κυριαρχίας [domination] μπορεί να αναχθεί σε ανταγωνιστική σχέση, μόνον εφόσον γίνει νοητή ως καταπίεση [oppression].⁶⁵ Ωστόσο, για να γίνει η σχέση νοητή ως καταπίεση είναι απαραίτητη η συνάρθρωση διαφορετικών θέσεων υποκειμένου ή, αλλιώς, η αναγνώριση και συνάρθρωσή της σε μια ευρύτερη διάρθρωση λόγου σε συνδυασμό με άλλα σημαίνοντα. Συνεπώς, δεν υφίσταται κάποιο προνομιακό ή εξωτερικό σημείο συνάρθρωσής της στο πεδίο του λόγου. Υπάρχουν μονάχα επικαθορισμένες κοινωνικές σχέσεις και ταυτότητες που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό καταλύουν τη συνοχή της κοινωνικής αντικειμενικότητας στην ηγεμονική τους απόπειρα να ανασυγκροτήσουν μια νέα τάξη.

Καθώς η ανταγωνιστική σχέση δεν αναφέρεται πλέον σε πλήρως συγκροτημένες ταυτότητες, η ριζική αρνητικότητα που τη διέπει, κατά τους Laclau και Mouffe, δεν μπορεί να εξηγηθεί στη βάση της διάκρισης του Kant ανάμεσα σε φυσική αντίθεση [Realrepuganz] και λογική αντίφαση.⁶⁶ Συγκεκριμένα, η πρώτη εξαντλείται στη σχέση ανάμεσα σε φυσικά αντικείμενα με πλήρεις, θετικές ταυτότητες οι οποίες σε κανένα σημείο δεν επηρεάζονται από την έκβαση της μεταξύ τους σχέσης.⁶⁷ Για παράδειγμα, η σχέση ανάμεσα σε δύο αντίθετες φυσικές δυνάμεις σε καμία περίπτωση δε μεταβάλλει το περιεχόμενο της ταυτότητάς τους, ακόμη και στην οριακή περίπτωση της αμοιβαίας εξουδετέρωσης. Ομοίως, μια λογική αντίφαση συνιστά μια σχέση μηδενικού αθροίσματος ανάμεσα σε δύο αντίθετες ταυτότητες, (λ.χ. Α και -Α) όπου «η σχέση του κάθε όρου με τον άλλο εξαντλεί την πραγματικότητα αμφοτέρων».⁶⁸ Ωστόσο, ούτε η λογική αντίφαση εξαντλεί την πραγματικότητα των κοινωνικών δρώντων, καθώς οι ταυτότητες τους παραμένουν πλήρεις και αμετάβλητες μέσα από

---

⁶³ Ο.π., σ. 143-144.

⁶⁴ Ο.π., σ. 131.

⁶⁵ Ο.π., σ. 153-154.

⁶⁶ Ο.π., σ. 122.

⁶⁷ Ο.π., σ. 125.

⁶⁸ Ο.π., σ. 122.

τη σχέση τους.⁶⁹ Συνεπώς, και οι δυο έννοιες αναφέρονται σε «αντικειμενικές σχέσεις — ανάμεσα σε εννοιολογικά αντικείμενα στη δεύτερη περίπτωση, και ανάμεσα σε πραγματικά αντικείμενα στην πρώτη».⁷⁰

Υπ' αυτήν την έννοια, η διαλεκτική αντίφαση αναγνωρίζει μεν ότι οι ταυτότητες των εμπλεκόμενων στοιχείων μεταβάλλονται στην ανταγωνιστική σχέση αλλά αδυνατεί να συλλάβει τη ριζικότητά της, καθώς η μεταβολή αυτή είναι προδιαγεγραμμένη. Η έκβαση της διαλεκτικής αντίφασης ακολουθεί ένα ευρύτερο, καθορισμένο (ή έστω καθορίσιμο) *a priori* σχέδιο, από τη σκοπιά του οποίου οι κοινωνικές ταυτότητες που εμπλέκονται σε αυτήν τη σχέση, απλώς μετασχηματίζονται προοδευτικά προς την πλήρη συγκρότησή τους. Η ανταγωνιστική σχέση αυτή καθαυτή αποτελεί μονάχα ένα παροδικό στάδιο σε αυτήν την πορεία ορθολογικής εξέλιξης.⁷¹ Ως εκ τούτου, μια διαλεκτική αντίφαση αποτελεί αντίφαση, μόνο φαινομενικά, καθότι σε δεύτερο χρόνο η αρνητικότητά της επιλύεται, αναγόμενη στην υπέρτερη θετικότητα μιας συμφιλιωμένης κοινωνίας και άρα δεν είναι πραγματικά συγκροτητική για τις ταυτότητες των εμπλεκόμενων κοινωνικών δρώντων, όπως συλλαμβάνουν οι Laclau και Mouffe τον ανταγωνισμό.⁷²

Κατ' αντιδιαστολή, στην περίπτωση του «πραγματικού» ανταγωνισμού είναι αδύνατον να προκαταβάλλουμε την εξέλιξη της ανταγωνιστικής διχοτόμησης της κοινωνίας, μέσω της επέκτασης της αλυσίδας ισοδυναμίας ή την έκβαση της ηγεμονικής διαπάλης για τη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Η ανταγωνιστική σχέση σκιαγραφείται, λοιπόν, στη δεύτερη περίπτωση ως καταστατική του πεδίου της αντικειμενικότητας. Σύμφωνα, λοιπόν, με τους ίδιους, για να συγκροτήσει η κοινωνία την ταυτότητά της, ως ένα ενιαίο, καταληπτό και ορθολογικό αντικείμενο, είναι απαραίτητο να διαχωριστεί από το πεδίο του λόγου [field of

---

⁶⁹ Ο.π., σ. 124.

⁷⁰ Ο.π.

⁷¹ Ο.π., σ. 126.

⁷² E. Laclau, «Ideology and Post-Marxism», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 11, τχ. 2, 2006, σ. 103-114, στο D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, επιμ. David Howarth, Routledge, Νέα Υόρκη: 2015, [2005], σ. 97. Χαρακτηριστικά, ο Laclau επεξεργάζεται εκ νέου την έννοια του ανταγωνισμού με τους ίδιους όρους, ως μη αναγώγιμη σχέση, στο άρθρο του «Antagonismo, Subjetividad y Política, στο *Debates y Combates*, τόμ. 2, τχ. 3, (Ιούνιος-Ιούλιος, 2012) το οποίο συμπεριλαμβάνεται επίσης στον τελευταίο συλλογικό τόμο κειμένων του, που εκδόθηκε μετά θάνατον, γεγονός που υποδεικνύει ότι, αν μη τι άλλο, η σκέψη του δεν είχε εγκαταλείψει την έννοια του ανταγωνισμού και ειδικότερα τη μη-αναγώγιμη διάστασή της. Βλ. E. Laclau, «Antagonism, Subjectivity and Politics», *RFS*, σ. 101-126.

discursivity] που τη διαπερνά «εκδιώχνοντας εκτός της κάθε πλεόνασμα νοήματος που την ανατρέπει».⁷³ Όπως επισημαίνουν:

[...] όρια υπάρχουν μόνο στον βαθμό όπου ένα συστηματικό σύνολο από διαφορές μπορεί να αποκοπεί ως *ολότητα* σε σχέση με κάτι *πέρα* από αυτές, και μόνο διαμέσου αυτής της αποκοπής συγκροτεί η ολότητα τον εαυτό της ως σχηματισμό [...] η ολότητα κατορθώνει να *συμβολίσει τον εαυτό της* (δηλαδή να συγκροτήσει τον εαυτό της ως τέτοιο) μόνο μεταμορφώνοντας τα όρια σε μέτωπα, συγκροτώντας μια αλυσίδα ισοδυναμίας που κατασκευάζει εκείνο που είναι πέρα από τα όρια ως αυτό που αυτή *δεν είναι*. Είναι μόνο διαμέσου της αρνητικότητας, της διαίρεσης και του ανταγωνισμού που μπορεί ένας σχηματισμός να συγκροτήσει εαυτόν ως ένα ολοποιητικό ορίζοντα.⁷⁴

Με δύο λόγια, η σχέση αποκλεισμού ανάμεσα στην κοινωνία και σε οτιδήποτε βρίσκεται πέρα από τα όριά της είναι κατ' ουσίαν ανταγωνιστική ενώ ο αποκλεισμός αυτός εμφανίζεται ως ουσιώδης για την αναπαράσταση της κοινωνίας.⁷⁵ Μακράν από το να αποτελεί, λοιπόν, μία αντικειμενική σχέση ανάμεσα σε άλλες, ο ανταγωνισμός υποδεικνύει συνάμα την παρουσία των ορίων κάθε διάρθρωσης εντός του πεδίου του λόγου, την «εμπειρία του ορίου κάθε αντικειμενικότητας».⁷⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, μια σειρά από ερωτήματα εύλογα ανακύπτουν, αναφορικά με τη φύση της ανταγωνιστικής σχέσης σε σχέση με την αναπαράσταση της κοινωνίας, τις συνθήκες ανάδυσης του ανταγωνισμού και την εννοιολόγηση του ανταγωνιστή. Τα ερωτήματα αυτά αποτελούν τον οδηγό στο επόμενο μέρος, όπου εμβαθύνω στη θεωρητική επεξεργασία της έννοιας

⁷³ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 111.

⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 143-144. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁷⁵ Η έννοια της αναπαράστασης στο σημείο αυτό περιορίζεται σε μια μετά-σωσσυριανή αντίληψη της δομής ως αναπαράστασης των στοιχείων που περιλαμβάνει και δεν ανταποκρίνεται στον ομώνυμο όρο της ψυχανάλυσης ή στη μετέπειτα ανάπτυξη της λογικής της αναπαράστασης/αντιπροσώπευσης από τον ίδιο τον Laclau. Πράγματι, η έννοια της αναπαράστασης/αντιπροσώπευσης καθίσταται κομβική στο ύστερο έργο του Laclau, όπου, κατά τη γνώμη μου, η δομή της χαρακτηρίζεται από μια συγκεκριμένη λογική στην ανάδειξη της παρουσίας (του αντιπρόσωπου) εις βάρος της απουσίας (του αντιπροσωπευόμενου). Σε κάθε περίπτωση, η έννοια της αναπαράστασης συνεπιφέρει και μια ορισμένη αντίληψη περί πραγματικότητας, καθώς ο μόνος τρόπος για να ερμηνεύσουμε την κοινωνική πραγματικότητα είναι μέσα από «την πρακτική συσχέτιση με τα αντικείμενα». Βλ. «Theory, Democracy and Socialism», συνέντευξη: Robin Blackburn, Anna-Marie Smith, στο E. Laclau, *EE* (αγγλική έκδοση), σ. 218. Συνεπώς, η έννοια της αναπαράστασης δεν ισοδυναμεί απλώς με ένα περιγραφικό πλαίσιο αλλά περιλαμβάνει ταυτόχρονα μεθοδολογικές και άλλες κανονιστικές παραδοχές ή το σύνολο των κοινωνικών πρακτικών κατά το πρότυπο των γλωσσικών παιγνίων, στο ύστερο έργο του Wittgenstein. Άλλωστε, σχετική είναι και η αποδόμηση από τον Laclau της διάκρισης κανονιστικού και περιγραφικού πλαισίου, που αναλύεται στο τρίτο μέρος του παρόντος. Αναπόφευκτα, σημείο αφετηρίας της ανάλυσης αυτής είναι μια μερική, αν και προσωρινή, σύλληψη της αναπαράστασης η οποία αρθρώνεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στη συνέχεια.

⁷⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 122.

του ανταγωνισμού σε σχέση με τις εννοιολογικές και μεθοδολογικές μετατοπίσεις της θεωρίας της ηγεμονίας στο μεταγενέστερο προσωπικό έργο του E. Laclau και ειδικότερα στις πολιτικές προεκτάσεις της έννοιας του ανταγωνισμού για την υπόθεση της ηγεμονίας.

Μέρος πρώτο: Ανταγωνισμός, Αποδιάρθρωση, Ετερογένεια

Ανακεφαλαιώνοντας, οι Laclau και Mouffe υποστηρίζουν ότι η κοινωνία δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται θεωρητικά ως ένα διαφανές και πλήρως καταληπτό αντικείμενο καθώς δε διέπεται από μια *a priori* λογική ή μια ορθολογική τάξη πραγμάτων. Η ταυτότητα των κοινωνικών στοιχείων δε θεωρείται ότι αντιστοιχεί σε ορισμένα μόνιμα θετικά χαρακτηριστικά αλλά ότι συγκροτείται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διάρθρωσής τους στο πεδίο του λόγου, όπου το νόημα καθλώνεται κατά τρόπο μερικό και εφήμερο, γύρω από ορισμένα κομβικά σημεία.⁷⁷ Με άλλα λόγια, η κοινωνία δεν εμφανίζεται να διαθέτει μια σαφή διαχρονική ουσία ή ένα έσχατο υπερβατολογικό θεμέλιο. Μια τέτοια κοινωνία που θα σήμαινε το τέλος της πολιτικής αποτελεί μύθο ή, ορθότερα, *δεν υπάρχει*.⁷⁸

Όπως επισημαίνει ο Marchart: «[η] κοινωνία ως ολότητα είναι ένα αδύνατο αντικείμενο, αλλά είναι ακριβώς εξαιτίας του αδύνατου χαρακτήρα της που λειτουργεί ως συνθήκη δυνατότητας για το κοινωνικό [...] Άρα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η κοινωνία είναι *συνάμα* αδύνατη και αναγκαία».⁷⁹ Η κοινωνία ως ολότητα ή, με όρους Laclau και Mouffe, η «καθολικότητα» [universality] της κοινωνίας αποτελεί ένα κενό σημαίνον του οποίου η εφήμερη και πρόσκαιρη πλήρωση αποτελεί το διακύβευμα της ηγεμονικής συνάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. «Η ίδια της η συνθήκη [δυνατότητας της κοινωνίας] έγκειται στο ότι μια ορισμένη κοινωνική δύναμη αναλαμβάνει την

---

⁷⁷ Στο μεταγενέστερο «Why do Empty Signifiers Matter to Politics?» (1994), ο Laclau επεξεργάζεται εκ νέου την έννοια του κομβικού σημείου μετονομάζοντάς την σε «κενό σημαίνον», αποδίδοντας έμφαση στον κενό χαρακτήρα του που συνιστά προϋπόθεση για τη σήμανση της αλυσίδας ισοδυναμίας. Ε. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 321-322.

⁷⁸ Ακολουθώντας τον αφορισμό του Lacan «η Γυναίκα δεν υπάρχει» [la Femme n'existe pas] με την οποία απέδιδε την ιδιαίτερη θέση της γυναίκας στην ψυχαναλυτική θεωρία, ο Laclau την παραφράζει χαρακτηριστικά ως «la société n'existe pas», υπογραμμίζοντας έτσι την ανοικτή, ευμετάβλητη και πολιτικά κρίσιμη ταυτότητα της κοινωνίας ως ολότητας. Βλ. Ε. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 153. Ο προκλητικός αφορισμός «Η Γυναίκα δεν υπάρχει», για τον Lacan, υποδηλώνει ότι η Γυναίκα δεν υφίσταται ως κλειστό σύνολο, καθότι δεν υπάρχει το όριο του ευνουχισμού εν είδει οργανωτικού νόμου, όπως για το σύνολο των αντρών, και ως εκ τούτου «δεν υπάρχει εξαίρεση που να επιβεβαιώνει τον κανόνα», λείπει το Είναι της Γυναίκας. Βλ. Βασίλης Παπαδάκος, Ζωή Φραγκοπούλου, *Από τον Φρόυντ στον Λακάν: Εισαγωγή σε δέκα βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες*, Νήσος, Αθήνα: 2011, σ. 198. Ακολουθώντας τον Freud, ο ευνουχισμός στο πρώιμο έργο του Lacan σηματοδοτεί την απαγόρευση της αιμομιξίας από τον πατέρα της ορδής, ο οποίος αποτελεί την εξαίρεση στον κανόνα. Στο μεταγενέστερο έργο του, ο ευνουχισμός είναι πρωτίστως συμβολικός για το υποκείμενο σηματοδοτώντας την απώλεια της αδιαμεσολάβητης επαφής με τη μητέρα και τη συμβολική διαμεσολάβηση της επικοινωνίας του μέσα από την τάξη του σημαίνοντος. Βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 210.

⁷⁹ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 137, έμφαση στο πρωτότυπο.

αναπαράσταση/αντιπροσώπευση της ολότητας με την οποία είναι ριζικά ασύμμετρη».⁸⁰

Σε αυτό το πλαίσιο, η κεντρικότητα που αποδίδεται στο *Hegemony and Socialist Strategy* από τους Laclau και Mouffe στον ανταγωνισμό και στην κατασκευή μετώπων ως αναπόσπαστο τμήμα του πολιτικού, μπορεί να ιδωθεί ότι συνάδει με τις μετα-δομιστικές καταβολές της θεωρίας της ηγεμονίας αλλά και με το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο από το οποίο συχνά οι συγγραφείς αντλούν τις εκλεκτικές αναφορές τους.⁸¹ Η έννοια του ανταγωνισμού ρητά θεματοποιεί κάθε κοινωνική σχέση στην οποία απειλούνται οι ταυτότητες των στοιχείων της, όπου, δηλαδή, αναστέλλεται ο πλήρως διαφορικός χαρακτήρας τους. Επιπλέον, η λογική του ανταγωνισμού συνδέεται και με τον επισφαλή, πρόσκαιρο και εν τέλει ενδεχομενικό χαρακτήρα κάθε μορφής πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας και, κατ' επέκταση, κάθε ταυτότητας. Δεδομένης της σχεσιακής φύσης της συγκρότησης του κοινωνικού πεδίου, η χάραξη ορίων προς ό,τι δεν περιλαμβάνεται σε αυτό συνδέεται ρητά και απαραίτητα με τη συγκρότηση ταυτοτήτων ώστε αναδεικνύεται σε ουσιωδώς πολιτικό εγχείρημα.

Υπ' αυτήν την έννοια, εκ πρώτης όψεως, μπορούμε να συνάγουμε ότι είναι μόνο μέσα από την ταυτόχρονη εφαρμογή των πολιτικών λογικών της διαφοράς και της ισοδυναμίας που επιτυγχάνεται η ευρύτερη αναδιοργάνωση του πολιτικού χώρου. Τόσο η λογική της διαφοράς όσο και η λογική της ισοδυναμίας διαδραματίζουν καταλυτικό ρόλο στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας, ενώ είναι η ταυτόχρονη παρουσία τους, ή, ορθότερα, η αμοιβαία ανατροπή και επιμόλυνση των δύο λογικών που καθιστά δυνατή την ενδεχομενική, ιστορική διάρθρωση της κοινωνίας. Είναι, ωστόσο, κάθε ιστορική διάρθρωση της κοινωνίας ανταγωνιστική, κατ' ανάγκην, προς ό,τι δεν περιλαμβάνει;

---

⁸⁰ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, «Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση», σ. xi.

⁸¹ Βλ. «Πρόλογος» στο παρόν. Βλ. επίσης, Γ. Σταυρακάκης «εισαγωγή», στο E. Laclau, *EE*, σ. 29-33.

Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού

Εάν η χάραξη ανταγωνιστικών μετώπων είναι ουσιωδώς πολιτικό διακύβευμα, ισχύει άραγε και το αντίστροφο συμπέρασμα; Κάθε πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας διέρχεται, κατ' ανάγκην, μέσα από τη χάραξη ανταγωνιστικών μετώπων; Είναι ασφαλές να συνάγουμε ότι οι πολιτικές ταυτότητες προκύπτουν μόνο μέσα από τη χάραξη μετώπων κι ότι η ταυτότητα της κοινωνίας ως ολότητας προκύπτει, κατ' επέκταση, από την εγκαθίδρυση μιας σχέσης αποκλεισμού προς ό,τι δεν περιλαμβάνει; Με άλλα λόγια, όπως διερωτάται εύστοχα ο Urs Stäheli, τα όρια της κοινωνικής αντικειμενικότητας ή ακόμη τα όρια του ίδιου του πεδίου του λόγου είναι «εγγενώς ανταγωνιστικά»;⁸²

Όπως επισημαίνει η Aletta Norval, στη θεωρία της ηγεμονίας «[...] υπάρχει μια τάση να πριμοδοτείται η στιγμή της αρνητικότητας, της κατασκευής μετώπων και της ανάπτυξης του ανταγωνισμού. Εάν πράγματι υπάρχει πολιτική μόνον όταν υπάρχουν μέτωπα, κι εάν τα μέτωπα συνίστανται στην κατασκευή ανταγωνιστικών σχέσεων [στο πρότυπο] “φίλου/εχθρού”, τότε η στιγμή του σχηματισμού μετώπων είναι αναντίρρητα σε προνομιακή θέση σε σχέση με τη διαφορική διάσταση της ταυτότητας».⁸³ Από την άλλη, μπορούμε, πράγματι, να μιλάμε για ανταγωνιστική συγκρότηση της ταυτότητας της κοινωνίας, όταν οι Laclau και Mouffe κάνουν ρητά λόγο για *αναστολή της ταυτότητας* των στοιχείων που συμπαρατάσσονται σε σχέση ισοδυναμίας, δηλαδή, για αναστολή της ταυτότητας στον πυρήνα της ανταγωνιστικής σχέσης; Επιπλέον, οι συγγραφείς τονίζουν ρητά ότι η ταυτότητα των στοιχείων σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας αναστέλλεται ή «μετατίθεται από τα καθαυτό αντικείμενα προς τα συγκείμενα της εμφάνισης ή παρουσίας τους», στο πλαίσιο μιας *ριζικής αρνητικότητας*.⁸⁴

Η παραπάνω ερμηνευτική ένταση, αποκαλύπτει μια βαθύτερη θεωρητική αμφιγνωμία, καθώς το επιχείρημα της ανταγωνιστικής φύσης κάθε συστήματος

---

⁸² Urs Stäheli, «Competing figures of the limit: Dispersion, Transgression, Antagonism and Indifference», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 226-241. Βλ. επίσης, Lasse Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005. Το επιχείρημα του Thomassen είναι πιο μακροσκελές και απαιτεί περισσότερα προλεγόμενα ώστε αναλύεται στο κεφάλαιο «Ανταγωνισμός και ετερογένεια».

⁸³ A. J. Norval, «Trajectories of Future Research in Discourse Theory», στο D. Howarth κ.ά. (επιμ.), *Discourse Theory and Political Analysis*, σ. 224. Η διάκριση “φίλου/εχθρού” αναφέρεται στη φερώνυμη διάκριση του Schmitt με την οποία η έννοια του ανταγωνισμού μοιράζεται *prima facie* κοινά σημεία ως υπαρξιακή αντιπαράθεση. Σχετικά βλ. παρακάτω υποσημείωση 80 καθώς και την επεξεργασία στο τελευταίο μέρος «Αντί epilόγου: νομιμοποίηση και αντιπροσώπευση».

⁸⁴ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 63.

σήμανσης προς ό,τι δεν περιλαμβάνει κάνει την εμφάνισή του και στο μεταγενέστερο προσωπικό έργο των συγγραφέων.⁸⁵ Ενδεικτικά, στο «Subject of Politics, Politics of the Subject», ο Laclau σημειώνει:

Ο ανταγωνισμός και ο αποκλεισμός είναι καταστατικοί κάθε ταυτότητας. Δίχως όρια διαμέσου των οποίων κατασκευάζεται μια (μη διαλεκτική) αρνητικότητα θα είχαμε μια ακαθόριστη διασπορά διαφορών, των οποίων η απουσία συστηματικών ορίων θα καθιστούσε κάθε διαφορική ταυτότητα αδύνατη.⁸⁶

Συνεπώς, η χάραξη ορίων είναι συνυφασμένη με το πολιτικό εγχείρημα tout court. Η ανταγωνιστική συγκρότηση μιας κοινωνικής σχέσης και της κοινωνίας εν συνόλω είναι η ίδια και η αυτή διαδικασία στο μέτρο που η ηγεμονική δύναμη, με όρους Gramsci, αξιώνει να μετατραπεί σε κράτος ή, αλλιώς, να κυριαρχήσει στο πεδίο του λόγου που ισοδυναμεί με τη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Όπως, όμως, προσθέτει παρακάτω ο Laclau: «[...] αυτή ακριβώς η λειτουργία της συγκρότησης διαφορικών ταυτοτήτων διαμέσου ανταγωνιστικών ορίων είναι αυτό,

---

⁸⁵ C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2000, σ. 36-59. Η συγγραφέας διερευνά την κριτική του Carl Schmitt στις ιδέες του πολιτικού φιλελευθερισμού και ειδικότερα στη μοντέρνα άποψη περί ιδιότητας του πολίτη του κόσμου. Σχηματικά η κριτική του Schmitt στηρίζεται στη θέση ότι η ιδιότητα του πολίτη και η έννοια της πολιτικής ισότητας συνδέονται απαραίτητως με μια ουσιώδη σχέση αποκλεισμού απέναντι σε όποιον δε διαθέτει την ιδιότητα αυτή. Η ιδιότητα του πολίτη του κόσμου δεν πληροί αυτό το κριτήριο και συνεπώς είναι αδύνατη. Όπως επισημαίνει ο Camargo, ενώ είναι εύκολο να βρει κανείς συχνές αναφορές στη διάκριση φίλος-εχθρός του Schmitt στο έργο της Mouffe και στη σύλληψη του πολιτικού ανταγωνισμού, ως την κατ' εξοχήν μορφή αποκλεισμού, το όνομα του Schmitt απουσιάζει αισθητά από τα γραπτά του Laclau, ειδικά όσον αφορά στον ανταγωνισμό. Ricardo Camargo, «Rethinking the Political, A Genealogy of the “Antagonism” in Carl Schmitt through the Lens of Laclau-Mouffe-Žižek», σ. 170. Παρότι δε διαφωνώ με την αναγνώριση της σκέψης του Schmitt στην κεντρική επιχειρηματολογία του HSS, το εγχείρημά μου φιλοδοξεί να ακολουθήσει μια άλλη κατεύθυνση: η σύλληψη του ανταγωνισμού ως κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι η μόνη ή η επικρατέστερη θεωρητική πιθανότητα που εξετάζεται από τον Laclau στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Εάν, υπό κανονικές συνθήκες, η σήμανση ρητά εντοπίζεται στη διαφορική διάταξη στο πεδίο του λόγου, υπό εξαιρετικές συνθήκες αναδιάταξης του ο Laclau αναγνωρίζει ότι μια ουσιώδης και συχνά καταχρηστική μετάθεση λαμβάνει χώρα στο πεδίο του λόγου. Ορισμένα σημαίνοντα εκκενώνονται μερικώς, μετατρέπονται σε κομβικά, συμβολίζοντας το όλον. Με άλλα λόγια, καμία σχέση κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι κατ' αρχήν απαραίτητη για την πολιτική συγκρότηση της αντικειμενικότητας, πέρα από το λογικό αποκλεισμό εναλλακτικών δυνατοτήτων συγκρότησης της κοινωνίας. Άλλωστε, παρά την όποια επιρροή του Schmitt στην αρχική θεωρητική επεξεργασία του ανταγωνισμού από τον Laclau, ο στόχος μου είναι να πιέσω το εγχείρημα του Laclau για την πρωταρχικότητα του ανταγωνισμού προς την αντίθετη κατεύθυνση, ώστε να αναδειχθούν σαφέστερα οι συνθήκες για τη συγκρότηση της αντικειμενικότητας, δίχως αυτή να εκδηλώνεται μόνο ή πρωτίστως διαμέσου αποκλεισμού. Είναι ενδιαφέρον άλλωστε ότι ρητή αναφορά του Laclau στο έργο του Schmitt βρίσκουμε αναφορικά με την έννοια του “παρτιζάνου” μαχητή και τη σύνδεση νομιμοποίησης και ανταγωνισμού. Βλ. E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, σ. 223-230. Η εξαιρετική αυτή αναφορά στο έργο του Schmitt αναλύεται στο τρίτο μέρος.

⁸⁶ E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», στο E. Laclau, *EM*, σ. 52.

που την ίδια στιγμή, αποσταθεροποιεί και υπονομεύει αυτές τις διαφορές».⁸⁷ Σε κάθε περίπτωση, δηλαδή, η αρνητικότητα στην καρδιά του ανταγωνισμού τίθεται ως συνθήκη δυνατότητας για τη διαφορική συγκρότηση της ταυτότητας των στοιχείων. Με βάση τα παραπάνω, είμαστε σε θέση να επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα πώς συγκροτεί εν τέλει η κοινωνία την ταυτότητά της: ως ένα κλειστό σύστημα διαφορών ανάμεσα στα στοιχεία της ή απέναντι σε κάτι που τοποθετείται έξω από τα όριά της;

Κατά τη γνώμη μου, η απάντηση των Laclau και Mouffe ίσως δεν είναι απλή ή άμεση, αλλά σίγουρα μοιάζει περισσότερο υποσχόμενη για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Αναλυτικότερα, αν εστιάσουμε στην περίπτωση του ανταγωνισμού ως *μεμονωμένης κοινωνικής σχέσης*, όπως στο παράδειγμα με το μεσαιωνικό γαιοκτήμονα και τον χωρικό δουλοπάροικο, τότε το μείζον ζήτημα έγκειται στην αδύνατη συνύπαρξη δύο ορισμένων κοινωνικών στοιχείων σε μία διάρθρωση στο πεδίο του λόγου, όπου το καθένα απειλεί την ταυτότητα του άλλου, δηλαδή, την αδυναμία διαφορικής σχέσης ανάμεσα σε δύο στοιχεία ενός συνόλου. Το εν λόγω σύνολο ή «πολιτικός χώρος», που δεν ταυτίζεται με τα όρια του εμπειρικού αντικειμένου αναφοράς, την κοινωνία, τίθεται εν αμφιβόλω ως κοινό πλαίσιο σήμανσης και αδυνατεί να συμπεριλάβει τις δύο ανταγωνιστικές ταυτότητες.⁸⁸ Με άλλα λόγια, είναι αδύνατη η από κοινού αναπαράσταση των εν λόγω κοινωνικών στοιχείων. Ταυτόχρονα, το πλαίσιο αυτό αμφισβητείται περαιτέρω, όσο τα στοιχεία αυτά συναρθρώνονται με άλλα σε ευρύτερες σημαίνουσες ολότητες λόγου, διεκδικώντας το μετασχηματισμό της ταυτότητάς τους.

Συνεπώς, αν η συγκρότηση ταυτότητας ορίζεται ως εάν να απορρέει από τη διαφορική διάρθρωση στο πλαίσιο της σημαίνουσας ολότητας που περιλαμβάνει τα δύο στοιχεία —εδώ της Μεσαιωνικής τάξης πραγμάτων—, η αδυναμία συγκρότησης (διαφορικής) ταυτότητας συνδέεται με την ανταγωνιστική φύση της σχέσης στην οποία εμπλέκεται αυτήν η ταυτότητα. Καθ' οιονδήποτε τρόπο κι αν μετασχηματιστούν οι ανταγωνιστικές ταυτότητες στην πορεία, θα έλκουν την καταγωγή σε σχέση με αυτήν ακριβώς την αδυναμία και συνεπώς σε σχέση με την αποτυχία ή ανεπάρκεια του αρχικού (οιονεί κοινού) πλαισίου σήμανσης τους. Ο ανταγωνισμός όχι μόνο

---

⁸⁷ Ο.π., σ. 52-53.

⁸⁸ Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 132-134.

αποσταθεροποιεί την κρατούσα διαφορική τάξη, αλλά επιπλέον υποδεικνύει την ανάγκη για μια νέα σημαίνουσα τάξη διαφορών. Ωστόσο, *stricto sensu*, δε συνιστά μια αντικειμενική κοινωνική σχέση, καθώς δεν αποδίδει νέα ταυτότητα στα μέρη της.

Εάν εφαρμόσουμε τα συμπεράσματα αυτά στο παράδειγμα με τον μεσαιωνικό γαιοκτήμονα και τον δουλοπάροικο, εύκολα μπορούμε να υποθέσουμε την αναπόφευκτη σύγκρουσή τους, μόνο όμως στο μέτρο που ο συνεκτικός ιστός των παραδοσιακών κοινωνικών δομών της φεουδαρχικής εποχής, δηλαδή το κοινό πλαίσιο που δίνει νόημα στη συνύπαρξή τους ως φυσική τάξη πραγμάτων, έχει διαρραγεί και επιπροσθέτως η σχέση *κυριαρχίας* του ενός πόλου πάνω στον άλλο νοείται πλέον λιγότερο ή περισσότερο ως *σχέση καταπίεσης*.⁸⁹ Ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση, όμως, θεωρώ ασφαλές να υποθέσουμε ότι δε θα τεθεί εν αμφιβόλω η καθαυτό σχέση, δηλαδή οι ταυτότητες, οι ρόλοι και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτήν, αλλά πρωτίστως οι ιστορικά ενδεχομενικοί φορείς της. Υπ' αυτήν την έννοια, η καταπίεση μπορεί να αποδοθεί σε μια σειρά από επικουρικές *ad hoc* παραδοχές, όπως το ήθος του συγκεκριμένου άρχοντα, η αγνωμοσύνη των δουλοπάροικων ή οι αιρετικές ιδέες.⁹⁰

Την οριστική ρήξη της σχέσης αυτής ως ανταγωνιστικής θα την επέτεινε μόνο η επίκληση ενός διαφορετικού πλαισίου θέασης της πραγματικότητας, που θα υποσχόταν μια ριζικά διαφορετική διάδοχη κατάσταση, μια εξέλιξη που θα σηματοδοτούσε την πλήρη μετατροπή της σχέσης σε ανταγωνιστική. Άρα, στην περίπτωση αυτήν η ανταγωνιστική προοπτική συνδέεται *απαράγραπτα* με την ενδεχόμενη συνάρθρωσή της σε μια νέα, ευρύτερη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου

---

⁸⁹ Ανάλογο επιχείρημα διατυπώνουν και οι Retamozo και Stoessel όταν υποθέτουν ότι «η εισαγωγή ενός λόγου με το σύνθημα “η γη ανήκει σε όποιον τη δουλεύει” μπορεί να δημιουργήσει τις συνθήκες για τον ανταγωνισμό εάν εγγραφεί στην υποκειμενικότητα», δηλαδή, στην ταυτότητα του δουλοπάροικου. Martín Retamozo, Soledad Stoessel, «El Concepto de Antagonismo en la Teoría Política Contemporánea», *Estudios Políticos*, τχ. 44, 2014, σ. 19. Ωστόσο, οφείλουμε να τονίσουμε ότι παρότι η αντιγεγονική [counterfactual] αυτή υπόθεση αποτελεί μια *λογική* δυνατότητα που διατυπώνεται εκ των υστέρων, αφεαυτής δε συγκροτεί ένα ικανό πλαίσιο συνθηκών για την ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης, δεν αποτελεί, δηλαδή, μια *πραγματική πολιτική* δυνατότητα. Η επισήμανση των Laclau και Mouffe για το πώς το φαντασιακό της δημοκρατικής επανάστασης λειτουργεί ως συνθήκη για την πολιτική επέκταση της ισότητας είναι νομίζω σε αυτό το σημείο εξαιρετικά σημαντική. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 155.

⁹⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, είναι σχετική η επισήμανση του Σταυρακάκη: «Η κατασκευή ταυτότητας – η διαδικασία με την οποία παράγεται η επίφαση μιας σταθερής και πλήρους ταυτότητας- όχι απλώς δεν αποτελεί μια αποκλειστικά συμβολική αναδιάταξη, αλλά βασίζεται εντέλει στην ικανότητα του λόγου να εξηγήσει (ή/και να συγκαλύψει) την έλλειψη πληρότητας και ολοκλήρωσης που τον χαρακτηρίζει. Για αυτό και η δημιουργία εξιλαστήριων θυμάτων, ο αρνητικός τύπος της διαφοράς ως αποκλεισμού και δαιμονοποίησης, παραμένει πάντα μια πραγματική δυνατότητα που εγγράφεται στον πυρήνα κάθε αξίωσης ταυτότητας». Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 231.

που θα καθιστά δυνατή την εκ νέου ανάγνωση της ταυτότητας αυτής σε μια νέα τάξη διαφορών. Στην υποθετική περίπτωση, για παράδειγμα, μιας αλυσίδας ισοδυναμίας ανάμεσα στους χωρικούς και άλλες κοινωνικές ομάδες, μια ενδεχόμενη ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης ενδεχομένως να επέφερε μια διαφορετική διαφορική θέση για τους χωρικούς έναντι των μεσαιωνικών γαιοκτημόνων. Η λογική της ανταγωνιστικής κοινωνικής σχέσης στο ηγεμονικό εγχείρημα μοιάζει να στοχεύει στη λογική της (ανα)συνάρθρωσης των εμπλεκόμενων κοινωνικών στοιχείων και τον μετασχηματισμό της ταυτότητάς τους σε ευρύτερες σημαίνουσες ολότητες.

Ανακύπτει, λοιπόν, το ερώτημα ποια είναι η θέση του ανταγωνιστή, π.χ. του γαιοκτήμονα, σε αυτήν την ηγεμονική προοπτική; Ασφαλώς, κατά τους Laclau και Mouffe, μια απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να αρθρωθεί μόνο σε σχέση με το συγκείμενο της ορισμένης κοινωνικής σχέσης, ωστόσο, *prima facie* αποκαλύπτεται ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων. Προκαταρκτικά, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε στη μία άκρη του φάσματος την υπαρξιακή αντιπαράθεση που οδηγεί στη φυσική εξόντωση του ανταγωνιστή ενώ, στην άλλη, την αντιπαράθεση στο πεδίο του λόγου και τον αποκλεισμό από τη συγκρότηση του πεδίου της κοινωνικής αντικειμενικότητας.⁹¹ Ωστόσο, η πρώτη περίπτωση δε συνδέεται κατ' ανάγκη με τη λογική της συνάρθρωσης και την αστάθεια του μετώπου ανάμεσα στις ανταγωνιστικές δυνάμεις. Συνεπώς, κατά τη γνώμη μου, η λογική δυνατότητα της φυσικής εξόντωσης, ενώ φυσικά δεν αποκλείεται, οριακά μόνο μπορεί να απαντά στο εγχείρημα της ηγεμονίας. Στη δεύτερη περίπτωση, όπου προσεγγίζουμε το ζήτημα της σήμανσης της κοινωνίας στο σύνολό της, η συγκρότηση ταυτότητας για τα στοιχεία που τη συναπαρτίζουν προκύπτει από την *περιχάραξη* μίας ολότητας έναντι του Άλλου, με άλλα λόγια διαμέσου «ανταγωνιστικών ορίων» προς ό,τι δεν περιλαμβάνεται σε αυτήν. Ο ανταγωνιστής, τότε, αποκλείεται, τίθεται εκτός κοινωνίας.

Δεν μπορεί κανείς παρά να παρατηρήσει ότι στο επιχείρημα αυτό, η διαδικασία σήμανσης ή αναπαράστασης της κοινωνίας εν συνόλω συνιστά μια παραμορφωτική μεγέθυνση της μεμονωμένης κοινωνικής σχέσης, όπου η κοινωνία καταλαμβάνει το

---

⁹¹ Για την αντίληψη του ανταγωνιστή ως εχθρού προς εξόντωση κατά τη λογική του «ωμού ανταγωνισμού» που αντιδιαστέλλεται στον «αγωνισμό» που αντιλαμβάνεται την παρουσία του ανταγωνιστή ως «νομιμοποιημένη» [legitimate], βλ. C. Mouffe, «By Way of a Postscript», *Parallax*, τόμ. 20, τχ. 2, 2014, σ. 150-151. Βλ. επίσης Y. Stavrakakis, «Paradoxes of Polarization: Democracy's Inherent Division and the (Anti-) Populist Challenge», *American Behavioral Scientist*, τόμ. 62, τχ. 1, 2018, Sage, σ. 48-49.

ρόλο του ενός πόλου της ανταγωνιστικής σχέσης. Υπ' αυτήν την έννοια, ο ανταγωνισμός μοιάζει να υποδηλώνει μια θεμελιακή σχέση *αποκλεισμού από το κοινωνικό*, ή ακόμη και εναντίωσης, ένα είδος ανταγωνιστικού μετώπου προς ό,τι δεν περιλαμβάνεται σε αυτό. Σε αυτήν την περίπτωση, κυρίαρχη στη λογική του ανταγωνισμού μοιάζει να είναι η *διχοτόμηση του κοινωνικού πεδίου*, έστω και αν αυτή η διχοτόμηση ανάγεται στην στα όρια του κοινωνικού, εξοβελίζοντας εκτός του «κάθε πλεόνασμα νοήματος που την ανατρέπει».⁹² Παρότι στη μεμονωμένη κοινωνική σχέση ο ανταγωνισμός εμφανίζεται ως ριζική αρνητικότητα από την οποία προκύπτει η αδυναμία συγκρότησης ταυτότητας, είναι, ωστόσο, θεωρητικά θεμιτό να εφαρμόσει κανείς, κατ' αναλογία, την ίδια λογική στο επίπεδο της κοινωνίας;

Υπάρχουν δύο τουλάχιστον θεωρητικοί λόγοι που μια αντίστοιχη ερμηνευτική κατεύθυνση δεν μπορεί παρά να συνιστά μια ελλιπή, αν όχι στρεβλή, εικόνα του επιχειρήματος των Laclau και Mouffe περί ανταγωνισμού. Από τη μία πλευρά, οι συγγραφείς ερμηνεύουν τον ανταγωνισμό ως κατάρρευση του νοήματος, ως εμπειρία αποτυχίας της γλώσσας που δε μεταφράζεται σε δυνατότητα «πρόσβασης σε μια διαφορετική οντολογική τάξη, σε κάτι πέρα από διαφορές διότι... δεν υπάρχει τίποτε πέρα [από αυτό]. Το όριο του κοινωνικού δεν μπορεί να σκιαγραφηθεί ως ένα σύνορο ανάμεσα σε δύο περιοχές —διότι η αντίληψη ενός συνόρου υποθέτει την αντίληψη κάποιου [πράγματος που να είναι] πέρα από αυτό και το οποίο θα έπρεπε να είναι αντικειμενικό και θετικό— με άλλα λόγια, μίας νέας διαφοράς».⁹³ Έτσι, ο ανταγωνισμός ως *όριο* του κοινωνικού φέρεται, από τους ίδιους, να υπονομεύει *εκ των έσω* τη δυνατότητα αντικειμενικού νοήματος.

Από την άλλη, η λογική του ανταγωνισμού όχι μόνο προϋποθέτει μια σχετική σταθερότητα του αντικειμενικού νοήματος, αλλά επιπλέον δεν κατορθώνει ποτέ να την καταλύσει πλήρως καθώς «[...] όπως η λογική της διαφοράς δεν κατορθώνει ποτέ να συγκροτήσει έναν πλήρως κορεσμένο χώρο, ομοίως ούτε η λογική της ισοδυναμίας το επιτυγχάνει ποτέ. Η διάλυση του διαφορικού χαρακτήρα των θέσεων του κοινωνικού δρώντα μέσα από την ισοδυναμική συμπίκνωση, δεν είναι ποτέ ολοκληρωμένη. Εάν η κοινωνία δεν είναι εντελώς δυνατή, ούτε είναι και εντελώς αδύνατη».⁹⁴ Συνεπώς, και στην περίπτωση της λογικής του ανταγωνισμού ως ορίου του κοινωνικού μπορούμε να

⁹² E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 111.

⁹³ *Ο.π.*

⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 129.

σημειώσουμε ανάλογα συμπεράσματα: αφενός, ο ανταγωνισμός δεν ισοδυναμεί με μια άλλου είδους συγκρότηση ταυτότητας και, αφετέρου, υποδεικνύει εκ νέου την ανάγκη για μια νέα ταυτότητα στο πλαίσιο μιας νέας τάξης διαφορών. Με άλλα λόγια, στο πλαίσιο μιας νέας συνάρθρωσης, η έννοια του ανταγωνιστή παραπέμπει σε μια ριζικά διαφορετική θέση του, εντός μιας νέας τάξης διαφορών στο πεδίο του λόγου.

Συνεπώς, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι υπάρχει σοβαρή θεωρητική διαφορά ανάμεσα στις κατηγορίες της συνάρθρωσης και της ισοδυναμικής συμπαράταξης, μια διαφορά που δεν είναι πάντοτε σαφής στο *Hegemony and Socialist Strategy* και στα μεταγενέστερα γραπτά του Laclau. Εν μέρει, η σύγχυση αυτή οφείλεται και στη συχνή χρήση των δύο όρων από τους Laclau και Mouffe ως εναλλάξιμων, όπως στην περίπτωση του λαϊκού αγώνα [popular struggle] όπου ο κοινωνικός χώρος τείνει να διχοτομείται πλήρως σε αντίπαλα στρατόπεδα και, που σε αντιδιαστολή με το δημοκρατικό αγώνα, η αλυσίδα ισοδυναμίας τείνει να γεφυρώσει «το χάσμα ανάμεσα σε πολιτικό χώρο και την κοινωνία ως εμπειρικό αντικείμενο αναφοράς».⁹⁵ Ωστόσο, η συνάρθρωση συνεπάγεται μετασχηματισμό της ταυτότητας των σημαινόντων που εμπλέκονται σε μια διαδικασία ανα-νοηματοδότησης του κοινωνικού. Αντιθέτως, η ισοδυναμική συμπαράταξη εξαντλείται στην υπονόμηση του ιδιαίτερου περιεχομένου τους, στην αναστολή της ταυτότητάς τους.⁹⁶

Έτσι, η ισοδυναμική συμπαράταξη μπορεί να αντιστοιχεί σε μια κλειστή και περιχαρακωμένη τάξη διαφορών, όπως π.χ. η κοινότητα των χιλιαστών [millenarians], όπου η ισοδυναμία ανάμεσα στα στοιχεία λειτουργεί εντός μιας προϋπάρχουσας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, δίχως να αξιώνει τη συνάρθρωση στο πεδίο του λόγου νέων στοιχείων.⁹⁷ Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις ανταγωνιστικές δυνάμεις είναι σαφής και ακλόνητη. Η ίδια διαπίστωση μπορεί να εξαχθεί και από την κριτική των Laclau και Mouffe στη μαρξιστική επεξεργασία της ταξικής συμμαχίας ως

---

⁹⁵ Ο.π., σ. 133. Η αμφίσημη επεξεργασία της ηγεμονίας στο *HSS* έχει δεχτεί κριτική από τον B. Arditì που επισημαίνει ότι συγχέεται έτσι η επιθυμία να αναγνωρίσει κανείς την ηγεμονία με την επαληθευσή της ενώ αντιθέτως η ηγεμονία δια του ανταγωνισμού «τείνει να επαληθευτεί σε οριακές στιγμές». B. Arditì, «Post-hegemony: Politics Outside the Usual Post-Marxist Paradigm», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Α. Kioupiolis, G. Katsambekis, Ashgate Publishing, Φάρνχαμ: 2014, σ. 27.

⁹⁶ Παρότι οι δύο αυτές έννοιες δε διατυπώνονται ρητά από τους συγγραφείς με αυτούς τους όρους, ωστόσο μπορούν να αντιστοιχηθούν σε αδρές γραμμές στη διάκριση των ίδιων ανάμεσα σε «στρατηγική της αντιπαράθεσης» και «στρατηγική της κατασκευής μιας νέας τάξης». Βλ. E. Laclau και C. Mouffe, *HSS*, σ. 189.

⁹⁷ Ο.π., σ. 136.

απαρίθμησης, ως εάν να άφηνε απαράλλαχτες τις ταυτότητες των τάξεων που εντάσσονται σε αυτήν.⁹⁸ Υπ' αυτήν την οπτική, η ισοδυναμική συμπαράταξη μπορεί να περιγράψει μια εφήμερη «άβολη» πολιτική συμμαχία, ανάμεσα σε ετερόκλητους κοινωνικούς και κομματικούς χώρους, ή ακόμη μια κυβέρνηση συνασπισμού, που δε συγκροτεί, ωστόσο, ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο.⁹⁹

Υπό μια έννοια, η ουσιώδης αυτή διαφορά αναπαριστά και τη διαφορά τάξης ανάμεσα στον ανταγωνισμό αυτόν καθαυτό ως ιδιότυπη σχέση και στους ιστορικούς ανταγωνισμούς που ανταποκρίνονται περισσότερο στη σημασία της λέξης στην καθομιλουμένη. Στην τελευταία περίπτωση, λοιπόν, ενώ διακρίνουμε ανταγωνιστικά μετωπικά εφέ και πιθανόν και διχοτόμηση του κοινωνικού πεδίου, απουσιάζει, ωστόσο, η συμπληρωματική διάσταση της ηγεμονικής εγκαθίδρυσης ενός νέου νοήματος στην αλυσίδα.¹⁰⁰ Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι δύο λογικές της ισοδυναμίας και της διαφοράς εγγράφονται σε έναν ενιαίο μηχανισμό σήμανσης, καθώς η κλειστότητα του συστήματος, κι άρα η δυνατότητα απόδοσης διαφορικού νοήματος στα στοιχεία που το συναποτελούν, στηρίζεται στον αποκλεισμό αυτών των εναλλακτικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου που δεν κατορθώνουν να επικρατήσουν.¹⁰¹

Συνεπώς, η διαφορετική σήμανση και η ανταγωνιστική ισοδυναμία, ή με άλλους όρους, η αντικειμενικότητα και η αρνητικότητα, είναι άρρηκτα συνυφασμένες λογικές σε μια αδύνατη σχέση στην οποία η δεύτερη αποτελεί τη σκοτεινή όψη της πρώτης στο ηγεμονικό εγχείρημα, ώστε «η συνύπαρξη των όρων της πρέπει να συλλαμβάνεται όχι ως μια αντικειμενική σχέση ορίων, αλλά ως αμφίδρομη ανατροπή

---

⁹⁸ Ο.π., σ. 64.

⁹⁹ Πρόσφατο παράδειγμα στην ελληνική ιστορία αποτελεί η άνοδος στην εξουσία το 2015 της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ. Για μια λεπτομερή περιγραφή της λαϊκιστικής διχοτόμησης του κοινωνικού πεδίου από το πολιτικό κόμμα ΣΥΡΙΖΑ στην πρόσφατη ελληνική πολιτική εμπειρία και ειδικότερα της κατασκευής στον λόγο του σημαίνοντος «λαός», με βάση τα αισθήματα αγανάκτησης, ματαίωσης κι εναντίωσης που μοιράζονταν ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες απέναντι στο εγχώριο και διεθνές οικονομικό και πολιτικό “κατεστημένο”, βλ. Y. Stavrakakis, G. Katsambekis, «Left-Wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, Routledge, Λονδίνο: 2014, σ. 131-132.

¹⁰⁰ Η διαπίστωση αυτή απαντά και στη σχετική κριτική του Benjamin Arditi ότι οι αλυσίδες ισοδυναμίας απέναντι σε έναν κοινό αντίπαλο δεν οδηγούν αναγκαστικά σε νέες συλλογικές ταυτότητες, όπως στην περίπτωση των εκλογικών συμμαχιών ανάμεσα σε κόμματα ή των εφήμερων πολιτικών συμπορεύσεων με ομάδες πίεσης, στο Benjamin Arditi, «Post-hegemony: Politics Outside the Usual Post-Marxist Paradigm», σ. 25.

¹⁰¹ Από τη σκοπιά αυτή, η λογική του ανταγωνισμού δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε μια πολιτική αποκλεισμού, κοινωνικών στοιχείων, ομάδων ή ατόμων ενώ μπορεί να εναρμονίζεται και με ένα περιεκτικό πρόταγμα, όπως αυτό της επέκτασης της εξισωτικής λογικής της δημοκρατίας, στη ριζοσπαστική εκδοχή της που προσυπογράφουν οι συγγραφείς στο *HSS*.

των περιεχόμενων τους».¹⁰² Η δυνατότητα απόδοσης διαφορεικού νοήματος φέρεται να συνδέεται με τη λογική του ανταγωνισμού που διατηρεί μια αμφίσημη θεωρητική παρουσία ως όριο της αντικειμενικότητας, αφού η εμπειρία του συνδέεται με την αποσταθεροποίηση του νοήματος, τόσο στο επίπεδο της συγκρότησης της κοινωνίας, όσο και στο επίπεδο της ταυτότητας του υποκειμένου. Σε κάθε περίπτωση, ο ανταγωνισμός εμφανίζεται ως εάν να είναι το αναγκαίο κακό που συνοδεύει την πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας και είτε εντοπίζεται σε μια ορισμένη σχέση εντός της είτε εκτοπίζεται στα όριά της, στην (οριακή) ταύτιση της κοινωνίας με μια οιονεί κυρίαρχη τάξη νοήματος.

Ωστόσο, η παράλληλη ή και ταυτόχρονη αναφορά στο *Hegemony and Socialist Strategy* σε δύο διαφορετικές μεθόδους συγκρότησης του ονόματος αυτού του αδύνατου αντικείμενου, της κοινωνίας, επιτείνει τη θεωρητική σύγχυση για το οντολογικό καθεστώς του ανταγωνισμού. Από τη μία πλευρά, οι Laclau και Mouffe ισχυρίζονται ότι η ταυτότητα της κοινωνίας ως ολότητας συγκροτείται σε σχέση αποκλεισμού με ό,τι βρίσκεται πέρα από τα όρια της. Ωστόσο, εάν ο ανταγωνισμός συνιστά το όριο κάθε αντικειμενικότητας και αυτό που εξοβελίζεται ήταν απλώς το πλεόνασμα νοήματος, τότε θα αναφερόμασταν απλώς σε μια νέα διαφορετική τάξη που θα αποτύπωνε εναργέστερα τις νέες σχέσεις εξουσίας και ισορροπίες δυνάμεων που αποκρυσταλλώνονται εφήμερα στο κοινωνικό πεδίο και αποτυπώνονται σε θέσεις υποκειμένου για τις κοινωνικές δυνάμεις. Υπ' αυτήν την έννοια, υπονομεύεται σημαντικά η λογική του ανταγωνισμού για την ηγεμονία ως *πολιτική* σχέση.

Από την άλλη, οι ίδιοι υπογραμμίζουν ότι η συγκρότηση της κοινωνίας καθίσταται εφικτή μόνο χάρις τη λογική της ηγεμονίας όπου η τελευταία έχει τον χαρακτήρα «πολιτικής σχέσης κι όχι τοπογραφικής έννοιας», αποτελεί, δηλαδή, μια πράξη πολιτικής συγκρότησης «βασικά μετωπική[ς]: τα εφέ της πάντοτε αναδύονται από ένα πλεόνασμα νοήματος που απορρέει από μια λειτουργία [νοηματικής] μετάθεσης».¹⁰³ Η ηγεμονική υπόθεση, όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα στο δεύτερο μέρος, συνιστά μια μορφή αναπαράστασης που προσομοιάζει για τους Laclau και Mouffe περισσότερο στο πρότυπο της ρητορικής έννοιας της *κατάχρησης*, παρά στην

---

¹⁰² E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 129.

¹⁰³ *Ο.π.*, σ. 141.

κυριολεξία που υποδηλώνεται στην παραδοσιακή σύλληψη της πολιτικής κυριαρχίας της πλειοψηφίας του κοινωνικού συνόλου.¹⁰⁴

Αλλωστε, ήδη από τις πρώτες σελίδες του *Hegemony and Socialist Strategy* οι συγγραφείς του υποστηρίζουν ότι, αν το όνομα της κοινωνίας μπορεί να ιδωθεί ως «ελάττωμα» ή «έλλειψη», τότε η ηγεμονία αναφέρεται ακριβώς σε αυτήν τη διαδικασία πλήρωσης.¹⁰⁵ Σε αυτήν την περίπτωση, επισημαίνουν ότι: «[η] ηγεμονία θα αναφέρεται σε μια απύσχα ολότητα και στις διαφορετικές απόπειρες ανασύνθεσης και ανασυνάρθρωσης οι οποίες, ξεπερνώντας αυτήν την πρωταρχική έλλειψη, καθιστούν δυνατό να αποκτήσουν οι αγώνες νόημα και οι ιστορικές δυνάμεις να προικιστούν με πλήρη θετικότητα».¹⁰⁶ Το επιχείρημα αυτό που σαν νήμα διατρέχει ολόκληρο το *Hegemony and Socialist Strategy* αλλά και το μεταγενέστερο έργο του Laclau μας παρέχει μια διαφορετική οπτική για την ενδεχομενική συγκρότηση της ταυτότητας της κοινωνίας, καθώς «η ηγεμονία δε θα είναι η μεγαλοπρεπής εκδίπλωση μιας ταυτότητας αλλά η απόκριση σε μια κρίση».¹⁰⁷

Σε κάθε περίπτωση, είναι νομίζω απαραίτητο να επισημάνουμε ότι το πρωτόλειο αυτό σχήμα που σκιαγραφείται στο *Hegemony and Socialist Strategy* και εξετάζεται στο παρόν κεφάλαιο ως πλαίσιο συγκρότησης των κοινωνικών ταυτοτήτων αποτελεί περισσότερο μια θεωρητική άσκηση, εν είδει ιδεοτύπου. Με άλλα λόγια, αποτελεί μια καθ' υπερβολή εφαρμογή του σχήματος του ανταγωνισμού, που δύσκολα απαντά στην πραγματικότητα αλλά εμφανίζει μια εγνωσμένη ευρετική χρησιμότητα, όσον αφορά στη σχέση αυτήν καθαυτή, καθώς μας επιτρέπει να τη θέσουμε υπό εξέταση. Η χρησιμότητα του σχήματος είναι περιορισμένη, όμως, στον βαθμό που οι Laclau και Mouffe εξαρχής καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για μια απλοποιητική

---

¹⁰⁴ Η επισήμανση αυτή καθίσταται αδιαμφισβήτητη στο μεταγενέστερο έργο του πρώτου, μετά την έκδοση του *EE* και ιδιαίτερα στο *OPR*, όπου η εν λόγω ρητορική έννοια κάνει ρητά την εμφάνισή της, υποκαθιστώντας προοδευτικά την αμοιβαία επιμόλυνση των εννοιών *μεταφορά* και *μετωνυμία*.

¹⁰⁵ Στο *HSS* μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι το κέντρο βάρους της επιχειρηματολογίας των Laclau και Mouffe συχνά μετατίθεται, υπό την έννοια ότι η θεωρητική σκοπιά ανάλυσης που αποδομεί τον μαρξιστικό κανόνα, εξυπηρετεί μια διττή στοχοθεσία. Υπερασπίζεται ταυτόχρονα την ερμηνευτική δυναμική του σχήματος της ηγεμονίας αλλά και την πολιτική προοπτική της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Το παράθεμα αυτό είναι χαρακτηριστικά διαφορούμενο στον βαθμό που ο αναγνώστης μπορεί να ερμηνεύσει την έννοια της ηγεμονίας, τόσο από θεωρητική/εννοιολογική, όσο και από πρακτική/πολιτική σκοπιά.

¹⁰⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 7.

¹⁰⁷ Στο *HSS*, οι Laclau και Mouffe εμφανίζονται να πριμοδοτούν διακριτικά αυτήν την ερμηνευτική εκδοχή, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη σύνδεση της ψυχαναλυτικής έννοιας της συρραφής [suture] με τη λογική της ηγεμονίας στην πρώτη σελίδα του δευτέρου κεφαλαίου και τη σχετική υποσημείωση. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 47 για την υποσημείωση, σ. 88.

υπόθεση και ότι το επιχείρημά τους αναφέρεται σε μια πλειάδα ανταγωνισμών που διαιρούν το κοινωνικό από διαφορετικά σημεία, στο πλαίσιο των νέο-αναδυόμενων κοινωνικών αγώνων.¹⁰⁸

Υπ' αυτό το πρίσμα, μπορούμε ακόμη να υποθέσουμε ότι η γωνία θέασης στο *Hegemony and Socialist Strategy* συμπίπτει με τον ορίζοντα της ατέρμονης προσπάθειας της κοινωνίας να κατασκευάσει πλήρως τον εαυτό της ως μια κλειστή δομή, ένα εγχείρημα καταστατικά αδύνατο και ατελές, στην πραγματοποίηση του οποίου πρωταρχικό ρόλο εμφανίζεται να καταλαμβάνει η λογική του ανταγωνισμού.¹⁰⁹ Ωστόσο, μόνον η ολοκληρωτική επέκταση της αλυσίδας ισοδυναμίας —που αποτελεί ίδιον της ανταγωνιστικής διχοτόμησης της κοινωνίας και όχι μίας μεμονωμένης κοινωνικής σχέσης— μπορεί να επιτύχει οριακά την πλήρη εξάλειψη του θετικού περιεχομένου των ταυτοτήτων και να ανάγει κατά αυτόν τον τρόπο τον ανταγωνισμό σε μοναδική οντολογική παράμετρο των αντίστοιχων κοινωνικών ταυτοτήτων ή αλλιώς *όριο* της κοινωνίας.¹¹⁰

Με άλλα λόγια, «[μ]όνο διαμέσου αρνητικότητας, διαίρεσης και ανταγωνισμού μπορεί ένας σχηματισμός να συγκροτηθεί σε ολοποιητικό ορίζοντα».¹¹¹ Σε αυτό το ακραίο σενάριο, την περίπτωση ενός «φρενοκομείου», όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί ο Laclau στο μεταγενέστερο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ο ανταγωνισμός παρεμποδίζει κάθε κοινωνικό νόημα, δείχνει το όριο κάθε αντικειμενικότητας.¹¹² Ωστόσο, μια ανάλογη περίπτωση ανήκει ξεκάθαρα στη σφαίρα της φαντασίας, καθώς αυτομάτως οποιαδήποτε διάρθρωση στο πεδίο του λόγου θα στερούνταν περιεχομένου και οποιαδήποτε κοινωνική σχέση με νόημα θα καταλύονταν. Όπως επισημαίνει ο Marchart, δεν είναι απαραίτητο η κοινωνική σχέση

---

¹⁰⁸ *Ο.π.*, σ. 131.

¹⁰⁹ Η έννοια του ορίζοντα δεν αποτελεί ένα καθορισμένο πρότυπο, όπως «ο Λόγος στο Διαφωτισμό, η πρόοδος στον θετικισμό, η κομμουνιστική κοινωνία στον Μαρξισμό» αποτελούν έναν σαφή τελικό στόχο. Βλ. E. Laclau, «Power and Representation», στο *ΕΜ*, σ. 102-103. Υπό την ίδια περίπου έννοια, το πεδίο του λόγου φέρεται από τους συγγραφείς να συνιστά έναν ανοικτό θεωρητικό ορίζοντα. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 140.

¹¹⁰ Εύγλωττα, αυτή η σημασία του ανταγωνισμού έχει χαρακτηριστεί ως «οντολογική θέση». Martín Retamozo, Soledad Stoessel, «El Concepto de Antagonismo en la Teoría Política Contemporánea», *Estudios Políticos*, τχ. 44, 2014, σ. 17.

¹¹¹ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 144.

¹¹² Αξίζει να παραθέσουμε το πρωτότυπο: «Μια κοινωνία χωρίς μύθους θα ήταν είτε μια κοινωνία καθ' ολοκληρίαν “χωρική” και “αντικειμενική”, -στην οποία κάθε αποδιάρθρωση θα είχε απαλειφθεί, κατά το πρότυπο λειτουργίας μιας τέλει μηχανής- είτε μια κοινωνία στην οποία οι αποδιαρθρώσεις δε θα έβρισκαν κανένα χώρο για την αναπαράσταση και την υπέρβασή τους. Με άλλα λόγια, θα ήταν είτε νεκροταφείο, είτε φρενοκομείο.» βλ. E. Laclau, *ΕΕ*, σ. 148.

μου με τον ταχυδρόμο να αποτελεί πηγή σύγκρουσης, ενώ δεν εμπλέκεται φαινομενικά καμία προφανής σχέση κυριαρχίας.¹¹³

Από την άλλη, εξίσου ακραία είναι η περίπτωση που η κοινωνία *in toto* συγκροτεί τον εαυτό της ως πλήρως καταληπτό αντικείμενο, αποκλείοντας οτιδήποτε πέρα από αυτήν. Στην περίπτωση που μια ηγεμονική δύναμη επεδίωκε να εξοβελίσει πλήρως τον επικαθορισμό του πεδίου του νοήματος ή τον ανταγωνισμό, κλείνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το όνομα της κοινωνίας γύρω από τον εαυτό της, θα εγκαθίδρυε μια πλήρως διαφορετική τάξη. Απλοποιώντας τον ορίζοντα του κοινωνικού νοήματος και καθιλώνοντάς τον σε μία ορισμένη τάξη, θα καθιστούσε την ανάδυση ανταγωνιστικών σχέσεων εκ των πραγμάτων αδύνατη. Με τα λόγια του Laclau, μια τέτοια κοινωνία που καθρεφτίζει πλήρως την ολοκληρωτική προοπτική θα ισοδυναμούσε πολιτικά με «νεκροταφείο».¹¹⁴

Συνεπώς, είμαστε σε θέση να σημειώσουμε μια τελευταία ερμηνευτική παραδοχή για το επιχείρημα των Laclau και Mouffe. Τα παραπάνω εκ διαμέτρου αντίθετα, θεωρητικά αδιέξοδα σκιαγραφούν κατ' αρχήν μία μεσαία θεωρητική δίοδο που διέρχεται μέσα από τη λογική του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με αυτήν, το κέντρο βάρους μετατίθεται κατά τη συγκρότηση της ταυτότητας της κοινωνίας από τη λογική της διαφοράς στη λογική της ισοδυναμίας. Τα όρια της κοινωνίας εμπίπτουν στο πεδίο της ηγεμονικής διαπάλης, η κοινωνία εμφανίζεται δηλαδή ως εγγενώς πολιτική και συνεπώς καταστατικά ανοικτή στην πολιτική αναδιαπραγμάτευση των ορίων αυτών. Η αμφιγνωμία γύρω από την έννοια του ανταγωνισμού αποκαλύπτει μια θεωρητικά παραγωγική αμφισημία, καθώς σε ένα δεύτερο επίπεδο αναπαράγει την αναγκαία μετάθεση του κέντρου βάρους στη συγκρότηση ταυτότητας ανάμεσα στους δύο γλωσσικούς άξονες: τη λογική της ισοδυναμίας και τη λογική της διαφοράς, τη μεταφορά και τη μετωνυμία. Έτσι, όπως εύστοχα διαπιστώνει ο Stäheli, η συγκρότηση της ταυτότητας της κοινωνίας, μέσω της εγκαθίδρυσης μιας σχέσης αμοιβαίου αποκλεισμού με το ευρύτερο περιβάλλον δεν είναι θεωρητικά απαραίτητη, ακόμη κι αν μια τέτοια προοπτική φαντάζει εφικτή ή επιθυμητή για ορισμένες πολιτικές δυνάμεις στην εποχή της καλπάζουσας παγκοσμιοποίησης.¹¹⁵

¹¹³ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 148 αναφέρεται στο E. Laclau, *EE*, σ. 98.

¹¹⁴ E. Laclau, *EE*, σ. 148.

¹¹⁵ U. Stäheli, «Competing Figures of the Limit», σ. 237-238.

Παρότι, η απορία του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* συμβάλλει στην υπογράμμιση της ενδεχομενικότητας της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας, η σύλληψή του ως κεντρικής παραμέτρου της πολιτικής σφραγίζεται από την ένταση ανάμεσα στις δύο ερμηνευτικές εκδοχές του: ως ορισμένης μη αντικειμενικής σχέσης ανάμεσα σε ταυτότητες και ως πρωταρχικού ορίου κάθε αντικειμενικότητας. Όπως αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο, η κριτική του Slavoj Žižek στον «ανταγωνισμό» οδηγεί τον Laclau να αποσύρει την πρωταρχική «οντολογική» σημασία του από το θεωρητικό προσκήνιο, δίχως να εγκαταλείπει πλήρως την έννοια στο μεταγενέστερο έργο του.

Ανταγωνισμός και Πραγματικό

Η κεντρική θέση που καταλαμβάνει η έννοια του ανταγωνισμού στο θεωρητικό εγχείρημα των Laclau και Mouffe, εν είδει αρνητικού θεμελίου στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας, προσέκρουσε εξ αρχής σε σημαντικές θεωρητικές ενστάσεις, με επιδραστικότερη ίσως την κριτική από τον Slavoj Žižek.¹¹⁶ Όπως επισημαίνει ο Žižek, η έννοια του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* παραπέμπει σε δύο σημασίες: στην ανταγωνιστική σχέση αυτή καθαυτή, τους λεγόμενους ιστορικούς ανταγωνισμούς, όπως τον ταξικό ή τον σεξουαλικό ανταγωνισμό, και στη ριζικότερη εκδήλωση μιας έλλειψης, τον ανταγωνισμό ως όριο της αντικειμενικότητας.¹¹⁷

Η ανταγωνιστική σχέση αυτή καθαυτή μπορεί να γίνει αντιληπτή, κατά τον Žižek, ως μια συμμετρική σχέση ανάμεσα σε δύο πόλους, όπου η ταυτότητα του καθενός παρεμποδίζεται από τη θετικότητα, λόγω της ύπαρξης του άλλου πόλου. Σ' αυτήν την περίπτωση, η ταυτότητα του κάθε πόλου εξαντλείται στη θετικοποίηση της αρνητικής σχέσης με τον άλλο, δηλαδή, στην εξάλειψη του άλλου. Στη σχέση αφέντη-δούλου, για παράδειγμα, ο δούλος αδυνατεί να πετύχει πλήρη ταυτότητα με τον εαυτό του, λόγω της ύπαρξης του αφέντη και τανάπαλι.¹¹⁸ Αυτή αποτελεί, κατά τον ίδιο, την απλούστερη εκδοχή του ανταγωνισμού που περιγράφεται στο *Hegemony and Socialist Strategy*.

Στη δεύτερη, ριζικότερη, κατά τον Žižek, εκδοχή του, στον «καθαρό» ανταγωνισμό ως όριο της κοινωνικής αντικειμενικότητας, αυτός αναφέρεται στην καταστατική αυτο-παρεμπόδιση του υποκειμένου η οποία προβάλλεται στον άλλο πόλο της ανταγωνιστικής σχέσης. «Κάθε ταυτότητα είναι ήδη από μόνη της μπλοκαρισμένη· εκείνο που τη χαρακτηρίζει είναι μια ριζική αδυνατότητα, ο δε εξωτερικός εχθρός είναι απλώς το μικρό κομμάτι, το υπόλοιπο της πραγματικότητας πάνω στο οποίο “προβάλλουμε” ή “εξωτερικεύουμε” αυτήν την εσώτερη, εγγενή αδυνατότητα».¹¹⁹ Σ' αυτήν την περίπτωση, ο ανταγωνισμός, ωστόσο, αφορά σε μια

¹¹⁶ Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 295-311· Andrew Norris, «Against Antagonism: On Ernesto Laclau's Political Thought», *Constellations*, τόμ. 9, τχ. 4, 2002, σ. 554-573· Lasse Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005, σ. 289-309.

¹¹⁷ Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 299.

¹¹⁸ *Ο.π.*, σ. 301.

¹¹⁹ *Ο.π.*, σ. 299.

ασύμμετρη σχέση όπου η θετικότητα του ενός πόλου εντοπίζεται στον άλλο πόλο που «δεν είναι παρά η θετικοποίηση της δικής μας [...] αρνητικής σχέσης με τους εαυτούς μας, η θετική ενσάρκωση του δικού μας αυτο-μπλοκαρίσματος».¹²⁰

Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η έννοια του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* διακρίνεται πράγματι από μια ορισμένη αμφισημία ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ιδέες που βρίσκονται σε ένταση μεταξύ τους: τον ανταγωνισμό ως ορισμένη πραγματική σχέση ανάμεσα σε θέσεις υποκειμένου και τον ανταγωνισμό ως συνθήκη δυνατότητας/αδυνατότητας του κοινωνικού, ως όριο της κοινωνικής πραγματικότητας tout court.¹²¹ Από τη μία πλευρά, η έννοια του ανταγωνισμού συμβολίζει κάθε ορισμένη ιστορική έκφανση αυτής της ιδιότυπης σχέσης εναντίωσης, της σχέσης αμοιβαίου αποκλεισμού. Από την άλλη, όπως υπογραμμίζει ο Žižek, ο Laclau επιχειρεί με την έννοια του ανταγωνισμού να υποδηλώσει την καταστατική αποτυχία συρραφής [suture] που χαρακτηρίζει κάθε συμβολική διαδικασία.¹²² Ο ανταγωνισμός αναδεικνύεται ταυτόχρονα σε συνθήκη δυνατότητας για τη σήμανση στο πεδίου του λόγου, αλλά και ως όριο της σήμανσης εν γένει στο μέτρο που συνδέεται ως ριζική αρνητικότητα με τα όρια της κοινωνικής αντικειμενικότητας.

Παρότι η ανάλυση του Žižek εύστοχα αποκαλύπτει τη διττή λειτουργία της έννοιας, κατά τους Laclau και Mouffe, η ανάγνωσή του ακολουθεί μια συγκεκριμένη ερμηνευτική στρατηγική. Αποσυνδέοντας τις δύο σημασίες του ανταγωνισμού μεταξύ τους, υποβαθμίζει αισθητά τη θεωρητική σημασία της πρώτης υπέρ της δεύτερης. Αναφορικά με την πρώτη εκδοχή, μας πληροφορεί ότι κάθε συγκεκριμένη ανταγωνιστική σχέση μπορεί να γίνει αντιληπτή ως συμμετρική καθώς για τον Žižek κατά αυτόν τον τρόπο εκδηλώνεται η ιδεολογική έγκληση του υποκειμένου σε θέση υποκειμένου.¹²³ Η ανάγνωση αυτή παραγνωρίζει, ωστόσο, την εξάρτηση της κάθε ταυτότητας (ή αλλιώς τον επικαθορισμό της) από το ευρύτερο πλαίσιο λόγου, καθώς

---

¹²⁰ Ο.π., σ. 301. Σαφώς, ο Žižek προκρίνει ξεκάθαρα τον πόλο που υφίσταται την υποταγή ή καταπίεση σε μια σχέση κυριαρχίας ως αυτόν που παρεμποδίζεται και συνεπώς ως εν δυνάμει τον πόλο που δικαιωματικά μπορεί να ανα-διεκδικήσει τη χαμένη θετικότητά του, μια θέση που είναι ασύμβατη με τις θεωρητικές προκείμενες του επιχειρήματος του Laclau.

¹²¹ Ο.π., σ. 302.

¹²² Για τη σύνδεση της έννοιας του πεδίου του λόγου με την έννοια της τάξης του συμβολικού στον Lacan, βλ. Ο.π., σ. 310. Σε αδρές γραμμές, η έννοια του συμβολικού του Lacan αντιστοιχεί στο έργο των Laclau και Mouffe εξ αρχής στην έννοια του λόγου ως κοινωνίας. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 88, 97-98, 126. Βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 92.

¹²³ Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», σ. 298.

εξετάζει τους δύο πόλους του ανταγωνισμού ως εάν να τελούσαν σε πλήρη απομόνωση από το υπόλοιπο της κοινωνίας.¹²⁴ Έτσι, η ύπαρξη του ανταγωνιστή φέρεται να εμφανίζεται στο υποκείμενο ως το μόνο πράγμα που στέκει εμπόδιο ανάμεσα στην άρνηση της ταυτότητάς του και την πλήρη θετική ταυτότητά του. Κατά παράδοξο τρόπο, η θέση του υποκειμένου στην ανταγωνιστική σχέση, κατά τον Žižek, εμφανίζεται να συμπίπτει ήδη με την θέση υποκειμένου και καμία μετατροπή της σχέσης αυτής δεν είναι απαραίτητη, ώστε η τελευταία να νοηθεί ως σχέση καταπίεσης.

Με άλλα λόγια, η αδυναμία συγκρότησης ταυτότητας για το υποκείμενο εντοπίζεται σε μια ορισμένη, άλλη θετική ταυτότητα, προσωποποιείται στην ύπαρξη του ανταγωνιστή, που αποτελεί ήδη τρόπο τινά το πλεόνασμα στη συμβολική τάξη.¹²⁵ Δίχως ειδικότερη αναφορά στην ευρύτερη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου στο οποίο συναρθρώνεται η κάθε ανταγωνιστική ταυτότητα, δεν προκαλεί έκπληξη ότι η ανταγωνιστική σχέση ανάγεται στο καθεστώς του πολέμου, ο ανταγωνιστής μετατρέπεται σε (ιδεολογικό) εχθρό και η μόνη δυνατή έκβαση της σχέσης, που εξετάζει ο Žižek, είναι η εξάλειψη του ανταγωνιστή. Η προσδοκία του υποκειμένου ότι κατά αυτόν τον τρόπο θα φτάσει σε μια ταυτότητα με τον εαυτό του είναι, για τον ίδιο, η κατεξοχήν ιδεολογική αυταπάτη που προσιδιάζει στην θέση υποκειμένου του.¹²⁶ Ακολούθως, η λογική του ανταγωνισμού εγκλωβίζεται σε μια στατική αντίληψη της πορείας του υποκειμένου προς την πλήρωση μιας ταυτότητας η οποία είναι εκ των προτέρων προσβάσιμη και από την οποία (φαινομενικά) παρεμποδίζεται λόγω της ύπαρξης του ανταγωνιστή, εντός μιας ενιαίας και συνεχούς συμβολικής τάξης.¹²⁷

---

¹²⁴ «Όπως σημειώνουν σχετικά οι Biglieri και. Perelló, «κάθε θέση υποκειμένου είναι πάντοτε επικαθορισμένη». P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory», σ. 53.

¹²⁵ Σε μετέπειτα κείμενό του, ο Žižek γράφει χαρακτηριστικά ότι παρότι οι Laclau and Mouffe αναγνωρίζουν τον θεμελιώδη ρόλο του ανταγωνισμού στο HSS, «αντί να τον αναγάγουν φετιχιστικά σε μια ηρωική πολεμική σύρραξη», τον εγγράφουν εντός του συμβολικού ως την πολιτική λογική της ηγεμονικής διαπάλης». S. Žižek, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, Verso, Λονδίνο: 1999, σ. 172. Συνεπώς, ο ανταγωνισμός για τον Žižek τοποθετείται ξεκάθαρα εντός της συμβολικής τάξης και δη μιας ενιαίας συμβολικής τάξης στην οποία στηρίζεται εικονοφαντασιακά η σύγκρουση αυτή.

¹²⁶ S. Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», σ. 298-299.

¹²⁷ Υπ' αυτήν την έννοια, η επιδραστικότητα της αποσύνδεσης των δύο σημασιών του ανταγωνισμού και της παρεπόμενης ανάλυσης, ως εάν οι ταυτότητες να ήταν αυτόνομες, συγκροτεί και τις συνθήκες για το ψευδές δίλημμα το οποίο θέτει ο Norris στην εννοιολόγηση του ανταγωνισμού: εάν, δηλαδή, η απειλή της ταυτότητας έρχεται από μέσα από την ταυτότητα του υποκειμένου ή από έξω. Andrew Norris, «Against Antagonism: On Ernesto Laclau's Political Thought», σ. 556-558. Η κατάρριψη του διλήμματος έγκειται στην παραδοχή ότι δεν αναφερόμαστε σε πλήρως συγκροτημένες ή κλειστές ταυτότητες. Κατ' επέκταση, η ταυτότητα απειλείται από ένα «έξωθι» που τη μετασχηματίζει ενδεχομενικά, άρα δεν είναι πλέον αμιγώς εκτός, όπως γίνεται σαφέστερο στη μεταγενέστερη αποδομητική επεξεργασία του ανταγωνισμού στο ΕΕ.

Από την άλλη, με τη δεύτερη, ριζικότερη εκδοχή του ανταγωνισμού στο έργο των Laclau και Mouffe, ο Žižek παραπέμπει ευθέως στην έννοια του Πραγματικού από το ψυχαναλυτικό λεξιλόγιο του Lacan, επιφυλάσσοντας στην τελευταία το οντολογικό καθεστώς του ορίου της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Το υποκείμενο αυτό-παρεμποδίζεται από την επίτευξη πλήρους ταυτότητας, λόγω της συμβολικής του συγκρότησης, προβάλλοντας την αδυναμία του αυτή στο πρόσωπο του ανταγωνιστή. Σε αυτήν την περίπτωση, η σχέση αυτή είναι ασύμμετρη στον βαθμό που ο ανταγωνιστής δεν αποτελεί πράγματι συνθήκη δυνατότητας (ή αδυνατότητας) για την ταυτότητα του υποκειμένου, αλλά απλώς το «μικρό κομμάτι, το υπόλοιπο της πραγματικότητας» πάνω στο οποίο προβάλλεται αυτή η εγγενής αδυνατότητα.¹²⁸ Η συνειδητοποίηση αυτή συνδέεται, σύμφωνα με τον ίδιο, με τη λακανική έννοια του υποκειμένου ως «το όνομα αυτού του εσωτερικού ορίου, της εσωτερικής αδυνατότητας του Άλλου, της υπόστασης», ώστε η έννοια του ανταγωνισμού ως του τραυματικού πυρήνα του *Πραγματικού* να οφείλει να συμπληρωθεί από την εννοιολόγηση του υποκειμένου ως *κενού τόπου*, με αναφορά στο έργο του Lacan.¹²⁹

Με άλλα λόγια, η ανταγωνιστική σχέση συνίσταται σε μια δευτερεύουσα έκφανση, καθώς στην πραγματικότητα εκείνο που το υποκείμενο βιώνει είναι η στρεβλωτική λειτουργία του Πραγματικού. Το Πραγματικό δε είναι απλώς το μη συμβολοποιήσιμο, εκείνο που αντιστέκεται και δεν μπορεί ποτέ να εγγραφεί πλήρως στη συμβολική τάξη, αλλά επιπλέον «[...] αυτό το εσωτερικό όριο που εμποδίζει το συμβολικό πεδίο να επιτύχει την πλήρη ταυτότητά του» κι άρα θέτει εκ των προτέρων εμπόδια στη συγκρότηση μιας πλήρους ταυτότητας για το υποκείμενο μέσω της υποκειμενοποίησης, της «διαδικασίας αποδοχής διαφορετικών θέσεων υποκειμένου».¹³⁰ Ακολούθως, η πραγματική φύση του ανταγωνιστή παραμένει επουσιώδης, καθώς το μόνο που έχει σημασία είναι η μορφή του ως επιφάνεια προβολής για τη στρεβλωτική λειτουργία του Πραγματικού.¹³¹

---

¹²⁸ Υπ' αυτήν την έννοια, όπως σημειώνει η Zerilli, ο Žižek ανάγει εξ ολοκλήρου την έννοια του ανταγωνισμού σε αυτήν της έλλειψης (Spaltung) του υποκειμένου, υποβαθμίζοντας πλήρως οποιαδήποτε «κομβική αναφορά σε ένα κατάλοιπο [remainder] που είναι πάντοτε ιστορικό και συγκεκριμένο, και που δίνει στον ανταγωνισμό τη συγκεκριμένη πολιτική διάστασή του». βλ. Linda Zerilli, «This Universalism Which is Not One», στο S. Critchley, O. Marchart, (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 98-99.

¹²⁹ *Ο.π.*, σ. 302.

¹³⁰ *Ο.π.*

¹³¹ Δεν είναι ίσως τυχαίο που είκοσι χρόνια μετά, ο Žižek ορίζει με τους ίδιους όρους τη διαλεκτική σχέση. S. Žižek, «Schlagend, aber nicht Treffend!», *Critical Inquiry*, τόμ. 33, τχ. 1 (Φθινόπωρο 2006),

Ταυτόχρονα, στην ανάγνωση του Žižek, λανθάνει η παραδοχή ότι το υποκείμενο διαθέτει τη δυνατότητα ή τουλάχιστον δικαιούται να υπερβεί αυτήν την αδυναμία, να αποκαλύψει αυτήν την παραγνώριση της ιδεολογικής έγκλησης.¹³² Ο ίδιος προκρίνει ξεκάθαρα τον πόλο που υφίσταται την υποταγή ή καταπίεση σε μια σχέση κυριαρχίας ως αυτόν που παρεμποδίζεται: «Όταν ριζοσπαστικοποιούμε την ανταγωνιστική σύγκρουση ως το σημείο του καθαρού ανταγωνισμού είναι πάντοτε ένας από τους δύο πόλους που, μέσα από τη θετικότητα του άλλου, διατηρεί μια αρνητική σχέση με τον εαυτό του»: ο δούλος στη σχέση αφέντη-δούλου ή η γυναίκα στην περίπτωση της σεξουαλικής διαφοράς. Συνεπώς, ούτε η ανταγωνιστική σχέση είναι στην πραγματικότητα συμμετρική για τον Žižek, καθώς ο καταπιεζόμενος πόλος της σχέσης αναγνωρίζεται ως εκείνος που δικαιωματικά μπορεί να αναδιεκδικήσει τη χαμένη θετικότητά του.¹³³

Ωστόσο, ένα τέτοιο συμπέρασμα έρχεται σε ευθεία ρήξη με την ενδεχομενικότητα που χαρακτηρίζει κατά τους συγγραφείς του *Hegemony and Socialist Strategy* την ανταγωνιστική σχέση, υποθάλποντας αντιθέτως μια ουσιοκρατική αντίληψη της πολιτικής περί ενός εμμενούς κοινωνικού ανταγωνισμού. Εάν κάποια κοινωνικά υποκείμενα υφίστανται μια σχέση καταπίεσης η οποία διαπιστώνεται κατά τρόπο αντικειμενικό, τότε ο ανταγωνισμός δεν είναι καταστατικός στην κοινωνική σχέση ή τη μετατροπή της σε μη αντικειμενική. Επιπλέον, αν είναι σε θέση να υπερβούν αυτήν την ιδεολογική αυταπάτη που συνδέεται με τις θέσεις υποκειμένου τους, τότε ο «καθαρός» ανταγωνισμός από οντολογική σκοπιά έχει μια ξεκάθαρη ατζέντα. Να αποκαταστήσει την πραγματική ταυτότητα για συγκεκριμένα

σ. 205. Η κριτική του Žižek είναι, κατά τη γνώμη μου, τόσο επιδραστική, που τα ίχνη της μπορούν να εντοπιστούν στη μετέπειτα φορμαλιστική σύλληψη της αντιπροσώπευσης από τον Laclau και φυσικά στην κριτική της από τον Žižek, όπως αναλύεται στο δεύτερο μέρος.

¹³² Η έννοια της ιδεολογικής έγκλησης [interpellation] αναφέρεται στη διαδικασία μέσα από την οποία κατασκευάζεται μια ορισμένη θέση υποκειμένου για το άτομο, καθιστώντας το «ιδεολογικό υποκείμενο», κατά τον Althusser. M. Jorgensen, L.J. Phillips, *Discourse Analysis as Theory and Method*, σ. 15. Προϋπόθεσή της είναι η άρθρωση κριτικής από ένα ουδέτερο σημείο εκτός ιδεολογίας από το οποίο διαπιστώνεται η παραμόρφωση [distortion] του πραγματικού νοήματος. Η θέση του Laclau είναι ότι η έννοια της παραγνώρισης [misrecognition] αφορά στο κατά πόσο είναι πράγματι εφικτή η δυνατότητα κριτικής από ένα ουδέτερο σημείο έξω από το πεδίο του λόγου, δηλαδή, εκτός ιδεολογίας και η αποκάλυψη ενός εξω-ιδεολογικού «κλεισίματος» [closure] του πεδίου του νοήματος. Κατ' επέκταση, εάν κάθε μορφή «κλεισίματος» είναι ιδεολογική και συνάμα αναγκαία, «η παραμόρφωση είναι καταστατική της κοινωνικής αντικειμενικότητας». βλ. E. Laclau, «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», στο D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, σ. 77-79.

¹³³ Ασφαλώς, το επιχείρημα του Žižek ενοείται από το γεγονός ότι είναι πρόδηλο ποιος πόλος υφίσταται καταπίεση στα παραδείγματα ανταγωνιστικών σχέσεων που επικαλείται με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη σχέση αφέντη-δούλου.

κοινωνικά υποκειμένα. Η μορφή του ανταγωνιστή αποτελεί και πάλι μια ιδεολογική αυταπάτη, δεν έχει σημασία στην ηγεμονική διαπάλη διότι η πραγματική ταυτότητα των υποκειμένων είναι προδιαγεγραμμένη.

Συνοψίζοντας, η ανάγνωση του Žižek μας παρέχει μια περιορισμένη και στατική αντίληψη για τον ανταγωνισμό τόσο ως πραγματική ιστορική σχέση, όσο κι ως εμπειρία του Πραγματικού. Συνδέεται με μια ενιαία και συνεχή συμβολική τάξη, ώστε κάθε διαδικασία υποκειμενοποίησης να μην αφορά σε έναν ριζικό μετασχηματισμό ταυτότητας με πραγματικές πολιτικές προεκτάσεις, αλλά να έγκειται σε μια επιφαινόμενη ιδεολογική συρραφή και την αποκάλυψή της. Έτσι, με προσεκτικότερη εξέταση, η διαστρέβλωση του επιχειρήματος του *Hegemony and Socialist Strategy* από τον Žižek, μάλλον συσκοτίζει παρά αποκαλύπτει τις θεωρητικές δυνατότητες γύρω από την έννοια του ανταγωνισμού.

Σε κάθε περίπτωση, η κριτική του αποκαλύπτει μια σημαντική αδυναμία στην εννοιολόγηση του ανταγωνισμού στην αρχική επεξεργασία της θεωρίας της ηγεμονίας. Καθώς για τη συγκρότηση του πεδίου αναπαράστασης είναι απαραίτητη η εν λόγω παρουσία και των δύο πόλων του ανταγωνισμού, είναι δύσκολο να νοηθεί ο ανταγωνισμός ως σχέση ριζικού αποκλεισμού κι άρα ως πρωταρχικό όριο της κοινωνικής αντικειμενικότητας.¹³⁴ Όπως αναγνωρίζει ο Laclau:

[...] η συγκρότηση του άλλου ως ανταγωνιστή προϋποθέτει ήδη κάποια εγγραφή στο πεδίο του λόγου —με άλλα λόγια, η σύλληψη του άλλου ως εχθρού απαιτεί την προηγούμενη ταύτισή μας με μια συγκεκριμένη θέση στο πλαίσιο της τάξης του Συμβολικού.¹³⁵

Έτσι, η ανάδυση της ανταγωνιστικής σχέσης, συνεπάγεται αυτομάτως και μια ορισμένη ιστορική άρθρωσή της στο πεδίο του λόγου, συμπέρασμα που οδηγεί τον Laclau στην παραδοχή μιας ριζικότερης μορφής έλλειψης ή αδυναμίας συγκρότησης της ταυτότητας, της *αποδιάρθρωσης*. Όπως τονίζει, η αποδιάρθρωση δεν είναι απαραίτητο να εκδηλωθεί μέσω μιας ανταγωνιστικής σχέσης, ενώ σαφώς προηγείται λογικά της εκάστοτε άρθρωσής της στο πεδίο του λόγου, εάν και εφόσον μια τέτοια

¹³⁴ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 122.

¹³⁵ E. Laclau, «Ernesto Laclau: Η θεωρητική του εξέλιξη», συνέντευξη: Γ. Σταυρακάκης, Δ. Ζεγγίνη, στο E. Laclau, *EE*, σ. 287, όπου ο ίδιος αναγνωρίζει τον καταλυτικό χαρακτήρα της κριτικής του Žižek για την εξέλιξη του επιχειρήματός του. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy», συνέντευξη: L. Worsham, G. Olson, στο *JAC: A Journal of Rhetoric, Writing, Culture, and Politics*, τχ. 19 (1999), σ. 29.

άρθρωση λάβει εντέλει χώρα.¹³⁶ Με άλλα λόγια, σημειώνει ο Σταυρακάκης: «ενώ ο ανταγωνισμός συνδέεται με τη φαντασιακή-συμβολική τάξη της πραγματικότητας», η αποδιάρθρωση σηματοδοτεί κατά τρόπο πιο αυθεντικό και πρωταρχικό τα όρια της αντικειμενικότητας, την «επαφή με το πραγματικό».¹³⁷

---

¹³⁶ E. Laclau, «Glimpsing the Future», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 319.

¹³⁷ Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 97.

Η στιγμή της αποδιάρθρωσης

Η έννοια της «αποδιάρθρωσης» εισάγεται πρώτη φορά στην επόμενη πραγματεία του Laclau, στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*. Με την έννοια της αποδιάρθρωσης ο ίδιος επιχειρεί να περικλείσει αυτήν την απερίσταλτη αρνητικότητα που παρεμποδίζει την πλήρη πραγμάτωση κάθε απόπειρας να συγκροτηθεί η κοινωνία στο πεδίο του λόγου, ή αλλιώς την «αδυνατότητα της κοινωνίας». ¹³⁸ Ως κυρίαρχη αναλογία για την κοινωνία επεξεργάζεται την εικόνα μιας δομής, η οποία προκύπτει από προηγούμενα ηγεμονικά εγχειρήματα τα οποία επιτυγχάνουν τη συγκρότησή της μέσα από νέες σχέσεις εξουσίας, μόνον κατά τρόπο μερικό και εφήμερο. Τα ίχνη της πολιτικής διαμόρφωσης της πραγματικότητας παγιώνονται στους κοινωνικούς θεσμούς από τους οποίους απορρέουν οι ταυτότητες των στοιχείων του κοινωνικού. Συνεπώς, το διακύβευμα επικεντρώνεται στην αδυναμία συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας, την αποσταθεροποιητική λειτουργία του Πραγματικού ως συνθήκης δυνατότητας του πολιτικού. ¹³⁹

Ο Laclau αποδίδει εκείνα τα σημεία αντίστασης, που συναντά κάθε προσπάθεια ηγεμονικής συγκρότησης του κοινωνικού, λόγω της άνισης κι ανομοιογενούς κατανομής της εξουσίας που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνική δομή, ως πεδίο προηγούμενων ηγεμονικών συναρθρώσεων από ανταγωνιστικές δυνάμεις. ¹⁴⁰ Με άλλα λόγια, η δομή είναι έκκεντρη [decentred], «είναι η εικόνα μιας πολλαπλότητας κέντρων εξουσίας, καθένα από τα οποία έχει διαφορετική ικανότητα να ακτινοβολεί και να δομεί». ¹⁴¹ Σε αυτό το πλαίσιο, σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «[η] κατάσταση της αποδιάρθρωσης είναι κατάσταση έλλειψης που ενέχει μια δομική αναφορά. Αφορά μια «χρονοποίηση» [temporalization] του χώρου ή μια επέκταση του πεδίου του δυνατού, όλα αυτά όμως λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας καθορισμένης κατάστασης. Με άλλα λόγια, πάντοτε ενός πλαισίου σχετικής δόμησης». ¹⁴²

---

¹³⁸ Η έννοια της αποδιάρθρωσης έρχεται ρητά να υποδηλώσει τη ριζική μη διαλεκτική αρνητικότητα της έλλειψης που στο HSS είναι ταυτόσημη με την έννοια του ανταγωνισμού. E. Laclau, «Ernesto Laclau: Η θεωρητική του εξέλιξη», σ. 287. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy», συνέντευξη: L. Worsham, G. Olson, στο *JAC: A Journal of Rhetoric, Writing, Culture, and Politics*, τχ. 19 (1999), σ. 29.

¹³⁹ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. .138.

¹⁴⁰ E. Laclau, *EE*, σ. 108.

¹⁴¹ *Ο.π.*

¹⁴² *Ο.π.*, σ. 112.

Ταυτόχρονα, η έννοια του «ανταγωνισμού» υποβάλλεται σε περαιτέρω επεξεργασία, αντανακλώντας την κριτική του Žižek στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Έτσι, κάθε κοινωνική σχέση δύναται να γίνει ανταγωνιστική, εφόσον ο ένας πόλος της αναγνωρίσει τη δυνατότητα/α-δυνατότητά του, ενώπιον του άλλου πόλου, στη βάση ενός ριζικού «έξωθι» [outside], δίχως κανένα κοινό μέτρο, της έλλειψης εντός της συμβολικής τάξης.¹⁴³ Δανειζόμενος από τη σχολή της αποδόμησης το δίπολο αυτό, ο Laclau εισάγει μια ριζική ενδεχομενικότητα στην πολιτική συγκρότηση της ταυτότητας· ό,τι αρνείται μια ταυτότητα, καθιστώντας την αδύνατη, ταυτόχρονα προϋποτίθεται σχεσιακά ως συνθήκη δυνατότητάς της, συμβάλλει σε αυτήν.¹⁴⁴ Χαρακτηριστικά, ο Laclau παραθέτει το παράδειγμα της αδυναμίας εντοπισμού μιας κοινής προδιαμορφωμένης εικόνας της «αστικο-δημοκρατικής επανάστασης» σε διαφορετικά ιστορικά συγκείμενα. Αντιθέτως, επισημαίνει ότι είναι οι ιστορικοί κοινωνικοί δρώντες που αναπτύσσουν διαφορετικές δομικές επιλογές, απορρίπτοντας άλλες πορείες δράσης και μετασχηματίζουν την ταυτότητά τους κατά τρόπο ενδεχομενικό και μη αναγκαίο.¹⁴⁵

Με την εισαγωγή της έννοιας της αποδιάρθρωσης ως έλλειψης, ο Laclau απομακρύνεται από την έννοια των θέσεων υποκειμένου και «το αδιέξοδο μιας πλήρως παθητικής έννοιας υποκειμενικότητας», δίχως να προσυπογράψει την αντίθετη λογική ενός πλήρως αυτόνομου, παντοδύναμου υποκειμένου που υπερβαίνει τους δομικούς καθορισμούς του, δίχως εξωτερικές συνθήκες δυνατότητας.¹⁴⁶ Σε αντιδιαστολή με την

---

¹⁴³ Ο.π., σ. 75. Στην παρούσα παραπομπή δεν ακολουθείται η ελληνική μετάφραση από τον Σταυρακάκη, όπου ο όρος “outside” στο πρωτότυπο μεταφράζεται ως “έξωθεν”, υποδηλώνοντας μια κίνηση που έρχεται από τα έξω, μια επιλογή για την οποία διατηρώ επιφυλάξεις. Πράγματι, αυτή η μετάφραση μπορεί να αποτυπώνει εύγλωττα την αποσταθεροποιητική λειτουργία του Πραγματικού στη συμβολική τάξη και να συνάδει, ως εκ τούτου, με την ευρύτερη ερμηνευτική κατεύθυνση της ελληνικής έκδοσης του *EE*. Αξίζει, ωστόσο, να παρατηρήσει κανείς ότι ο όρος αυτός αδυνατεί να αποτυπώσει οποιαδήποτε κίνηση από το ηγεμονικό εγχείρημα προς τα έξω. Η πρώτη επιφύλαξή μου συνδέεται λοιπόν με το ζήτημα κατά πόσον υφίσταται μια ισότιμή σχέση αμοιβαίας συγκρότησης ταυτότητας ανάμεσα στο “εντός” και το “εκτός,” στον βαθμό που το “εκτός” ανάγεται σε συνθήκη δυνατότητας του “εντός” και τανάπαλιν. Σε αυτήν την περίπτωση, η επιλογή του ουδέτερου όρου “εκτός” ή “έξωθι» [outside] θα ήταν ίσως ασφαλέστερη ερμηνευτικά, δίχως να προκαταβάλλει τον αναγνώστη, προς μια ανάγνωση επηρεασμένη από το έργο του Lacan. Η δεύτερη επιφύλαξή μου συνδέεται με το γεγονός ότι η μεταφραστική έμφαση στην κίνηση που έρχεται από τα έξω, ανάγει αυτομάτως την πρότερη ταυτότητα σε προνομιακό σημείο θέασης, από όπου παρατηρείται η επέλαση της αλλαγής, ως οιονεί αρνητική εξέλιξη. Μια τέτοια εντύπωση ασφαλώς δε συμπλέει με το γενικότερο έργο του Laclau, την πολιτική παράδοση στην οποία εντάσσεται αυτό ή ακόμη και τις θεωρητικές καταβολές της έννοιας από τη σχολή της αποδόμησης.

¹⁴⁴ Ο.π., σ. 79. Βλ. επίσης, C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 12.

¹⁴⁵ E. Laclau, *EE*, σ. 80-81.

¹⁴⁶ S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 5-6.

προγενέστερη εννοιολόγησή του, το υποκείμενο γίνεται πλέον αντιληπτό με αρνητικούς όρους, ως η απόσταση ανάμεσα στην αποδιάρθρωση και τη ριζικότητα της απόφασης, μιας απόφασης που για το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να έχει τον χαρακτήρα ταύτισης.¹⁴⁷ Με άλλα λόγια, η έλλειψη στην καρδιά του υποκειμένου που οφείλεται στην αποτυχία του ολοκληρωτικού καθορισμού του, αναδεικνύεται σε μέτρο της ελευθερίας του, καθώς δεν πρόκειται «για την ελευθερία ενός υποκειμένου με μια θετική ταυτότητα —που δε θα ήταν παρά ένας δομικός τύπος. Πρόκειται μάλλον, για την ελευθερία ενός δομικού σφάλματος, που προκαλεί τη συγκρότηση ταυτοτήτων μέσα από πράξεις ταύτισης».¹⁴⁸

Κατ' επέκταση, η δομή της κοινωνικής αντικειμενικότητας αποκαλύπτεται ριζικά ανεπίκριτη [indecidable] εφόσον χαρακτηρίζεται από έλλειψη αλλά δεν είναι σε θέση να προκαταβάλλει τις πράξεις ταύτισης που θα επιχειρήσουν τη συρραφή της. Έτσι, η συγκρότηση κάθε κοινωνικής ταυτότητας συνεπάγεται τη λήψη μιας απόφασης που «συγκροτείται θεμελιακά ως σχέση εξουσίας» και άρα ενέχει καταστατικά μια ριζική διάσταση ανεπίκριτου [indecidability] που με τη σειρά της μετασχηματίζει την ίδια την κοινωνική δομή.¹⁴⁹ Με άλλα λόγια, η εξωτερικότητα του άλλου αναδεικνύεται σε καταστατικό παράγοντα για την ταυτότητα του υποκειμένου κι εγγράφει την ενδεχομενικότητα και την ιστορικότητα της απόφασης στον πυρήνα της ταύτισης.

Εκ πρώτης όψεως, η λογική του ανταγωνισμού εμφανίζεται να προϋποθέτει λογικά τη λειτουργία της αποδιάρθρωσης, καθώς αυτή διασφαλίζει τις συνθήκες δυνατότητας για την άρθρωση νέων ανταγωνισμών. Εάν ο ανταγωνισμός σηματοδοτεί κατά κάποιον τρόπο τα όρια της αντικειμενικότητας, είναι ακριβώς σε αυτές τις ανεπίκριτες στιγμές, όπου αναδύεται η δυνατότητα αναδημιουργίας της κοινωνίας, χάρις, δηλαδή, στον καταστατικό χαρακτήρα της αποδιάρθρωσης «που συνοδεύει την ίδια τη δόμηση κάθε αντικειμενικότητας».¹⁵⁰ Ως αυθεντικό, πρωταρχικότερο όριο της αντικειμενικότητας, η έννοια της αποδιάρθρωσης μέσω του Πραγματικού φαίνεται να

---

¹⁴⁷ «Αυτό γιατί το υποκείμενο δεν είναι ποτέ μόνο ένα “προϊόν των κοινωνικών συνθηκών”, αντίθετα είναι πάντα η ρωγή στο σύστημά τους». Θάνος Λίποβατς, «Ernesto Laclau» [Βιβλιοκριτική στο Laclau, Ernesto, *New Reflections on the Revolution of our Time*] *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 16, τχ. 49, 1993, σ. 123.

¹⁴⁸ E. Laclau, *EE*, σ. 137.

¹⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 93.

¹⁵⁰ Τη σχέση αυτή υπογραμμίζει χαρακτηριστικά ο Σταυρακάκης. Βλ. «Εισαγωγή» στο E. Laclau, *EE*, σ. 33.

διεκδικεί το οντολογικό καθεστώς που μεθοδολογικά αποτελούσε ίδιον του ανταγωνισμού.¹⁵¹

Εάν, ωστόσο, η αποδιάρθρωση χαρακτηρίζεται από οντολογική προτεραιότητα, διαθέτει επαρκή αναλυτική κι ευρετική αξία για την εξήγηση και μελέτη του πολιτικού; Σε αυτήν την περίπτωση, εξακολουθεί άραγε να είναι αναγκαία ή θεωρητικά γόνιμη η έννοια του ανταγωνισμού ή, αντιθέτως, η πολιτική πράξη/ταύτιση μπορεί να εξηγηθεί πλήρως από την έννοια της αποδιάρθρωσης, δίχως την προσφυγή στην έννοια του ανταγωνισμού; Κατά τη γνώμη μου, μια σαφέστερη απάντηση στα ερωτήματα αυτά είναι απαραίτητη προϋπόθεση, ώστε η θεωρία της ηγεμονίας να μπορεί να αποτελέσει ακόμη πρόσφορο έδαφος για στοχασμό, στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής ηγεμονικής πολιτικής.

Σε κάθε περίπτωση, η παράλληλη υιοθέτηση των δύο όρων στρέφει την προσοχή της ακαδημαϊκής σκηνής στο ζήτημα της οντολογικής σημασίας του ανταγωνισμού. Μια πλειάδα από ερμηνείες με σαφείς επιρροές από την ψυχανάλυση του Lacan, με προεξάρχουσα την προσέγγιση του Žižek, όπως σχηματικά αναλύεται στο προηγούμενο κεφάλαιο, σπεύδουν να υποβαθμίσουν τη θεωρητική σημασία του ανταγωνισμού.¹⁵² Στην προσπάθεια τους αυτή, ωστόσο, οδηγούν σε μια προβληματική, κατά τη γνώμη μου, εννοιολόγησή του ανταγωνισμού ως δευτερεύουσας και στατικής ιδεολογικής αντιπαράθεσης εντός μιας ενιαίας και συνεχούς συμβολικής τάξης.

---

¹⁵¹ Κατά τις Biglieri και Perelló, με τις οποίες συμφωνώ, η έννοια της αποδιάρθρωσης δεν πρέπει να γίνει κατανοητή ως αντικατάσταση ή εγκατάλειψη της έννοιας του ανταγωνισμού αλλά ως ανατοποθέτηση με στόχο τη διεύρυνση της αναλυτικής και ερμηνευτικής ακρίβειας. P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory», σ. 61.

¹⁵² Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 295-311· Andrew Norris, «Against Antagonism: On Ernesto Laclau's Political Thought», σ. 554-573· Lasse Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 289-309. Η προσέγγιση του Žižek συνοψίζεται χαρακτηριστικά παρακάτω: «Ενώ ο Laclau ασκεί κριτική στον Žižek επειδή χρησιμοποιεί την πολιτική ως παράδειγμα για την ψυχανάλυση κι άρα δεν παρέχει “έναν πραγματικά πολιτικό στοχασμό” (CHU: 289), θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι ο Laclau χρησιμοποιεί την ψυχανάλυση ως ακαδημαϊκό εργαλείο για πολιτική/ιδεολογική ανάλυση, κι άρα (καταρχάς) δεν προσφέρει ένα πραγματικά ψυχχαναλυτικό στοχασμό. Μπορεί να ειπωθεί ότι ο Laclau παρερμηνεύει την ψυχανάλυση ως ψυχολογία του υποκειμένου. Βλέπε, για παράδειγμα, την ψυχολογικοποιητική στροφή στη συναισθηματική διάσταση στο πεδίο του λόγου (Glynos & Stavrakakis 2010; Βλ. επίσης Stavrakakis 2007). Στον Laclau διαφεύγει εδώ ότι η ψυχανάλυση αποκαλύπτει ακριβώς την αδυνατότητα ενός λόγου του ψυχισμού [psyche], καθιστώντας την ακατάλληλη ως ένα ουδέτερο, εννοιολογικό εργαλείο. Και, στον βαθμό που το έργο του Žižek πιστοποιεί ότι η αδυνατότητα αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με την αδυνατότητα της κοινωνίας και της πολιτικής [...], η θεωρία της ηγεμονίας του Laclau μπορεί να υποστηριχτεί ότι δεν είναι ούτε πραγματικά πολιτικός στοχασμός». βλ. Jan De Vos, «LACLAU/HEGEMONY», στο Rex Butler (επιμ.), *The Žižek Dictionary*, Routledge, 2014, σ. 165.

Απ' αυτήν τη σκοπιά, για μια ικανοποιητική απάντηση στο ζήτημα της πιθανής σημασίας του ανταγωνισμού για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία, θεωρώ απαραίτητη μια εισαγωγή στις μεθοδολογικές εκλεπτύνσεις που εισήγαγε ο Laclau στο οπλοστάσιο της θεωρίας του λόγου και στη συνακόλουθη εννοιολογική εξέλιξη του ανταγωνισμού. Η διάκριση ανάμεσα σε πολιτικό ως χρόνος και κοινωνικό ως χώρος από τον Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, όπου υιοθετεί το ζεύγος εννοιών του Husserl «επανενεργοποίηση»/«ιζηματοποίηση» συνδέεται άμεσα με το πιθανό περιεχόμενο του ανταγωνισμού και τη σημασία του για την πολιτική πράξη ως απόφαση και κατ' επέκταση και για το υποκείμενο.

Αποδιάρθρωση και χρονικότητα

Ήδη από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία της πλατωνικής παράδοσης, διαμέσου της ουτοπικής σκέψης του T. Moore ως και τις πλέον σύγχρονες προσεγγίσεις της βιοπολιτικής του G. Agamben, η τοπογραφική προσέγγιση αποτελεί την κατεξοχήν γωνία θέασης του πολιτικού φαινομένου.¹⁵³ Συνδεδεμένο αναπόδραστα με μια ορισμένη επικράτεια ή δομή, το εξουσιαστικό πλέγμα αποκτά χωρικά χαρακτηριστικά, ώστε η έννοια του χώρου να αποτελεί την *par excellence* αναλογία στην πολιτική θεωρία για κάθε ορισμένη πολιτική διαρρύθμιση της κοινωνίας. Τέλος, ακόμη και η ίδια η έννοια του χρόνου γίνεται συχνά αντιληπτή με τρόπο τελολογικό ή εσχατολογικό, όπως στον ιστορικό χρόνο, ως το οριοθετημένο αντικείμενο μιας αλληλουχίας ή διαδοχής με σαφή και προδιαγεγραμμένα στάδια.¹⁵⁴ Σε αυτήν την περίπτωση, ακόμη και αυτήν η έννοια του χρόνου αποκτά χωρική διάσταση, «συμβολοποιείται» στο πεδίο της πολιτικής ανάλυσης σε μια ενιαία καθολική δομή αναπαράστασης των στοιχείων της.

Η ταύτιση πολιτικής και χώρου και ειδικότερα η θεωρητική προσδοκία για μια σαφή οριοθέτηση του πολιτικού, ως εάν να επρόκειτο για ένα απολύτως διάφανο και καταληπτό αντικείμενο που υποτάσσεται σε ένα σύνολο κανόνων, κρύβει, ωστόσο, στον πυρήνα της συχνά τον πόθο να εξοβελιστεί κάθε ίχνος ανταγωνισμού από την κοινωνία.¹⁵⁵ Υπακούει στη λογική μιας ριζικής απώθησης της πολιτικής διαφωνίας από το δημόσιο χώρο και την αξίωση να εκριζωθεί κάθε ίχνος ανταγωνισμού, οδηγώντας στην ουτοπική σύλληψη μιας πλήρως συμφιλιωμένης κοινωνίας. Υπ' αυτήν την έννοια, μια μακραίωνη παράδοση θεωρητικής σκέψης έχει συνυφάνει άρρηκτα τον στοχασμό για την πολιτική, με την προσέγγισή της με χωρικά χαρακτηριστικά.¹⁵⁶

Στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ο Laclau επιδιώκει να υπονομεύσει κατ' αρχήν αυτήν την παραδεδομένη ταύτιση πολιτικής και χώρου, με την εισαγωγή του εννοιολογικού ζεύγους «ιζηματοποίηση» [*sedimentation*] και «επανενεργοποίηση» [*reactivation*], μιας αναλυτικής διάκρισης που ανάγεται ρητά στο *Η κρίση των*

¹⁵³ Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», *Planning Theory*, τόμ. 10, τχ. 4, Sage, 2011, σ. 301-302.

¹⁵⁴ Για τη «χωροποίηση» του χρόνου στις έννοιες της «συγχρονίας» και «διαχρονίας» βλ. E. Laclau, *EE*, σ. 110.

¹⁵⁵ Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», σ. 302-303.

¹⁵⁶ Για μια συνοπτική επισκόπηση της τάσης αυτής στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, βλ. Ό.π., σ. 302-303. Για μια επισκόπηση της υπεράσπισης της πολιτικής διαφωνίας έναντι της «ουδετεροποίησης» του πολιτικού στο έργο μιας σειράς πολιτικών στοχαστών, μεταξύ άλλων και των Laclau και Mouffe, βλ. O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 44-48.

Ευρωπαϊκών επιστημών και η Υπερβατικολογική Φαινομενολογία του Husserl.¹⁵⁷ Στόχος του Laclau είναι να καταστήσει δυνατή μια πιο εκλεπτυσμένη θεωρητική επεξεργασία της πολιτικής που να υπερβαίνει την παραδοσιακή χωρική αντίληψή της.

Ακολουθώντας τον Husserl, ο Laclau μας προκαλεί να στοχαστούμε το κοινωνικό ως το πεδίο «ιζηματοποιημένων» κοινωνικών πρακτικών, δηλαδή, διεργασιών και πρακτικών που διά της επανάληψης αποκρυσταλλώνονται στον χρόνο, μετατρέπονται στη δομή μιας παράδοσης.¹⁵⁸ Σε αυτήν τη διαδικασία, το πρωταρχικό ιστορικό νόημα της κοινωνικής πρακτικής σταδιακά συγκαλύπτεται και συσκοτίζεται, όσο η πρακτική «παγώνεται» και η άσκησή της περιορίζεται στην παθητική απλώς αναπαραγωγή ενός κοινωνικού τελετουργικού. Τα ίχνη της αρχικής πράξης θέσμησης της κοινωνικής πρακτικής προοδευτικά εξαλείφονται και η διάρθρωση σχέσεων εξουσίας που απορρέει εμφανίζεται πλέον ως συνώνυμη της αντικειμενικότητας, ως φυσική τάξη των πραγμάτων. «Οι παγιωμένες μορφές της αντικειμενικότητας απαρτίζουν το πεδίο που θα ονομάσουμε πεδίο του “κοινωνικού”».¹⁵⁹

Κατ’ αντιδιαστολή, η ικανότητα της *επανενεργοποίησης*, που κατά τον Husserl «ανήκει εξαρχής σε κάθε ανθρώπινο όν, ως ομιλών όν», στηρίζεται στη δυνατότητά του να μετασχηματίσει μια πρόταση ώστε να την «κάνει αυταπόδεικτη εκ νέου, να επανενεργοποιήσει το αυταπόδεικτό της» και έτσι να την κατανοήσει.¹⁶⁰ Προς αυτήν την κατεύθυνση, το άτομο πρέπει να πάει προς τα πίσω σε αυτήν την αρχική πράξη ή απόφαση που αποτελεί σημείο γένεσης της ιζηματοποιημένης πρακτικής, με άλλα λόγια, στο πρωταρχικό πλαίσιο λήψης της.¹⁶¹ Ο Laclau επισημαίνει ότι «[η] επανενεργοποίηση επομένως δεν αφορά μιαν επιστροφή στην αρχική κατάσταση αλλά απλώς την εκ νέου ανακάλυψη, μέσα από την εμφάνιση νέων ανταγωνισμών, της ενδεχομενικής φύσης της λεγόμενης “αντικειμενικότητας”».¹⁶² Κατ’ αναλογία, ερμηνεύει την πολιτική ως τη στιγμή του ανταγωνισμού, τη στιγμή εκείνη που καθίσταται εκ νέου ορατή η ανεπικρίτη φύση της απόφασης, η ένταση ανάμεσα στις

---

¹⁵⁷ E. Laclau, *EE*, σ. 98-99. Για τις ανάγκες του παρόντος χρησιμοποιείται η αγγλική έκδοση: E. Husserl, *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*, μτφ.-εισαγ. D. Carr, Northwestern University Press, Evanston: 1970. Έχει μεταφραστεί στα ελληνικά: E. Husserl, *Η κρίση των Ευρωπαϊκών επιστημών και η Υπερβατικολογική Φαινομενολογία*, μετάφραση: Πάνος Θεοδώρου, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα: 2012.

¹⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 52.

¹⁵⁹ E. Laclau, *EE*, σ. 100.

¹⁶⁰ E. Husserl, *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, σ. 361.

¹⁶¹ *Ο.π.*, σ. 365.

¹⁶² E. Laclau, *EE*, σ. 100.

εναλλακτικές επιλογές στο πεδίο της απόφασης και «η εκκαθάρισή τους μέσα από σχέσεις εξουσίας».¹⁶³

Μια τέτοια ερμηνεία της πολιτικής, ως επανενεργοποίησης από την οποία απορρέουν απτές πολιτικές προεκτάσεις και όχι απλώς εν είδει ιστορικής άσκησης, υπογραμμίζει κατά τον Laclau την ενδεχομενικότητα κάθε πράξης εξουσίας που οδηγεί στην εγκαθίδρυση μιας συγκεκριμένης μορφής της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Ως αυτό το σημείο της ανάλυσης, μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια ότι, για τον Laclau, το κοινωνικό ως δομή έχει ξεκάθαρα χωρικά χαρακτηριστικά, ενώ το πολιτικό εκδηλώνεται ως χρόνος, εμφανίζεται, δηλαδή, ως διαταραχή αυτής της δομής, ως έλλειψη δομικών χαρακτηριστικών ή απουσία καθορισμών. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει: «Πολιτική και χώρος είναι όροι αντινομικοί. Η πολιτική υπάρχει μόνο στον βαθμό που μας διαφεύγει το χωρικό.»¹⁶⁴ Prima facie, το επιχείρημα του Laclau μοιάζει σε αδρές γραμμές να θέτει μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον *χωρικό* χαρακτήρα του κοινωνικού και τον *χρονικό* χαρακτήρα του πολιτικού.¹⁶⁵ Ωστόσο, επισημαίνει ότι η διάκριση ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτικό είναι καταστατική των κοινωνικών σχέσεων, έχει με όρους Heidegger «υπαρκτικό» χαρακτήρα ενώ το όριο ανάμεσά τους διαρκώς μετατίθεται.¹⁶⁶

Δεδομένης της κριτικής του S. Žižek για την αμφισημία του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy*, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι η διάκριση κοινωνικού και πολιτικού συνεπάγεται τη σχηματική ταύτιση ανταγωνισμού και χωρικότητας, από τη μία πλευρά, και αποδιάρθρωσης και χρονικότητας, από την άλλη. Θεωρώ ότι μια τέτοια ερμηνευτική στάση απέναντι στο έργο του Laclau, θα ήταν, ωστόσο, υπεραπλουστευτική και θα οδηγούσε εντέλει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Εάν ο ανταγωνισμός ισοδυναμούσε στο σχήμα του Laclau απλώς με την ιστορική αντιπαράθεση ανάμεσα σε καθορισμένες ταυτότητες, τότε θα ήταν συνώνυμος με μια προκαθορισμένη πολιτική αντιπαράθεση, με έναν *εμμενή* ανταγωνισμό και θα έχανε τον μη αναγώγιμο χαρακτήρα του ως ενδεχομενική και μη αντικειμενική σχέση.

---

¹⁶³ Ο.π.

¹⁶⁴ Ο.π., σ. 150. Αξίζει να σημειωθεί για τον αναγνώστη ότι στο παρόν επιχείρημα του Laclau οι έννοιες «πολιτική» και «πολιτικό» δε διακρίνονται με σαφήνεια σε αντίστιξη με το κοινωνικό και χρησιμοποιούνται σχεδόν ως εναλλάξιμοι όροι.

¹⁶⁵ Κατά τη γνώμη μου, μια τέτοια άτεγκτη ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau συναντά δυσκολίες όσο και συσκοτίζει θεωρητικά τον ανταγωνισμό, όπως θα αναλυθεί και εκτενέστερα στο παρακάτω κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart».

¹⁶⁶ Ο.π., σ. 101.

Σε αυτήν την περίπτωση, η λειτουργία του πολιτικού ως χρόνου θα υπαγόταν αποκλειστικά στη λογική της αποδιάρθρωσης, ή, με άλλα λόγια, η ηγεμονική υπόθεση θα ισοδυναμούσε εξαντλητικά με την εγγραφή στον λόγο συγκεκριμένων φαινομένων αποδιάρθρωσης. Τότε, όμως, δε θα αναφερόμασταν πλέον στον ανταγωνισμό ως καταστατικό για κάθε κοινωνική ταυτότητα, αλλά σε προδιαγεγραμμένες πολιτικές αντιπαραθέσεις που θα μπορούσαν να αναχθούν πλήρως στη βάση της αποδιάρθρωσης και θα εξηγούνταν συνάμα από αυτήν. Συνάδει, ωστόσο, μια αντίστοιχη ερμηνεία με τη σύλληψη της αποδιάρθρωσης, κατά τον Laclau;

Κατά τη γνώμη μου, η απάντηση σε αυτό το ερώτημα οφείλει να είναι αρνητική. Μια ανάλογη ερμηνεία έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με την ανάλυση του Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* για την ανάδυση των αποδιάρθρωσεων στο σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο και τη μαρξιστική προβληματική που παραθέτει περί άνισης και ανομοιογενούς ανάπτυξης. Το επιχείρημα είναι νομίζω απλό κι αξίζει να το επαναλάβουμε εδώ συνοπτικά. Συγκεκριμένα, ο Laclau αναφέρεται στις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της Ρωσικής κοινωνίας που δεν ανταποκρίνονταν στον μαρξιστικό κανόνα των προδιαγεγραμμένων ιστορικών σταδίων από τα οποία μια κοινωνία έπρεπε να διέλθει διαδοχικά για τον μετασχηματισμό της.¹⁶⁷ Με άλλα λόγια, η Οκτωβριανή επανάσταση και τα γεγονότα που ακολούθησαν την ανάληψη της εξουσίας από την κομμουνιστική αριστερά χάραξαν μια εντελώς διαφορετική ιστορική πορεία για το μετασχηματισμό της Ρωσικής κοινωνίας σε σχέση με τον μαρξιστικό κανόνα, μια απόκλιση που απασχόλησε τη σκέψη αριστερών διανοούμενων όπως ο Trotsky.¹⁶⁸

Καρπός αυτής της αδυναμίας θεωρητικής εξήγησης είναι η θεωρητική προβληματική περί «διαρκούς επανάστασης» ή «άνισης και συνδυασμένης ανάπτυξης», ως μια *ad hoc* απόπειρα ερμηνείας της ιστορικής πορείας της ρωσικής κοινωνίας και διάσωσης της εγκυρότητας της μαρξιστικής θεωρίας «μπροστά σε ένα σώμα ενδεχομενικών συναρθρώσεων οι οποίες έγιναν δυνατές από καταστάσεις που δημιουργήθηκαν από την ανισομερή ανάπτυξη του παγκόσμιου καπιταλισμού».¹⁶⁹ Η προϊούσα συνύπαρξη δομικών στοιχείων και λογικών, που σύμφωνα με τη θεωρία υπό

---

¹⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 115-117.

¹⁶⁸ Για τον αντίκτυπο της ιδιαιτερότητας της Ρωσικής περίπτωσης στη σκέψη του Trotsky, βλ. *Ο.π.*, σ. 118-122.

¹⁶⁹ *Ο.π.*, σ. 117.

κανονικές συνθήκες θα προσιδιάζαν σε διαφορετικά ιστορικά στάδια, συνοδεύεται από την εμφάνιση μιας πληθώρας δομικών αποδιαρθρώσεων που εμφανίζονται ως «περιγραφές των ιδιαιτεροτήτων της Ρωσικής ιστορίας».¹⁷⁰ Οι αποδιαρθρώσεις αντιστέκονται στην ικανοποιητική θεωρητική εξήγηση από την παραδοσιακή μαρξιστική σκέψη και την οδηγούν στα όριά της, σύμφωνα με τον Laclau, στην προσπάθειά της να τις υποτάξει ερμηνευτικά ή και να τις ηγεμονεύσει πολιτικά.¹⁷¹ Η προβληματική της άνισης και ανομοιογενούς ανάπτυξης, συνεπώς, του επιτρέπει να επισημάνει ότι «[η] δυνατότητα της επανάστασης δεν πηγάζει από κάποιους λανθάνοντες και θετικά προσδιορισμένους δομικούς νόμους που κυριαρχούν στην ολότητα της ιστορικής διαδικασίας αλλά από την αποδιάρθρωση των τελευταίων που εισάγει μια ανισομέρεια, η οποία δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί από καμία δομή».¹⁷²

Το παραπάνω παράδειγμα υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, την ανάγκη θεωρητικής επεξεργασίας μιας πιο σύνθετης σχέσης ανάμεσα σε χώρο και χρόνο και κατ' επέκταση ανάμεσα σε κοινωνικό και πολιτικό. Από τη μία πλευρά, η ερμηνεία της επανάστασης αντιστέκεται στην εξήγησή της, στο πλαίσιο μιας αντικειμενικής ακολουθίας της Ιστορίας με προδιαγεγραμμένα στάδια, μιας μορφής συγχρονίας με ένα καθορισμένο υποκείμενο-φορέα που καλείται να διεκπεραιώσει την ταξική αποστολή την οποία του επιφυλάσσει η Ιστορία. Από την άλλη, η ιστορική δυνατότητα της κομμουνιστικής επανάστασης στη Ρωσία υπονομεύει την ανάγνωση της πολιτικής ως μιας ορισμένης αντίληψης του χρόνου, πέρα από κάθε χωρικό χαρακτηριστικό (τα ιστορικά εκείνα καθήκοντα του μετασχηματισμού της κοινωνίας). Έτσι, η υπόθεση μιας αυστηρής διχοτομικής διάκρισης ανάμεσα σε κοινωνικό και χώρο, από τη μια πλευρά, και πολιτικό και χρόνο, από την άλλη, μοιάζει να κλονίζεται.

Επιπλέον, είναι σαφές ότι για τον Laclau η αποδιάρθρωση αυτήν καθαυτή δε διαθέτει συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο. Όπως επισημαίνει «μια αποδιαρθρωμένη δομή είναι δομή ανοιχτή, στην οποία η κρίση είναι δυνατόν να διευθετηθεί στις πιο απίθανες κατευθύνσεις. Αποτελεί καθαρή *δυνατότητα*, όπως νωρίτερα την ορίσαμε. Ως εκ τούτου, η δομική ανασυνάρθρωση θα είναι ανασυνάρθρωση *πολιτική*».¹⁷³ Η παραδοχή αυτή βέβαια δε συνεπάγεται ότι οι αποδιαρθρώσεις στερούνται πολιτικής

---

¹⁷⁰ Ο.π., σ. 118.

¹⁷¹ Ο.π., σ. 119.

¹⁷² Ο.π.

¹⁷³ Ο.π., σ. 123. Έμφαση στο πρωτότυπο.

σημασίας ή προοπτικής. Τουναντίον. Συνεπάγεται, ωστόσο, ότι η συνάρθρωσή τους σε μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου αποτελεί για το ηγεμονικό εγχείρημα μια ανοικτή επιτελεστική δυνατότητα. Η ανάληψη στρατηγικών στόχων, όπως οι δημοκρατικοί αγώνες, που θεωρητικά δεν αποτελούσαν τμήμα της κομμουνιστικής ατζέντας ούτε ιστορική αποστολή του επαναστατικού υποκειμένου, σκιαγραφούν ακριβώς μια αντίστοιχη ανοικτή δυνατότητα, που συναρθρώνεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ηγεμονικού εγχειρήματος, μετασχηματίζοντας την ταυτότητα των πόλων της ανταγωνιστικής σχέσης.

Ειδικότερα, με σημείο αφετηρίας τις αποδιαρθρώσεις του κοινωνικού, δηλαδή, της χωρικής αναπαράστασης της κοινωνίας, το ηγεμονικό εγχείρημα βρίσκεται αντιμέτωπο με μια ανοικτή δυνατότητα. Δηλαδή, το πολιτικό, ως χρόνος, αποκαλύπτει, σε αυτό το σημείο τα όρια της κοινωνικής αντικειμενικότητας κι άρα τον ενδεχομενικό χαρακτήρα των κοινωνικών ταυτοτήτων. Στον βαθμό, ωστόσο, που το ηγεμονικό εγχείρημα διεκδικεί μια ορισμένη ανασυνάρθρωση των δομικών αποδιαρθρώσεων γύρω από νέα κομβικά σημεία προτάσσει μια εναλλακτική χωρική αναπαράσταση της κοινωνίας: «Κάθε αναπαράσταση –και ως εκ τούτου, και κάθε χώρος– δεν είναι παρά μια προσπάθεια συγκρότησης της κοινωνίας και όχι περιγραφής της. Αλλά η ανταγωνιστική στιγμή της σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών αναπαραστάσεων δεν είναι δυνατόν να αναχθεί στο χώρο και είναι και η ίδια μη αναπαραστάσιμη».¹⁷⁴ Συνεπώς, σε αυτήν την περίπτωση, το ηγεμονικό πολιτικό εγχείρημα δεν έχει ξεκάθαρα ούτε χωρικό ούτε χρονικό χαρακτήρα.¹⁷⁵ Συνιστά, κυριολεκτικά, έναν μύθο.

Ορίζουμε ως μύθο ένα πεδίο αναπαραστάσεων που δε χαρακτηρίζεται από καμία σχέση συνέχειας με την κυρίαρχη «δομική» αντικειμενικότητα. Μύθος, λοιπόν, είναι η αρχή ανάγνωσης μιας δεδομένης συγκυρίας, της οποίας οι όροι είναι εξωτερικοί ως προς αυτό που αναπαρίσταται στην αντικειμενική χωρικότητα που συγκροτείται από τη δεδομένη δομή.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ Ο.π., σ. 170. Ανακύπτει, ωστόσο, εύλογα το ερώτημα εδώ κατά πόσον η αποδιάρθρωση, ως εκδήλωση της έλλειψης, αναφέρεται στην ανεπάρκεια της κοινωνικής δομής ως προϊόν εξουσιαστικών σχέσεων ή στην ανεπάρκεια των νόμων της ιστορίας, σύμφωνα με το μοντέλο της μαρξιστικής θεωρίας. Η κριτική του Laclau, όπως αναλύεται στο δεύτερο μέρος, δε διευκρινίζει αν συνδέεται με το πολιτικό πράττειν ή το αναλυτικό εγχείρημα, καθότι τα όρια ανάμεσα στα δύο είναι δυσδιάκριτα, στον βαθμό που κάθε εγχείρημα ανάλυσης αναφέρεται εκ των πραγμάτων σε ηγεμονικό πολιτικό εγχείρημα.

¹⁷⁵ Βλ. O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, σ. 139.

¹⁷⁶ E. Laclau, EE, σ. 139.

Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να απαντηθεί η ένσταση της D. Massey απέναντι στη υιοθέτηση του ζεύγους χώρος-χρόνος από τον Laclau. Η Massey επισημαίνει ότι όπως κάθε λογική διάκριση, η αντιθετική διχοτόμηση χώρου και χρόνου στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* δομείται «με όρους μιας παρουσίας και μια απουσίας» όπου μόνο ο ένας από τους δύο όρους συγκροτείται θετικά. Η έννοια του χρόνου διατυπώνεται κατά τρόπο θετικό ενώ ο χώρος νοείται απλώς ως το αντίθετο του χρόνου. Απαλλαγμένος από κάθε δομικό καθορισμό, ο χρόνος και μόνον αυτός, χαρακτηρίζεται από κίνηση, αλλαγή, ιστορία ενώ ο χώρος χαρακτηρίζεται ως απλή στάση, ως η απουσία αυτών των χαρακτηριστικών.¹⁷⁷ Συνεπώς, κατά τη Massey, ο χρόνος πριμοδοτείται από τον Laclau ως η πρωταρχική διάσταση του πολιτικού που νοηματοδοτεί τόσο τον κοινωνικό χώρο όσο και τον κοινωνικό χρόνο, ενώ ο χώρος υποβαθμίζεται σε παθητικό αποδέκτη της λειτουργίας του πολιτικού.¹⁷⁸

Ωστόσο, η παραπάνω προβληματική περί άνισης και ανομοιογενούς ανάπτυξης ήδη υπονομεύει την προκείμενη μιας τέτοιας κριτικής, στον βαθμό που: «κάθε κοινωνικό επίπεδο —αν είναι δόκιμο να μιλούμε για επίπεδα τη στιγμή που αναφερόμαστε σε κάτι που είναι κατ' ουσία μη χωρικό— μπορεί να γίνει ο τόπος μυθικών ανα-συναρθρώσεων και φαντασιακών συσσωματώσεων».¹⁷⁹ Με άλλα λόγια, ο κοινωνικός χώρος ως ο τόπος ιζηματοποιημένων πρακτικών δεν αποτελεί απλώς το πεδίο που φέρει τα ίχνη προηγούμενων εξουσιαστικών πράξεων θέσμισης σε μια περικλειστη αιτιακά δομή. Από τη μία πλευρά, οι δομικές αποδιαρθρώσεις που προκύπτουν από ανταγωνιστικές πρακτικές και θεσμούς *αποτρέπουν* αυτήν την ιζηματοποίηση, ενώ, από την άλλη, κάθε ηγεμονικό εγχείρημα συνιστά έναν μύθο που στοχεύει στην εκ νέου χωρική αναπαράσταση της κοινωνίας, μέσα από νέες σχέσεις

---

¹⁷⁷ Doreen Massey, «Politics and Space/Time», *New Left Review*, τχ. 196, 1992, σ. 72. Η κριτική της Massey στηρίζεται στην κριτική του Derrida περί «βίαιης ιεραρχίας» ανάμεσα στους δύο πόλους μιας σχέσης αποκλεισμού και τη γλωσσολογική διάκριση «χαρακτηρισμένων» [marked] και «μη χαρακτηρισμένων» [unmarked] όρων. E. Laclau, *EE*, σ. 96-97.

¹⁷⁸ Παρότι στο μεταγενέστερο *For Space*, η Massey διατηρεί ενστάσεις απέναντι στην εννοιολόγηση της αναπαράστασης ως αμιγώς χωρικής, αναγνωρίζει ότι ο χώρος στον Laclau διακρίνεται από μια λογική αιτιακού κλεισίματος [causal closure], υπό την έννοια ότι όλα τα στοιχεία σε μια χωρικότητα νοηματοδοτούνται πλήρως εντός της, σε αντιδιαστολή με τον φυσικό χώρο που ενέχει χρονικότητα. D. Massey, *For Space*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi: 2005, σ. 43. Ακόμη και υπ' αυτούς τους όρους, ωστόσο, η ανάγνωση του επιχειρήματος του Laclau από τη Massey είναι υπεραπλουστευτική, καθώς από την διάρθρωση στο πεδίο του λόγου απουσιάζει η μια μοναδική ενοποιητική αρχή είτε αυτή αποκαλείται λογική δομή, είτε υποκείμενο και ως εκ τούτου «οι κοινωνικές λογικές δεν πρέπει να ιδωθούν ως συνώνυμες των αιτιακών μηχανισμών» J. Glynnos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation*, σ. 139-140.

¹⁷⁹ E. Laclau, *EE*, σ. 170.

εξουσίας. Το εγχείρημα αυτό ενέχει την καταπίεση εναλλακτικών και εντέλει την εξάλειψη της μη-αναπαραστάσιμης χρονικής διάστασης και τη «λησμονιά των απαρχών της». ¹⁸⁰ Ωστόσο, είναι καταστατικά αδύνατο για το ηγεμονικό εγχείρημα να επιτύχει πλήρως το στόχο του και να καθηλώσει κατά τρόπο μόνιμο τη ροή των διαφορών. Όπως υπογραμμίζει ο Laclau στις τελευταίες σελίδες του *Για την επανάσταση της εποχής μας*:

[...] από τη στιγμή που κάθε “υπερβατικότητα” καθίσταται ευάλωτη, οποιαδήποτε προσπάθεια να χωροποιηθεί ο χρόνος τελικά αποτυγχάνει και ο ίδιος ο χώρος γίνεται ένα συμβάν. Υπ’ αυτήν την έννοια, η απώτερη μη αναπαραστασιμότητα της ιστορίας αποτελεί προϋπόθεση για την αναγνώριση της ριζικής ιστορικότητάς μας. ¹⁸¹

---

¹⁸⁰ Ό.π., σ. 93-95. Ακόμη, βλ. ενδεικτικά για το στόχο του ηγεμονικού εγχειρήματος: «Ο μόνος τρόπος υπέρβασης της χρονικής, τραυματικής και μη αναπαραστάσιμης φύσης της αποδιάρθρωσης είναι η κατασκευή της ως μιας στιγμής σε διαρκή δομική σχέση με άλλες στιγμές, πράγμα που εξαλείφει την καθαρή χρονικότητα του συμβάντος». Ό.π., σ. 155.

¹⁸¹ Ό.π., σ. 173.

Το αντικείμενο της επανενεργοποίησης

Εάν το κοινωνικό και το πολιτικό ή ο χώρος και ο χρόνος δεν αντιστοιχούν σε δύο διακριτά επίπεδα, αλλά στις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, τότε σε τι συνίσταται η επανενεργοποίηση; Σε αυτό το σημείο, είναι απαραίτητη μια ερμηνευτική παρέκβαση για τη λογική της επανενεργοποίησης στο σχήμα του Laclau. Η θεωρητική μεταφορά της διάκρισης του Husserl στο σχήμα της θεωρίας της ηγεμονίας εξαρχής υποπίπτει σε συγκεκριμένους θεωρητικούς περιορισμούς. Μια απλοϊκή ανάγνωση κατά την οποία η κοινωνία εμφανίζεται να χαρακτηρίζεται από τάξη και αρμονία, ως ένα κλειστό σύστημα ενιαίας και συνεκτικής σήμανσης θα ήταν παραπλανητική τόσο για τον Laclau, όσο και για τον Husserl. Όπως παρατηρεί ο Marchart:

[η] κοινωνική θετικότητα θα είναι πάντοτε σημαδεμένη από ίχνη πρωταρχικής αρνητικότητας –ίχνη ενδεχομενικότητας, ιστορικότητας, εξουσίας και ανταγωνισμού– καθώς η πλήρης ιζηματοποίηση (ένας κόσμος δίχως κανένα κατάλοιπο αρνητικότητας) θα ήταν μια λογική αδυνατότητα.¹⁸²

Το εννοιολογικό σχήμα του Husserl ασκεί ανάλογη κριτική, στην κυρίαρχη την εποχή εκείνη, θετικιστική παράδοση, όσον αφορά στην αλήθεια των προτάσεων των θετικών επιστημών και πρωτίστως στο αυταπόδεικτο των θεμελιακών αρχών της γεωμετρίας, δηλαδή, των προτάσεων που προσανατολίζονται ρητά «προς την επίτευξη αληθειών και την αποφυγή του ψεύδους».¹⁸³ Ο Husserl στοχεύει στην επαναφορά της υπερβατολογικής παράδοσης σκέψης στο θεωρητικό προσκήνιο, βασική παραδοχή της οποίας είναι «η διαδικασία επιστροφής στην ύστατη πηγή και θεμέλιο κάθε νόησης: την προ-επιστημονική υποκειμενικότητα».¹⁸⁴ Έτσι, οι παραπάνω προτάσεις ισχύουν υπό την αίρεση ότι μια ορισμένη επιστημονική κοινότητα συνομολογεί την αλήθεια των παραδεδομένων αρχών.¹⁸⁵ Το άτομο ως μέλος της επιστημονικής κοινότητας αναλαμβάνει από κοινού την ευθύνη διαφύλαξης της αλήθειας βεβαιώνοντας ότι το αρχικό τους νόημα μπορεί να επανενεργοποιηθεί πλήρως.

¹⁸² O. Marchart, «Institution and Dislocation: Philosophical Roots of Laclau's Discourse Theory of Space and Antagonism», *Distinktion*, Routledge: 2014, τόμ. 15, τχ. 3, σ. 275.

¹⁸³ E. Husserl, *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, σ. 362.

¹⁸⁴ O. Marchart, «Institution and Dislocation», σ. 273.

¹⁸⁵ Όπως υπογραμμίζει: «Ενόψει της αναπόφευκτης ιζηματοποίησης των νοητικών προϊόντων στη μορφή απομενόντων γλωσσικών προσθηκών που μπορεί να τις οικειοποιηθεί κανείς ξανά απλώς παθητικά και να μεταδοθούν σε οποιονδήποτε άλλο, τέτοιες κατασκευές παραμένουν ένας διαρκής κίνδυνος». E. Husserl, *The Crisis of European Sciences*, σ. 362.

Βέβαια, η λογική των κοινωνικών πρακτικών δε διεκδικεί καμία διαχρονική ή καθολική ισχύ στην εφαρμογή της, πέρα από το πρωταρχικό πλαίσιο συνθηκών τους. Εάν οι αρχές της γεωμετρίας διεκδικούν καθεστώς πρώτων αρχών και το σύνολο της φυσικομαθηματικής γνώσης, τουλάχιστον ως κάποιο ιστορικό σημείο, μπορούσε να παραχθεί λογικά από αυτές, δεν ισχύει το ίδιο για τα κομβικά σημεία μιας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου και την κοινωνική «αντικειμενικότητα».¹⁸⁶ Στο θεωρητικό σχήμα του Laclau τα κομβικά σημεία δεν αξιώνουν καθεστώς πρώτου θεμελίου ή θεωρητικής προκειμένης, αποτελούν απλώς σημεία αναπαράστασης της ευρύτερης συνάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, εντός ενός πλαισίου ιστορικών συνθηκών που αποτελείται από ήδη ιζηματοποιημένες κοινωνικές πρακτικές. Για αυτόν τον λόγο και η «αλήθεια» τους δεν είναι αυταπόδεικτη και η αποδοχή τους αυτονόητη, όπως στο Πυθαγόρειο Θεώρημα που «απλώς δείχνεται, δίχως καθόλου ανάγκη για πειθώ».¹⁸⁷ Με ποιον τρόπο, λοιπόν πρέπει να ερμηνεύσουμε, την επανενεργοποίηση στο σχήμα του Laclau;

Μια πρώτη ερμηνεία της επανενεργοποίησης θα πρότεινε, κατ' αναλογία με την αλήθεια των γεωμετρικών πρώτων αρχών, ότι πίσω από τον ιζηματοποιημένο μανδύα κάθε κοινωνικής σχέσης (ή έστω κάποιων) κρύβεται ένας πρωταρχικός ανταγωνισμός, ένα εγγενές και ανεκρίζωτο συγκρουσιακό υπόλοιπο. Ωστόσο, ένα τέτοιο συμπέρασμα, όπως είδαμε παραπάνω, δεν μπορεί λογικά να ισχύει καθώς τόσο η ανταγωνιστική σχέση όσο και η ταυτότητα των ανταγωνιστών —δύο όψεις του ίδιου νομίσματος— αποτελούν με τη ριζικότερη έννοια προϊόν πολιτικής κατασκευής.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, είναι ενδεικτική, η δριμεία κριτική που ασκεί ο Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* στους Levine και Wright όταν αποδίδουν την αδυναμία των μεσαιωνικών γεωργών να προωθήσουν τα ταξικά τους συμφέροντα έναντι των φεουδαρχικών, στην έλλειψη πρόσβασης στα μέσα καταπίεσης.¹⁸⁸ Ο Laclau αμφισβητεί κατά πόσον τα συμφέροντα των μεσαιωνικών γεωργών είναι πράγματι διακριτά ή προϋπάρχουν ως τέτοια ή, αντιθέτως, διαμορφώνονται στο ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον τους. Κατ' αυτόν

---

¹⁸⁶ Όπως αναλύεται παρακάτω, η υπερβατολογική ματιά του Husserl για την κατανόηση είναι συγκρίσιμη με τη ματιά του υποκειμένου στον Laclau που καθίσταται «αρχή της ανάγνωσης» της αποδιαρθρωμένης δομής, δια του μύθου. *Ο.π.*, σ. 140, 149-150. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει απεναντίας και την επιστροφή σε μια αμιγώς υπερβατολογική κατανόηση ως πηγή κάθε νοήματος. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 105.

¹⁸⁷ E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», στο E. Laclau, *EM*, σ. 116.

¹⁸⁸ E. Laclau, *EE*, σ. 69.

τον τρόπο, αναδεικνύει, ότι στην ανάλυσή τους οι Levine και Wright υπόρρητα εφαρμόζουν ένα «καθολικό μοντέλο ορθολογικότητας», μια α-ιστορική αντίληψη περί ορθολογικότητας που έρχεται σε αντίθεση με τον ορίζοντα των επιλογών που μπορούσαν πράγματι να διανοηθούν οι μεσαιωνικοί γεωργοί, πόσο μάλλον να αναγνωρίσουν ή να διεκδικήσουν.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η επανενεργοποίηση δεν πρέπει να γίνει κατανοητή υπό την πρώτη ερμηνεία, που προβλέπει μια ορισμένη ανταγωνιστική διάρθρωση ή αλλιώς ένα ανεκρίζωτο ανταγωνιστικό υπόλοιπο με σαφές προσδιορισμένο *a priori* περιεχόμενο. Ακόμη και υπό την πρόσθετη παραδοχή ότι η ιστορικότητα της κατάστασής μας καθορίζει εν πολλοίς τον λογικό ορίζοντα των δυνατοτήτων μας στην πολιτική πράξη, δεν υπάρχει κανένα λογικά αποφασιστικό επιχείρημα που να προκρίνει τη δυνατότητα επανενεργοποίησης κάποιων ανταγωνιστικών διαστάσεων, έναντι άλλων, δίχως να επικαλείται κάποιο βαθμό πολιτικής κατασκευής.¹⁸⁹

Συνεπώς, η λογική της επανενεργοποίησης δε σημαίνει απλώς την ανάσυρση μιας ορισμένης *a priori* διάστασης ως προς την ταυτότητα ενός πράγματος, της «αλήθειας» του ή μιας ορισμένης ανταγωνιστικής διάταξης από την οποία αυτή προέκυψε ιστορικά, δηλαδή ενός συνόλου ιστορικών εναλλακτικών. Αντιθέτως, αυτό που μας απομένει ως ερμηνευτική δυνατότητα με απτές πολιτικές προεκτάσεις είναι να θεωρήσουμε ότι ίδιον αντικείμενο της επανενεργοποίησης κάθε ταυτότητας αποτελεί η ανάσυρση της ανταγωνιστικής αρχής της. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα αναστολής της ταυτότητας των εμπλεκόμενων στοιχείων.

---

¹⁸⁹ Θα μπορούσε να διατυπωθεί η ένσταση ότι η παραδοχή αυτή μας οδηγεί αναπόδραστα σε ένα κυνικό σχετικισμό. Παραθέτοντας τον Rorty οι Laclau και Mouffe περιγράφουν τον σχετικισμό ως τη θέση ότι «[...]κάθε πεποίθηση επί ενός θέματος, ή ίσως και επί παντός θέματος, είναι ισάξια με κάθε άλλη[...].» Καθώς, ωστόσο, όπως υπογραμμίζουν «τα αντικείμενα ποτέ δε μας δίδονται ως απλές υπαρξιακές οντότητες· μας δίδονται πάντα στο πλαίσιο συναρθρώσεων λόγου», οι συγγραφείς καταλήγουν ότι «ο σχετικισμός είναι ένα ψευδοπρόβλημα». E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 139, παραπέμπει στο R. Rorty, *Consequences of Pragmatism*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη: 1982, σ. 166-167. Από αυτήν τη σκοπιά, η θεματοποίηση από τον Γλυνό των νόμων της φυσικής ή της λειτουργίας της ανθρώπινης φυσιολογίας όχι απλώς ως α-υποκειμενικές διαδικασίες «εκτός του πεδίου του λόγου» αλλά ως όρια εντός του είναι άκρως σχετική. Η αντικειμενικότητα ή η ύπαρξη των διαδικασιών αυτών «εξω από το πεδίο του λόγου» δεν αποκλείει αλλά τουναντίον απαιτεί την κατανόησή τους «μέσα από τη διαμεσολάβηση του πεδίου του λόγου» υπό την επιφύλαξη: «της πίστης μας, ως αναλυτές, όχι απλώς ότι μια διαδικασία υφίσταται εκτός του πεδίου του λόγου, αλλά ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι παρασιτική στην υποκειμενικότητα και άρα στον λόγο». J. Glynos, «Body, Discourse, and the Turn to Matter», στο Dusan Radunović, Sanja Bahun (επιμ.), *Language, Ideology, and the Human: New Interventions*, Ashgate, Λονδίνο: 2012, σ. 177-178. Το επιχείρημα του Γλυνού ταυτόχρονα διατηρεί την αντικειμενικότητα της επιστημονικής γνώσης και υπογραμμίζει τον χαρακτήρα της ως κοινωνικά ιζηματοποιημένης κατανόησης της πραγματικότητας.

Στην περίπτωση μας, πάντως, η στιγμή της επανενεργοποίησης δεν είναι δυνατό να σημαίνει επιστροφή στις απαρχές, στο ιστορικό σύστημα των εναλλακτικών δυνατοτήτων που απορρίφθηκαν. [...] Σε μια νέα κατάσταση, όμως, το σύστημα αυτών των εναλλακτικών επιλογών θα είναι διαφορετικό. Η επανενεργοποίηση, επομένως, δεν αφορά μια επιστροφή στην αρχική κατάσταση, αλλά απλώς την εκ νέου ανακάλυψη, μέσα από την εμφάνιση νέων ανταγωνισμών, την ενδεχομενική φύση της λεγόμενης «αντικειμενικότητας». Με τη σειρά της βέβαια αυτή η επανανακάλυψη είναι δυνατόν να επανενεργοποιήσει την *ιστορική κατανόηση* των αρχικών πράξεων θέσμησης [...].¹⁹⁰

Συνεπώς, η στιγμή της επανενεργοποίησης υποδεικνύει τον ανταγωνισμό ως αποκάλυψη της ενδεχομενικότητας στο πεδίο της απόφασης, αλλά και την οργάνωσή του σε νέες σχέσεις εξουσίας που αποκρυσταλλώνονται σε μια νέα αντικειμενικότητα. Όπως, έχει ήδη αναφέρει παραπάνω για την καταπίεση που ενέχει η απόφαση:

Υπ' αυτήν την έννοια ισχυριζόμαστε ότι κάθε αντικειμενικότητα προϋποθέτει την καταπίεση [repression] εκείνων των στοιχείων που αποκλείονται από τη συγκρότησή της. Η χρήση της λέξης “καταπίεση” φέρνει στο μυαλό κάθε είδος βιαιότητας. Αυτό όμως δεν είναι αναγκαίο. Με τη λέξη “καταπίεση” απλώς εννοούμε την εξωτερική καταστολή [repression] μιας απόφασης, συμπεριφοράς ή πεποίθησης και την επιβολή άλλων που δε συμβαδίζουν με αυτήν. Έτσι, μια πράξη μεταστροφής συνεπάγεται την καταπίεση προγενέστερων πεποιθήσεων.¹⁹¹

Απαντώντας στην κριτική του Rorty, ο Laclau επισημαίνει ότι ο ανταγωνισμός ενέχει δύναμη [force], σε κάθε περίπτωση.¹⁹² Ειδικότερα, οι περιπτώσεις που ο ανταγωνισμός ενέχει δύναμη περιλαμβάνουν: α) την περίπτωση της ατομικής απόφασης/ταύτισης η οποία δεν προκύπτει αλγοριθμικά και άρα καταπιέζει τις εναλλακτικές, β) αυτήν της δι-ατομικής επικοινωνίας, δηλαδή, της διαβούλευσης και της πειθούς με στόχο την ακύρωση μιας πεποίθησης του συνομιλητή και τη μεταστροφή του και γ) την περίπτωση της διαίρεσης της κοινωνίας ενώπιον μιας απόφασης ανάμεσα σε εξίσου πιθανές ανταγωνιστικές πορείες δράσης, όπου η «διαφορά» [différend] μπορεί να επιλυθεί μόνο με δύναμη.¹⁹³

---

¹⁹⁰ E. Laclau, *EE*, σ. 99-100. Έμφαση στο πρωτότυπο.

¹⁹¹ *Ο.π.*, σ. 94.

¹⁹² E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», στο E. Laclau, *EM*, σ. 112.

¹⁹³ *Ο.π.*, σ. 112-113.

Φυσικά αυτό το στοιχείο δύναμης μπορεί να πραγματοποιηθεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους: είτε από μια ομάδα που πείθει την άλλη (και είμαστε πάλι στη δεύτερη κατάσταση)· είτε μέσα από ένα σύστημα κανόνων αποδεκτών και από τις δύο πλευρές για να διευθετήσουν τη «διαφορά» (π.χ. μια ψηφοφορία)· ή με αναφορά στην “ultima ratio”. Αλλά το σημαντικό ζήτημα είναι να δούμε ότι το στοιχείο της δύναμης θα είναι παρόν σε όλες τις περιπτώσεις.¹⁹⁴

Με άλλα λόγια, η δύναμη είναι καταστατική σε κάθε περίπτωση. Και όπως διευκρινίζει παρακάτω μια φιλελεύθερη αντίληψη περί διαλόγου όπως του Rorty —ακόμη και αν δεν αναφέρεται σε ιδεώδεις συνθήκες διαλόγου όπως η «Ιδεατή Περίσταση Ομιλίας» του Habermass— συναντά και πάλι δύο δυσκολίες.

Η πρώτη είναι ότι απλά δεν είναι δυνατό να αντιπαραθέσει κανείς τη δύναμη στην πειθώ, δεδομένου ότι η πειθώ είναι μια μορφή δύναμης. Η συζήτηση λοιπόν μετατίθεται σε μια ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται η δύναμη στην κοινωνία και των μορφών δύναμης που είναι αποδεκτές σε μια φιλελεύθερη κοινωνία. Το δεύτερο πρόβλημα είναι ότι το στοιχείο της φυσικής δύναμης δεν μπορεί να εξουδετερωθεί ακόμη και στην πιο ελεύθερη από τις κοινωνίες.¹⁹⁵

Η συζήτηση για τη δύναμη και τη βία της καταπίεσης ως αναπόδραστη διάστασή της σημαίνει κατά τον Laclau ότι, pace Rorty, οφείλουμε να αποδεχτούμε το στοιχείο της επαναστατικής βίας, εντός μιας πολιτικής μεταρρυθμίσεων. Στην κλασική σύλληψη της επανάστασης, το στοιχείο της βίας συνδεόταν με τη συγκρότηση «ενός νέου θεμελίου της κοινωνικής τάξης».¹⁹⁶ Αν και η προσδοκία για μια συνολική εκβάρθρων αναθεμελίωση της κοινωνίας, δεν απαντά στη μεταρρυθμιστική πολιτική, το στοιχείο της βίας υπό τη μορφή της εξουσίας συνδέεται με την ίδια την ύπαρξη της ελευθερίας και του πλουραλισμού σε μια κοινωνία.¹⁹⁷ Υπ’ αυτήν την έννοια, μια ριζική «δημοκρατική» ουτοπία «δεν αποτρέπει τους ανταγωνισμούς και την κοινωνική διαίρεση αλλά, αντιθέτως, τους θεωρεί καταστατικούς στο κοινωνικό».¹⁹⁸

---

¹⁹⁴ Ο.π., σ. 113.

¹⁹⁵ Ο.π.

¹⁹⁶ Ο.π., σ. 114.

¹⁹⁷ Ο.π., σ. 115. Σε άλλο δοκίμιο του (1995) που εκδίδεται στον ίδιο τόμο, ο Laclau διευκρινίζει ότι η βία δεν προϋποτίθεται στο σχήμα του ως μηχανισμός διατήρησης της ταυτότητας της εργατικής τάξης, όπως στο σχήμα της «γενικής απεργίας» στον Sorel. E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 49. Σε μεταγενέστερο κείμενο (1996), διευκρινίζει ότι η λογική της βίας αποτελεί αυτοσκοπό για τον Sorel, στη λογική της αναπαραγωγής του κύκλου της βίας από την αστική τάξη και της διατήρησης της ταυτότητας της εργατικής τάξης. E. Laclau, «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», σ. 90-91.

¹⁹⁸ E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty’s Liberal Utopia», σ. 115.

Συνεπώς, τα στοιχεία της δύναμης, της καταπίεσης και της βίας για τον Laclau αποτελούν εγγενή διάσταση της οργανωτικής λειτουργίας της εξουσίας στο πεδίο του λόγου που αποκαλύπτεται και εκδηλώνεται δια του ανταγωνισμού. Αυτή η παραδοχή ισχύει είτε αφορά γενικότερα στην οντολογική συγκρότηση αυτού του αδύνατου αντικειμένου —δηλαδή, της πληρότητας/καθολικότητας της κοινωνίας— είτε αφορά ειδικότερα στη συγκρότηση της ταυτότητας ενός συλλογικού υποκειμένου ενώπιον του ανταγωνισμού είτε ακόμη στο πεδίο της απόφασης για το ίδιο το υποκείμενο ως κενό τόπο που καλείται να λάβει μια απόφαση που δεν προκύπτει αλγοριθμικά από το συγκείμενο της λήψης της.

Ωστόσο, για να αντιληφθούμε πλήρως τη δυναμική της θεωρητικής μεταφοράς της επανενεργοποίησης στο σχήμα του Laclau και να εξάγουμε πλήρως τις λογικές προεκτάσεις που απορρέουν από αυτήν, είναι απαραίτητο να κάνουμε άλλο ένα βήμα παραπέρα. Αν μου επιτραπεί ο αναχρονισμός, πρέπει να απομακρυνθούμε ακόμη περισσότερο από το πεδίο του επιστημολογικού θετικισμού απέναντι στο οποίο γράφει ο Husserl, προκειμένου να υπερασπιστεί μια ορισμένη υπερβατολογική θεώρηση της γνώσης, προς το μετα-δομιστικό σύμπαν που προϋποθέτει η θεωρία της ηγεμονίας του Laclau, καθώς και να αποσαφηνίσουμε την ανεπίκριτη σχέση ανάμεσα σε αποδιάρθρωση και ανταγωνισμό στην πολιτική πράξη. Προς αυτήν την κατεύθυνση αξίζει, θεωρώ, να εξετάσουμε μια διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση απέναντι στο επιχείρημα του Laclau, όπως αυτή διατυπώνεται από τον Oliver Marchart.

Η ερμηνεία του O. Marchart

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται εάν μια πιο ορθόδοξη ανάγνωση του επιχειρήματος του Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* ως συνεκτικό όλο με το επιχείρημα του *Hegemony and Socialist Strategy*, είναι σε θέση να απαντήσει στο ερώτημα της πιθανής σημασίας του ανταγωνισμού. Με αφετηρία την ερμηνεία της θεωρίας της ηγεμονίας, από τον Marchart, θα επιχειρήσω να επισημάνω καταρχάς τη μεθοδολογική μετεξέλιξη του ανταγωνισμού που επιφέρει η διαπλοκή ενδεχομενικότητας και αναγκαιότητας, να σκιαγραφήσω τη σχέση ανάμεσα σε αποδιάρθρωση και ανταγωνισμό και να αναδείξω υπό ποιους όρους η έννοια του ανταγωνισμού παραμένει σημαντική για τη θεωρία της ηγεμονίας και κατ' επέκταση για τη μελέτη του πολιτικού.

Στη βάση της ερμηνείας του Marchart βρίσκεται η οντολογική διαφορά του Heidegger, ή, αλλιώς, η διάκριση ανάμεσα σε οντολογικό και οντικό. Η διάκριση αυτή εμφανίζεται, κατ' αντιστοιχία, στην πολιτική θεωρία σύμφωνα με τον Marchart ως μια διαίρεση της έννοιας του πολιτικού, στο ζεύγος εννοιών «πολιτικό» και «πολιτική».

Από τη μία πλευρά, το πολιτικό, ως η ιδρυτική στιγμή της κοινωνίας, λειτουργεί ως ένα συμπληρωματικό θεμέλιο [ground] στο δίχως θεμέλιο [groundless] ανάστημα [stature] της κοινωνίας, ωστόσο από την άλλη αυτό το συμπληρωματικό θεμέλιο αποσύρεται την ίδια «στιγμή» κατά την οποία ιδρύει την κοινωνία. Ως αποτέλεσμα, η κοινωνία πάντοτε θα αναζητά ένα ύστατο θεμέλιο, ενώ το καλύτερο που μπορεί να επιτευχθεί θα είναι μια φευγαλέα και ενδεχομενική θεμελίωση μέσω της πολιτικής – μια πολλαπλότητα μερικών θεμελίων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, πρέπει να γίνει κατανοητός ο διαφορικός χαρακτήρας της πολιτικής διαφοράς: το πολιτικό (που εντοπίζεται, τρόπον τινά, στην «οντολογική» πλευρά του Είναι-ως-θεμελίου) δεν κατορθώνει ποτέ να αρθεί πλήρως στο ύψος της λειτουργίας του ως Θεμέλιο – και ωστόσο πρέπει να πραγματοποιηθεί στη μορφή μιας πάντοτε συγκεκριμένης πολιτικής που κατ' ανάγκην αποτυγχάνει να παραδώσει αυτό που υποσχέθηκε. Αλλά η πολιτική και το πολιτικό, η στιγμή του θεμελίου και η στιγμή της πραγματοποίησης αυτού του θεμελίου, δε θα συναντηθούν ποτέ εξαιτίας του αγεφύρωτου χάσματος της διαφοράς ανάμεσα στους δύο όρους, που αφ' εαυτή δεν είναι παρά η υπογραφή της μετα-θεμελιωτικής μας κατάστασης.¹⁹⁹

---

¹⁹⁹ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 8.

Όπως υπογραμμίζει ο Marchart, η εισαγωγή της διάκρισης ανάμεσα σε ιζηματοποίηση και επανενεργοποίηση από τον Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* υποδηλώνει ταυτόχρονα και τον διττό ρόλο της ηγεμονίας.²⁰⁰ Αφενός, η ηγεμονία αποσκοπεί στην αποκάλυψη των απαρχών της αντικειμενικότητας, εκθέτοντας την έλλειψη ενός σταθερού ή ακλόνητου θεμελίου και την ενδεχομενικότητα της απόφασης με φόντο ένα σύνολο εναλλακτικών ιστορικών επιλογών. Αφετέρου, η δεύτερη συμπληρωματική κίνησή της στοχεύει στη γεφύρωση αυτής της απουσίας θεμελίου, της «αβύσσου» [Abgrund], όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί, μέσω της εγκαθίδρυσης νέων συναρθρώσεων και προοδευτικά της «λησμονιάς των απαρχών τους», οδηγώντας σε μια νέα εφήμερη αποκρυστάλλωση σχέσεων εξουσίας που αποκρύπτει τα ίχνη της ιστορικότητας της.²⁰¹

Από τη μία πλευρά, το πολιτικό για τον Laclau μπορεί να νοηθεί ως μη-χώρος, δηλαδή ως χρόνος που διασαλεύει την αποκρυσταλλωμένη ενδεχομενικότητά τους, φέρνοντας εκ νέου στην επιφάνεια τα «ξεχασμένα» ίχνη της αρχικής τους συγκρότησης. Η ανάγνωση του O. Marchart υπερθεματίζει, υπογραμμίζοντας τον χρονικό χαρακτήρα του πολιτικού, νοούμενου ως ανταγωνισμού: την αποκάλυψη δηλαδή της ενδεχομενικότητας σε ολοένα και περισσότερα στοιχεία ενός συστήματος, διαταράσσοντας τη διαφορική διάρθρωσή τους στο πεδίο του λόγου. Ενώ η χωρική διάσταση τείνει στην ιζηματοποίηση, η αποδιάρθρωση ως χρόνος *αποτρέπει* αυτήν την ιζηματοποίηση, κατά τρόπο μη-αμφίδρομο. Προς τούτο, ο ίδιος παραθέτει τον Laclau:

[ενώ] όμως είναι δυνατόν να μιλήσουμε για την ηγεμόνευση του χρόνου από τον χώρο (μέσα από την επανάληψη), πρέπει να τονιστεί ότι το αντίθετο είναι αδύνατον. Ο χρόνος δεν μπορεί να ηγεμονεύσει τίποτα αφού αποτελεί καθαρή συνέπεια της αποδιάρθρωσης. Επομένως, η τελική αποτυχία κάθε ηγεμόνευσης σημαίνει ότι το πραγματικό —συμπεριλαμβανομένου και του φυσικού χώρου— είναι, σε τελική ανάλυση, χρονικό.²⁰²

---

²⁰⁰ Ο.π., σ. 139.

²⁰¹ Ο.π. Ακολουθώντας τον Heidegger, ο Marchart υιοθετεί την εικόνα της απύθμενης αβύσσου για να υποδηλώσει την ανάγκη θεμελίωσης που δεν επιτυγχάνεται ποτέ ολοκληρωτικά ή μόνιμα, καθώς η άβυσσος λειτουργεί ως θεμελίωση [ground], μόνο ως η αισθητή απουσία ενός τέτοιου: «Η ά-βυσσος [abyss] είναι η ατέρμονη μετάθεση και απόσυρση του θεμελίου, μια απόσυρση που ανήκει στην ίδια τη φύση του τελευταίου και δεν μπορεί να διαχωριστεί από αυτό». Ο.π., σ. 18-19. Ο Laclau αναγνωρίζει σε μεταγενέστερο δοκίμιο ότι η έννοια της Αβύσσου του Heidegger αποτελεί σε ένα διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο ένα πρότυπο για να συλλάβουμε την αδύνατη αναπαράσταση της κοινωνίας αντίστοιχο της λογικής του κενού σημαίνοντος. E. Laclau, «Antagonism, Subjectivity and Politics», σ. 119.

²⁰² Ο.π., σ. 139, όπου παραθέτει από E. Laclau, *EE*, σ. 110.

Από την άλλη, το πολιτικό δεν ισοδυναμεί, *stricto sensu*, με τη χρονική διάσταση.²⁰³ Στον βαθμό που η ταυτότητα του κάθε συστήματος αναφέρεται κατ' ανάγκην σε ένα καταστατικό «έξωθι» [outside] που αποκλείει την ταύτιση με τον εαυτό του, η κοινωνία δεν εμφανίζεται να διαθέτει πλήρως τα μέσα για την πλήρη συγκρότησή της ως αυθύπαρκτη «κλειστή» οντότητα. Είναι ουσιώδης η ενδεχομενική συμβολή των κοινωνικών δρώντων «με αποφάσεις που βασίζονται πάνω της, αλλά δεν καθορίζονται από αυτήν, τη μετασχηματίζουν και την ανατρέπουν διαρκώς».²⁰⁴ Δίχως να ταυτίζεται με την καθαρή τύχη, η λογική της ενδεχομενικότητας ανατρέπει τη λογική της δομικής αναγκαιότητας στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας.²⁰⁵

Η ανατροπή ή υπονόμευση αυτήν είναι αμοιβαία, καθότι και η αναγκαιότητα θέτει όρια στην ίδια την ενδεχομενικότητα. Με τα λόγια του Laclau, «κάθε αντικειμενικότητα προϋποθέτει την καταπίεση εκείνων των στοιχείων που αποκλείονται από τη συγκρότησή της» και εφόσον η τελευταία δεν πρόκειται για μια αναγκαία αλλά για μια ενδεχομενική συνάρθρωση, κατ' ουσία «η συγκρότηση κάθε κοινωνικής ταυτότητας είναι πράξη εξουσιαστική».²⁰⁶ Έτσι, ο Marchart καταλήγει ότι «ενώ οι συνθήκες ύπαρξης κάθε ταυτότητας/αντικειμενικότητας είναι ενδεχομενικές σε σχέση με το εν λόγω σύστημα, είναι κατ' ανάγκην ενδεχομενικές.»²⁰⁷

Η επισήμανση αυτή του επιτρέπει να αναγνωρίσει τη δομική ομολογία ανάμεσα στο πολιτικό, κατά τον Laclau, και στο οντολογικό, κατά τον Heidegger. Ακολουθώντας το επιχείρημα του Laclau στο «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», ο Marchart διακρίνει την οντολογική λειτουργία του πολιτικού νοούμενη ως «τη στιγμή της θέσμισης της κοινωνίας» από την έννοια της πολιτικής, «των πράξεων θέσμισης της κοινωνίας», με άλλα λόγια, της οντικής πραγματοποίησης που εκτυλίσσεται σε βάθος χρόνου.²⁰⁸ Ωστόσο, όπως παραδέχεται ο ίδιος, η κατηγορία της

---

²⁰³ Ο.π.

²⁰⁴ E. Laclau, *EE*, σ. 92-93, 138.

²⁰⁵ Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Laclau: «[η] ενδεχομενικότητα δεν αφορά επομένως ένα σύνολο εξωτερικών και τυχαίων σχέσεων ανάμεσα σε ταυτότητες, αλλά την αδυνατότητα καθήλωσης με κάποια ακρίβεια –δηλαδή μέσα από την απόδοση ενός αναγκαίου θεμελίου– είτε των σχέσεων, είτε των ταυτοτήτων». Ο.π., σ. 79.

²⁰⁶ Ο.π., σ. 92-93.

²⁰⁷ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 141.

²⁰⁸ Για τη διάκριση οντικού-οντολογικού στο Laclau, βλ. Ernesto Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony» στο C. Mouffe, (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1996, σ. 49-70.

πολιτικής (νοούμενης ως οντικό) δεν αντιστοιχεί στην έννοια του κοινωνικού στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* ούτε και διατυπώνεται ρητά η αντίστιξη της στην έννοια του πολιτικού, στο έργο του Laclau.²⁰⁹

Εν κατακλείδι, εάν η λογική του ζεύγους ανταγωνισμού και αποδιάρθρωσης, η στιγμή της συγκρότησης της κοινωνίας ταυτίζεται με το πολιτικό, τότε ανακύπτει εύλογα το ερώτημα: πού εντοπίζεται η πολιτική, οι απτές πράξεις πολιτικής θέσμησης; Εγγράφεται η πολιτική στην τοπογραφική αναπαράσταση, με άλλα λόγια, εντοπίζεται στον κοινωνικό χώρο; Επιπροσθέτως, εάν το πολιτικό δεν ισοδυναμεί μόνο με τη χρονική αποσταθεροποιητική διάσταση της αποδιάρθρωσης και του ανταγωνισμού, τότε πώς αντιλαμβανόμαστε τα χωρικά χαρακτηριστικά μιας νέας, μυθικής, οιονεί ηγεμονικής συγκρότησης της κοινωνίας; Η ερμηνεία του Marchart δε διαφωτίζει περαιτέρω μια πιθανή απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα.²¹⁰

Η ερμηνεία του Marchart παρουσιάζει, αναμφίβολα, ενδιαφέρον για το επιχειρήμά μου διότι αναγνωρίζει τον ανταγωνισμό ως πολιτικό, εγγράφοντάς τον στη στιγμή του αποκλεισμού των εναλλακτικών επιλογών, δηλαδή, στο πεδίο της πολιτικής απόφασης ως πράξης εξουσίας. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός δεν αφορά απλώς μια ιστορική σχέση αντιπαράθεσης ανάμεσα σε κοινωνικούς δρώντες και δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην την εικόνα του ανταγωνιστή ως εχθρού, όπως στην ανάγνωση του S. Žižek.²¹¹ Επιπλέον, ο Marchart αναγνωρίζει, κατ' αρχήν, την καταστατική συμβολή του οντικού περιεχομένου. Η συνεισφορά του οντικού περιεχομένου στην οντολογική λειτουργία είναι ενδεχομενική αλλά αναγκαία, ή όπως υπογραμμίζει κατ' ανάγκην ενδεχομενική. Η παραδοχή αυτή της *αναγκαίας ενδεχομενικότητας* αποτελεί κομβική επισήμανση για κάθε ερμηνευτική προσέγγιση του έργου του Laclau, όπως θα αναλυθεί στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

Επιστρέφοντας, ωστόσο, στο εννοιολογικό ζεύγος ανταγωνισμού και αποδιάρθρωσης, η ερμηνευτική γραμμή του Marchart εμφανίζεται να διέπεται από μια ορισμένη κατανόηση της μεταξύ τους σχέσης. Ο Marchart που επιχειρεί να προχωρήσει

²⁰⁹ O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 142.

²¹⁰ Ωστόσο, είναι θεμιτό να δεχτούμε ότι ο Marchart εντέλει δεν ορίζει πολιτικό και κοινωνικό ως διακριτά επίπεδα, καθώς υπογραμμίζει ότι «επανενεργοποίηση και ιζηματοποίηση δεν υποδηλώνουν πλήρως διαφορετικούς κόσμους: έναν πολιτικό, έναν κοινωνικό. Μάλλον, αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». O. Marchart, «Laclau's Political Ontology», σ. 321.

²¹¹ Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 295-311. Βλ. επίσης προηγούμενο κεφάλαιο «Ανταγωνισμός ή αποδιάρθρωση» για μια διεξοδικότερη ανάλυση της κριτικής του Žižek στη σημασία του ανταγωνισμού.

ένα βήμα παραπέρα τον συλλογισμό του Laclau, συνδέει απαρέγκλιτα τις αποδιάρθρωσεις ως *ίχνη* του ανταγωνιστικού χαρακτήρα του πολιτικού, μια διαπίστωση που δεν τεκμηριώνεται καθ' ολοκληρία από την εξέλιξη του επιχειρήματος του Laclau. Σύμφωνα με τον ίδιο που ακολουθεί τους Laclau και Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy*, η ανταγωνιστική σχέση αναδεικνύεται σε ένα είδος εσωτερικού ορίου που συγκροτεί την κοινωνία ή αλλιώς στην κατεξοχήν σχέση αποκλεισμού που διαιρεί το σύνολο της κοινωνίας μέσω σχέσεων ισοδυναμίας σε δύο πόλους. Καθώς δεν αποτελεί μια αντικειμενική σχέση, δεν ανήκει στο σύστημα διαφορών, άρα η μόνη δυνατή μορφή εκδήλωσής της είναι αυτή της διαταραχής ή παρεμβολής στη σήμανση της δομής, δηλαδή της αποδιάρθρωσης. Ακολουθώντας, προσθέτει χαρακτηριστικά: «[αυτή] η στιγμή της ανταγωνιστικής αρνητικότητας και αποδιάρθρωσης είναι ακριβώς εκεί όπου πρέπει να αναζητηθεί η ενδεχομενικότητα ως συμβάν που *αποκαλύπτει* ότι τα πράγματα θα μπορούσαν να ήταν αλλιώς [...]».²¹²

Ασφαλώς, μια τέτοια ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau ενθαρρύνεται και από τον ίδιο τον Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, όπου τα όρια ανάμεσα στην έννοια του ανταγωνισμού και την έννοια της αποδιάρθρωσης δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτα. Χαρακτηριστικά, ο Marchart παραθέτει: «[...] η στιγμή του ανταγωνισμού, κατά την οποία γίνεται πλήρως ορατή η ανεπικριτη φύση των εναλλακτικών επιλογών και η εκκαθάρισή τους μέσα από σχέσεις εξουσίας, συγκροτεί το πεδίο του πολιτικού».²¹³ Έτσι, η σύνδεση ανταγωνισμού και αποδιάρθρωσης που επιχειρείται είναι κατ' ουσία μια γραμμική σχέση όπου η δεύτερη υπάγεται στην πρώτη. Η αποδιάρθρωση αποτελεί δευτερεύουσα έκφανση για την οποία κάθε οντολογική προτεραιότητα αποδίδεται στη λογική του ανταγωνισμού. Με άλλα λόγια, η στιγμή της αποδιάρθρωσης απορροφάται πλήρως από τη λογική του ανταγωνισμού. Καθώς η ενδεχομενικότητα του μετασχηματισμού των ανταγωνιστικών ταυτοτήτων θέτει το πλαίσιο στο οποίο θα κινηθεί κάθε ανάπτυξη του ηγεμονικού εγχειρήματος, το πολιτικό καταλήγει να αφορά πρωτίστως αν όχι να ταυτίζεται με τη στιγμή του ανταγωνισμού. Σε υπεράσπισή του, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι στο πλαίσιο του επιχειρήματος αυτού, ο ίδιος δεν αποσκοπεί στην ανάδειξη της πιθανής σχέσης ανάμεσα σε ανταγωνισμό και αποδιάρθρωση.

---

²¹² O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 140, έμφαση στο πρωτότυπο.

²¹³ E. Laclau, *EE*, σ. 100, στο O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 141.

Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες αναλύεται ως αποκλειστική και εξαντλητική και στο μεταγενέστερο άρθρο του, «Institution and Dislocation: Philosophical Roots of Laclau's Discourse Theory of Space and Antagonism» στο οποίο αξίζει να αναφερθούμε εδώ σχηματικά.²¹⁴ Με αφετηρία την εννοιολόγηση του ανταγωνισμού ως ορίου της σήμανσης, όπως διατυπώνεται στο *Hegemony and Socialist Strategy*, ο Marchart τονίζει τη διττή λειτουργία του που καθιστά δυνατή τη συγκρότηση της κοινωνίας ως συνεκτικού συστήματος σήμανσης και ταυτόχρονα μπλοκάρει την πλήρη συρραφή του. Η εννοιολόγηση αυτή συνδέεται και εδώ με τη διάσταση του χρόνου: «Ακριβώς επειδή η περίπτωση του ανταγωνισμού είναι αποτελεσματική μόνο ως απειλή προς τις διαφορές και το “θετικό” τους περιεχόμενο, αποδιάρθρωνει επίσης τον κοινωνικό χώρο. Η αποδιάρθρωση, ως εκ τούτου πρέπει να ιδωθεί ως το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού».²¹⁵

Ωστόσο, η εννοιολόγηση αποδιάρθρωσης και ανταγωνισμού ως πλήρως συμπληρωματικών λογικών αποτελεί μια πιο περίπλοκη υπόθεση, απ’ ότι φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Εάν αποδεχτούμε μια απλοϊκή ταύτιση ανά ζεύγη των εννοιών του χρόνου και του πολιτικού, από τη μία πλευρά, και του χώρου και της πολιτικής, από την άλλη, ακολουθεί λογικά ότι ο ανταγωνισμός ως ιστορική σχέση τίθεται αυτομάτως εκτός του πεδίου του πολιτικού που συνδέεται με την εμπειρία της αποδιάρθρωσης και εντοπίζεται κυρίως στο πεδίο της πολιτικής. Ο ενδεχομενικός μετασχηματισμός της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων στην ανταγωνιστική σχέση και ο ανταγωνισμός ως εγγενές όριο της σήμανσης (έναν οντολογικό ρόλο που στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* καταλαμβάνει η έννοια της αποδιάρθρωσης) αναφέρονται συνεπώς σε διαφορετικές, αν όχι πλήρως διακριτές, πολιτικές εμπειρίες.

Έχοντας πλήρη επίγνωση της διαφοράς, ο Marchart ισχυρίζεται όμως ότι: «[...] η κατηγορία του ανταγωνισμού [...] είναι η κατηγορία του πολιτικού».²¹⁶ Συνεπώς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η πρωταρχική σημασία του ανταγωνισμού για τον ίδιο είναι εκείνη του ορίου της σήμανσης της κοινωνίας που ταυτίζεται με το πολιτικό.²¹⁷

---

²¹⁴ Χαρακτηριστικά αναφέρει: «η αποδιάρθρωση είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση και αποτέλεσμα της ανταγωνιστικής συγκρότησης της κοινωνικής ταυτότητας». Ο. Marchart, «Institution and Dislocation», σ. 277.

²¹⁵ Ο.π.

²¹⁶ Ο. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 147.

²¹⁷ Συνεπώς στην ερμηνεία του, ο Marchart εξηγεί τους θεωρητικούς λόγους για τη διατήρηση της οντολογικής θέσης του ανταγωνισμού, pace Laclau, ως όριο της σήμανσης και την υπαγωγή κάθε

Η ταύτιση αυτή δεν είναι βέβαια συμπτωματική ή τυχαία. Όπως διαπιστώνει ο Martin Saar, η ερμηνεία της θεωρίας της ηγεμονίας από τον Marchart ανάγει την πολιτική οντολογία του Laclau σε παραδειγματική περίπτωση για το πώς αρθρώνεται μια μετα-θεμελιωτική [post foundational] θεωρία του πολιτικού πράττειν.²¹⁸

Ωστόσο, μια ανάλογη ερμηνευτική γραμμή προσκρούει σε δύο σημαντικές δυσκολίες. Αφενός, έρχεται σε ευθεία σύγκρουση με την επεξεργασία της αποδιάρθρωσης από τον ίδιο τον Laclau, που αναγνωρίζει ότι η σχέση ανταγωνισμού και αποδιάρθρωσης δεν είναι ούτε αποκλειστική, ούτε εξαντλητική.²¹⁹ Όπως αναλύθηκε παραπάνω, για τον Laclau η αποδιάρθρωση του κοινωνικού δεν είναι απαραίτητο να αρθρωθεί κατά τρόπο ανταγωνιστικό, ενώ σε κάθε περίπτωση παράγει οντολογικές, άρα πολιτικές συνέπειες.²²⁰ Μια αντίθετη εικόνα όπου η λογική του ανταγωνισμού και της αποδιάρθρωσης είναι άρρηκτα συνυφασμένες μπορεί να προκύψει μόνο ως αποτέλεσμα της αυθαίρετης γενίκευσης των συμπερασμάτων μιας πραγματολογικής μελέτης, δηλαδή, από την εκ των υστέρων ανασυγκρότηση της ιστορικής εμπειρίας, ως αναπόδραστης. Μια ανάλογη ερμηνευτική στάση, ασφαλώς, δε θα απέδιδε την απαιτούμενη θεωρητική προσοχή στην ενδεχομενικότητα, γεγονός που προκαλεί έκπληξη, δεδομένης της εκτενούς επεξεργασίας της από τον Marchart.

Αφετέρου, η συλλογιστική του Marchart μοιάζει να προσυπογράφει υπόρρητα τη θέση ότι το *πολιτικό* αντιστοιχεί μόνον ή πρωτίστως στην *αποκαλυπτική* διάσταση της ηγεμονίας, αναγνωρίζοντας τη *θεμελιωτική* διάσταση, την οντική πλήρωση της οντολογικής λειτουργίας ως *πολιτική*. Από τη μία πλευρά, το πολιτικό ισοδυναμεί αποκλειστικά με την έννοια του ανταγωνισμού, ως όριο της σήμανσης και της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Από την άλλη, αν οι ανταγωνιστικές σχέσεις συνδέονται με την πολιτική, έπεται ότι οι σχέσεις αυτές καθαυτές εντοπίζονται στο πεδίο του κοινωνικού χώρου.²²¹ Μια τέτοια ερμηνεία μπορεί φαινομενικά να συνάδει με το *Για την επανάσταση της εποχής μας* όπου ο Laclau επισημαίνει ότι «εκείνος που

αποδιάρθρωσης σε αυτήν έστω και *post factum*, στο πλαίσιο μιας εκ των υστέρων ανασυγκρότησης. Βλ. Oliver Marchart, «Laclau's Political Ontology», σ. 322-323.

²¹⁸ Martin Saar, «What is Political Ontology?», [Βιβλιοκριτική} O. Marchart, *Die Politische Differenz. Zum Denken des Politischen bei Nancy, Lefort, Badiou, Laclau und Agamben*) Krisis, Suhrkamp, Βερολίνο: 2012, τχ. 1, σ. 81.

²¹⁹ E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 319.

²²⁰ Βλ. κεφάλαιο «Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού». Για την παραπομπή στο E. Laclau, «Ernesto Laclau: Η θεωρητική του εξέλιξη», συνέντευξη: Γ. Σταυρακάκη, Δ. Ζεγγίνη, στο E. Laclau, *EE*, σ. 287.

²²¹ O. Marchart, «Institution and Dislocation», σ. 279.

λαμβάνει αυτήν την ενδεχομενική απόφαση (ο δρών) δε θα πρέπει να θεωρηθεί οντότητα *ξεχωριστή* από τη δομή, αφού συγκροτείται σε σχέση με αυτήν».²²² Όμως, ο ίδιος προσθέτει: «Παρ' όλα αυτά, αν ο δρών δεν είναι καθολικά εσωτερικός ως προς τη δομή, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ίδια η δομή είναι ανεπικρίτη και δεν μπορεί να είναι εξ ολοκλήρου επαναληπτική, αφού οι αποφάσεις που βασίζονται πάνω της αλλά δεν καθορίζονται από αυτήν, τη μετασχηματίζουν και την ανατρέπουν διαρκώς».²²³ Συνεπώς, *pace* Marchart, η ερμηνεία του ανταγωνισμού ως κοινωνικής σχέσης συνιστά ένα παράδοξο, από δομική σκοπιά: ανήκει στη δομική τάξη και συνάμα δεν έχει θέση σε αυτήν.

Εν κατακλείδι, παρότι ο Marchart αποτυπώνει την αμφίδρομη επιμόλυνση ανάμεσα σε αναγκαιότητα και ενδεχομενικότητα στην απόφαση και αναγνωρίζει ρητά την ανάγκη γεφύρωσης της αβύσσου χάρις σε κάποιο οντικό περιεχόμενο, κατά τη γνώμη μου, διστάζει να αποδεχτεί πλήρως τις συνέπειες αυτής της θέσης. Αφενός, δεν προσδιορίζει εις βάθος την πιθανή συνεισφορά του οντικού αυτού περιεχομένου στη διαμόρφωση του ορίζοντα της απόφασης, αρκείται να αναδείξει την ανεπάρκειά του.²²⁴ Το ζήτημα αυτό παρουσιάζει σαφώς σημαντικό ενδιαφέρον στον βαθμό που γειώνει και καθορίζει τον ορίζοντα του ανταγωνισμού σε σχέση με το πεδίο της απόφασης. Αφετέρου, περιορίζει τη σύλληψη του ανταγωνισμού στη σημασία *του ορίου* της σήμανσης την οποία συνδέει με τη στιγμή της απόφασης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, υποβαθμίζει εννοιολογικά τον ανταγωνισμό *ως σχέση* στο καθεστώς της πολιτικής, ως τμήμα του κοινωνικού και άρα χωρικά προδιαγεγραμμένο. Έτσι, η θεώρησή του δεν μπορεί πάρα να συνεπάγεται ότι η λογική του ανταγωνισμού εξαντλείται στη διχοτόμηση του κοινωνικού, σε μια ορισμένη στατική διάρθρωση και ότι ήδη από τη στιγμή της ανάδυσης της ανταγωνιστικής σχέσης, τα περιθώρια εξέλιξης του ηγεμονικού εγχειρήματος είναι προδιαγεγραμμένα. Μετά τη στιγμή της απόφασης, πολιτικό και πολιτική εμφανίζονται να αποσυνδέονται.²²⁵

---

²²² E. Laclau, *EE*, σ. 92.

²²³ *Ο.π.*, σ. 92-93.

²²⁴ Ότι η οντολογική διαφορά αποδίδει μεγαλύτερη προτεραιότητα, κατά τον Marchart, στο πολιτικό ως ανταγωνισμό διαφαίνεται χαρακτηριστικά στην ακόλουθη φράση: «Για αυτόν τον λόγο, η φύση του κοινωνικού δε συνίσταται σε τίποτε άλλο παρά ανταγωνισμό, αν και σε *κατάσταση νάρκης*». Ο. Marchart, «Institution and Dislocation», σ. 279, έμφαση στο πρωτότυπο.

²²⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, μια ανάλογη ερμηνεία που εγκλωβίζει τον ανταγωνισμό στη στιγμή του συμβάντος, ερμηνεύει τον πολιτικό χρόνο ως φυσικό χρόνο και όχι ως δομική αιτιότητα, όπως αναδεικνύει και η κριτική της Massey παραπάνω.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Marchart παραγνωρίζει ή υποβαθμίζει το γεγονός ότι ο μετασχηματισμός της ταυτότητας του πολιτικού υποκειμένου μέσω νέων εξουσιαστικών σχέσεων, η θεμελιωτική, δηλαδή, διάσταση του ηγεμονικού εγχειρήματος υπόκειται εξίσου στην ενδεχομενικότητα του πολιτικού πράττειν. Εάν, όμως, η θεμελιωτική διάσταση δεν ισοδυναμεί με την παγίωση ή ιζηματοποίηση προδιαμορφωμένων ταυτοτήτων, τότε αναγκαιότητα και ενδεχομενικότητα συνυφαίνονται και ανατρέπονται αμοιβαία. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις δύο λογικές αποτελεί το διακύβευμα του καθαυτό πολιτικού πράττειν. Με τα λόγια του Laclau, αναγκαιότητα και ενδεχομενικότητα τελούν σε σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης και ο ανεπίκριτος χαρακτήρας της δομής μάς προσανατολίζει προς αυτήν ακριβώς την ερμηνευτική κατεύθυνση.²²⁶

Έτσι, ορθά μεν ο Marchart αναγνωρίζει ότι αν το ουσιώδες διακύβευμα έγκειται στη διάκριση πολιτικού και πολιτικής, κατά τον Laclau, στην αντίστοιχη «οντολογική διαφορά» στην πολιτική σκέψη, όπως την αποκαλεί *à la Heidegger*, αυτή δε συγκροτείται ως ένα ζεύγος αντιθέτων που αποκλείουν το ένα το άλλο, αλλά ως *σχέση διαφοράς* και δη μιας διαφοράς της οποίας τα όρια μετατίθενται.²²⁷ Συνεπώς, οι δύο σημασίες του ανταγωνισμού δεν αντιστοιχούν επακριβώς στα δύο μέρη του ζεύγους, ούτε είναι θεωρητικά γόνιμη μια αποκλειστική και εξαντλητική ταύτιση πολιτικού και ανταγωνισμού. Ακόμη, ενώ η οντολογική διαφορά μετατίθεται, είναι μολαταύτα καταστατική και δεν εκμηδενίζεται υπέρ του ενός ή του άλλου πόλου του ζεύγους. Εάν οι κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνονται, όπως ισχυρίζεται ο Laclau, από τη διαφορά ανάμεσα σε χρόνο και χώρο (που, όπως είδαμε, δε συμπίπτει με τη διάκριση πολιτικού-πολιτικής), τότε η έννοια του ανταγωνισμού ως χρονικότητας μάς προσφέρει μια ετεροβαρή εικόνα της σχέσης αυτής.

Εύλογα ανακύπτει το ερώτημα πώς αυτός ο φιλοσοφικός στοχασμός μπορεί να μεταφραστεί σε πολιτική πράξη και ποια περιθώρια και δυνατότητες επιτρέπει στο υποκείμενο. Όπως αναλύθηκε εκτενέστερα στην αρχή του πρώτου μέρους, η θεωρητική τροχιά της σκέψης του Laclau σημαδεύεται από την προοδευτική

---

²²⁶ E. Laclau, *EE*, σ. 92-93.

²²⁷ E. Laclau, *EE*, σ. 101. Πρβλ, επίσης, την επισήμανση των Glynos και Howarth «ότι το όριο ανάμεσα σε κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές είναι θολό [blurred]». J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, σ. 123. Κατά τη γνώμη μου, ο Marchart μάλλον επιχειρεί να συγκροτήσει αυτή τη διάκριση παρά να την εντοπίσει στο *EE*: Ο. Marchart, «Institution and Dislocation», σ. 279-280. Βλ. επίσης, Ο. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 7.

εγκατάλειψη του ανταγωνισμού ως μοναδικού ή πρωταρχικού ορίου της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Αυτή η εγκατάλειψη συνοδεύεται, ωστόσο, από μια σειρά από πρόσθετες μεθοδολογικές παραδοχές σ' ένα διευρυμένο θεωρητικό πεδίο που μας προσφέρουν μια πιο δυναμική σύλληψη του ανταγωνισμού.

Υπ' αυτήν την έννοια, μια ερμηνευτική στρατηγική, όπως του Marchart απέναντι στο έργο του Laclau, δεν μπορεί παρά να είναι προβληματική, καθότι δεν αναγνωρίζει την εννοιολογική μετάθεση του ανταγωνισμού και τις ριζικές δυνατότητες που διανοίγονται από τη διαπλοκή του με την έννοια της αποδιάρθρωσης και τον πιθανό ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα τους. Αποδίδοντας σαφώς προτεραιότητα στην πρώτη «οντολογική» σημασία του ανταγωνισμού, ως ορίου της σήμανσης που συνδέεται με το πολιτικό ως χρόνο, ο Marchart οδηγεί τη διάκριση κοινωνικού και πολιτικού στα όριά της, επιφέροντας εντέλει έναν οριστικό διαχωρισμό ανάμεσα σε πολιτικό και πολιτική, έναν διαχωρισμό που μας παρέχει μια ελλιπή εικόνα όχι μόνο της ηγεμονικής υπόθεσης αλλά και του πολιτικού φαινομένου εν γένει.

Επιπλέον, μια τέτοια ερμηνευτική στρατηγική υποτάσσει την έννοια της αποδιάρθρωσης πλήρως στην οντολογική προτεραιότητα του ανταγωνισμού, καθιστώντας την αποδιάρθρωση μια απλή δευτερεύουσα έκφανση του ανταγωνισμού, ένα ίχνος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μας αποστερεί από την όποια αναλυτική ή ευρετική αξία μπορεί να υπόσχεται η έννοια αυτή και η διερεύνηση της πιθανής σχέσης της με την έννοια του ανταγωνισμού για τη μελέτη του πολιτικού. Αντιθέτως, κατά τη γνώμη μου, παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον μια ερμηνευτική στάση που αποφεύγει να εγκλωβίσει το πολιτικό στη στιγμή της αποκαλυπτικής διάστασης και επιχειρεί να αναδείξει τη σχέση του με τη θεμελιωτική διάσταση της ηγεμονίας. Μια αντίστοιχη ερμηνευτική στάση θα αποτελέσει οδηγό στη συνέχεια του εγχειρήματός μου και ειδικότερα στο δεύτερο μέρος όπου επιχειρώ να αναδείξω την αναγκαία ενδεχομενικότητα στη θεμελιωτική διάσταση του πολιτικού και το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει το οντικό περιεχόμενο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Τέλος, ειδικότερα όσον αφορά στην έννοια του ανταγωνισμού, η μεθοδολογική και εννοιολογική εξέλιξή του στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* συνεχίζεται στο μεταγενέστερο *On Populist Reason*. Η ανταγωνιστική αντιπαράθεση στον λαϊκισμό και ειδικότερα η έννοια του αιτήματος [demand] αναδεικνύει, θεωρώ, και πάλι έναν πιθανό ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στην αποκαλυπτική και τη θεμελιωτική διάσταση του

ηγεμονικού εγχειρήματος που συνδέεται με τη λογική του ανταγωνισμού. Τα συμπεράσματα της ανάλυσης αυτής, σε αντιπαράβολή με την κριτική υποδοχή της θεωρίας του λαϊκισμού από την ακαδημαϊκή κοινότητα, υποδεικνύουν, κατά τη γνώμη μου, με μεγαλύτερη σαφήνεια την πιθανή οντολογική σημασία του ανταγωνισμού για την υπόθεση της ηγεμονίας, ειδικότερα για την αναπαράσταση του λαού από τον ηγέτη.

Η λογική του λαϊκισμού

Στο σημείο αυτό είναι αναγκαία μια εισαγωγή στο *On Populist Reason*, όπου οι έννοιες της αναπαράστασης, της ταύτισης και ιδιαίτερα της αντιπροσώπευσης καταλαμβάνουν πρωταρχικό ρόλο στο θεωρητικό προσκήνιο.²²⁸ Η μεταγενέστερη προσωπική πραγματεία του Laclau για τον λαϊκισμό, επιχειρεί να αναδείξει την ιδιαίτερη λογική που κρύβει η πολιτικά αμφιλεγόμενη έννοια αυτή, ανάγοντάς τον ρητά σε κατεξοχήν λογική του πολιτικού.²²⁹ Η αποκατάσταση του λαϊκισμού, μιας ασαφούς και φορτισμένης έννοιας στο θεωρητικό τοπίο, ως συγκεκριμένης λογικής στην πολιτική συγκρότηση του ονόματος του «λαού», επιτυγχάνεται μέσα από την αποστασιοποίηση από μια στεία απαρρίθμηση περιγραφικών χαρακτηριστικών προς έναν τυπικό ορισμό της.²³⁰ Η διχοτόμηση της κοινωνίας, η κινητοποίηση του λαού ενάντια σε εκείνο που συλλήβδην αναπαριστά η κρατική εξουσία, η συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα σε ετερογενή κοινωνικά αιτήματα και η αντιπροσώπευσή τους μέσω κενών σημαίνοντων, όπως ο ηγέτης, αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα της τυπικής λογικής του λαϊκισμού.²³¹ Επεξεργαζόμενος τους μηχανισμούς κατασκευής και όχι απλώς επίκλησης της έννοιας του λαού στο πεδίο του λόγου, ο Laclau συναρθρώνει στο ηγεμονικό εγχείρημα δύο βασικές έννοιες από τη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία: την αντιπροσώπευση και τη λαϊκή κυριαρχία.²³²

²²⁸ Αμφότερες οι έννοιες της «αναπαράστασης» και της «αντιπροσώπευσης» αποδίδονται από τον Laclau με τον ίδιο αγγλικό όρο «representation», που χαρακτηρίζεται έτσι διαχρονικά στα γραπτά του από μια αμφισημία. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σημασία του όρου σταδιακά απομακρύνεται από την έννοια της αναπαράστασης που εμπνέεται από τη δομιστική παράδοση στη γλωσσολογία και μετατίθεται κυρίως προς την έννοια της αντιπροσώπευσης στο μεταγενέστερο έργο του και ιδιαίτερα στο *OPR*. Ωστόσο, η λειτουργία και σημασία του όρου κάθε φορά εξαρτάται από τη γενικότερη παραγωγικότητα του επιχειρήματος σε κάθε σημείο. Χαρακτηριστική είναι άλλωστε η μεταφραστική επιλογή του Γ. Σταυρακάκη στην ελληνική έκδοση του *Για την Επανάσταση της εποχής μας* να αποδίδει τον σχετικό αγγλικό όρο στα ελληνικά τότε με τον όρο «αναπαράσταση», τότε με τον όρο «αντιπροσώπευση» και σε μια περίπτωση και με τους δύο ισοδύναμους σε παρατακτική σύνδεση. Βλ. χαρακτηριστικά E. Laclau, *EE*, σ. 85, 104 και 167 αντιστοίχως.

²²⁹ Η παρουσία της λαϊκιστικής διάστασης ως αναπόσπαστης αιχμής κάθε πολιτικού εγχειρήματος εμφανίζεται ήδη από την έκδοση του *EE*. Βλ. E. Laclau, «Ernesto Laclau: Η θεωρητική του εξέλιξη», συνέντευξη: Γ. Σταυρακάκη, Δ. Ζεγγίνη, σ. 291.

²³⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 16-20. Αναμφίβολα, το ζήτημα ενός ορισμού του λαϊκισμού παραμένει ακόμη ανοικτό. Για μια συνοπτική ταξινόμηση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων στο φαινόμενο, βλ. B. De Cleen, «The Populist Political Logic and the Analysis of the Discursive Construction of “the People” and “the Elite”», στο J. Zienkowski, R. Breeze, (επιμ.), *Imagining the Peoples of Europe: Populist Discourses Across the Political Spectrum*, John Benjamins, Άμστερνταμ/Φιλαδέλφεια: 2019, σ. 24.

²³¹ D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, εισαγωγή, σ. 13.

²³² Χαρακτηριστικά, ο Laclau αναγνωρίζει ότι η ανάλυση της Mouffe στο *Το Δημοκρατικό Παράδοξο* για την ενδεχομενική συνάρθρωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι κοινός τόπος και για την επεξεργασία των «λαϊκών ταυτοτήτων». E. Laclau, *OPR*, σ. 167-169.

Παράλληλα, η έμφαση που αποδίδεται στο *Hegemony and Socialist Strategy* στην ανταγωνιστική αναστολή της διαφορικής σήμανσης μετατίθεται στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* προς την αποδιαρθρωτική λειτουργία του πολιτικού ως μιας διαταραχής ή παρεμβολής, η οποία ωθεί το υποκείμενο σε νέες πράξεις ταύτισης. Αντιστοίχως, στο *On Populist Reason* το κέντρο βάρους στην επεξεργασία του πολιτικού μετατίθεται. Εγκαταλείποντας την κυρίαρχη στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* «τοπογραφική» αναλογία της κοινωνικής δομής, ο Laclau υιοθετεί τη ριζικότερη κατεύθυνση του μετασχηματισμού της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων, δανειζόμενος στοιχεία από την ψυχανάλυση και τη ρητορική θεωρία. Κατ' αυτό τον τρόπο, θέτει το επιχείρημά του πάνω σε δύο νέους θεωρητικούς άξονες, που εξηγούν τη δύναμη και τη μορφή της αναπαράστασης, μέσω της πλήρωσης του κενού σημαίνοντος ως μιας διαδικασίας ριζικής επένδυσης [radical investment].²³³

Ειδικότερα, η οπτική του Laclau εμβαθύνει περισσότερο στις ψυχαναλυτικές λογικές συγκρότησης του υποκειμένου. Συγκεκριμένα, οι έννοιες-δάνεια της *ταύτισης*, της *απόλαυσης* [jouissance] και του objet petit a, εμπλουτίζουν τη θεωρία της ηγεμονίας, συμπληρώνοντας τη σύλληψη του υποκειμένου ως κενού τόπου από το *Για την επανάσταση της εποχής μας*.²³⁴ Σε αδρές γραμμές, το ηγεμονικό εγχείρημα αφορά στην κατασκευή ενός συλλογικού υποκειμένου, του λαού, μέσω της διχοτόμησης της κοινωνίας και τη συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα σε ετερογενείς δυνάμεις και αιτήματα. Τα κοινωνικά υποκείμενα ταυτίζονται με συγκεκριμένα σημαίνοντα ως σύμβολα αυτής της αλυσίδας που στην περίπτωση του λαϊκισμού τείνουν να συμπίπτουν με μια μοναδικότητα [singularity], τον ηγέτη.²³⁵

²³³ Βλ. E. Laclau, *OPR*, σ. 110. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 326.

²³⁴ Η Λακανική έννοια της απόλαυσης [jouissance] κατά αντιδιαστολή με τη Φροϋδική έννοια της ευχαρίστησης/ηδονής [enjoyment/pleasure] δεν συνδέεται με την κατανομή και κυκλοφορία της ψυχικής ενέργειας στο άτομο, ούτε με την ικανοποίηση που λαμβάνει μόνο εντός της συμβολικής τάξης. «Εάν η ηδονή ή η ικανοποίηση αναφέρονται στη Συμβολική διάσταση η οποία εμπεριέχει λογική άρθρωση και ισορροπία, η απόλαυση τείνει στο υπέρμετρο, πέρα από τη δυνατότητα λογικής άρθρωσης, δηλαδή στο Πραγματικό, τα α-δύνατο κατά τη Λακανική προσέγγιση». Β. Παπαδάκος, Ζ. Φραγκοπούλου, *Από τον Φρόυντ στον Λακάν: Εισαγωγή σε δέκα βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες*, Νήσος, Αθήνα: 2011, σ. 188. Σχηματικά, η έννοια του αντικειμένου συνδέεται με την απόλαυση που επιδιώκει το άτομο από την ικανοποίηση μιας ενόρμησης. Σε αυτήν την περίπτωση το αντικείμενο αυτό είναι το Πράγμα καθαυτό [Das Ding], το Πραγματικό, οπότε η άμεση αναπαράσταση είναι αδύνατη και επιδιώκεται μέσα από την επένδυση σε ένα άλλο αντικείμενο που ανάγεται στη θέση αυτή και ονομάζεται objet petit a, συμβολίζοντας την έλλειψη στον Άλλο. Η ενόρμηση, ωστόσο, δεν ικανοποιείται οπότε το objet petit a είναι ένα απολεσθέν αντικείμενο ή αλλιώς ένα μερικό αίτιο για την ενόρμηση. Για την ανάγνωση της επεξεργασίας της ψυχαναλυτικής έννοιας της απόλαυσης από τον Laclau, βλ. E. Laclau, *OPR*, σ. 112-115. Ειδικότερα, οι παραπάνω έννοιες αναλύονται διεξοδικότερα στα κεφάλαια του δεύτερου μέρους.

²³⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 99-100.

Η ταύτιση αυτή ενισχύεται μέσω μιας διαδικασίας ριζικής επένδυσης η οποία εξηγεί τη συναισθηματική [affective] διάσταση της ταύτισης των υποκειμένων.²³⁶ Στη λογική του objet petit a, ένα ορισμένο ιδιαίτερο σημαίνον «αντιπροσωπεύει το όλον —ανάγεται στην «αξιοπρέπεια του Πράγματος»— εξυπηρετώντας ως ένα (αδύνατο) αντικείμενο συναισθηματικής πρόσδεσης [passionate attachment] για τα υποκείμενα.²³⁷ «Επιπλέον, ενώ αυτή η ριζική επένδυση σε ένα αντικείμενο [συναισθηματικής] κάθεξης είναι ριζικά ενδεχομενική —τίποτα δεν προκαθορίζει το γεγονός ότι ένα σημαίνον επιτελεί αυτό το ρόλο— “άπαξ και ένα ορισμένο μέρος έχει αναλάβει αυτή τη λειτουργία”, διατηρεί έναν δεσμό [grip] που δεν μπορεί να αλλάξει κατά βούληση».²³⁸ Με δυο λόγια, η ριζική επένδυση καθιστά «ένα αντικείμενο την ενσάρκωση μιας μυθικής πληρότητας. Το συναίσθημα [affect] (δηλαδή, η ικανοποίηση [enjoyment]) είναι η ίδια η ουσία της επένδυσης, ενώ ο ενδεχομενικός χαρακτήρας της εξηγεί το “ριζικό” μέρος της φόρμουλας».²³⁹ Εάν η συναισθηματική διάσταση εξηγεί την ουσία ή τη δύναμη της ριζικής επένδυσης, η ρητορική περιγράφει τη δομή της.

Έτσι, οι τεχνικές της *συνεκδοχής* και της *κατάχρησης* από το πεδίο της ρητορικής σκιαγραφούν την εγγενώς πολιτική δυναμική του λαϊκισμού ως κατασκευή του λαϊκού υποκειμένου στο πεδίο του λόγου που υπερβαίνει την απλή αναφορά [citation] σε κάτι που προϋπάρχει. Ο Laclau επισημαίνει ότι «κάθε διαστρέβλωση του νοήματος στηρίζεται κατά βάση στην ανάγκη να εκφραστεί κάτι που ο κυριολεκτικός όρος απλώς δε μεταδίδει».²⁴⁰ Στον βαθμό αυτόν, η κατάχρηση δεν είναι απλώς «ένα ορισμένο σχήμα [λόγου]» αλλά συνώνυμη τής καθαυτό ρητορικότητας, ή ο «κοινός παρονομαστής της».²⁴¹ Η επισήμανση αυτή συνδέεται με τα κενά σημαίνοντα τα οποία αναδύονται ως απάντηση «στην ανάγκη κατονομασίας ενός αντικειμένου που είναι συνάμα αδύνατο και αναγκαίο, από αυτό το σημείο μηδέν της σήμανσης που είναι παρ’ όλα αυτά η προϋπόθεση για κάθε διαδικασία σήμανσης, η ηγεμονική λειτουργία θα είναι πέρα ως πέρα καταχρηστική».²⁴²

²³⁶ *Ο.π.*, σ. 110.

²³⁷ *Ο.π.*, σ. 115.

²³⁸ D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, σ. 14. Παραπέμπει στο *OPR*, σ. 115.

²³⁹ E. Laclau, *OPR*, σ. 115.

²⁴⁰ *Ο.π.*, σ. 71.

²⁴¹ *Ο.π.* Για τη διάκριση της κατάχρησης από άλλα ρητορικά σχήματα στη λογική «ότι στηρίζεται σε ένα μεταφορικό όνομα που δεν έχει αντίστοιχο σε κανονικό [δηλαδή, κυριολεκτικό] όνομα» βλ. E. Laclau, «The Politics of Rhetoric», *RFS*, σ. 89-90.

²⁴² E. Laclau, *OPR*, σ. 72.

Υπάρχει μια ακόμη κομβική έννοια στην καταχρηστική κατασκευή του σημαίνοντος «λαός» που αξίζει να αναφέρουμε. Εάν στο σχήμα της ηγεμονικής λειτουργίας ένα ορισμένο σημαίνον (μια ορισμένη διαφορά στο σύστημα διαφορών) αναλαμβάνει να αντιπροσωπεύσει το όλον, εκκενώνοντας οριακά το ιδιαίτερο περιεχόμενό της, το γεγονός αυτό αναδεικνύει το ρητορικό σχήμα της «συνεκδοχής», σύμφωνα με το οποίο το μέρος ενός συνόλου αναπαριστά το όλον [pars pro toto]. Συνεπώς, για τον Laclau, πέρα από το να αποτελεί ένα ακόμη σχήμα στο οπλοστάσιο της κλασικής ρητορικής, η έννοια της «συνεκδοχής» «χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη οντολογική λειτουργία», συνώνυμη με τη λογική της ηγεμονίας.²⁴³ Με άλλα λόγια, η λογική της ηγεμονίας ταυτίζεται με τη λογική του λαϊκισμού που είναι κατ' ανάγκην καταχρηστική από τη σκοπιά της αποστολής της (να κατονομάσει κάτι που είναι αναγκαίο και συνάμα αδύνατο), το λαϊκό υποκείμενο, και συνεκδοχική από τη σκοπιά της ανάδυσής της.²⁴⁴ Κεντρικό σημαίνον σε αυτό το εγχείρημα αναδεικνύεται ο λαός ή ορθότερα το μέρος του λαού [plebs] που αξιώνει να αντιπροσωπεύσει καθολικά την κοινότητα ή το σύνολο του λαού [populus].²⁴⁵

Από τα παραπάνω προκύπτει η ανάγκη για μια τελευταία επισήμανση που αφορά στον επιτελεστικό χαρακτήρα της κατονομασίας [naming]. Η λογική της κατονομασίας στον Laclau στηρίζεται ρητά στην επεξεργασία της έννοιας της «πρωταρχικής βύψισης» του Kripke από μια λακανική σκοπιά στο *The Sublime Object of Ideology* του Žižek.²⁴⁶ Ο Žižek συμπεραίνει ότι ο άγνωστος X που στηρίζει τη διαδικασία της κατονομασίας δεν είναι κάτι που ανήκει στο αντικείμενο, ένα προϋπάρχον χαρακτηριστικό γνώρισμά του, αλλά μια αναδρομική επίδραση της ίδιας της διαδικασίας της κατονομασίας.²⁴⁷ Η ανάλυση του Laclau αποδέχεται πλήρως τη θέση του Žižek, ήδη σε προγενέστερα κείμενα.²⁴⁸ Σε σχετικό ερώτημα της J. Butler για

---

²⁴³ Ο.π. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 79.

²⁴⁴ Αυτή η σειρά ταυτίσεων ανάμεσα σε λαϊκισμό, ηγεμονία και εντέλει πολιτικό συλλήβδην αναλύεται διεξοδικά από τον B. Arditi στο «Populism is Hegemony is Politics», *Constellations*, τόμ. 17, τχ. 3, Blackwell Publishing, 2010, σ. 492.

²⁴⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 93. Υπ' αυτήν την έννοια, η ανακρίβεια [imprecision] του σημαίνοντος «λαός» δεν οφείλεται μόνο στην ανεπάρκεια προγενέστερων θεωρητικών προσεγγίσεων, αλλά εξυπηρετεί τη ριζική επένδυσή του. Ο.π., σ. 98-99, 118.

²⁴⁶ Ο.π., σ. 103-106.

²⁴⁷ J. Butler, E. Laclau, «The Uses of Equality» στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: Critical Reader*, σ. 343-344. Παραπέμπει στο Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, Λονδίνο: 1989, σ. 98.

²⁴⁸ Βλ. J. Butler, E. Laclau, «The Uses of Equality» E. Laclau, «πρόλογος» στο S. Žižek, *The sublime Object of Ideology*.

τα όρια και τις συνθήκες δυνατότητας τής λογικής της κατονομασίας, ο Laclau υπογραμμίζει την επιτελεστικότητα της αναγνωρίζοντας ότι:

[...] ανάμεσα στα περιγραφικά γνωρίσματα και τα ονόματα πρέπει να υπάρχει ένα κενό, ώστε το όνομα να μην μπορεί να προσδεθεί *μόνιμα* σε μεμονωμένα αντικείμενα. Αλλά αυτό προϋποθέτει ότι το όνομα πρέπει να είναι εν μέρει ή οριακά κενό και ότι οι μερικές καθηλώσεις του θα είναι ουσιωδώς ασταθείς. Μέσω της κατονομασίας και της ανα-κατονομασίας το αντικείμενο κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται.²⁴⁹

Η επισήμανση αυτή συνδέεται με την έννοια των «κενών σημαινόντων» [empty signifiers] κατά τον Laclau, των σημείων εντός σήμανσης που καθιστούν εφικτή την αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας, μέσω της ριζικής επένδυσής τους.²⁵⁰

Η έννοια του αιτήματος.

Υπ' αυτήν την έννοια, η αναπαράσταση ως ριζική επένδυση στο *On Populist Reason* συνίσταται στην εκκένωση του περιεχομένου ενός ορισμένου σημαίνοντος από το ιδιαίτερο περιεχόμενό του, ώστε να αποτελέσει συνεκδοχικά το όνομα της αλυσίδας ισοδυναμίας ανάμεσα σε ετερογενείς κοινωνικές ανάγκες ή, αλλιώς, αιτήματα.²⁵¹ Η έννοια του αιτήματος [demand] αποτελεί μία ακόμη ουσιώδη μεθοδολογική καινοτομία που εισάγεται από τον Laclau καθώς αντιμετωπίζεται ως η πρωταρχικότερη ή η «ελάχιστη» μονάδα κοινωνικής ανάλυσης σε σχέση με τις ταυτότητες ή τις σχέσεις των κοινωνικών δρώντων. Όπως επισημαίνει ο Marchart, η ανάδειξη του αιτήματος σε πρωταρχική μονάδα ανάλυσης του κοινωνικού εμφορείται από τη μέριμνα του Laclau να εντοπίσει ένα *μη αντικειμενικό* σημείο αφετηρίας που δεν τοποθετείται πλήρως εντός των παγιωμένων κοινωνικών πρακτικών και είναι κατά τούτο συμβατό με τη λογική της συνάρθρωσης που μεταβάλλει την ταυτότητα των εμπλεκόμενων στοιχείων.²⁵² Η επιλογή του αιτήματος από τον Laclau, είναι σκόπιμη για ένα ακόμη λόγο, καθώς ο όρος χαρακτηρίζεται συνάμα από μια παραγωγική αμφισημία στην αγγλική γλώσσα: από τη μία πλευρά, σημαίνει την αίτηση και, από την άλλη,

²⁴⁹ J. Butler, E. Laclau, «The Uses of Equality», σ. 343-344.

²⁵⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 105. Η έννοια των κενών σημαινόντων αναλύεται διεξοδικά στο δεύτερο μέρος.

²⁵¹ *Ο.π.*, σ. 140, 232.

²⁵² O. Marchart, «Elements of Protest: Politics and Culture in Laclau's Theory of Populist Reason», *Cultural Studies*, τόμ. 26, τχ. 2-3, 2012, σ. 228.

υποδηλώνει μια ενεργητικότερη αξίωση, μια διεκδίκηση ή απαίτηση, υπονοώντας λεξιλογικά ότι το αίτημα διέρχεται από κάποια στάδια εξέλιξης.²⁵³

Το πρώτο στάδιο χαρακτηρίζεται από την ανάδυση μιας κοινωνικής ανάγκης λόγω μιας κρίσης ή αποδιάρθρωσης που απειλεί την ταυτότητα μιας ομάδας ανθρώπων. Στο δεύτερο στάδιο, η ανάγκη διατυπώνεται ως ένα αίτημα που επιδιώκει να καλύψει την έλλειψη αυτή και απευθύνεται σε μια αρχή έξω και πέρα από την κοινωνική ομάδα της οποίας η ταυτότητα απειλείται, είτε πρόκειται για τη διακοπή μιας γραμμής λεωφορείου είτε για την έλλειψη θέσεων εργασίας ή την παροχή δωρεάν παιδείας.²⁵⁴ Η ερμηνεία του αιτήματος στηρίζεται σε τυπικά γνωρίσματα: «1) μια κοινωνική ανάγκη υιοθετεί τη μορφή ενός αιτήματος, δηλαδή, δεν ικανοποιείται μέσω της αυτοδιαχείρισης αλλά μέσα από την απεύθυνση σε μια άλλη αρχή που έχει τη δύναμη της απόφασης, 2) το ίδιο το γεγονός ότι ένα αίτημα λαμβάνει χώρα δείχνει ότι η δύναμη της απόφασης της υψηλότερης αρχής δεν αμφισβητείται καθόλου, [...] 3) το αίτημα είναι ένα ακριβές [punctual, σ.μ. κυριολεκτικό] αίτημα, κλειστό στον εαυτό του – δεν είναι η κορυφή του παγόβουνου ή το σύμβολο μιας μεγαλύτερης ποικιλίας κοινωνικών αιτημάτων που δεν έχουν διατυπωθεί.»²⁵⁵ Υπ’ αυτήν την έννοια, το αίτημα χαρακτηρίζεται *δημοκρατικό* [democratic], η ανάδυσή του «δε σχηματίζει ρωγμές ή

²⁵³ E. Laclau, *OPR*, σ. 73. Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το αίτημα στον Laclau αντανakλά εν μέρει την εξέλιξη του ομώνυμου όρου στην ψυχανάλυση, από την ανάγκη [need], στο αίτημα [demand] και από εκεί στην επιθυμία [desire], εντοπίζοντας την κάθε διάσταση σε ένα διακριτό στάδιο μιας ενιαίας διαδικασίας εξέλιξης στο κοινωνικό πεδίο. Σχηματικά, κατά τον Lacan, κάθε ανάγκη (όπως η βιολογική ανάγκη για τροφή) που στα βρεφικά χρόνια εκφράζεται άναρθρα, εξαρχής απευθύνεται σε κάποιον (τη μητέρα), που έχει τη δυνατότητα να την ικανοποιήσει. Όταν το άτομο εισέρχεται στη συμβολική τάξη και το αίτημα διατυπώνεται πλέον με λόγια, το αίτημα επιστρέφει στο άτομο μετασχηματισμένο, λόγω του ότι «μπαίνει σε μια καθαυτό σημαίνουσα φόρμα και λόγω του γεγονότος ότι προέρχεται από τον τόπο του Άλλου». J. Lacan, *Écrits*, μτφρ. Bruce Fink, W.W. Norton & Company, Λονδίνο: 2002, σ. 579. Δηλαδή, αρθρώνεται ως αίτημα για ικανοποίηση αυτής της ανάγκης και συνάμα ως αίτημα για αναγνώριση από τον «Άλλο ως εκείνον που έχει το “προνόμιο” να ικανοποιήσει ανάγκες», ως αίτημα για αγάπη. *Ο.π.*, σ. 580. Η επιθυμία εκδηλώνεται στο κενό που δημιουργεί γύρω του το αίτημα «στον βαθμό που το υποκείμενο, αρθρώνοντας τη σημαίνουσα αλυσίδα, φέρνει στο φως την έλλειψη του είναι του [manque à être] ζητάει να λάβει την πλήρωση αυτής της έλλειψης από τον Άλλο —υποθέτοντας ότι ο Άλλος, ο τόπος της ομιλίας, είναι επίσης ο τόπος αυτής της έλλειψης». *Ο.π.*, σ. 524. Αυτή η εσωτερική διαίρεση του αιτήματος συγκροτεί τη δομή της επιθυμίας ως κάτι πέρα από και σε αντιδιαστολή με την ικανοποίηση της ανάγκης που εκφράζει το αίτημα. *Ο.π.*, σ. 525. Αξίζει να σημειωθεί ότι, υπ’ αυτήν την έννοια, «το αίτημα εκμηδενίζει [annuls] την ιδιαιτερότητα από καθετί που μπορεί να δοθεί, μετατρέποντάς το σε απόδειξη αγάπης, και υποβαθμίζει την ίδια την ικανοποίηση που αποκτά το αίτημα για την ανάγκη, σε σημείο που να μην είναι τίποτε παραπάνω από την συντριβή που επιφέρει το αίτημα για αγάπη [...]». *Ο.π.*, σ. 580. Έτσι, η ιδιαιτερότητα του αιτήματος εμφανίζεται μέσα από την ατέρμονη οικονομία της επιθυμίας, σε αντίστιξη με την ικανοποίηση της ανάγκης: «Για αυτόν τον λόγο η επιθυμία δεν είναι ούτε η όρεξη [appetite] για ικανοποίηση, ούτε το αίτημα για αγάπη, αλλά η διαφορά που προκύπτει αν αφαιρέσουμε την πρώτη από τη δεύτερη, το ίδιο το φαινόμενο της διαίρεσής τους [splitting /Spaltung]». *Ο.π.*

²⁵⁴ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 232.

²⁵⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 73.

μέτωπα στο κοινωνικό πεδίο. Αντιθέτως, οι κοινωνικοί δρώντες αποδέχονται υπόρρητα τη νομιμοποίηση όλης της διαδικασίας: κανένας δε αμφισβητεί είτε το δικαίωμά τους να παρουσιάσουν τα αιτήματα ή το δικαίωμα της αρχής που αποφασίζει να λάβει μια απόφαση».²⁵⁶

Η ικανοποίηση ή μη του αιτήματος είναι κομβικής σημασίας για τη μετάβαση στο τρίτο στάδιο, εκείνο της *απαιτήσης*. Εάν το αίτημα ικανοποιηθεί, τότε το αίτημα απορροφάται εκ νέου από τη διαχειριστική λογική της ισχύουσας τάξης του κοινωνικού και η υπόθεση μπορεί να λάβει, έστω προσωρινά, τέλος. Ωστόσο, κατά τον Laclau, η μη ικανοποίηση του αιτήματος δεν είναι απ' εαυτής ικανή «να μεταβάλλει ουσιωδώς την κατάσταση», αλλά είναι ακόμη απαραίτητο να σχηματιστεί αλληλεγγύη με άλλες ομάδες ανθρώπων των οποίων τα αιτήματα παραμένουν εξίσου ανικανοποίητα, δηλαδή, «τα αιτήματα μοιράζονται μια αρνητική διάσταση πέρα από τη θετική διαφορική τους φύση».²⁵⁷ Η αναφορά στην αρνητική διάσταση είναι σημαντική. Στην περίπτωση των δημοκρατικών αιτημάτων υπερισχύει η λογική της διαφοράς ώστε η διαχείριση (ικανοποίηση ή μη) των αιτημάτων από την εξωτερική αρχή να πραγματοποιείται με γνώμονα αυτήν ακριβώς τη φύση των αιτημάτων. Ωστόσο, στην περίπτωση που τα αιτήματα αντιμετωπίζουν τη ματαίωση [frustration], αυτά δε μοιράζονται κάτι κοινό, πέρα από μια αρνητική διάσταση ή έλλειψη. Κοινός παρονομαστής τους είναι η εναντίωση στην εξουσία, στην εξωτερική αρχή λήψης αποφάσεων που δεν τα ικανοποιεί.²⁵⁸

Σε αυτήν την περίπτωση, υπερισχύει η ισοδυναμία εις βάρος της διαφοράς, κατά την οποία τα «λαϊκά» [popular] πλέον αιτήματα, παρά το διαφορετικό τους χαρακτήρα, τείνουν να συσσωματώνονται, σχηματίζοντας μια αλυσίδα ισοδυναμίας ανάμεσά τους ώστε «μετατρέπονται σε *απαιτήσεις*».²⁵⁹ Η διαφορική φύση των αιτημάτων υποχωρεί καθώς «είναι αυτό το ίδιο το συμβολικό πλαίσιο που αρχίζει να

---

²⁵⁶ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 231. Παραπέμπει στο E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», στο F. Panizza, (επιμ.), *Populism and the Mirror of Democracy*, σ. 36.

²⁵⁷ E. Laclau, σ. 73.

²⁵⁸ E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», σ. 37. Η αναφορά στη ματαίωση [frustration] ενδεχομένως παραπέμπει στην ψυχανάλυση του Lacan, στην οποία ανάγεται σε κομβική έννοια για τη συγκρότηση του υποκειμένου. Βλ. J. Lacan, *Écrits*, σ. 208. Όπως υπογραμμίζει ο Lacan, η έννοια της ματαίωσης δεν απαντά στο έργο του Freud (*Ο.π.*, σ. 380, 579) ενώ παρότι ο ίδιος όρος [Versagung, στο πρωτότυπο] αναφέρεται στην υπόθεση “Schreber” (*SE*, Vol. XII σ. 57, 62) ο μεταφραστής υπογραμμίζει ότι, κατά τον Lacan, ο όρος σημαίνει αποκήρυξη [renunciation] και όχι ματαίωση στο συγκεκριμένο. *Ο.π.*, σ. 804, 811, 825.

²⁵⁹ E. Laclau, *OPR*, σ. 74. Έμφαση στο πρωτότυπο.

αποσυντίθεται. Σε αυτήν την περίπτωση [...], τα λαϊκά αιτήματα στηρίζονται όλο και λιγότερο σε ένα προϋπάρχον διαφορικό πλαίσιο· χρειάζεται, σε μεγάλο βαθμό, να κατασκευάσουν ένα νέο [πλαίσιο]».²⁶⁰ Με άλλα λόγια, το πέρασμα μέσα από την αρνητικότητα του ανταγωνισμού στο στάδιο της *απαίτησης*, διέπεται από την ανάγκη για μια νέα συνάρθρωση.²⁶¹

Στο σημείο αυτό, παρατηρούμε ότι η ανάλυση του Laclau αποφεύγει να διερευνήσει τον θεωρητικό χώρο που διανοίγεται ανάμεσα στο στάδιο του αιτήματος και το στάδιο της *απαίτησης*, παρουσιάζοντας τη μετάβαση από το πρώτο στο δεύτερο σχεδόν ως μονόδρομο.²⁶² Όπως σημειώνει επιδοκιμαστικά ο Marchart:

Όσο εκείνες οι κοινωνικές ανάγκες θα γίνονται αντικείμενο διαφορικής διαπραγμάτευσης —όσο θα μπορούν να τοποθετηθούν στο χάρτη των «παραδοσιακών» πρότυπων νοήματος ενός ορισμένου πολιτισμικού σχηματισμού— τίποτα δε συμβαίνει με όρους μακροπολιτικής κινητοποίησης. Μόνο όταν εκείνες οι ανάγκες μετατραπούν σε αιτήματα που απευθύνονται σε ένα σημείο που βρίσκεται έξωθι, και μόνο όταν αυτές ματαιωθούν και ανα-συσσωματωθούν σε μια ισοδυναμική σειρά από αιτήματα, θα έχει συντελεστεί μια διαδικασία «μετάβασης σε μακρο[πολιτική]».²⁶³

Σύμφωνα με τον Marchart, ο σύνδεσμος για τη μετάβαση από τις *μικροπολιτικές* πρακτικές της καθημερινής πολιτικής, όπως η διατύπωση αιτημάτων, στη *μακροπολιτική* συγκρότηση πολιτικών υποκειμένων, δεν είναι άλλος από τον ανταγωνισμό. «Ο ανταγωνισμός είναι το όνομα για τη διέλευση — μια διέλευση διαμέσου αρνητικότητας και ισοδυναμίας— μέσα από την οποία οι κοινωνικές ανάγκες

---

²⁶⁰ Ο.π., σ. 86. Να σημειώσουμε ότι το συμβολικό εδώ συνδέεται με μια ορισμένη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου.

²⁶¹ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 233.

²⁶² Για την ανάδυση «μιας *αυθόρμητης* ισοδυναμίας ανάμεσα» σε μια πολλαπλότητα ματαιωμένων αιτημάτων Βλ. χαρακτηριστικά E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», στο *Critical Inquiry*, τόμ. 32, τχ. 4 (Καλοκαίρι), 2006, σ. 652-653, έμφαση δική μου. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Kaplan είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς με ποια μέσα και από ποιόν επιτελείται η κατασκευή της συμβολικής ενότητας του λαϊκιστικού στρατοπέδου και κατ' αντιδιαστολή του εχθρού, εάν πρόκειται για αυθόρμητη διαδικασία. Michael Kaplan, «The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy and the Rule of Tropes», *Philosophy and Rhetoric*, τόμ. 43, τχ. 3, Penn State University Press, Πενσυλβάνια: 2010, σ. 261-262. Βλ. επίσης, Thomás Zicman de Barros, «Desire and Collective Identities: Decomposing Ernesto Laclau's Notion of Demand», *Constellations*, τόμ. 1, τχ. 20, 2020, σ. 6. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι η ερμηνευτική αυτή επιλογή αντανakλάται και στη χρήση των δύο σημασιών του όρου «αίτημα» στα αγγλικά (ως «request» και ως «demand»), που παραμένουν αμφότερες διατυπωμένες προς μία εξωτερική αρχή, συνδέοντας την πιθανή εξέλιξη του αιτήματος με το κέντρο λήψης της απόφασης.

²⁶³ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 236.

και τα μεμονωμένα αιτήματα μετατρέπονται σε πολιτικά αιτήματα».²⁶⁴ Ερμηνεύοντας τη μετάβαση του αιτήματος στο στάδιο της απαίτησης μέσω της συγκρότησης της αλυσίδας ισοδυναμίας, «ως τον χαμένο κρίκο ανάμεσα στο μικροεπίπεδο και το μακροεπίπεδο της πολιτικής», ακολουθώντας τον Laclau, δίνει έμφαση στη μακροπολιτική συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων ως την πρωταρχική, αν όχι τη μόνη, συνέπεια του ανταγωνισμού.²⁶⁵

Δεν προκαλεί, λοιπόν, έκπληξη που αμέσως μετά ο ίδιος αναφέρεται στη διάκριση ανάμεσα σε πολιτικό και πολιτική, έχοντας ενισχύσει τη μεταξύ τους απόσταση ως ένα οντολογικό χάσμα του οποίου την αναγνώριση επιφυλάσσει μόνο στο πολιτικό και το οποίο οδηγεί εντέλει στη συγκρότηση της πολιτικής υποκειμενικότητας.²⁶⁶ Κατά τον Marchart, οφείλουμε να διακρίνουμε το πολιτικό «ως την έννοια που υποδηλώνει την εμπειρία και λογική του ανταγωνισμού από την καθημερινή πολιτική με τη συνηθισμένη έννοια, των πολιτικών κομμάτων, συγκεντρώσεων, εκλογών κτλ.»²⁶⁷ Το συμπέρασμα αυτό, ωστόσο, αγνοεί, κατά την άποψή μου, έναν *πιθανό ενδιάμεσο χώρο* που διανοίγει η ματαίωση ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο στάδιο και συνδέεται εξίσου με τη λογική του ανταγωνισμού ενώ χαρακτηρίζεται από σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις.

Πιο συγκεκριμένα, εάν η πράξη διατύπωσης του αιτήματος προς την οικεία αρχή που αποφασίζει τοποθετείται μέσα «στο χάρτη των “παραδοσιακών” πρότυπων νοήματος ενός ορισμένου πολιτισμικού σχηματισμού», τότε ισχύει η διαπίστωση του Laclau ότι οι κοινωνικοί δρώντες αποδέχονται άρρητα την όλη διαδικασία, «κανένας δε θέτει υπό αμφισβήτηση είτε το δικαίωμά τους να παρουσιάσουν τα αιτήματα ή το δικαίωμα της αρχής που αποφασίζει να λάβει μια απόφαση».²⁶⁸ Ωστόσο, η δυνατότητα αμφισβήτησης του κέντρου λήψης των αποφάσεων προϋπάρχει ως εγγενής διάσταση κάθε κοινωνικής πρακτικής, ανεξάρτητα από το εάν πραγματώνεται, ώστε η διατύπωση του αιτήματος στην πρώτη του σημασία πρέπει να ιδωθεί μάλλον ως μια πράξη πολιτικής κατάφασης των «“παραδοσιακών” πρότυπων νοήματος ενός ορισμένου πολιτισμικού σχηματισμού».²⁶⁹ Κατ' επέκταση, εάν το αίτημα δεν ικανοποιείται και

---

²⁶⁴ Ο.π., σ. 236.

²⁶⁵ Ο.π., σ. 235.

²⁶⁶ Ο.π., σ. 236-237.

²⁶⁷ Ο.π., σ. 236.

²⁶⁸ E. Laclau, E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», σ. 36.

²⁶⁹ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 236.

μετατρέπεται σε απαίτηση, αυτή δεν απευθύνεται κατ' ανάγκην στο ίδιο κέντρο λήψης αποφάσεων (αυτοδιοίκηση, κυβέρνηση, Ε.Ε. κτλ.), ούτε διατυπώνεται με τους ίδιους όρους.²⁷⁰ Τουναντίον, βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η μετάβαση στο τρίτο στάδιο συνδέεται με έναν ουσιώδη μετασχηματισμό των όρων με τους οποίους διατυπώνεται το αίτημα, όσο και του πολιτικού υποκειμένου που αντιστοιχεί σε αυτό. Συνεπώς, κατά τη γνώμη μου, η δυνατότητα ριζοσπαστικοποίησης του αιτήματος παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για την πολιτική ανάλυση και πράξη σε μια κατεύθυνση που δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς.²⁷¹

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του πολιτικού αγώνα εναντίον της κατασκευής δεύτερου αεροδιάδρομου στο αεροδρόμιο του Manchester και εν γένει ανάπτυξης της περιοχής, που περιγράφουν οι Griggs και Howarth.²⁷² Συνοπτικά, το αίτημα για την ακύρωση της προτεινόμενης επέκτασης του αεροδρομίου συνένωσε σε μια «περίεργη συμμαχία» τους κατοίκους της περιοχής των προαστείων του Μάντσεστερ, δηλαδή, παραδοσιακούς πολίτες «μεσαίας τάξης» που διαμαρτύρονταν με ομάδες ακτιβιστών για την προστασία του περιβάλλοντος ή, αλλιώς, αυτόκλητους «μαχητές της οικολογίας».²⁷³ Ο πολιτικός αγώνας που έδωσαν οι κάτοικοι με αίτημα την ακύρωση της «ανάπτυξης» της περιοχής, εν όψει της αναμενόμενης υποβάθμισης της ποιότητας ζωής τους, στόχευε σχεδόν εξ ολοκλήρου

---

²⁷⁰ E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 655.

²⁷¹ Μια τέτοια στρατηγική αντιδιαστέλλεται σε προσεγγίσεις που αμφισβητούν τη λογική του αιτήματος υπέρ της λογικής της απόλαυσης, ιδιαίτερα όσον αφορά στις λεγόμενες κινητοποιήσεις των πλατειών και σε ανάλογες οριζόντιες μορφές οργάνωσης πολιτικής διαμαρτυρίας. Βλ. Christian Lundberg, «On Being Bound to Equivalential Chains», *Cultural Studies*, τόμ. 26, τχ. 2–3, 2012, σ. 314–316. Βλ. επίσης, Thomás Zicman de Barros, «Desire and Collective Identities: Decomposing Ernesto Laclau's Notion of Demand», σ. 7. Κατά την ερμηνεία μου, τέτοιες προσεγγίσεις βιάζονται να ταυτίσουν τον Άλλο με τον κρατικό μηχανισμό ή τους φορείς της κυβερνητικής εξουσίας ως αντιπροσώπους του λαού, παραβλέποντας ότι ένα από τα βασικά ζητήματα των κινημάτων αφορά στην ίδια την κρίση αντιπροσώπευσης. Υπ' αυτούς τους όρους, το μείζον ερώτημα θα μπορούσε να διατυπωθεί εάν τα κινήματα αυτά πράγματι αρθρώνουν αιτήματα, τότε υπό ποιους όρους εκείνα διατυπώνονται και σε ποιόν απευθύνονται. Από μία ψυχαναλυτική σκοπιά, εάν, για τον Lacan, «η επιθυμία του Άλλου» [Le désir de l' Autre] επιδέχεται πολλαπλών ερμηνειών κατά πόσον αφορά την επιθυμία του Άλλου [the Other's desire], την επιθυμία για τον Άλλο [the desire for the Other], ή, τέλος, την επιθυμία διαμεσολαβημένη μέσω της συμβολικής τάξης της οποίας ο Άλλος είναι εγγυητής [what the Other desires], μπορούμε αντιστοίχως να αρθρώσουμε πιθανά γλωσσικά παίγνια για την άρθρωση, απεύθυνση και εξέλιξη του αιτήματος. Βλ. Jacques Lacan, *Écrits*, σ. 760.

²⁷² Steven Griggs, David Howarth, «New Environmental Movements and Direct Action Protest: the Campaign Against Manchester Airport's Second Runway», στο D. Howarth κ.ά. (επιμ), *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester University Press, Μάντσεστερ: 2000, σ. 52–70.

²⁷³ Η ιδιότυπη αυτή συμμαχία έλαβε από την εφημερίδα *Times* το προσωνύμιο «Vegans and Volvos». *Ο.π.*, σ. 52.

στην εξέταση της ένστασής τους στον θεσμό της δημόσιας έρευνας [public inquiry] απέναντι στο σχέδιο επέκτασης του αεροδρομίου.

Η απόφαση της δημόσιας έρευνας υπέρ του σχεδίου επέκτασης ματαίωσε το αίτημα που εξ αρχής απευθυνόταν στα θεσμικά κανάλια, ήταν, δηλαδή, ξεκάθαρα δημοκρατικό, δίχως αυτό να απέκλειε την ταυτόχρονη συσπείρωσή του σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας με άλλα αιτήματα, όπως η προστασία του περιβάλλοντος κ.ά.²⁷⁴ Ωστόσο, το κομβικό, πιστεύω, ζήτημα που θέτουν οι συγγραφείς έγκειται στους λόγους που η απόφαση αυτή σηματοδότησε και τη διάλυση του αγώνα. Ανάμεσα σε άλλες τακτικής φύσης αστοχίες και αδυναμίες, οι συγγραφείς επισημαίνουν την «απουσία ενός κενού σημαίνοντος γύρω από το οποίο οι διακριτές ταυτότητες και τα αιτήματα των δύο ομάδων θα μπορούσαν να ενωθούν».²⁷⁵ Παρότι, οι συγγραφείς αναγνωρίζουν κάποια «συμβολική ταύτιση» ανάμεσα στις δύο ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες και τη «συμβιωτική και συμπληρωματική σχέση τους» κατά την πολιτική αντιπαράθεσή τους προς ένα κοινό εχθρό, συμπεραίνουν ορθά ότι «η συμμαχία δεν ήταν τίποτα παραπάνω από ένα τακτικό γάμο συμφερόντων οργανωμένο γύρω από βραχυπρόθεσμα συμφέροντα [...]».²⁷⁶

Συνεπώς, παρά τη συγκρότηση μιας αλυσίδας ισοδυναμίας και έναν βαθμό συμβολικής ταύτισης των κρίκων της στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης, η μετάβαση στο τρίτο στάδιο δεν ολοκληρώνεται. Όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς, η ματαίωση του αιτήματος από τις θεσμικές αρχές ήταν ένα σοκ: «οι περισσότεροι πολίτες πίστευαν ότι το σύστημα της έρευνας ήταν ορθολογικό και αμερόληπτο, και ότι τα νόμιμα [legitimate] μέσα αντιπροσώπευσης συμφερόντων ήταν η ουσία των πολιτικών κανόνων του παιχνιδιού».²⁷⁷ Με άλλα λόγια, η σημαντικότερη αδυναμία του πολιτικού αγώνα τους πηγάζει από την άρνηση των πολιτών να εγκαταλείψουν την πίστη τους στα θεσμικά κανάλια και την αδυναμία να αναδιατυπώσουν το αίτημα ώστε να

---

²⁷⁴ Όπως παρατηρούν: «Η απόφαση της έρευνας εντέλει διέψευσε την πίστη των κατοίκων στη νομιμοποίηση και την αξιοπιστία των κανονικών καναλιών αντιπροσώπευσης και διαμεσολάβησης συμφερόντων, και αποκάλυψε τον πλήρη αντίκτυπο της αποδιάρθρωσης των υφιστάμενων κοινωνικών και πολιτικών ταυτοτήτων τους.» *Ο.π.*, σ. 63.

²⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 65.

²⁷⁶ *Ο.π.*, σ. 66.

²⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 64.

συγκροτηθεί μια συλλογική θέληση, μη αναγώγιμη στις πρότερες ταυτότητες των ομάδων τους.²⁷⁸

Υπ' αυτήν την έννοια, μπορεί το αίτημα να επιλέγεται ρητά από τον Laclau ως η μεθοδολογικά μικρότερη μονάδα ανάλυσης, ωστόσο, η διατύπωση του δεν υιοθετεί κατ' ανάγκην «ουδέτερους» όρους, όρους απόλυτα συμβατούς με την κυρίαρχη τάξη νοήματος, εφόσον δεν είναι απίθανο το περιεχόμενό του να συγκρούεται με βασικές αρχές που διέπουν την οργάνωση της τάξης αυτής.²⁷⁹ Τουναντίον, η ίδια η μη αντικειμενική φύση του αιτήματος αναδεικνύει ότι η *εξ αυτομάτου* μετάβαση στο τρίτο στάδιο εξαρτάται από την αυθαίρετη παραδοχή ότι ο ορίζοντας της τάξης του λόγου ταυτίζεται είτε με μια ορισμένη τάξη του λόγου, είτε με την καθαυτό τάξη.²⁸⁰

Σε κάθε άλλη περίπτωση, το αίτημα μπορεί κάλλιστα να διατυπώνεται εκ προοιμίου κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην μπορεί να καταστεί αντικείμενο δημοκρατικής διαχείρισης απορροφούμενο εκ νέου από τη δομή ή κατά τρόπο που η ικανοποίησή του να επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την πραγμάτωση μιας άλλης τάξης πραγμάτων.²⁸¹ Τέλος, οι όροι με τους οποίους διατυπώνεται το αίτημα, η διαφορεική του ταυτότητα, ενδέχεται να αλλάζει, δίχως αυτό να εξαρτάται από την ισοδυναμία του με άλλα.²⁸² Εν κατακλείδι, δεν αληθεύει ότι κάθε αίτημα διέρχεται αυτομάτως ή κατ'

---

²⁷⁸ Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για ένα «ριζικό πολιτικό αίτημα» όπως χαρακτηρίζουν οι Glynos και Howarth ένα τέτοιο αίτημα «που δημόσια αμφισβητεί ένα θεμελιώδες πρότυπο [norm] πρακτικής ή καθεστώτος». J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, σ. 115. Ταυτόχρονα, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε «ηγεμονικό», καθότι αποτυγχάνει «να γενικεύσει τη συνάφειά του με άλλους θεσμούς και πρακτικές». *Ο.π.*, σ. 116.

²⁷⁹ Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της ελληνικής πολιτικής εμπειρίας είναι το πάγιο αίτημα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (Κ.Κ.Ε.) ως δομικής αντιπολίτευσης, αλλά και της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς, για έξοδο από την ευρωατλαντική συμμαχία (ΝΑΤΟ) και την Ευρωπαϊκή Ένωση, αίτημα που ενισχύθηκε στα χρόνια της κρίσης (2007-2015).

²⁸⁰ Στην περίπτωση απουσίας ανταγωνισμού ή ελλειπούς επικαθορισμού του πεδίου των διαφορών, η απόφαση ταύτισης καταλήγει σχεδόν αναπόδραστα στην προϊούσα αναπαράσταση, αυτήν της κυρίαρχης δομικής τάξης. E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 65. Στον αντίποδα, στην περίπτωση της γενικευμένης αταξίας, ο πολίτης ωθείται προς μια κάποια τάξη, ανεξαρτήτως περιεχομένου. E. Laclau, *EE*, σ. 153.

²⁸¹ Ενδεικτικά, βλ. τα αδύνατα αιτήματα με τα οποία, κατά τον Žižek, βομβαρδίζουν το σύστημα οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της πανεπιστημιακής αριστεράς, βεβαιώνοντας, έτσι, ότι τίποτα δε θα αλλάξει και θα διατηρήσουν το status των προνομιούχων. Slavoj Žižek, *Καλωσορίσατε στην έρημο του Πραγματικού!*, μτφρ. Β. Ιακώβου, Scripta, Αθήνα: 2003, σ. 86. Ομοίως, αδύνατο μπορεί να χαρακτηριστεί και το αίτημα των ακτιβιστών του Πόρτλαντ και του Δικτύου Αλληλεγγύης του Μεξικό [Mexico Solidarity Network] να συμπεριληφθούν στη λίστα με τους 60 πιο «παγκοσμιοφοβικούς» [globalophobics] ηγέτες κινηματικών οργανώσεων κατά της παγκοσμιοποίησης. Βλ. Christian Lundberg, «On Being Bound to Equivalential Chains», *Cultural Studies*, τόμ. 26, τχ. 2–3, 2012, σ. 305. Το εν λόγω παράδειγμα εξετάζεται λεπτομερώς στο β' μέρος, κεφάλαιο «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας», ενότητα «Η λογική του objet petit a».

²⁸² Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το αίτημα εξόδου της Μ. Βρετανίας από την Ε.Ε., τα συναισθήματα και προσδοκίες με τα οποία είχε επενδυθεί εξ αρχής και οι όροι του που έχουσε μεταβληθεί

ανάγκη από τα τρία στάδια μετασχηματισμού μιας κοινωνικής ανάγκης σε πολιτική απαίτηση. Είναι, άλλωστε, βάσιμο να υποθέσουμε ότι το πέρασμα διαμέσου της αρνητικότητας μπορεί να μην συνδέεται απαραίτητως με την ισοδυναμική τους σύνδεση σε αλυσίδα με άλλα αιτήματα. Ωστόσο, η αρνητικότητα που το διέπει είναι αδιαμφισβήτητη σε κάθε περίπτωση: ακόμη κι αν δεν έχουν ματαιωθεί όλες οι πιθανότητες της «δημοκρατικής» διαχείρισής του, η αμφισβήτηση του θετικού, ιδιαίτερου περιεχομένου του φέρνει αυτομάτως στο προσκήνιο το ενδεχόμενο της απόφασης και μαζί το αβυσσαλέο χάσμα της. Εγκαλεί, με άλλα λόγια, το υποκείμενο απέναντι στην έλλειψη που υποδηλώνει η κοινωνική ανάγκη.

Στο σημείο αυτό, προκειμένου να καταστήσουμε σαφέστερες τις συνέπειες που απορρέουν για τη διάκριση πολιτικής/πολιτικού αξίζει να επιστρέψουμε στο επιχείρημα του Laclau περί *επανενεργοποίησης*. Η τελευταία δεν ορίζεται ως η ανάσυρση μιας δεδομένης, αποκρυσταλλωμένης στο χρόνο διάρθρωσης σχέσεων γνώσης ή εξουσίας, όσο συμβολίζει την ίδια τη διαδικασία ανασυγκρότησης της λήψης της απόφασης σε ένα ανεπικρίτο πεδίο.²⁸³ Στο επιχείρημα του Husserl, δεν αμφισβητείται η αλήθεια των φυσικομαθηματικών αρχών, αλλά η μέθοδος με την οποία φτάνει κανείς σε αυτές.²⁸⁴ Με άλλα λόγια, η λογική της *επανενεργοποίησης* έναντι της *ιζηματοποίησης* είναι, θεωρώ, απολύτως συμβατή με μια διαχειριστική αντιμετώπιση του αιτήματος: π.χ. την επιλογή μιας δημοκρατικής διευθέτησης του αιτήματος που είναι συμβατή με την ορισμένη κυρίαρχη τάξη νοήματος, εφόσον πρόκειται για τη λήψη μιας ανεπικρίτης, πολιτικής και άρα γνήσιας απόφασης.²⁸⁵

Η διαπίστωση αυτή συνεπάγεται ότι η απόσταση ή, ορθότερα, η διάκριση ανάμεσα στις σημασίες του όρου «αίτημα» δεν είναι απλώς ζήτημα έντασης. Μια τέτοια αντίληψη από τη σκοπιά της τάξης νοήματος είναι άλλωστε αντιπαραγωγική στον βαθμό που έρχεται σε σύγκρουση με το καθεστώς του αιτήματος ως *μη αντικειμενικής μονάδας ανάλυσης*. Αντιθέτως, η μετάβαση στο στάδιο της απαίτησης

άρδη στο διάστημα από την ψήφισή του στο σχετικό δημοψήφισμα στις 23 Ιουνίου 2016 ως και τις 24 Δεκεμβρίου 2020, μέρες πριν την καταληκτική προθεσμία εφαρμογής του.

²⁸³ «Για αυτό, στην ανάλυση του, ο Derrida πρέπει να εισάγει την ηθικο-θεωρητική απόφαση του Husserl ως ουσιώδες στοιχείο της, ώστε να τεκμηριώσει [establish] την υπαγωγή του νοήματος στη γνώση». E. Laclau, «Power and Representation», σ. 90.

²⁸⁴ E. Husserl, *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology*, σ. 362.

²⁸⁵ Βλ. χαρακτηριστικά την διαφορά της επεξεργασίας της ταυτότητας του ανταγωνιστή από τον Laclau στο OPR στο παράδειγμα της χιλιαστικής εξέγερσης σε σχέση με το HSS, όπως αναλύεται στο τελευταίο κεφάλαιο «Αντί επιλόγου».

εγείρει ένα ζήτημα στάσης του υποκειμένου, ενός υποκειμένου που δεν πρόκειται για το συλλογικό υποκείμενο που αποτελεί καρπό της ισοδυναμικής αλυσίδας ανάμεσα στα αιτήματα, αλλά για το υποκείμενο του αιτήματος.²⁸⁶

Κατά την άποψή μου, αναδεικνύει ακόμη ότι η διαφορά πολιτικής και πολιτικού δεν είναι μια σταθερή και μονοσήμαντη σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού, όπως υποστηρίζει η προσέγγιση του Marchart στο *Post-Foundational Political Thought*.²⁸⁷ Υπάρχουν ακόμη σκοτεινά σημεία στη σχέση ανάμεσα στην εξαιρετική στιγμή του *πολιτικού*, του «καθαρού» χρόνου που αντιστέκεται σε κάθε έννοια αλληλουχίας και στις κανονικές στιγμές της *πολιτικής*, δηλαδή, στον ιστορικό χρόνο των πολιτικών διαπραγματεύσεων, των εκλογικών αναμετρήσεων και της κοινοβουλευτικής δραστηριότητας και ειδικότερα στους τρόπους μετάβασης από τη μία στην άλλη έννοια.²⁸⁸ Είναι αλήθεια ότι ο τρόπος που ορίζονται οι δύο δεν αφήνει πολλά περιθώρια για μια ισότιμη ή έστω αμοιβαία σχέση ανάμεσα τους: το πολιτικό προσδιορίζει φευγαλέα τη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας, ενώ η πολιτική εντοπίζεται στέρεα στον προσδιορισμένο χώρο των παγιωμένων κοινωνικών πρακτικών. Ωστόσο, από τα παραπάνω προκύπτει ότι η απόσταση ανάμεσα τους αναδεικνύεται σε ζήτημα τροπικότητας και όχι διαφοράς στην ένταση. Στο ζήτημα της αντίστροφης κίνησης από την *πολιτική* στο *πολιτικό*, θα επανέλθω στο τέλος του παρόντος.

Σε κάθε περίπτωση, το ηγεμονικό εγχείρημα που αποκαλύπτεται στη λογική του λαϊκισμού αναδεικνύεται ριζικότερο, καθώς αποσυνδέεται ολοκληρωτικά από οποιοδήποτε ορισμένο ιστορικό, ηθικό ή πολιτικό περιεχόμενο. Αντιθέτως, το οποιοδήποτε αίτημα, πρόγραμμα ή ιδεολογία μπορεί να αναχθεί σε «λαϊκίστική

---

²⁸⁶ Η αναφορά, εδώ, σε υποκείμενο του αιτήματος δεν παραπέμπει στην παρόμοια διατύπωση από τον S. Critchley καθώς εκείνη απαντά σε ένα αρκετά διαφορετικό θεωρητικό επιχείρημα. Σχηματικά, στο επιχείρημα του Critchley, ο όρος αναφέρεται σε ένα υποκείμενο που συγκροτείται ως τέτοιο από το θετικό περιεχόμενο του αιτήματος, ενώ στην προκειμένη σε ένα υποκείμενο που προκύπτει από τη σύγκρουση αιτήματος και τάξης νοήματος κι άρα από την έλλειψη κοινωνικού νοήματος του ανεκπλήρωτου αιτήματος. Κατ' επέκταση, η συγκρότηση του υποκειμένου για τον Laclau θα λέγαμε ότι ολοκληρώνεται με την ανά-διατύπωση του αιτήματος και την ταύτιση του υποκειμένου, ενώ για τον Critchley συνδέεται με τον απεριόριστο χαρακτήρα της ευθύνης που απορρέει από το αίτημα. Βλ. Simon Critchley, *Ζητώντας το Άπειρο: Ηθική της Δέσμευσης, Πολιτική της Αντίστασης*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα: 2012 [2007].

²⁸⁷ Βλ. τη σχετική ανάλυση για τη διάκριση πολιτικού-πολιτικής στο παραπάνω κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart».

²⁸⁸ Για την εννοιολόγηση της στιγμής [moment] σε αντιδιαστολή με τον κανονικό χρόνο στο Heidegger, που εντέλει οδηγεί στην προσέγγιση του Marchart σε μια διάζευξη πολιτικού και πολιτικής βλ. Koral Ward, *Augenblick: The Concept of the 'Decisive Moment' in 19th- and 20th-Century Western Philosophy*, Ashgate, Hampshire: 2008.

επιφάνεια εγγραφής» όχι λόγω του ιδιαίτερου περιεχομένου του αλλά εφόσον πληροί τυπικά γνωρίσματα.²⁸⁹ Συνεπώς, ο λαϊκισμός συνιστά μια πολιτικά ουδέτερη *οιονεί-υπερβατολογική μήτρα* κατασκευής του λαού ως πολιτικού υποκειμένου, μέσω της συνάρθρωσης αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα σε ανεκπλήρωτα κοινωνικά αιτήματα.²⁹⁰ Η ανάδειξη του λαού διέρχεται αυστηρά μέσα από τις λογικές της αναπαράστασης, της ταύτισης και της αντιπροσώπευσης. Υπ' αυτήν την έννοια, ο λαϊκισμός εύστοχα αποκαλείται από τον Laclau «βασιλική οδός για να κατανοήσουμε κάτι για την οντολογική συγκρότηση του καθαυτού πολιτικού».²⁹¹

Η θεωρητική επεξεργασία του λαϊκισμού σηματοδοτεί για τον Laclau τη διεύρυνση του πεδίου του ηγεμονικού εγχειρήματος, αναδεικνύοντας ένα ευρύτερο φάσμα πολιτικών δυνατοτήτων που συχνά μοιάζουν να έρχονται σε αντίθεση με τις θεσμικές αρχές που θωρακίζουν τη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία ή ακόμη και να τις εργαλειοποιεί απροκάλυπτα, μια κατηγορία που αποδίδεται από τους αντιπάλους του λαϊκισμού σε κάθε δυνατή εκδοχή του συλλήβδην.²⁹² Η δυσοίωση προοπτική της χειραγώγησης ή και κατάληψης της δημόσιας σφαίρας — μια δυνατότητα εγγενής στον λαϊκισμό κατά τον Laclau — επικρίθηκε έντονα τόσο από υπέρμαχους μιας δημοκρατικής επαναστατικής προοπτικής όπως ο B. Arditì, όσο και από πιο συντηρητικούς θιασώτες της δημοκρατίας, όπως η N. Urbinati.²⁹³ Ακόμη, η

²⁸⁹ Ο.π., σ. 128.

²⁹⁰ S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 554.

²⁹¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 67. Η επίμαχη αυτή θέση που υπογραμμίζει τη στενή σχέση λαϊκισμού και πολιτικής στη σκέψη του Laclau έγειρε πλήθος θεωρητικών αντιδράσεων. Ενδεικτικά, B. Arditì, *Politics on the Edges of liberalism*, σ. 58.

²⁹² Η εικόνα αυτή μπορεί να επιτείνεται στο δημόσιο λόγο, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου ο λαϊκισμός αναδείχθηκε «σε ένα σημαίνον κατεξοχήν κενό και, ως εκ τούτου, σε σκεύος ικανό να δεξιωθεί ένα πλεόνασμα ετερογενών νοημάτων, να καταστεί συνεκδοχή ενός πανταχού παρόντος κακού και να συνδεθεί με όλες τις πιθανές εκφάνσεις του: ανευθυνότητα, δημαγωγία, εξαχρείωση, διάβρωση, καταστροφή, ανορθολογισμός.» Γ. Σταυρακάκης, «Λαός και λαϊκιστικός λόγος στη σκιά της ευρωπαϊκής κρίσης», σ. 66, στο Ν. Σεβαστάκης, Γ. Σταυρακάκης, *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Νεφέλη, Αθήνα: 2012. Για μια αναλυτική περιγραφή των στρατηγικών δαιμονοποίησης του λαϊκισμού, βλ. Υ. Stavrakakis, «Paradoxes of Polarization: Democracy's Inherent Division and the (Anti-) Populist Challenge», *American Behavioral Scientist*, σ. 43-58. Για τη συνεκδοχική ταύτιση κάθε μορφής πολιτικής διαφωνίας με την έννοια του λαϊκισμού, βλ. επίσης, Jacques Rancière, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, μτφρ. -επίμ. Βασιλική Ιακώβου, Πεδίο, Αθήνα: 2009, σ. 113, 121.

²⁹³ Βλ., B. Arditì, *Politics on the Edges of Liberalism*. Τον πάντοτε παρόντα κίνδυνο μετάλλαξης περιγράφει με μελανά χρώματα η Nadia Urbinati στο έργο της *Democracy Disfigured* στο οποίο ασκεί δριμύεια κριτική στην οπτική του Laclau. Στην προσπάθειά της, ωστόσο, να υπερασπιστεί τη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία και τη θεσμική της θωράκιση ανάγει μια ορισμένη συγκυριακή θεσμική μορφή της πολιτικής εξουσίας σε αναπόσπαστο γνώρισμα της έννοιας της «δημοκρατίας». Κατ' αυτόν τον τρόπο, διαπράττει ένα διπλό θεωρητικό ατόπημα, από τη σκοπιά της θεωρίας του λόγου. Αφενός, στηρίζεται στην εσφαλμένη αντίληψη ότι οι απαρχές της δημοκρατίας είναι ενιαίες ή συνεκτικές κι όχι απλώς το αποτέλεσμα ενδεχομενικών πρακτικών που παγιώθηκαν στο χρόνο σε κάθε κοινωνία χωριστά και, αφετέρου, ότι οφείλουμε να τις αντιλαμβανόμαστε ως τα σαφή ή διαχρονικά όρια της πολιτειακής

προσέγγιση του Laclau κατηγορήθηκε από τον Slavoj Žižek ότι υποθάλλει πρωτοφασιστικές τάσεις στον βαθμό που μεταθέτει τον ανταγωνισμό από το χώρο του δημόσιου διαλόγου στο πρόσωπο του αντίπαλου, ενώ δεν αναδεικνύει επαρκώς την ιδεολογική συγκάλυψη στην κατασκευή του τελευταίου.²⁹⁴ Για τον σκοπό του επιχειρήματός μου, η κριτική αυτή αξίζει να αναλυθεί εκτενέστερα εν συνεχεία. Ωστόσο, για την ανάλυση της επιχειρηματολογίας του Žižek, θεωρώ χρήσιμο να σκιαγραφήσουμε, καταρχάς, περαιτέρω τη δομή της αναπαράστασης.

Αίτημα και δομή της αναπαράστασης: *Solidarność*.

Ανακεφαλαιώνοντας, σύμφωνα με τον Laclau, ένα αίτημα καταρχάς απευθύνεται στα θεσμικά κανάλια της πολιτικής εξουσίας ως *αίτημα προς*. Όταν δεν ικανοποιείται ή δεν δέχεται κάποιου είδους διαχειριστική απόκριση ικανή να το εκτονώσει μπορεί να μετατραπεί σε *αίτημα από*, σε αξίωση ή απαίτηση. Τότε, το αίτημα εκφράζει καθαρότερα τη διάταξη αντιπαράθεσης στην οποία περιέρχονται τα εμπλεκόμενα μέρη ενώ απαραίτητη συνθήκη για το μετασχηματισμό του είναι η εμπειρία του ανταγωνισμού, δηλαδή, ο σχηματισμός μιας αλυσίδας ισοδυναμίας με άλλα ανεκπλήρωτα αιτήματα.²⁹⁵

Η κατηγορία του αιτήματος αποτελεί τη βάση γύρω από την οποία ετερόκλητες κοινωνικές δυνάμεις ή και άτομα συσπειρώνονται σε μια διαδικασία πολιτικής συνάρθρωσης, δίχως να χάνουν κατ' ανάγκη την ιδιαίτερη ταυτότητά τους. Έτσι, αφενός, η έννοια του αιτήματος είναι μεθοδολογικά συμβατή με την καταστατική ανομοιογένεια που χαρακτηρίζει το εσωτερικό κάθε συλλογικού κοινωνικού δρώντα. Αφετέρου, η ανάγκη διαμόρφωσης και διατύπωσης του αιτήματος υποδεικνύει και την ιδιαίτερη λειτουργία της σχέσης αντιπροσώπευσης που δεν εξαντλείται στην απλή «μετάδοση» του αιτήματος. Όπως εύγλωττα διευκρινίζει η Norval, «η μεταφορική εικόνα της μετάδοσης εξυπηρετεί στο να συσκοτίζονται οι σύνθετες πολιτικές διαδικασίες που εμπλέκονται στο να σφυρηλατούνται μαζί τα αιτήματα και να

διάρθρωσης της κοινωνίας μας. Βλ. Nadia Urbinati, *Democracy Disfigured: Opinion, Truth and the People*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: 2014. Ο Laclau άλλωστε προειδοποιεί ρητά απέναντι στον κίνδυνο να αντιληφθούμε το ιστορικό συγκείμενο των αντιπροσωπευτικών θεσμών μας, ως τα θεωρητικά όρια της αντιπροσώπευσης εν γένει, να τα αναγάγουμε σε κανόνα «και να θεωρήσουμε οποιαδήποτε απομάκρυνση από αυτόν διαστροφή και παραμόρφωση». Βλ. E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 52. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 298.

²⁹⁴ S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 557.

²⁹⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 73-74.

συναρθρώνονται σε πολιτικά προγράμματα που μπορεί να υποστηρίζουν, να ενισχύουν ή ακόμη να αμφισβητούν την υπάρχουσα μορφή του πολιτικού διαλόγου»²⁹⁶

Όπως προαναφέρθηκε, η λογική του λαϊκισμού στην οποία μας εισάγει ο Laclau με το *On Populist Reason* δε συνίσταται απλώς στην επίκληση του ονόματος του λαού, αλλά στην προσπάθεια ηγεμονικής συγκρότησής του, μέσα από τη σχέση αντιπροσώπευσης. Το εγχείρημα κατασκευής στο πεδίο του λόγου του κομβικού σημαίνοντος του λαού προϋποθέτει επιπλέον τη ρήξη της διαφορικής συγκρότησης της κοινωνίας, την απόρριψη της εξουσίας που εγγυάται τη συγκρότηση αυτή και την αξίωση ενός μέρους της να ταυτιστεί με το όλον της κοινωνίας επιδιώκοντας την αποκλειστική νομιμοποίηση των δικών του αιτημάτων.²⁹⁷ Ο μετασχηματισμός αυτός σηματοδοτεί και τη μετατροπή των αιτημάτων από *δημοκρατικά* που απευθύνονται προς ένα σύστημα που μπορεί κατά κάποιο τρόπο να τα απορροφήσει ή διαχειριστεί, σε *λαϊκά* αιτήματα ενάντια σε αυτό, σε αιτήματα που αμφισβητούν, δηλαδή, την (ως πρότινος) κυρίαρχη ηγεμονική διαρρύθμιση του κοινωνικού. Έτσι, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος «[δ]εν υπάρχει ηγεμονία δίχως την οικοδόμηση μιας λαϊκής ταυτότητας από μια πληθώρα δημοκρατικών αιτημάτων».²⁹⁸ Αυτή η πολλαπλότητα αιτημάτων μετατρέπεται σε μια μοναδικότητα [singularity] διαμέσου της αντιπροσώπευσής της σε μια λαϊκή ταυτότητα. Καθότι αυτά τα ετερογενή αιτήματα, που το καθένα φέρει ένα ορισμένο ιδιαίτερο περιεχόμενο, παρατάσσονται σε ισοδυναμία, είναι απαραίτητος ένας κοινός παρονομαστής που να ενσαρκώνει την ολότητά τους και αυτός για τον Laclau δεν μπορεί παρά να προέρχεται από το εσωτερικό της αλυσίδας. Ένα ορισμένο μεμονωμένο αίτημα αναδεικνύεται σε σύμβολο ολόκληρης της αλυσίδας, όπως το κύριο σημαίνον [master signifier] στη ψυχαναλυτική θεωρία.²⁹⁹

Η περίπτωση του κοινωνικού κινήματος του *Solidarność* απέναντι στο κομμουνιστικό καθεστώς της Πολωνίας το 1980 αποτελεί στη σκέψη του Laclau προσφιλές παράδειγμα αυτής της λογικής της αναπαράστασης. Συνοπτικά, η πορεία του κινήματος δεν περιορίστηκε στα μεμονωμένα αιτήματα των εργατών των ναυπηγείων του Lenin στο Γκαντσκ που αποτέλεσαν και την αφετηρία των κινητοποιήσεων, αλλά ως προνομιακά σημαίνοντα ή κομβικά σημεία στο πεδίο του

²⁹⁶ Aletta Norval, «Democracy, Pluralization, and Voice», *Ethics & Global Politics*, τόμ. 2, τχ. 4, 2009, σ. 312.

²⁹⁷ E. Laclau, *OPR*, σ. 80-81.

²⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 95.

²⁹⁹ *Ο.π.*

λόγου τα αιτήματα αυτά αναδείχθηκαν σε ηγεμονικά σημαίνοντα και κατέληξαν να αντιπροσωπεύουν ένα ευρύτερο λαϊκό μέτωπο με γενικό αίτημα την κοινωνική αλλαγή ενάντια στο καταπιεστικό καθεστώς.

Η ηγεμονική λειτουργία των συγκεκριμένων αιτημάτων που αποτελούν μέρος της αλυσίδας ισοδυναμίας έγκειται στο γεγονός ότι «μια ορισμένη ταυτότητα ξεχωρίζει από ολόκληρο το πεδίο των διαφορών» και καλείται να αντιπροσωπεύσει *συνεκδοχικά* την ενότητα ή ολότητα της αλυσίδας.³⁰⁰ Η ριζική επένδυσή του το μετατρέπει έτσι σε κεντρικό, αν και κατ' ανάγκην *οριακά* κενό περιεχομένου σημαίνον, καθώς διαιρείται ανάμεσα στο μερικό του περιεχόμενο και τη γενική λειτουργία της αναπαράστασης, ώστε να αναπαριστά διαφορετικά αιτήματα για τους διαφορετικούς κοινωνικούς δρώντες. Με ψυχαναλυτικούς όρους, το αίτημα λειτουργεί σύμφωνα με τη λογική του *objet petit a*, κατά την οποία ένα μερικό σημαίνον είναι καταστατικά ανεπαρκές πλην όμως απαραίτητο για την αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας η οποία δεν μπορεί να αναπαρασταθεί απευθείας.³⁰¹ Με άλλα λόγια, η μερικότητα του εν λόγω αιτήματος «εξυψώνεται στην αξιοπρέπεια του Πράγματος» [das Ding], δεν επικαλείται απλώς, αλλά φτάνει να αναπαριστά το όνομα της μυθικής πληρότητας της κοινωνίας, ενώπιον της έλλειψης που υποδεικνύουν τα ανεκπλήρωτα κοινωνικά αιτήματα.³⁰²

Συνεπώς, η ηγεμονική λειτουργία συνίσταται στην διαίρεση εσωτερικά του κεντρικού αυτού αιτήματος μεταξύ του ιδιαίτερου περιεχομένου του και της γενικότερης δυνατότητας αντιπροσώπευσης ολόκληρης της αλυσίδας. Αυτή η εκκαθολικευμένη λειτουργία σήμανσης μεταδίδεται *κατ' ανάγκην* στους υπόλοιπους κρίκους της αλυσίδας, που επίσης παρουσιάζουν τη διαίρεση ανάμεσα στο μερικό κυριολεκτικό περιεχόμενό τους και στη μεταφορική διάσταση. Αυτή η εσωτερική διαίρεση, σημειώνει ο Laclau, αποτελεί τον «τόπο μιας έντασης: όσο πιο *αδύναμο* είναι ένα αίτημα, τόσο περισσότερο εξαρτάται για τη διαμόρφωσή του από τη λαϊκίστική εγγραφή του· αντιστρόφως όσο περισσότερο γίνεται *αυτόνομο* στο πεδίο του λόγου και θεσμικά, τόσο πιο λεπτή θα είναι η εξάρτησή του από μια συνάρθρωση σε ισοδυναμία».³⁰³ Ακολουθώντας, όσο πιο εκτεταμένη η αλυσίδα ή, αλλιώς, όσο πιο ετερογενή αιτήματα είναι σε θέση να φιλοξενήσει, τόσο λιγότερο τα ισοδύναμα

---

³⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 72, 81.

³⁰¹ E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 651.

³⁰² E. Laclau, *OPR*, σ. 113-114.

³⁰³ *Ο.π.*, σ. 95, έμφαση δική μου.

σημαίνοντα θα παραπέμπουν στα πρωταρχικά ιδιαίτερα περιεχόμενά τους και θα αναπαριστούν την πληρέστερη αλλά πιο κενή ολότητα της αλυσίδας. Με δύο λόγια, η αντιπροσώπευση των σημαινόντων από την αλυσίδα είναι ευθέως ανάλογη με την *εκτασιακότητα* [extensionality] της και αντιστρόφως ανάλογη με την *εντασιακότητα* [intensionality] των σημαινόντων που τη συναποτελούν.³⁰⁴ Έτσι, η λαϊκή ταυτότητα, ως ο καρπός του ηγεμονικού εγχειρήματος, λειτουργεί ως οριακά κενό σημαίνον [tendentially empty signifier].³⁰⁵

Η παραδοχή αυτή συνεπάγεται ότι οι ιδιαίτερες ταυτότητες των ισοδυναμικών αιτημάτων μπορούν να εξασθενήσουν, αλλά δεν μπορούν να απορροφήσουν πλήρως τις διαφορές. Δίχως το ορισμένο περιεχόμενό τους, εξαφανίζεται το έδαφος πάνω στο οποίο οικοδομείται η σχέση ισοδυναμίας. Αντιστρόφως, η δυνατότητα ισοδυναμίας ανάμεσά τους εμφανίζεται ακριβώς επειδή τα αιτήματα αυτά —ως ιδιαίτερα αιτήματα— δεν ικανοποιούνται.³⁰⁶ «Έτσι, η διαφορά συνεχίζει να λειτουργεί μέσα από την ισοδυναμία, τόσο ως η θεμελίωσή της όσο και σε μια σχέση έντασης με αυτή», ώστε το κοινωνικό να αποτελεί το πεδίο αυτής της ανεπίλυτης έντασης ανάμεσα στις δύο.³⁰⁷

Αυτή η σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά σε συνδυασμό με την αδυναμία εννοιολογικής αναγωγής στην πρότερη τάξη πραγμάτων αναδεικνύει, κατά τον Laclau, τη λογική της ηγεμονικής «κατονομασίας». Η «κατονομασία» επιτελεί το δύσκολο έργο της μετάβασης σε μια νέα τάξη πραγμάτων, μιας μετάβασης, που όπως ήδη διαφαίνεται και όπως αναλύεται περαιτέρω στο επόμενο μέρος, συνίσταται σε έναν τροπολογικό μετασχηματισμό του κενού σημαίνοντος. Στο μέτρο που η λογική της κατονομασίας μοιάζει να υποκαθιστά ή να ριζοσπαστικοποιεί τη λογική της συνάρθρωσης —μια παραδοχή που, όπως υπογραμμίζει ο Marchart, αποτελεί μια σημαντική μεθοδολογική εμβάθυνση στο *On Populist Reason*— η θεωρία

³⁰⁴ Ο.π. σ. 96. Οι όροι «εντασιακότητα» και «εκτασιακότητα» εδώ δεν παραπέμπουν στη φαινομενολογική φιλοσοφία του Husserl, αλλά στη διάσταση των όρων στην λογική. Από τη μία πλευρά, η «εντασιακότητα» αναφέρεται στο «περιεχόμενο» ή στον τυπικό ορισμό ενός όρου ή έννοιας και, από την άλλη, η «εκτασιακότητα» πρέπει να ιδωθεί υπό την έννοια του «εύρους ισχύος ή δυνατών εφαρμογών» ενός όρου, ή, με άλλα λόγια, των δυνατών αναφορών του όρου. Βλ. επίσης E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», σ. 40.

³⁰⁵ Οι όροι «tendential» και «tendentially» μεταφράζονται μονολεκτικά «οριακός» και «οριακά», αντιστοίχως, και περιφραστικά («τείνει/ουν να»), όπου η πρώτη μετάφραση προκαλεί σύγχυση ή δεν αποδίδει το νόημα της φράσης.

³⁰⁶ Χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Laclau: «Επειδή ακριβώς ένα συγκεκριμένο αίτημα είναι ανεκπλήρωτο σχηματίζει μια αλληλεγγύη μαζί με άλλα ανεκπλήρωτα αιτήματα, ώστε, δίχως την ενεργό παρουσία του συγκεκριμένου χαρακτήρα του [κάθε] κρίκου, δε θα υπήρχε καθόλου αλυσίδα ισοδυναμίας.», Laclau, *OPR*, σ. 120.

³⁰⁷ Ο.π., σ. 79.

της ηγεμονίας κάνει ένα ακόμη βήμα πιο μακριά από την κυρίαρχη στο *Hegemony and Socialist Strategy* εικόνα της διαφορετικής σήμανσης à la Saussure.³⁰⁸

---

³⁰⁸ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 233. Βέβαια, μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η λογική της κατονομασίας είναι παρούσα στη σκέψη του Laclau ήδη από τη συγγραφή του *HSS* με τη C. Mouffe, καθώς η λογική της *συνάρθρωσης* ως *πολιτικής κατασκευής* ήδη παραπέμπει σε αυτή την αντιουσιακρατική πολιτική λογική. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 85.

Ανταγωνιστής ως εχθρός

Επιστρέφοντας στην υποδοχή του *On Populist Reason* από την ακαδημαϊκή κοινότητα, ο Slavoj Žižek επισημαίνει στην κριτική του ότι η απαρίθμηση τυπικών φορμαλιστικών γνωρισμάτων από τον Laclau δεν επαρκεί για τον ικανό ορισμό του λαϊκιστικού φαινομένου. Θεωρεί ακόμη απαραίτητο να αποσαφηνιστεί θεωρητικά «ο τρόπος με τον οποίο ο λαϊκιστικός λόγος μεταθέτει τον ανταγωνισμό και κατασκευάζει τον εχθρό».³⁰⁹ Προσθέτει ότι σε αντίθεση με την «αγωνιστική» αντίληψη της δημοκρατίας, στο μεταγενέστερο έργο της Mouffe - όπου ακολουθώντας το έργο του C. Lefort, αναγνωρίζει ότι η θέση της εξουσίας στη δημοκρατία παραμένει καταστατικά κενή - η προσέγγιση του Laclau προκρίνει το κενό περιεχόμενο του κεντρικού σημαίνοντος και της ταυτότητας του αντιπάλου.³¹⁰ Κατ' αντιδιαστολή με τη Mouffe, ο Laclau εξαλείφει αυτήν την κενότητα, καθώς η ενσάρκωση της πληρότητας της κοινωνίας λαμβάνει χώρα απέναντι σε έναν αντίπαλο που συγκροτείται επίσης με θετικούς όρους, ως παρουσία.

Η λογική της αναπαράστασης κατά τον Laclau, δηλαδή, η συγκρότηση της ταυτότητας του λαϊκού υποκειμένου και του αντιπάλου του, όπως συνεχίζει ο Žižek, δεν προκύπτουν «από την απλή εσωτερική ανάπτυξη» των ίδιων των αιτημάτων του, αλλά παρέχονται από έναν λόγο «έξω από αυτά τα κοινωνικά αιτήματα», στον οποίο τα τελευταία μπορούν να εγγραφούν.³¹¹ Αυτή η λογική της αναπαράστασης, σύμφωνα με τον ίδιο, εξουδετερώνει τον ανταγωνισμό *ενάντια* στο κατεστημένο και τον μεταστρέφει *προς* ορισμένα απτά παθολογικά συμπτώματα που τον χαρακτηρίζουν. Κατά τον Žižek, η ασαφής διαμόρφωση του πολιτικού ορίζοντα από τον Laclau υποθάλλει «σε τελευταία ανάλυση μια μακρόπνοη πρωτοφασιστική τάση», στον βαθμό που εξωτερικεύει τον «εμμενή κοινωνικό ανταγωνισμό» στην αντιπαράθεση ανάμεσα σε ένα ενιαίο λαϊκό υποκείμενο και το θετικά προσδιορισμένο πρόσωπο ενός αντίπαλου που εμφανίζεται ως το εμπόδιο στην επίτευξη της ταυτότητάς του.³¹²

³⁰⁹ S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 555.

³¹⁰ Ο.π. Αναφέρεται στο C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 1-2.

³¹¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 98-99.

³¹² S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 557. Η ανάλυση από τον Laclau της τάσης προς τον ολοκληρωτισμό που κατά τον Lefort ενέχει η «συμπύκνωση» [condensation] «της σφαίρας της εξουσίας, της σφαίρας του νόμου και της σφαίρας της γνώσης» σε ένα άτομο μπορεί να ιδωθεί και ως *ex ante* απάντηση στην κριτική του Žižek. Η προοπτική αυτή εμφανίζεται μεν στο πεδίο της δημοκρατικής επανάστασης ως η «φαντασίωση του Λαού ως Ενότητα» ενώπιον του κοινωνικού κατακερματισμού, ωστόσο ο Laclau τονίζει ότι ανάμεσα σε δημοκρατία και ολοκληρωτισμό υπάρχει ένα «φάσμα πιθανών

Για την κατανόηση της κριτικής του Žižek πρέπει κανείς να ανατρέξει στον προγενέστερο ορισμό του για τον φασισμό, που δεν αφορά το περιεχόμενο καθαυτό το οποίο επενδύει την καθολικότητα (πχ. οι αξίες της αυθεντικής ζωής της κοινότητας) αλλά τη λειτουργία του ως «διαστρέβλωσης» [distortion] και «μετάθεσης» [displacement] του κοινωνικού ανταγωνισμού που εντέλει εξυπηρετεί την κυρίαρχη τάξη.³¹³ Ο εμμενής κοινωνικός ανταγωνισμός που «οικοδομεί, εκ των προτέρων, το ίδιο το πεδίο στο οποίο η πολλαπλότητα των ιδιαίτερων σημαίνοντων ανταγωνίζονται για την ηγεμονία» για τον Žižek δεν είναι παρά η ταξική πάλη στον καπιταλισμό.³¹⁴

Όπως και στην κριτική υποδοχή του *Hegemony and Socialist Strategy*, η ερμηνευτική αποδόμηση του επιχειρήματος του Laclau από τον Žižek ακολουθεί μια διεξοδική στρατηγική, όπου αποσυνδέει τις έννοιες από το μεθοδολογικό σχήμα τους και τις εξετάζει σε απομόνωση, για να διαπιστώσει ότι αποκλίνουν από τη δική του θεωρητική στοχοθεσία και συνεπώς δεν ανταποκρίνονται στην εξήγηση της πολιτικής στη βάση μιας ορισμένης ανάγνωσής της.³¹⁵ Όπως αναλύθηκε και στην κριτική στο *Hegemony and Socialist Strategy*, δίχως αναφορά σε κάποια ευρύτερη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου —που δεν ανάγεται πρωτίστως στην καπιταλιστική σχέση—, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι η ανταγωνιστική σχέση για τον Žižek ανάγεται στο καθεστώς του πολέμου και ο ανταγωνιστής μετατρέπεται σε εχθρό, όπου η μόνη δυνατή έκβαση είναι η εξάλειψη του Άλλου. Ωστόσο, η ανταγωνιστική σχέση δε διατυπώνεται ποτέ στο *On Populist Reason* με όρους υπαρξιακής αντιπαράθεσης της οποίας η μόνη λογική διέξοδος είναι η φυσική εξόντωση του ανταγωνιστή qua εχθρού, όπως σε κάποιες αναγνώσεις του έργου του Schmitt.³¹⁶

συναρθρώσεων» που η προσέγγιση του Lefort παραγνωρίζει, καθώς «επικεντρώνεται αποκλειστικά σε φιλελεύθερα-δημοκρατικά καθεστώτα και δεν αποδίδει τη δέουσα προσοχή στη συγκρότηση λαϊκών-δημοκρατικών υποκειμένων». E. Laclau, *OPR*, σ. 164-166.

³¹³ S. Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, σ. 217-219. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του, η ιδέα της «μεσαίας τάξης».

³¹⁴ S. Žižek, «Holding the place», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 320. Έμφαση στο πρωτότυπο.

³¹⁵ Βλ. τη σχετική ανάλυση της κριτικής του Žižek στο *HSS* στο παραπάνω κεφάλαιο «Ανταγωνισμός ή αποδιάρθρωση».

³¹⁶ Πράγματι, η εννοιολόγηση της υπαρξιακής αντιπαράθεσης ως «πραγματικής δυνατότητας» στον Schmitt εύκολα μπορεί να παρασύρει τον αναγνώστη σε μια ερμηνευτική προσέγγιση όπου η φυσική θανάτωση του Εχθρού είναι η μόνη διέξοδος. Ενδεικτικά, βλ. Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: 2005, σ. 124-126. Το κείμενο του Schmitt είναι χαρακτηριστικά αμφίσημο: «Όπως ακριβώς η λέξη Εχθρός, έτσι και η λέξη σύγκρουση πρέπει να νοηθεί με το νόημα της υπαρξιακής της πρωτογένειας. Δε σημαίνει τον ανταγωνισμό ούτε την “καθαρά πνευματική” σύγκρουση του διαλόγου ούτε τη συμβολική “πάλη”, την οποία εντέλει διεξάγει πάντα κατά κάποιο τρόπο κάθε άνθρωπος, επειδή όπως έχουν τα πράγματα όλη η ανθρώπινη ζωή είναι ένας

Επιπλέον, ο ανταγωνιστής δε θετικοποιείται με όρους μιας *a priori* δοσμένης παρουσίας ή μιας «αληθινής» ταυτότητας που κρύβεται πίσω από την ψευδή συνείδηση [false consciousness] των κοινωνικών υποκειμένων, όπως διατείνεται ο Žižek.³¹⁷ Τουναντίον, όπως υπογραμμίζει ο Laclau η συγκρότηση της ταυτότητας λαμβάνει χώρα μέσω της ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης, ώστε υπόκειται σε μια πιο λεπτή διεργασία αναπαράστασης στο πεδίο του λόγου. Στη λογική του *objet petit a*, η αναπαράσταση αυτή συνίσταται στη ριζική επένδυση ενός ιδιαίτερου οντικού περιεχομένου που ενσαρκώνει την οντολογική λειτουργία.³¹⁸ Υπ' αυτήν την έννοια, δεν πρόκειται για αντιπαράθεση ανάμεσα σε ταυτότητες συγκροτημένες ως *πλήρεις παρουσίες*, αλλά για «μια που έχει επενδυθεί καθεκτικά με τη λειτουργία να αναπαραστήσει την πληρότητα που υπερχειλίζει την οντική της ιδιαιτερότητα».³¹⁹ Μια τέτοια ερμηνεία συμφωνεί και με την κυρίαρχη χρήση του όρου «ανταγωνισμός» στο *On Populist Reason* όπου αναφέρεται κατά κανόνα στη διχοτόμηση της κοινωνίας ή, αλλιώς, στην κατασκευή μετώπων που αναπαριστούν μια ριζική ρήξη στο πεδίο της αναπαράστασης.³²⁰ Συνεπώς, πίσω από την κατηγορία του πρωτο-φασισμού ή ολοκληρωτισμού που διακρίνει ο Žižek στη σχέση ριζικής επένδυσης, αποκαλύπτεται μια σημαντικά διαφορετική ερμηνεία της λογικής του *objet petit a*, καθώς με όρους σχεδόν ταυτόσημους, αλλού αναγνωρίζει την έννοια της ηθικής πράξης κατά Lacan και συγκεκριμένα στην αυτοκτονία της Αντιγόνης.³²¹

“αγώνας” και κάθε άνθρωπος ένας “αγωνιστής”. Οι έννοιες Φίλος, Εχθρός και Σύγκρουση παίρνουν το πραγματικό τους νόημα δια της διαρκούς αναφοράς τους ιδίως στην πραγματική δυνατότητα της φυσικής θανάτωσης. Ο πόλεμος είναι συνέπεια της εχθρότητας, διότι αυτή είναι η υπαρξιακή άρνηση μιας άλλης ύπαρξης. Ο πόλεμος είναι μόνο η ακραία πραγμάτωση της εχθρότητας. Δε χρειάζεται να είναι κάτι το καθημερινό, τα κανονικό, ούτε επίσης χρειάζεται να τον αισθάνεται κανείς ως κάτι το ιδεώδες ή το ευκαίριο, πρέπει όμως ωστόσο να παραμείνει υπαρκτός ως πραγματική δυνατότητα όσο έχει νόημα η έννοια του εχθρού». Carl Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, μτφρ./εισαγ., Λαβράνου Αλίκη, επιμ. Γ. Σταμάτης, Κριτική, Αθήνα: 2009 [1988], σ. 70.

³¹⁷ E. Laclau, *OPR*, σ. 235-236, 242· E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 648.

³¹⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 115.

³¹⁹ Επίσης, E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 671-672.

³²⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 18, 27, 74, 78, 83, 87, 92, 94, 140, 148, 150, 152, 189, 202, 209, 231, 247. Η χρήση του επιθετικού προσδιορισμού «ανταγωνιστικός» από τον Laclau για να χαρακτηρίσει τα μέτωπα ή τα «μπλοκ» στα οποία διχοτομείται το κοινωνικό πεδίο απαντά στο *OPR* σε πάνω από το 50% των αναφορών του όρου ή ομόρριζων λέξεων, υποδηλώνοντας και μια ουσιαστική μεθοδολογική στροφή στην επεξεργασία της έννοιας, καθώς αυτή δεν αφορά πλέον τις ταυτότητες μεμονωμένων κοινωνικών δρώντων, αλλά πρωτίστως μια ριζική τομή στο πεδίο της αναπαράστασης συλλήβδην που συνδέεται με την ετερογένεια των κοινωνικών αιτημάτων που συναρθρώνονται σε ανταγωνιστικά μπλοκ.

³²¹ «[...] δεν είναι, άραγε, η ίδια η πρωταρχική χειρονομία της μετουσίωσης “ολοκληρωτική”, στον βαθμό που συνιστάται στην αναγωγή ενός αντικείμενου στη θέση του Πράγματος; Στη μετουσίωση, κάτι —ένα αντικείμενο που αποτελεί μέρος της καθημερινής μας πραγματικότητας— ανάγεται στο απροϋπόθετο αντικείμενο που το υποκείμενο θέτει πάνω απ' την ίδια του τη ζωή. Και δεν είναι αυτό το

Ωστόσο, πέρα από τη σαφή διάσταση απόψεων περί πολιτικής και ψυχανάλυσης ανάμεσα στη θεωρία του Laclau και την ανάγνωση του Žižek, οι επισημάνσεις του δεύτερου θίγουν μια σημαντική, κατά τη γνώμη μου, σκοτεινή πτυχή της θεωρίας της ηγεμονίας η οποία γίνεται σαφέστερη στην περίπτωση του λαϊκισμού και αφορά στην κατηγορία περί φορμαλισμού.³²² Ειδικότερα, η κριτική αυτή αφορά στη μετάβαση από την τυπική λογική του ανταγωνισμού, από το οριακά κενό σημαίνον, στη συγκεκριμένη ιστορική κατασκευή του αντιπάλου.³²³ Έχοντας εξορισμού αποκλείσει την πρόσβαση σε κάποιο προνομιακό ή υπερβατικό περιεχόμενο, ο Laclau καθιστά σαφές ότι η οντολογική συγκρότηση της ταυτότητας του λαϊκού υποκειμένου και του αντιπάλου δέους, θα αποτελεί το διακύβευμα της ενδεχομενικής πλήρωσής της από διαφορετικά οντικά περιεχόμενα, ενώ υπό περιστάσεις «αυτή τη λειτουργία μπορεί να επιτελέσουν και σημαίνοντα ενός πλήρως αντιδιαμετρικού πολιτικού φορτίου».³²⁴

Υπ' αυτήν την έννοια, η διάκριση ανάμεσα σε φόρμα και περιεχόμενο δεν έχει για τον Laclau κάποια εφαρμογή στη θεωρία του, καθώς η «φόρμα» οργανώνεται γύρω από ορισμένα μόνο πιθανά περιεχόμενα, σε αντιδιαστολή με το «κενό σημαίνον» που επιδέχεται τα πιο ετερόκλητα σημαινόμενα.³²⁵ Κατά τούτο, διευκρινίζει ότι η έννοια του «κενού σημαίνοντος» αναφέρεται σε μια διαδικασία συμβολικής ενοποίησης και

βραχυκύκλωμα ανάμεσα σε ένα προσδιορισμένο αντικείμενο και το Πράγμα η ελάχιστη συνθήκη του “οντολογικού ολοκληρωτισμού”;». Βλ. Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five interventions in the (Mis)Use of a Notion*, Verso, Λονδίνο: 2001, σ. 158. Το βραχυκύκλωμα αυτό περιγράφεται γλαφυρά παρακάτω στη αυτοκτονία της Αντιγόνης: «Αυτή είναι η πράξη του Lacan στην οποία η άβυσσος της απόλυτης ελευθερίας, αυτονομίας και ευθύνης συμπίπτει με μια απροϋπόθετη αναγκαιότητα [...]». Βλ. Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism? Five interventions in the (Mis)Use of a Notion*, σ. 162.

³²² Για τη διαφορά στην ερμηνεία του objet petit a ανάμεσα σε Laclau και Žižek, βλ. E. Laclau, *OPR*, σ. 234-235.

³²³ Η κριτική του Σταυρακάκη εύστοχα επισημαίνει: «αν ο λαϊκισμός γίνεται συνώνυμος της πολιτικής, και αν οποιοδήποτε σημαίνον -και όχι μόνον ο “λαός”- είναι δυνατόν να λειτουργεί ως κομβικό σημείο ενός λαϊκιστικού λόγου, πώς μπορούμε εννοιολογικά να διακρίνουμε έναν λόγο που αρθρώνεται στη βάση της λογικής της ισοδυναμίας και συναρθρώνεται γύρω από τον “λαό” [...] από οποιονδήποτε άλλον λόγο που θεμελιώνεται πάλι στον άξονα της ισοδυναμίας, αλλά χωρίς να εγκαλεί τον “λαό” ως τέτοιο;» Βλ. Y. Stavrakakis, «Antinomies of Formalism: Laclau's Theory of Populism and the Lessons from Religious Populism in Greece», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 9 τχ. 3, Routledge, 2004, σ. 263. —Στα ελληνικά: «Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, 2004, σ. 165-166.

³²⁴ E. Laclau, *OPR*, σ. 87.

³²⁵ E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», σ. 64. Αλλού ο Laclau αποδέχεται, ρητά, ένα ριζικά φορμαλισμό, μέσω της «μετάθεσης της εννοιολόγησης από τα περιεχόμενα στη μορφή», υπερασπιζόμενος τη θεωρητική επεξεργασία του λαϊκισμού. E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», σ. 44.

αναπαράστασης στο πεδίο του λόγου της αλυσίδας ισοδυναμίας και όχι κυριολεκτικής σήμανσής της.³²⁶ Παραπέμποντας ρητά στην επεξεργασία του λακανικού σημείου στήριξης [point de capiton] από τον Žižek στο *The Sublime Object of Ideology*, ο Laclau υποστηρίζει ότι το κενό σημαίνον, κατ' αναλογία, δεν εκφράζει μια συμπίκνωση προϋπάρχοντος νοήματος αλλά αναπαριστά την ενότητα της αλυσίδας, συμβολίζοντας, έτσι ένα κενό εντός του πεδίου της σήμανσης, ή, αλλιώς, την αδύνατη πληρότητα της κοινωνίας.³²⁷

Υπ' αυτήν την έννοια, ωστόσο, η συνεκδοχική αντιπροσώπευση της αλυσίδας ισοδυναμίας από το κενό σημαίνον παραπέμπει ανοικτά σε μια μετάθεση νοήματος, δίχως κάποιο αναγκαίο θεμέλιο.³²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, εύστοχα επισημαίνεται από την Urbinati ότι η «ολιστική» λογική του λαϊκισμού «δεν εγγυάται την εμβάθυνση της πολιτικής αυτονομίας [του λαού ή των πολιτών] και ότι δε θα δημιουργήσει αντ' αυτής μια πιο συγκεντρωτική εξουσία, δυνητικά αυταρχική και μη ανεκτική στους θεσμικούς ελέγχους και τις απόψεις που διαφωνούν».³²⁹ Με άλλα λόγια, εάν αυτό που συμβολίζεται δεν εννοείται τουλάχιστον εν μέρει στην κυριολεξία του, τότε αναφερόμαστε σε μια πολιτική χειρονομία πολύ κοντά στη χειραγώγηση της αλήθειας από την εξουσία, ιδιαίτερα όταν αυτή οδηγεί σε μια άλλη τάξη πραγμάτων, δίχως καμία ουσιώδη οντική σχέση. Η συσκότιση αυτής της μετάβασης, η απόκρυψη που επιτυγχάνει εκείνο που αποκαλέσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο «η θεμελιωτική διάσταση» του ηγεμονικού, –ή ορθότερα λαϊκιστικού– εγχειρήματος απεικονίζεται στα ιστορικής φύσης παραδείγματα του Laclau ως μια αζεδιάλυτη κίνηση, που δεν αναδεικνύει εάν και σε ποιον βαθμό τα ορισμένα οντικά περιεχόμενα καθορίζουν με τη σειρά τους κατά τρόπο σημαντικό τη συγκρότηση του πολιτικού ορίζοντα.³³⁰ Η

---

³²⁶ E. Laclau, *OPR*, σ. 103-104.

³²⁷ *Ο.π.*, σ. 105.

³²⁸ Πρβλ. χαρακτηριστικά: «Δεν είναι απαραίτητο ο όρος [του κενού σημαίνοντος] να μην έχει σαφές νόημα, όσο να υπάρχει ένα κενό ανάμεσα στο απτό [concrete] περιεχόμενό του και το σύνολο των ισοδύναμων νοημάτων που σχετίζονται με αυτόν». E. Laclau, «Structure, History and the Political», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 209.

³²⁹ Nadia Urbinati, «Antiestablishment and the Substitution of the Whole with One of its Parts», στο Carlos de la Torre (επιμ.), *Routledge Handbook of Global Populism*, Routledge, Λονδίνο & Ν.Υόρκη: 2019, σ. 84. Βλ. επίσης, B. Ardit, *Politics on the Edges of Liberalism*, σ. 64.

³³⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 226. Ανάλογη κριτική έχουν διατυπώσει και οι Ardit και Lundberg για τη χρήση των ιστορικών παραδειγμάτων από τον Laclau. Βλ. B. Ardit «Populism is Hegemony is Politics», σ. 494-Christian Lundberg, «On Being Bound to Equivalential Chains», σ. 314. Όπως αναλύεται στο επόμενο μέρος, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η «αμέλεια» αυτή στοχεύει στη μέγιστη ερμηνευτική προοπτική του σχήματος, καθώς σε περιστάσεις οργανικής κρίσης η περιορισμένη συμβολή του οντικού περιεχομένου συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για την αντιπροσώπευση και τη μετάβαση σε μια νέα τάξη *qua* τάξη.

έλλειψη θεωρητικής εμβάθυνσης στην αμοιβαία επιμόλυνση, πέρα από την αναγνώριση κάποιου σκληρού οντικού πυρήνα του αιτήματος ως ορίου στην εκτασιακότητα της αλυσίδας, ενθαρρύνει εν πολλοίς και την κριτική του Žižek περί «πραγμοποίησης» [reification] στη θεωρία του λαϊκισμού.³³¹

Με τον όρο «πραγμοποίηση» ο Žižek αναφέρεται στην ενσάρκωση της καθολικότητας από ένα ορισμένο μερικό περιεχόμενο ως μια ιδεολογική επένδυση που στην ουσία αντιστρέφει τους ρόλους: μετατρέπει τους ανθρώπινους ρόλους και σχέσεις σε πράγματα και επιφυλάσσει ψευδή συνείδηση για το υποκείμενο.³³² Η υπόθεση αυτή ρητά στηρίζεται στην παραδοχή, από πλευράς του ίδιου, μιας εμμενούς ταυτότητας για τους κοινωνικούς δρώντες κι ενός εμμενούς ανταγωνισμού, της ταξικής πάλης.³³³ Από αυτήν τη σκοπιά, τα σύμβολα του αντιπάλου, δηλαδή, τα κομβικά σημεία της διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου ερμηνεύονται από τον Žižek ως διαστρέβλωση της αληθινής ουσίας ή ως αποκυήματα αυθαίρετης επινόησης από την εξουσία, κατ' αναλογία με την καρικατούρα του Εβραίου στη φασιστική προπαγάνδα που θεωρείται υπεύθυνη για όλα τα δεινά.³³⁴

Πέρα από την εμφανή, ριζική θεωρητική διαφωνία των δύο προσεγγίσεων, η κριτική του Žižek υποδεικνύει εμμέσως μια πραγματική αδυναμία στη θεωρία του Laclau: μοιάζει πράγματι δυσδιάκριτο πώς συμβάλλει το οντικό περιεχόμενο στην ενσάρκωση της πληρότητας της κοινωνίας και πώς διαφέρει η συγκρότηση του λαϊκού υποκειμένου, στην περίπτωση του λαϊκισμού. Ως αποτέλεσμα, ο Žižek καταλήγει να αναδεικνύει τον λαϊκισμό σε παραδειγματική περίπτωση ολοκληρωτικής ιδεολογικής συρραφής. Κατά τη γνώμη μου, η αδυναμία αυτή στο επιχείρημα του Laclau συνδέεται με μια βαθύτερη προβληματική στο θεωρητικό οικοδόμημα του που συστηματικά υποτονίζει τον ρόλο του οντικού περιεχομένου στη συγκρότηση του πολιτικού ορίζοντα της αναπαράστασης τόσο για την κοινωνία όσο και για την απόφαση από το υποκείμενο. Στην προβληματική αυτή που συνδέει την οντολογική λειτουργία με το οντικό περιεχόμενο μέσω της *αναγκαίας ενδεχομενικότητας*, θα επανέλθω στο δεύτερο μέρος του παρόντος.

³³¹ S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 557.

³³² E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 650-651.

³³³ S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 557.

³³⁴ Για μια σχετική ανάγνωση της κλοπής της απόλαυσης [theft of enjoyment] στον ξενοφοβικό λόγο, βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 234-236.

Εφόσον, ωστόσο, δε δεχόμαστε *αβασάνιστα* τις θέσεις του Žižek περί ενός ανταγωνισμού ανάμεσα σε αυθαίρετα θετικά προσδιορισμένες παρουσίες ή περί ενός εμμενούς ανταγωνισμού, σε αυτό το σημείο, θεωρώ ότι αξίζει να εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο με ποιον τρόπο οι θεωρητικές και μεθοδολογικές εκλεπτύνσεις και ιδιαίτερα η εισαγωγή της έννοιας της «ετερογένειας» στο *On Populist Reason* μεταβάλλουν το πεδίο για την έννοια του ανταγωνισμού.

Ανταγωνισμός και ετερογένεια

Κρίνοντας από την κριτική υποδοχή που η ακαδημαϊκή κοινότητα επεφύλαξε στην έννοια του ανταγωνισμού, αλλά και από την ίδια την αμφίσημη επεξεργασία της από την πένα των Laclau και Mouffe και εν συνεχεία από τον Laclau στο μεταγενέστερο έργο του, είναι σαφές ότι η λογική του ανταγωνισμού αποτελεί ένα φορτισμένο σημαίνον που εγείρει διαρκώς ερωτηματικά ως προς το περιεχόμενό του και ως προς την πιθανή σημασία του για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία και πράξη. Ενώ, ωστόσο δεν καταλαμβάνει ρητά πλέον τον ίδιο κεντρικό ρόλο που κατείχε στο *Hegemony and Socialist Strategy*, η οντολογική σημασία του συνεχίζει να αποτελεί αντικείμενο κριτικής από την ακαδημαϊκή κοινότητα, ακόμη και στο μεταγενέστερο έργο του Laclau, την περίοδο του *On Populist Reason* και έκτοτε. Το γεγονός αυτό, από μόνο του, υποδεικνύει ότι η λογική του ανταγωνισμού εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη θεωρία της ηγεμονίας, υπό την έννοια ότι είναι δύσκολο να απαλλαγεί κάνεις από αυτήν ολοκληρωτικά.

Στο μεταγενέστερο έργο του Laclau και ιδιαίτερα μετά τη συγγραφή του *On Populist Reason*, με όποιους όρους και αν διατυπώνεται η κριτική στην οντολογική σημασία του ανταγωνισμού, μπορεί να συνοψιστεί σε έναν απλό συλλογισμό: ο ανταγωνισμός δεν είναι οντολογικά πρωταρχικός, συνεπώς δεν είναι και οντολογικά σημαντικός. Στη βάση του συλλογισμού αυτού, λανθάνει μια υπόρρητη παραδοχή που συγχέει την (οντο)λογική πρωταρχικότητα με την (οντο)λογική λειτουργία και προκρίνει την (οντο)λογική πρωταρχικότητα ως πλέον σημαντική για το εγχείρημα της πολιτικής ανάλυσης και πράξης. Εμφορείται, δηλαδή, τρόπον τινά από την ίδια διάθεση εξιδανίκευσης του *ενδεχόμενου*, που διακρίνει ο Derrida στο έργο του Schmitt, μια αντίστροφη κλιμάκωση που θέτει την εξαίρεση ως αρχή εξήγησης του κανόνα, τον πόλεμο ως αρχή της πολιτικής, ή, στη δική μας περίπτωση, την έλλειψη (νοήματος) ως αρχή της σήμανσης *tout court*.³³⁵

---

³³⁵ Βλ. Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 124-129. Η αναλογία, σε αυτό το σημείο με το έργο του Schmitt, δεν είναι ασφαλώς τυχαία καθότι η έννοια του ανταγωνισμού νοούμενη ως διάκριση ανάμεσα σε φίλο και εχθρό, αποτελεί την *par excellence* πολιτική διαφορά, και διαδραματίζει κομβικό ρόλο και στο έργο του Schmitt, αν και υπάρχουν ασφαλώς σημαντικές διαφορές με την προσέγγιση του Laclau. Τηρουμένων των αναλογιών, η φορμαλιστική αντιπαράθεση φίλος-εχθρός στον Schmitt τείνει να γειώνεται στην πραγματιστική πλήρωση της σχέσης αυτής που γίνεται κατανοητή ως υπαρξιακή σύγκρουση ανάμεσα σε δοσμένες ταυτότητες που δεν αναστέλλονται ή μετασχηματίζονται μέσα από αυτή τη σχέση, με χαρακτηριστικότερη ίσως θεωρητική φιγούρα το παντοδύναμο και ελεύθερο υποκείμενο της απόφασης, τον κυρίαρχο. Ως εκ τούτου, η προσέγγιση του Schmitt δεν αναγνωρίζει την

Είτε ο πόλεμος λαμβάνει χώρα, είτε ο πόλεμος αποφασίζεται ή κηρύσσεται, είναι μια απλή εμπειρική εναλλακτική μπροστά σε μια ουσιώδη αναγκαιότητα: ο πόλεμος λαμβάνει χώρα· έχει ήδη ξεκινήσει πριν καν ξεκινήσει, αμέσως μόλις χαρακτηριστεί ως ενδεχόμενο (δηλαδή, ανακοινωθεί ως συμβάν που δεν αποκλείεται σε κάποιο ενδεχομενικό μέλλον).³³⁶

Κατ' αναλογία, εκείνοι που ασκούν κριτική στον ανταγωνισμό, παρατηρούν ότι δεν είναι οντολογικά πρωταρχικός, όπως η ετερογένεια [heterogeneity], και προκρίνουν τα όρια της τάξης νοήματος, ως αναγκαίας και επαρκούς συνθήκης εξήγησης του πολιτικού. Αφετηρία της ανάλυσης που ακολουθεί είναι η επιχειρηματολογία του Lasse Thomassen υπέρ της ετερογένειας και η προοδευτική «σχετικοποίηση» της έννοιας του ανταγωνισμού στο έργο του Laclau, όπως την κατονομάζει.³³⁷ Η έννοια της ετερογένειας εισάγεται από τον Laclau στο *On Populist Reason* για να εκφράσει εκείνο το πλεόνασμα που αντιστέκεται στην εγγραφή εν λόγω, εντός του ανταγωνιστικού πλαισίου με χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίπτωση του «lumpenproletariat» στην ανάλυση του Μαρξ.³³⁸ Παρότι το «lumpenproletariat» τυπικά δεν εντάσσεται στις θεωρητικές κατηγορίες της μαρξικής ανάλυσης, εμμένει με την παρουσία του σφραγίζοντας τα γραπτά του Μαρξ, ως πλεόνασμα, ως μη συμβολοποιήσιμο κατάλοιπο σε κάθε διάρθρωση στο πεδίο του λόγου. Από ψυχαναλυτική σκοπιά, το ετερογενές δεν εγγράφεται, όπως το Πραγματικό, «παραμένει διακριτό από τη διαδικασία της σήμανσης».³³⁹ Ο κύριος ισχυρισμός του Thomassen είναι ότι η έννοια της «ετερογένειας» αποτελεί καταλληλότερη αφετηρία ή προνομιακό «σημείο εισόδου» για την ανάλυση της ηγεμονικής υπόθεσης. Ως εκ τούτου, θέτει εκ των πραγμάτων στο περιθώριο την έννοια του ανταγωνισμού.

ενδεχομενικότητα του πολιτικού πράττειν στη συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Στον αντίποδα, ο ανταγωνισμός κατά Laclau, δεν έχει απαραίτητως χαρακτήρα υπαρξιακού ή κοινωνικού αποκλεισμού. Συνεπώς, υποδεικνύει όχι μόνο το ανεπίκριτο της απόφασης αλλά και προς μια πιο σύνθετη σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα στην ανταγωνιστική λογική της ισοδυναμίας και τη λογική της διαφοράς ή τάξης νοήματος. Από αυτή τη σκοπιά, η λογική της έλλειψης δεν επιτελεί μεθοδολογικά τον ίδιο ρόλο στο θεωρητικό οικοδόμημα του Laclau, όπως η διάκριση ανάμεσα σε εχθρό και φίλο στο Schmitt, δηλαδή της παραδοχής ενός θεμελιακού κριτηρίου, υπό την έννοια ότι δεν αντιστοιχεί σε διακριτά αντίπαλα στρατόπεδα που δε μεταβάλλονται.

³³⁶ Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 86.

³³⁷ Lasse Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 289-309.

³³⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 144-146, σ. 150-152.

³³⁹ Κατά την ερμηνεία των Biglieri και Perelló, η ετερογένεια αποτελεί το τρίτο διακριτό, αναγνωρίσιμο ίχνος της επιρροής της έννοιας του Πραγματικού του Lacan στο έργο του Laclau, μαζί με τις έννοιες του ανταγωνισμού και της αποδιάρθρωσης. P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity», σ. 60-61. Βλ. ακόμη, P. Biglieri, «Populist Politics and Post-Marxist Theory», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 15, τχ. 3, 2016, σ. 327.

Μια σύντομη εισαγωγή στην κριτική του, κατά τη γνώμη μου, αναδεικνύει πως ο Thomassen παραβλέπει την εξέλιξη της έννοιας του «ανταγωνισμού» στη σκέψη του Laclau. Το κεντρικό ερώτημα που διατυπώνει είναι «εάν και κατά πόσο η ενδεχομενική ηγεμονική συνάρθρωση υπόκειται στον ανταγωνισμό ως αναγκαίο στόχο της ηγεμονίας» ή, αντιθέτως, εάν «ακόμη και στην περίπτωση, για παράδειγμα λαϊκιστικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου, είναι απαραίτητο να αποδοθεί προσοχή στην *οριακή κενότητα*, τη *σχετικοποίηση* του ανταγωνισμού και την ετερογένεια».³⁴⁰ Συνοπτικά, με τον όρο «σχετικοποίηση» του ανταγωνισμού ο Thomassen αναφέρεται στις λογικές συνέπειες που απορρέουν από την παραδοχή ότι η εγγραφή εν λόγω της αποδιάρθρωσης ως ανταγωνιστικής είναι μόνο μία από τις δυνατές αποκρίσεις απέναντί της.³⁴¹ Ως εκ τούτου, τίποτα δεν προεξοφλεί την ανταγωνιστική κλιμάκωση της, πόσο δε μάλλον την ηγεμονική διάρθρωσή της στο πεδίο του λόγου.

Όπως αναγνωρίζει ο Thomassen, τα ετερογενή στοιχεία ενός συστήματος, ανήκουν στο μη αναγώγιμο υπόλοιπο της συμβολικής τάξης, δε διαθέτουν, δηλαδή, πρόσβαση στο πεδίο της αναπαράστασης. Με άλλα λόγια, συμπεραίνει, ο ριζικός αποκλεισμός τους προκύπτει από τη συγκεκριμένη ηγεμονική τάξη που επικρατεί στο πεδίο του λόγου και ως αποκλεισμένες δυνατότητες αποκαλύπτουν τα όρια της τάξης αυτής.³⁴² Όπως επισημαίνει ο Laclau: «ενώ ο ανταγωνισμός προϋποθέτει ακόμη κάποιου είδους εγγραφή στο πεδίο του λόγου, το είδος της εξωτερικότητας στο οποίο αναφερόμαστε τώρα προϋποθέτει όχι μόνο μια εξωτερικότητα σε σχέση με κάτι εντός του χώρου αναπαράστασης, αλλά [μια εξωτερικότητα] σε σχέση με τον καθαυτό χώρο της αναπαράστασης».³⁴³ Ωστόσο, το γεγονός ότι τα ετερογενή στοιχεία έχουν ριζικά αποκλειστεί από προηγούμενα ηγεμονικά εγχειρήματα, συνεπάγεται ότι δεν μπορούν να εντοπίσουν επαρκείς συνθήκες δυνατότητας για την ανάδυση του πολιτικού πράττειν ή τουλάχιστον για την εμφάνιση μιας νέας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. Συνεπώς, θεωρώ, η ετερογένεια δεν αναφέρεται σε ιστορικά δυνατές επιλογές οι οποίες *εν τοις πράγμασι* καταπιέστηκαν από μια κυρίαρχη πράξη εξουσίας, αλλά σε λογικές

³⁴⁰ Ο.π., σ. 293, έμφαση δική μου.

³⁴¹ Όπως αναλύθηκε παραπάνω στην ανάλυση της σχέσης ανταγωνισμού και αποδιάρθρωσης, ο Laclau επισημαίνει μετά την έκδοση του *EE* ότι η ανάδυση μιας ανταγωνιστικής σχέσης προϋποθέτει ήδη τη συνύπαρξη των ανταγωνιστών εντός ενός κοινού συμβολικού πεδίου, ενός ενιαίου χώρου αναπαράστασης που *ex hypothesi* συνεπάγεται την καταπίεση και τον αποκλεισμό άλλων εναλλακτικών δυνατοτήτων συνάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. E. Laclau, «Ernesto Laclau: Η θεωρητική του εξέλιξη», συνέντευξη: Γ. Σταυρακάκη, Δ. Ζεγγίνη, σ. 287, στο E. Laclau, *EE*, σ. 283-293.

³⁴² L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 302.

³⁴³ E. Laclau, *OPR*, σ. 140.

δυνατότητες οι οποίες αδυνατούν να εντοπίσουν τις απαραίτητες για την ιστορική τους άρθρωση συνθήκες δυνατότητας, μέσα από την εμπειρία του ανταγωνισμού.³⁴⁴

Έτσι, εάν η θεωρία της ηγεμονίας θέτει υπό εξέταση την ενδεχομενική συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας μέσα από την ανάλυση της αναπαράστασής της στο πεδίο του λόγου, έπεται ότι η κριτική του Thomassen εξαρχής συγγέει την οντολογική προτεραιότητα ενός κοινωνικού φαινομένου με την αναλυτική ή ευρετική σημασία του. Με άλλα λόγια, η αναφορά στο ετερογενές υπόλοιπο μπορεί να προσφέρει σημαντικά στην ανάλυση της ηγεμονίας, μόνο στον βαθμό που το τελευταίο δύναται να διεκδικήσει την πρόσβασή του απευθείας στη συμβολική τάξη, μια δυνατότητα που στο σχήμα του Laclau αποκλείεται εξ ορισμού. Μολαταύτα, η θέση του Thomassen παρουσιάζει ενδιαφέρον στο πλαίσιο του επιχειρήματός μου για τη διασάφηση της έννοιας του «ανταγωνισμού».

Η επιχειρηματολογία του Thomassen, που προκρίνει την ετερογένεια ως ερμηνευτικό κλειδί για την ανάλυση της ηγεμονίας, στηρίζεται πρωτίστως στην κατάδειξη της «σχετικοποίησης» του ανταγωνισμού. Μπορεί λοιπόν να διαιρεθεί σε δύο συνδεδεμένους ισχυρισμούς: α) ότι η έννοια του ανταγωνισμού «σχετικοποιείται» και β) ότι ως αποτέλεσμα αυτής της σχετικοποίησης υποβαθμίζεται η οντολογική λειτουργία και, κατ' επέκταση, η σημασία του ανταγωνισμού για την ηγεμονική υπόθεση. Αρκεί, λοιπόν, να αξιολογήσουμε τον πρώτο ισχυρισμό που λειτουργεί ως προκείμενη στο επίχειρμα του Thomassen, ώστε να μπορούμε να εξετάσουμε κατά πόσο ευσταθεί ο δεύτερος ισχυρισμός. Ωστόσο, για να το πετύχουμε αυτό είναι απαραίτητο να ακολουθήσουμε βήμα-βήμα τη συλλογιστική του.

α) Ο Thomassen ορθά διαγιγνώσκει ότι η έννοια του ανταγωνισμού υποβάλλεται σε μια «σχετικοποίηση», εν πολλοίς από τον ίδιο τον Laclau που επεξεργάζεται στο ύστερο έργο του πιο διεξοδικά τις οντολογικές προεκτάσεις της θεωρητικής εκλέπτυνσης του σχήματος της ηγεμονίας. Από «πρωταρχική εμπειρία του Πραγματικού» και αυθεντικό «όριο της αντικειμενικότητας», ο ανταγωνισμός πράγματι μοιάζει να περιθωριοποιείται με την περαιτέρω επεξεργασία της έννοιας της αποδιάρθρωσης και να μην αποτελεί πλέον την *άκρη του μίτου* για την ανάλυση της

---

³⁴⁴ Βλ. χαρακτηριστικά την επισήμανση του Laclau ότι οι λογικές δυνατότητες δεν πρέπει να συγχέονται με τις καταπιεσμένες δυνατότητες στο πεδίο της απόφασης, τις «ατελείς δυνατότητες, δηλαδή εκείνες των οποίων η πραγματοποίηση επιχειρήθηκε κάποτε αλλά χωρίς επιτυχία». E. Laclau, *EE*, σ. 94-95.

ηγεμονικής υπόθεσης. Την εικόνα αυτή φαίνεται να ενισχύουν δύο πρόσθετες μεθοδολογικές εκλεπτύνσεις, κατά τον Thomassen. Από τη μία πλευρά, ο *οριακά* κενός χαρακτήρας του κεντρικού σημαίνοντος και, από την άλλη, η αμοιβαία *επιμόλυνση* ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά αμφότερες θέτουν όρια στη ριζική αρνητικότητα του ανταγωνισμού.

Η πρώτη μεθοδολογική εκλέπτυνση σημειώνεται στο *Emancipation(s)*, όπου ο Laclau αναγνωρίζει ότι το κεντρικό σημαίνον που αναπαριστά την καθολικότητα δεν εκκενώνεται ποτέ ολοκληρωτικά από το ιδιαίτερο περιεχόμενό του, αλλά διατηρεί ένα κατάλοιπο μερικότητας [remainder of particularity].³⁴⁵ Ως *οριακά* κενό σημαίνον [tendentally empty signifier], ο κρίκος που καλείται να αντιπροσωπεύσει ολόκληρη την αλυσίδα ισοδυναμίας παραμένει πάντοτε ένας ορισμένος κρίκος ανάμεσα σε άλλους, χαρακτηρίζεται πάντοτε από κάποιο διαφορικό κατάλοιπο [differential remainder].³⁴⁶ Όπως υπογραμμίζει ο Thomassen, το κενό σημαίνον εμφανίζεται να διαθέτει, έτσι, μια «ανεξάλειπτη υλικότητα», που καθορίζει το εύρος των δυνατοτήτων αντιπροσώπευσης. Το ίδιο ισχύει και για τα άλλα αιτήματα που συναρθρώνονται ως ισοδύναμα στην αλυσίδα.³⁴⁷ Σύμφωνα με τον ίδιο, η αδυναμία πλήρους εκκένωσής του οδηγεί αναπόδραστα στο συμπέρασμα ότι το κεντρικό σημαίνον αδυνατεί να αντιπροσωπεύσει ολοκληρωτικά την αλυσίδα, ενώ το ιδιαίτερο περιεχόμενο των υπόλοιπων κρίκων ομοίως δε ανατρέπεται ποτέ πλήρως, γεγονός που μπορεί να οδηγεί διαρκώς σε νέες πράξεις συνάρθρωσης. Η μερική χαλάρωση της διαφορικής διάταξης και συνεπώς των ταυτοτήτων των κοινωνικών στοιχείων συνοδεύεται από την εμφάνιση μετέωρων σημαίνοντων [floating signifiers], που λόγω του πολιτικού φορτίου και της επικαθορισμένης ταυτότητάς τους μπορούν παράλληλα να συναρθρώνονται σε ανταγωνιστικές αλυσίδες ισοδυναμίας, αποκτώντας διαφορετικό περιεχόμενο σε διαφορετικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου.³⁴⁸

³⁴⁵ E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 64.

³⁴⁶ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 294-295. Όπως ορθά επισημαίνει ο Thomassen η επεξεργασία του κενού σημαίνοντος στο «Subject of Politics, Politics of the Subject» (1995), μοιάζει να αναπαριστά ήδη μια απομάκρυνση από την προγενέστερη θεωρητική σύλληψη του «κενού σημαίνοντος» στο «Why do Empty Signifiers Matter to Politics» (1994), που παραδόξως εκδίδεται στην ίδια συλλογή κειμένων, στο *EM*, σ. 36-46.

³⁴⁷ Ωστόσο, κατά τον Laclau, αυτό το υπόλοιπο διαφορικότητας μετασχηματίζεται εκ νέου από την αμοιβαία επιμόλυνση διαφορικής και ισοδυναμικής λογικής, ώστε δεν εγγυάται το συμπέρασμα του Thomassen. E. Laclau, *OPR*, σ. 120-122.

³⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 131. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Populism: What's in a Name?», σ. 43, όπου ο Laclau εξηγεί ότι η διάκριση κενών και μετέωρων σημαίνοντων είναι κατά βάση αναλυτική. Η ανάδυση των κενών σημαίνοντων συνδέεται με την πλήρη ισοδυναμική διχοτόμηση του κοινωνικού και καθώς δεν υφίσταται

Ως εκ τούτου, ο Thomassen συμπεραίνει ότι «δεν υπάρχει αγνή (επιτελεστική) καταγωγή της κατονομασίας».³⁴⁹ Η αντιπροσώπευση της αλυσίδας από το κεντρικό σημαίνον θα έχει χαρακτηριστικά τόσο επιτελεστικής [performative] όσο και δηλωτικής [constative] εκφοράς. Θα αποτελεί συνάμα «αναφορά» [citation] ενός προϋπάρχοντος αντικειμένου που ανάγεται σε αντικείμενο ταύτισης και «κατονομασία» [naming] του στο πεδίο του λόγου, καθότι την ίδια στιγμή το σημαίνον αυτό θα ανάγεται σε κριτήριο συνάρθρωσης και αναδιοργάνωσης των κοινωνικών ταυτοτήτων.³⁵⁰ Άλλωστε, όπως τονίζει, η ανάδειξη του κεντρικού σημαίνοντος δεν είναι μια αυθαίρετη διαδικασία, αλλά προκύπτει εντός ενός μερικώς ιζηματοποιημένου κοινωνικού πεδίου που διαπερνάται από σχέσεις εξουσίας. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται ότι το κεντρικό σημαίνον δεν πρέπει απλώς να είναι διαθέσιμο αλλά και να αναδειχθεί έναντι άλλων σε ένα πεδίο διαμορφωμένο από προηγούμενες ηγεμονικές συναρθρώσεις.³⁵¹ Όλα τα παραπάνω συνηγορούν, σύμφωνα με τον ίδιο, ότι το εύρος της δυνατότητας αντιπροσώπευσης ή, κατ' αντιδιαστολή, ο ριζικός αποκλεισμός κάποιων κοινωνικών αιτημάτων συνδέεται άμεσα με το φαντασιακό ορίζοντα της ορισμένης συμβολικής τάξης που καθορίζεται από το διαφορικό υπόλοιπο [differential remainder] της ανταγωνιστικής ανάπτυξης της αλυσίδας ισοδυναμίας.³⁵²

Εάν το κενό σημαίνον *τείνει μόνο* να είναι κενό, και εάν η ισοδυναμία δεν μπορεί να ανατρέψει πλήρως τις σχέσεις διαφοράς, τότε το μέτωπο ενώπιον του ανταγωνιστικού έξωθι δε θα είναι ένα σαφές και σταθερό σύνορο [...]. Ο ανταγωνισμός υφίσταται μόνο ως εφέ στο πεδίο του λόγου και μόνο ως η μία άκρη του φάσματος που ποτέ δεν προσεγγίζεται. Αν μη τι άλλο, υπάρχουν μόνο οριακοί ανταγωνισμοί, δηλαδή, μέτωπα και ταυτότητες που συγκροτούνται λιγότερο ή περισσότερο ανταγωνιστικά.³⁵³

ιστορικά κοινωνία στην οποία τα εσωτερικά σύνορα στο πεδίο του λόγου να είναι πλήρως σταθερά και αδιαπέραστα, οι δύο κατηγορίες σε μεγάλο βαθμό επικαλύπτονται.

³⁴⁹ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 294.

³⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 295. Ωστόσο, η χρήση του όρου «citation» παραπέμπει και στην αποδομητική της ανάγνωση που επισημαίνει ότι κάθε αναφορά μακριά από το αυθεντικό της συγκεκριμένο μεταβάλλει το περιεχόμενό της, μια επισήμανση σημαντική για την κατανόηση της αντιπροσώπευσης. βλ Benjamin Arditi, «The People as Re-presentation and as Event», στο Carlos de la Torre, (επιμ.), *The Promise and Perils of Populism*, Kentucky University Press, Lexington: 2015, σ. 95.

³⁵¹ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 295.

³⁵² *Ο.π.*, σ. 302.

³⁵³ *Ο.π.*, σ. 296.

Καθώς το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στις ανταγωνιστικές δυνάμεις δε θεωρείται πλέον σταθερό ή ακλόνητο αλλά μετατοπίζεται, ο ανταγωνισμός δεν μπορεί να νοηθεί ως ο κατ' εξοχήν ορίζοντας της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός είναι σχετικός και η λογική του ανατρέπεται από τη λογική της διαφοράς. Ακολούθως, ο Thomassen υπογραμμίζει τη δεύτερη μεθοδολογική εκλέπτυνση: την παραδοχή ότι η ηγεμονία περιλαμβάνει την αμοιβαία επιμόλυνση ανάμεσα στον συνταγματικό και στον παρατακτικό άξονα, ανάμεσα στη διαφορά και την ισοδυναμία. Με άλλα λόγια, εάν μετωνυμικές κινήσεις συντελούνται κατ' ανάγκην ταυτόχρονα με τη μεταφορική λειτουργία της αλυσίδας ισοδυναμίας, τότε η λειτουργία του ανταγωνισμού δεν μπορεί να διεκδικεί την αποκλειστικότητα στην ηγεμονική υπόθεση. Σε αντιδιαστολή με το φαινομενικά «κεντρικό» επιχείρημα στο *Hegemony and Socialist Strategy* ότι η κοινωνία ως ολότητα συγκροτείται ανταγωνιστικά προς ό,τι αποκλείει, η ηγεμονική προοπτική κατά τον Thomassen δεν στηρίζεται πλέον καθ' ολοκληρίαν στην επέκταση της αλυσίδας ισοδυναμίας ανάμεσα στα στοιχεία ενός συστήματος και στην κατασκευή ενός διαχωριστικού μετώπου, περιχαρακώνοντας την ταυτότητά του. Συνεπώς, και από μια ευρύτερη οντολογική σκοπιά, η έννοια του ανταγωνισμού περιορίζεται αισθητά.

Κατά τη γνώμη μου, η επιχειρηματολογία του Thomassen παρερμηνεύει, ότι στο *Hegemony and Socialist Strategy* η φαινομενικά «κεντρική» εικόνα της κοινωνίας ως ολότητας που συγκροτείται κατά τρόπο ανταγωνιστικό, δεν αντανάκλα μια μορφή συγκρότησής της, αλλά την αναγκαία συνθήκη δυνατότητας της συγκρότησης αυτής και συνάμα τον καθαυτό ορίζοντα του ηγεμονικού πράττειν που εξ ορισμού τίθεται ως ανοικτός: ούτε καθιλώνεται a priori σε κάποιο ορισμένο σημαίνον, ούτε η πλήρωσή του κατορθώνει ποτέ να μεταφραστεί στην πλήρη συγκρότηση μιας ορισμένης τάξης, κάτι που θα ισοδυναμούσε με τον ολοκληρωτισμό.³⁵⁴ Ο ανταγωνισμός, συνεπώς, δεν τίθεται ως αυτοσκοπός ή τελικός στόχος στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Παρ' όλα αυτά, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε περαιτέρω την επιχειρηματολογία του. Μάλιστα, για να αποδείξει πόσο περιορισμένη είναι η σημασία του ανταγωνισμού στο ηγεμονικό εγχείρημα, επικαλείται το παράδειγμα της επιδραστικότητας της «σκιάς» του J. D. Perón στην πολιτική ζωή της Αργεντινής, όπως αναλύεται από τους S. Barros και G. Castagnola.

---

³⁵⁴ Βλ. σχετική ανάλυση παραπάνω στο κεφάλαιο «Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού».

Στην ανάλυσή τους, οι Barros και Castagnola, ισχυρίζονται ότι οι κεντρικές κατηγορίες της λαϊκιστικής διχοτόμησης της κοινωνίας σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα υπέρ και κατά του Περόν εγκλώβισαν το πολιτικό φαντασιακό στην Αργεντινή για δεκαετίες μετά την πτώση του από την εξουσία το 1955, οδηγώντας σε μακρόχρονη πολιτική αστάθεια.³⁵⁵ Ο Thomassen επισημαίνει ότι η σύνδεση της πολιτικής αστάθειας με την ανταγωνιστική διχοτόμηση της κοινωνίας την οποία αναγνωρίζουν ως κεντρική οι συγγραφείς, παραβλέπει το γεγονός ότι υπό μία έννοια παρέμειναν σταθερές οι κεντρικές πολιτικές κατηγορίες, «οι όροι των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων, και υπήρχε ένα κοινό φαντασιακό που μοιραζόταν όλος ο πολιτικός κόσμος, συμπεριλαμβανομένων των ανταγωνιστικών δυνάμεων».³⁵⁶ Με άλλα λόγια, αντιλέγει ότι στην πραγματικότητα ο ανταγωνισμός συνδέθηκε με κάποιου είδους πολιτική σταθερότητα στο επίπεδο του πολιτικού φαντασιακού.

Έτσι, ο ίδιος επικροτεί όταν οι Barros και Castagnola αναγνωρίζουν ως προϋποθέσεις για μια σταθερή ηγεμονική πολιτική, «την παρουσία ενός πλουραλισμού ανταγωνιστικών δυνάμεων και την αστάθεια των συνόρων που τις διαχωρίζουν», που αμφότερες τοποθετούνται στον αντίποδα της σταθερής ανταγωνιστικής διχοτόμησης της κοινωνίας σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα.³⁵⁷ Εφόσον η λογική του ανταγωνισμού συνίσταται στην απλοποίηση του κοινωνικού χώρου, τη διχοτόμησή του σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα, κατά τον Thomassen, έπεται ότι ο αγνός, *οριακός*, ανταγωνισμός είναι αμοιβαία ασυνεπής με την αστάθεια ορίων και ταυτοτήτων. Ως εκ τούτου, καταλήγει: «οι συνθήκες δυνατότητας (και αδυνατότητας) της ηγεμονίας είναι η αποδιάρθρωση και η ετερογένεια, και όχι ο ανταγωνισμός καθώς η ηγεμονική υπόθεση είναι συνυφασμένη με τη σχετικοποίησή του».³⁵⁸

Για να αναλύσουμε, ωστόσο, πώς καταλήγει σε αυτό το συμπέρασμα ο Thomassen κι αν πράγματι ο ισχυρισμός αυτός έχει βάση, πρέπει αρχικά να εξετάσουμε μια σειρά από παρερμηνείες. Καταρχάς, συγχέει μεθοδολογικά δύο διακριτές λογικές: την *ισοδυναμική διαίρεση της κοινωνίας*, από τη μία πλευρά, με τις σύνθετες τροπολογικές κινήσεις στην αλυσίδα ισοδυναμίας ή αλλιώς την *ηγεμονική συνάρθρωσή*

³⁵⁵ Sebastián. Barros, Gustavo Castagnola, «The Political Frontiers of the Social: Argentine Politics after Peronist Populism (1955-1973)», στο D. Howarth κ.ά. (επιμ), *Discourse Theory and Political Analysis*, σ. 30.

³⁵⁶ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 299.

³⁵⁷ Ό.π. Βλ. επίσης, S. Barros, G. Castagnola, «The Political Frontiers of the Social», σ. 31.

³⁵⁸ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 300.

της, από την άλλη. Έτσι, η πρώτη περιγράφει μια αποδιοργάνωση των κοινωνικών ταυτοτήτων που εκδηλώνεται ως η παρουσία ενός πλουραλισμού ανταγωνιστικών δυνάμεων στο κοινωνικό πεδίο. Οι δυνάμεις αυτές ενδέχεται να διχотоμούν το κοινωνικό, όπως στην πολιτική κατάσταση που περιγράφουν οι Barros και Castagnola. Σε αυτήν την περίπτωση όμως, απουσιάζει η στιγμή της μετάδοσης μιας νέας τάξης στο πεδίο του λόγου μέσω της αλυσίδας ισοδυναμίας και η αντιπροσώπευσή της, την οποία επισημαίνουν και οι συγγραφείς.³⁵⁹ Με άλλα λόγια, η ηγεμονία δεν είναι πλήρης ή επιτυχημένη. Κατά τούτο, ο Laclau τονίζει ότι «[...] η αλυσίδα ισοδυναμίας κατ' ανάγκην επιτελεί ένα διπλό ρόλο: καθιστά την ανάδυση της μερικότητας των αιτημάτων δυνατή αλλά, την ίδια στιγμή, τα υποτάσσει στην ίδια ως αναγκαία επιφάνεια εγγραφής.»³⁶⁰ Η ουσιώδης διαφορά στη δεύτερη περίπτωση έγκειται στο γεγονός ότι η αλυσίδα ισοδυναμίας είναι σε θέση να λειτουργήσει ως συνθήκη δυνατότητας μιας σταθερής πολιτικής ηγεμονίας.³⁶¹

Είναι χαρακτηριστική, λοιπόν, η παρερμηνεία της θέσης των Barros και Castagnola, που επισημαίνουν το αυτονόητο: ότι η παρουσία ενός πλουραλισμού ανταγωνιστικών δυνάμεων στο κοινωνικό πεδίο με ασταθείς ταυτότητες αποτελεί αναγκαία, πλην όμως όχι επαρκή, συνθήκη δυνατότητας για μια ενδεχόμενη νέα και σταθερή ηγεμονική συνάρθρωσή του. Ο Thomassen ορθά, κατά τη γνώμη μου, διαγιγνώσκει ότι η «η ηγεμονία είναι δυνατή μόνο στο μέτρο που τα όρια και οι ταυτότητες είναι εντέλει ασταθή».³⁶² Ωστόσο, το ηγεμονικό εγχείρημα δεν εξαντλείται σε αυτήν την αποσταθεροποιητική ή αποκαλυπτική διάσταση. Έτσι, η έννοια της ηγεμονίας, όπως τη συλλαμβάνει ο Thomassen, δεν ισοδυναμεί με την (ανα)κατάληψη στο πεδίο του νοήματος και την (πρόσκαιρη έστω) καθήλωση της ροής των διαφορών. Συνεπώς, ο ισχυρισμός του στην πραγματικότητα περισσότερο ανατρέπεται, παρά υποστηρίζεται από την αναφορά στους Barros και Castagnola.

---

³⁵⁹ S. Barros, G. Castagnola, «The Political Frontiers of the Social», σ. 34. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 55.

³⁶⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 122.

³⁶¹ Με όρους της διττής λειτουργίας της ηγεμονίας, κατά τον Marchart, η αποκαλυπτική διάσταση συμπληρώνεται από τη θεμελιωτική διάσταση της ηγεμονίας. Βλ. σχετική ανάλυση στο κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart».

³⁶² L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 300. Οι Laclau και Mouffe θέτουν εξ αρχής την αστάθεια της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στις ανταγωνιστικές δυνάμεις ως προϋπόθεση για την ηγεμονική προοπτική. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 136.

Ως εκ τούτου, ο Thomassen οδηγείται στο, θεωρώ, λανθασμένο συμπέρασμα ότι οι αποδιαρθρώσεις και η ετερογένεια του κοινωνικού αποτελούν όχι μόνο αναγκαίες αλλά και επαρκείς συνθήκες για την ηγεμονία, εφόσον συνδέονται με την αποσταθεροποίηση της ταυτότητας των κοινωνικών στοιχείων. Είναι σαφές ότι η ανάλυσή του αναφέρεται μόνο στη ριζική αρνητικότητα ενός ανταγωνισμού, που δρα *κατ' αποκλειστικότητα* αποσταθεροποιητικά. Αγνοεί, κατά αυτό τον τρόπο την παραγωγική σύμπλεξη της λογικής της ισοδυναμίας με τη λογική της διαφοράς, ως όχημα για τον μετασχηματισμό των ταυτοτήτων των κοινωνικών στοιχείων, μέσω μιας νέας συνάρθρωσης τους. Έτσι, δεν προξενεί εντύπωση όταν παρακάτω καταλήγει στο τετριμμένως αληθές συμπέρασμα ότι η ισοδυναμική διαίρεση της κοινωνίας παρεμποδίζει στην πραγματικότητα την ηγεμονία.³⁶³ Η επίκληση της ηγεμονίας, σε αυτό το σημείο, ωστόσο, αναφέρεται σαφώς στη διατήρηση της κυριαρχίας μιας σταθερής ηγεμονικής προοπτικής, που πράγματι προϋποθέτει τη σχετικοποίηση ή εξασθένιση των ανταγωνισμών υπέρ μιας διαφορικής τάξης στο πεδίο του νοήματος. Νοούμενη κατ' αυτόν τον τρόπο, πράγματι η πλήρης ισοδυναμική διαίρεση της κοινωνίας δεν εξυπηρετεί στην ανάδυση μιας νέας τάξης στο πεδίο του νοήματος, όπως στο παράδειγμα των Barros και Castagnola.

Το επιχείρημα του Thomassen, ωστόσο, έχει συνέχεια. Σύμφωνα με τον ίδιο, τόσο η μεθοδολογική εμβάθυνση στην εκδοχή των πολλαπλών ανταγωνισμών, όσο και η επεξεργασία των μετέωρων σημαινόντων, στο έργο του Laclau, φαίνεται να συνηγορούν στο ίδιο συμπέρασμα, δηλαδή, ότι ο ανταγωνισμός περιθωριοποιείται μεθοδολογικά. Η υπόθεση των πολλαπλών ανταγωνισμών οδηγεί στη σχετικοποίηση της διχοτόμησης της κοινωνίας σε αντίπαλα μέτωπα. Ακόμη, τα μετέωρα σημαίνοντα εμφανίζονται ως εγγράψιμα σε διαφορετικές και ετερόκλητες αλυσίδες ισοδυναμίας. Δεδομένων αυτών των παραδοχών, η έννοια του ανταγωνισμού μοιάζει πράγματι να χάνει την ευρύτητα της αρχικής της επεξεργασίας στο θεωρητικό οικοδόμημα των Laclau και Mouffe, ενώ εμφανίζεται να μην επιτελεί ουσιώδη οντολογική λειτουργία για την ηγεμονική υπόθεση.

Ωστόσο, μια τέτοια προσέγγιση υποβαθμίζει το γεγονός ότι η λογική του ανταγωνισμού είναι οντολογικά καταστατική για την επανεγγραφή των κοινωνικών στοιχείων σε μια νέα συνάρθρωση στο πεδίο του λόγου, όχι μόνο μέσω της

---

³⁶³ L. Thomassen, « Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 289–309.

συγκρότησης της αλυσίδας ισοδυναμίας αλλά και μέσω της αναπαράστασης της αλυσίδας αυτής, ως κάτι που υπερβαίνει το άθροισμα των μερών της και που σε κάποιον ανεπίκριτο *a priori* βαθμό αποτελεί προϊόν μιας επιτελεστικής πράξης κατονομασίας. Συνεπώς, η λογική της παρατακτικής σύνδεσης εξυπηρετεί όχι μόνο στην εκκένωση των ταυτοτήτων αλλά και στην ενδεχομενική εκ νέου πλήρωσή τους.³⁶⁴

Πίσω από την επιχειρηματολογία του Thomassen ελλοχεύει και πάλι η αμφισημία του όρου «ανταγωνισμός» στο έργο του Laclau, ώστε στην ερμηνεία των σχολιαστών του τότε να υποδηλώνει μια ορισμένη ιστορική σχέση ανταγωνισμού και τη συγκρότηση των εμπλεκόμενων ταυτοτήτων και τότε το όριο της σήμανσης, την καθαυτό αστάθεια των κοινωνικών ταυτοτήτων. Η αμφισημία, ωστόσο, αυτή δε μας επιτρέπει να συλλάβουμε στην έννοια του ανταγωνισμού την *πρωταρχική τροπικότητα*, μέσω της οποίας η εκάστοτε ιδιότυπη σχέση αναδύεται στο ιστορικό προσκήνιο, συνεπιφέροντας μια οιονεί νέα ηγεμονική τάξη πραγμάτων.

Κατά τη δική μου ερμηνεία, η ηγεμονική αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας είναι κατ' ουσία ανταγωνιστική, αλλά όχι μόνο υπό την έννοια ότι ο ανταγωνισμός μπορεί να εκφράζεται στην ιστορική σχέση αντιπαράθεσης όπως στην κριτική του Žižek ή ως όριο της σήμανσης, όπως στην προσέγγιση του Marchart. Είναι ακόμη ανταγωνιστική ως προς το συνολικό συμβολικό πλαίσιο αναπαράστασης, την κυρίαρχη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου προς την οποία διάκειται ανταγωνιστικά και την οποία διεκδικεί να αντικαταστήσει.³⁶⁵ Κατ' αναλογία, λοιπόν, με την κριτική του Žižek, ο Thomassen προκρίνει μια στατική ερμηνεία των ιστορικών ανταγωνισμών ως σχέσης ιδεολογικής αντιπαράθεσης, εις βάρος μιας ριζικότερης εννοιολόγησης.

Ακόμη, η ερμηνεία του ανταγωνισμού από τον Thomassen προϋποθέτει τη *διαρκή* συνύπαρξη των δύο πόλων του ανταγωνισμού εντός ενός κοινού *πλαισίου* αναπαράστασης, ώστε δεν αποτυπώνει τη ρήξη και α-συνέχεια του πλαισίου αυτού με την όποια διάδοχη κατάσταση. Αντιθέτως, αναφέρεται μόνο στο πεδίο

---

³⁶⁴ Ανάλογο συμπέρασμα διατυπώνεται παραπάνω και για την έννοια της αποδιάρθρωσης που αποτελεί μια ανοικτή επιτελεστική δυνατότητα αλλά, δίχως την ανταγωνιστική εγγραφή της στο πεδίο του λόγου, δε διαθέτει ουσιώδες πολιτικό περιεχόμενο, είναι μη αναπαραστάσιμη. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart».

³⁶⁵ Κατά τούτο η εννοιολόγηση του ανταγωνισμού από τον Laclau ως διάσταση της απόφασης, σε όλα τα επίπεδα είναι χαρακτηριστική: στο επίπεδο της ταύτισης, σε αυτό της δι-ατομικής επικοινωνίας, δηλαδή της διαβούλευσης ως ακόμη και το επίπεδο της συνολικής αναπαράστασης της κοινωνίας βλ. E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», σ. 111-112. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφάλαιο «Το ίδιο αντικείμενο της επανενεργοποίησης».

αναπαράστασης της κοινωνίας το οποίο όμως οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι δεν ταυτίζεται απαραίτητα ή κατά τρόπο αποκλειστικό με το πλαίσιο αναπαράστασης της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων και σε κάθε περίπτωση από οντολογική σκοπιά δεν εξαντλεί το πεδίο της αναπαραστασιμότητας, το πεδίο του λόγου.³⁶⁶ Σε αντίθετη περίπτωση, κάθε κριτικό ή πολιτικό εγχείρημα θα ήταν αδύνατο.

Ως προς τη σχέση του «lumpenproletariat» με το πεδίο αναπαράστασης και το πώς αυτή υποδεικνύει τα όρια της ανταγωνιστικής διάταξης του πεδίου ο Thomassen σημειώνει:

Το «lumpenproletariat» είναι ακριβώς το μη αναγώγιμο υπόλοιπο —ο χαρακτηρισμός της ετερογένειας από τον Laclau— από τη συγκρότηση της ταυτότητας του προλεταριάτου, το οποίο συγκροτείται μέσα από την ανταγωνιστική σχέση με την αστική τάξη. Ο αποκλεισμός της ετερογένειας από την αλυσίδα ισοδυναμίας υποστηρίζει την ενότητα της αλυσίδας και την περί ης ο λόγος ταυτότητα. Ωστόσο, η ετερογένεια δεν αποκλείεται κατά τρόπο ανταγωνιστικό, σε αντίθεση με την ταυτότητα. Η ετερογένεια είναι πλεονάζουσα και ανεπίκριτη! Στην περίπτωση του «lumpenproletariat» του Μαρξ διαφεύγει της προσπάθειας να εννοιολογήσουμε τις κοινωνικές σχέσεις με ανταγωνιστικούς όρους. Όμως, ο «αποκλεισμός» του ετερογενούς από τον ανταγωνισμό καθιστά επίσης τον ανταγωνισμό δυνατό. Με όρους Laclau, η συνθήκη δυνατότητας του ανταγωνισμού είναι ο αποκλεισμός του ετερογενούς διαφορικού κατάλοιπου. Το ετερογενές δεν αποκλείεται από το πεδίο του λόγου —για παράδειγμα, από τα γραπτά του Μάρξ. Δεν είναι κάτι εξωτερικό στον λόγο, που θα προϋπέθετε έναν κλειστό λόγο με σαφώς καθορισμένα όρια. Για αυτό μπορούμε να αναφερθούμε σε αυτό ως ετερογένεια στο πεδίο του λόγου [discursive] και αυτός επίσης είναι ο λόγος που υπονομεύει τον ανταγωνισμό».³⁶⁷

Όπως είναι σαφές στην παραπάνω παραπομπή, η έννοια του ανταγωνισμού στην επεξεργασία του Thomassen καταλήγει μέσα από μια σειρά μετωνυμικών μετατοπίσεων να ισοδυναμεί με αυτήν της κυρίαρχης ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης

³⁶⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι το θεωρητικό σχήμα του Laclau, στο *OPR*, αποδέχεται πλήρως τις συνέπειες που απορρέουν από την παραδοχή ενός μη συνεκτικού, μη ενιαίου και ανοικτού πεδίου αναπαράστασης. Σε αντιδιαστολή με το έργο του Saussure, που ο κλειστός και ενιαίος χαρακτήρας του πεδίου σήμανσης αποτελούν προϋπόθεση της δυνατότητας διαφορικής σήμανσης εντός του, το πεδίο του λόγου για τον Laclau στο *OPR* ισοδυναμεί ρητά με ένα διαρρηγμένο χώρο αναπαράστασης επειδή «η φαινομενικά αρμονική συνέχεια του κοινωνικού θα είναι ab initio αποδιαρθρωμένη λόγω της έλλειψης θεμελίου και μιας αρχικής εμπειρίας αυτής της έλλειψης» και επειδή, θα προσθέταμε, ο ανταγωνισμός διανοίγει περαιτέρω αυτόν το χώρο δυνατότητας από την έλλειψη (πλήρωσης) που εκφράζει το αίτημα. Ο. Marchart, «Elements of Protest», σ. 233.

³⁶⁷ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 301.

—εδώ, ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην αστική τάξη— μιας αντιπαράθεσης που λαμβάνει χαρακτηριστικά ενός σχετικά σταθερού διαχωριστικού συνόρου στην κοινωνία που διαιρείται σε δύο μέτωπα. Η από κοινού εγγραφή των δύο ανταγωνιστικών δυνάμεων σε ένα ενιαίο πλαίσιο αναπαράστασης, σε μια ενιαία διάρθρωση στο πεδίο του λόγου συγκαλύπτει τη ρήξη και ασυνέχεια του πλαισίου αυτού σε σχέση με την πρότερη κατάσταση όπου οι ταυτότητές τους δε διατυπώνονται με τους ίδιους όρους. Με μια ανάγνωση ανάλογη με αυτή του Žižek περί εμμενούς ανταγωνισμού, ο Thomassen αποδέχεται την κλασική μαρξιστική αντιπαράθεση, την πάλη των τάξεων, ως την πραγματική φύση των κοινωνικών σχέσεων.³⁶⁸ Ωστόσο, το πλαίσιο αναπαράστασης της κοινωνίας κατά τον Μαρξ σαφώς (ανα)συγκροτείται με την (ανα)συνάρθρωση των κοινωνικών ταυτοτήτων σε μια νέα ενιαία διαφορική τάξη νοήματος. Η παραδοχή της μαρξιστικής ανάγνωσης της ανταγωνιστικής σχέσης από τον Thomassen ενθαρρύνει τη γραμμική ανάγνωση της μετάβασης αυτής, υποβαθμίζοντας τον καταστατικό ρόλο του ανταγωνισμού στη συγκρότηση ενός αναδυόμενου εναλλακτικού πλαισίου αναπαράστασης της κοινωνίας.³⁶⁹

Έτσι, η έννοια του «ανταγωνισμού» περιορίζεται στην πλήρως θετικοποιημένη συμβολική εγγραφή της ως μια ιστορική σχέση αντιπαράθεσης, ενώ η έννοια της «ετερογένειας» εμφανίζεται ταυτόχρονα ως πρότερη του ανταγωνισμού και ως συνθήκη δυνατότητάς του. Η ετερόδοξη ερμηνεία του ανταγωνισμού καθίσταται σαφέστερη στη συνέχεια της ανάλυσης, όταν ο Thomassen καταλήγει να ταυτίζει την ετερογένεια με αυτά τα όρια κάθε αντικειμενικότητας στο πεδίο του λόγου και την έννοια του ανταγωνισμού με τους ιδεολογικούς μηχανισμούς της «κανονικής» πολιτικής αντιπαράθεσης.³⁷⁰ Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι ο ανταγωνισμός «μπορεί να ιδωθεί

---

³⁶⁸ Χαρακτηριστικά, στο παραπάνω παράθεμα ο ρόλος της ετερογένειας στη συγκρότηση της ταυτότητας διατυπώνεται με ανάλογο τρόπο με τη θέση του Žižek. Βλ. S. Žižek, «Against the Populist Temptation», σ. 565.

³⁶⁹ Χαρακτηριστικά βλ. την ανάλυση των Farkas και Schou για την επικράτηση του σημαίνοντος των «ψευδών ειδήσεων» [fake news] στον δημόσιο διάλογο. Κατά τους συγγραφείς, το σημαίνον «ψευδείς ειδήσεις» λειτουργεί παραδειγματικά ως μετέωρο σημαίνον [floating signifier], δίχως αυτό να σηματοδοτεί την είσοδο σε μια εποχή μετα-αλήθειας [post-truth] ή μετα-γεγονικότητας [post-factuality]. Υπ' αυτήν την έννοια, η ίδια η έννοια της αλήθειας θεματοποιείται στην ηγεμονική διαπάλη ανάμεσα σε ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου που επιχειρούν να συγκροτήσουν εκ νέου την αντίληψή μας για την πραγματικότητα μέσα από νέες σχέσεις εξουσίας ή, με άλλα λόγια, «οι διαπραγματεύσεις γύρω από το τι μπορεί να υπολογιστεί ως αληθές είναι καθαυτές και αφεαυτών μέρος του πολιτικού αγώνα για την ηγεμονική κατάληψη του κοινωνικού». Johan Farkas, Jannick Schou, «Fake News as a Floating Signifier: Hegemony, Antagonism and the Politics of Falsehood», *Javnost - The Public*, τόμ. 25, τχ. 3, 2018, σ. 309.

³⁷⁰ L. Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 303-304, 305-306.

ως ιδεολογικός, στον βαθμό που συγκαλύπτει τον αποδιάρθρωμένο χαρακτήρα της ταυτότητας, εξωτερικεύοντας την αποδιάρθρωση σε μια εξωτερική ανταγωνιστική δύναμη, και δια τούτου εγκαθιδρύοντας την ενότητα του λόγου». ³⁷¹ Ωστόσο, η επίκληση του ιδεολογικού χαρακτήρα του ανταγωνισμού προϋποθέτει ότι οι ταυτότητες έχουν μια αληθινή φύση προσβάσιμη κατά κάποιον τρόπο η οποία αποκρύπτεται δια του ανταγωνισμού, μια παραδοχή ασύμβατη με το σχήμα του Laclau. ³⁷²

Πέρα, ωστόσο, από αυτήν την ανορθόδοξη ανάγνωση του έργου του Laclau, το κομβικό ζήτημα που απομένει, είναι, κατά τη γνώμη μου, απλό: είναι σε θέση η έννοια της «ετερογένειας» να προσφέρει μια διαφορετική προσέγγιση στην πολιτική θεωρία και πράξη κι, αν ναι, πώς; Ο κλονισμός της ταυτότητας της κοινωνίας και η διασάλευση των σχέσεων που διέπουν τα στοιχεία της, αποδίδοντάς τους το ιδιαίτερο περιεχόμενό τους, είναι αναντίρρητα ουσιώδεις συνθήκες δυνατότητας για την ηγεμονική υπόθεση, όπως ορθά αναγνωρίζει κι ο Thomassen. Ωστόσο, κατά την άποψή μου, το ηγεμονικό εγχείρημα δεν μπορεί να αναχθεί ούτε στην καθαρή χρονικότητα της έννοιας της αποδιάρθρωσης, ούτε στο διαφορικό υπόλοιπο που αποκαλύπτει η έννοια της ετερογένειας, δίχως την εκ νέου συνάρθρωση των στοιχείων αυτών, σε μια νέα τάξη στο πεδίο του λόγου. Κατά τούτο, η εγγραφή των παραπάνω φαινομένων στο πεδίο του λόγου, για τον Laclau, διέρχεται *απαραιτήτως* μέσα από την ανταγωνιστική αντιπαράθεση με την κυρίαρχη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου και προϋποθέτει τον μετασχηματισμό της ταυτότητας των αιτημάτων και των φορέων τους μέσα από την αντιπροσώπευσή τους.

Το παράδειγμα του «lumpenproletariat» είναι και πάλι διαφωτιστικό. Η αναφορά του Laclau στον βίαια απορριπτικό τρόπο με τον οποίο οι Marx και ο Engels αναφέρθηκαν στο μη αναγώγιμο κατάλοιπο του «lumpenproletariat», σε αντιπαράβολή με την επεξεργασία του από τους Bakunin και Fanon, υποδεικνύει ότι ο ριζικά εξωτερικός χαρακτήρας αυτού του ετερογενούς κοινωνικού στοιχείου κρύβει, κατά τον Laclau, μια επαναστατική δυναμική, αλλά ούτε με όρους αποκλεισμού, ούτε και ενσωμάτωσης. ³⁷³ Η ένταση ανάμεσα στην αυτονομία ενός υπερβατικολογικού

---

³⁷¹ Ο.π., σ. 298-299.

³⁷² Βλ. τη σχετική ανάλυση της κριτικής του Žižek στο OPR στο κεφάλαιο «Ανταγωνιστής ως εχθρός».

³⁷³ E. Laclau, «Η δημοκρατία ανάμεσα στην αυτονομία και την ετερονομία», σ. 150-151, εισήγηση του Ernesto Laclau στο φόρουμ «Απραγματοποίητη Δημοκρατία» (Democracy Unrealized) που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Διεθνούς έκθεσης Σύγχρονης Τέχνης Ντοκουμέντα 11 στο Κασσέλ

καθολικού υποκειμένου και την ετερονομία ενός αποκλεισμένου μερικού στοιχείου, μας κατευθύνει, σύμφωνα με τον ίδιο, προς την ισοδυναμική εκκαθολίκευση της ταυτότητάς του. Αυτό δηλαδή που το ετερογενές μπορεί να αξιώσει, δεν είναι παρά μια κατ' εξοχήν μερική αυτονομία που δεν εγκλωβίζεται στην πρότερη ταυτότητά του. Ειδάλλως, είναι καταδικασμένο να παραμείνει απλώς μια λογική δυνατότητα. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει:

[ο] μόνος τρόπος για να υπάρξει αυτονομία είναι το υποκείμενο να καταστεί καθολικότερο —το οποίο μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της επέκτασης των αλυσίδων ισοδυναμίας. Ένα αίτημα που είναι κλεισμένο στη δική του ιδιαιτερότητα, δεν είναι καθόλου αυτόνομο, περιορίζεται σε μια ανέλπιδη ετερονομία: δε θα ήταν σε θέση να συγκροτήσει την παραμικρή εξουσία και δε θα μπορούσε να υποστηρίξει οποιονδήποτε πόλεμο θέσεων στη διαπραγμάτευση της έντασης αυτονομίας/ετερονομίας.³⁷⁴

Σε αυτό το πλαίσιο, η ηγεμονία και ο ανταγωνισμός ως ουσιώδης διάστασή της δεν εξαντλείται, συνεπώς, στην αποκάλυψη της ιστορικής ενδεχομενικότητας της δομής, αλλά στοχεύει στην πλήρωση των όρων συγκρότησης μιας αναδυόμενης ανασυνάρθρωσής της στο πεδίο του λόγου. Κατά την ερμηνεία μου, κάθε συναρθρωτική πρακτική που αξιώνει να κυριαρχήσει στο πεδίο του λόγου, εφόσον πρόκειται για μια πράξη αντιπροσώπευσης του όλου από το μέρος, όπως ισχυρίζεται ο Laclau, τότε διέρχεται αναγκαστικά μέσω του ανταγωνισμού. Άλλωστε, ανατρέχοντας στο έργο του, είναι εύκολο να εντοπίσει κανείς ότι η πλήρης κυριαρχία μιας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου παρεμποδίζεται, στον ίδιο σχεδόν βαθμό που καθίσταται ταυτόχρονα εφικτή η εγγραφή ολόενα και περισσότερων αιτημάτων εντός της αλυσίδας ισοδυναμίας της. Η εγκατάλειψη του απλοϊκού σχήματος σύμφωνα με το οποίο «ισοδυναμία και διαφορά τελούν απλώς σε μια σχέση μηδενικού αθροίσματος όπου η μία αποκλείει την άλλη», μας υποδεικνύει πως οποιαδήποτε πρακτική συνάρθρωσης προϋποθέτει τη λειτουργία του ανταγωνισμού, κατά τρόπο που η λογική της ισοδυναμίας να συνυφαίνεται *παραγωγικά* με τη λογική της διαφοράς σε μια σύνθετη ηγεμονική κίνηση.³⁷⁵ Ωστόσο, σε αυτήν την περίπτωση, δεν αναφερόμαστε πλέον σε ετερογενείς αλλά σε ανταγωνιστικές ταυτότητες.

της Γερμανίας, το 2001. Η παραπομπή είναι από την ελληνική μετάφραση στο Θεόφιλος Τραμπούλης, (επιμ.), *Η απραγματοποίητη δημοκρατία*, μτφ. Ε. Πανάγου, Futura, Αθήνα: 2010.

³⁷⁴ Ο.π. σ. 156.

³⁷⁵ E. Laclau, *OPR*, σ.78, έμφαση δική μου. Βλ. Ακόμη, E. Laclau, «Articulation and the Limits of Metaphor», *RFS*, σ. 53-78.

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στον κύριο ισχυρισμό του Thomassen, η προσέγγισή του μοιάζει να συγχέει δύο διαφορετικά ζητήματα: την οντολογική πρωταρχικότητα ή προτεραιότητα μιας έννοιας με την αξίωση πιθανής ευρετικής αξίας για την πολιτική ανάλυση και πράξη. Η ανάπτυξη των ιστορικών σχέσεων ανταγωνισμού, πράγματι, έπεται της εμφάνισης ή αποκάλυψης των αποδιαρθρώσεων στον ιστό της συμβολικής τάξης και εν πολλοίς εξαρτάται από τη συνύφανση των τελευταίων στο πεδίο του λόγου. Ακόμη, αληθεύει ότι κάθε πιθανή συνάρθρωση στο πεδίο του λόγου χαρακτηρίζεται εξ αρχής από την αδύνατη παρουσία ετερογενών στοιχείων, λόγω της μυθικής εγκαθίδρυσής της, που συνίσταται στον αποκλεισμό λογικών εναλλακτικών. Ωστόσο, η χρονική και λογική πρωταρχικότητα της ετερογένειας —όπως και της αποδιάρθρωσης— δε συνεπάγεται αυτομάτως την προνομιακή της φύση ως αφετηρίας του μετασχηματισμού της κοινωνικής πραγματικότητας ή της ανάλυσής του.

Σύνοψη - συμπεράσματα

Συνοπτικά, στο πρώτο κεφάλαιο «Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού» εξετάζεται η κομβική, πλην όμως αμφίσημη εννοιολόγηση του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Εάν η συγκρότηση της ταυτότητας των κοινωνικών στοιχείων αλλά και συλλήβδην της κοινωνικής αντικειμενικότητας για τους Laclau και Mouffe αναδεικνύεται σε ένα ουσιωδώς πολιτικό ηγεμονικό εγχείρημα, αυτό αναμφίβολα περιστρέφεται γύρω από την ανάδειξη μιας ριζικής αρνητικότητας. Η αρνητικότητα αυτή συμπυκνώνεται στην έννοια του ανταγωνισμού που εκδηλώνεται στο πεδίο του λόγου μέσα από τη λογική της ισοδυναμίας. Καθώς κάθε σύστημα οργανώνει τις ταυτότητες των στοιχείων του σε μια τάξη διαφορών, η λογική της ισοδυναμίας εκφράζεται μέσω της ανταγωνιστικής διχοτόμησης της κοινωνίας με τη συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα στα κοινωνικά στοιχεία. Η διαφορική ταυτότητα των στοιχείων που συμπαρατάσσονται σε σχέση ισοδυναμίας, υπό περιστάσεις, αναστέλλεται, ώστε ο ανταγωνισμός υποδηλώνει μια υπονόμευση της λογικής της διαφοράς.

Ωστόσο, η λογική του ανταγωνισμού όχι μόνο προϋποθέτει μια σχετική σταθερότητα του αντικειμενικού νοήματος, αλλά επιπλέον δεν κατορθώνει ποτέ να την καταλύσει πλήρως. Αντιστοίχως, η λογική της διαφοράς δεν κατορθώνει ποτέ να επιτύχει πλήρως μια καθήλωση της ροής των διαφορών σε μια ορισμένη τάξη νοήματος. Οι δύο λογικές συνιστούν τα άκρα ενός φάσματος στη συγκρότηση της κοινωνίας, ανατρέποντας η μία την άλλη, σε μια σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης. Επιπλέον, καθότι η λογική του ανταγωνισμού συνδέεται πρωτίστως με την αναστολή της ταυτότητας, υποδεικνύει την ανάγκη για μια νέα σημαίνουσα τάξη διαφορών ανάμεσα στα στοιχεία της αλυσίδας. Σε αυτό το πλαίσιο, επισημαίνεται η διαφορά ανάμεσα σε συνάρθρωση και ισοδυναμική συμπαράταξη. Η συνάρθρωση συνεπάγεται μετασχηματισμό της ταυτότητας των σημαινόντων που εμπλέκονται σε μια σύνθετη διαδικασία ανα-νοηματοδότησης του κοινωνικού. Κατά τούτο, η συνάρθρωση προϋποθέτει την αμοιβαία επιμόλυνση ανάμεσα στις λογικές της διαφοράς και της ισοδυναμίας. Αντιθέτως, η ισοδυναμική συμπαράταξη εξαντλείται στην υπονόμευση του ιδιαίτερου περιεχομένου του κάθε σημαίνοντος, συνίσταται, δηλαδή, μόνο στην αναστολή της ιδιαίτερης ταυτότητας των κοινωνικών στοιχείων κατά την ανταγωνιστική αντιπαράθεση, δίχως αυτή να συνιστά ηγεμονία.

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι δύο λογικές της ισοδυναμίας και της διαφοράς εγγράφονται σε έναν ενιαίο μηχανισμό σήμανσης, καθώς η κλειστότητα του συστήματος κι άρα η δυνατότητα απόδοσης διαφορικού νοήματος στα στοιχεία που το συναποτελούν, στηρίζεται στον αποκλεισμό αυτών των εναλλακτικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου που δεν κατορθώνουν να επικρατήσουν. Υπ' αυτήν την έννοια, η δυνατότητα απόδοσης διαφορικού νοήματος συνδέεται με τη λογική του ανταγωνισμού που εμφανίζεται ως όριο κάθε αντικειμενικότητας, αφού η εμπειρία του συνδέεται με την αποσταθεροποίηση του νοήματος, τόσο στο πεδίο της ταύτισης/απόφασης για το (πολιτικό) υποκείμενο, όσο και στο επίπεδο της συγκρότησης αυτού του αδύνατου αντικειμένου, της κοινωνίας. Έτσι, η εννοιολόγηση του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* παρουσιάζεται χαρακτηριστικά αμφίσημη: υποδηλώνει τόσο την ιδιότυπη σχέση ανάμεσα σε κοινωνικά στοιχεία των οποίων η ταυτότητα αναστέλλεται, όσο και την ευρύτερη «οντολογική» θέση ότι ο ανταγωνισμός ισοδυναμεί με το όριο κάθε αντικειμενικότητας, συνιστά, δηλαδή, μια εγγενή αδυνατότητα που υπονομεύει *εκ των έσω* τη δυνατότητα αντικειμενικού νοήματος στο πεδίο της σήμανσης *tout court*. Στο επιχείρημα αυτό, η διαδικασία σήμανσης της κοινωνίας εν συνόλω συνιστά μια παραμορφωτική μεγέθυνση της μεμονωμένης κοινωνικής σχέσης, όπου η κοινωνία καταλαμβάνει το ρόλο του ενός πόλου της ανταγωνιστικής σχέσης, επιχειρώντας να συγκροτήσει την ταυτότητά της σε σχέση αποκλεισμού με ό,τι δεν περιλαμβάνει.

Η κριτική του Žižek, που αναλύεται στο κεφάλαιο «Ανταγωνισμός και Πραγματικό», επισημαίνει εύστοχα ότι η έννοια του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy* παραπέμπει σε δύο σημασίες: στην καθαυτό ανταγωνιστική σχέση και στη ριζικότερη εκδήλωση μιας έλλειψης. Ωστόσο, η ανάγνωση του Žižek αποσυνδέει τις δύο σημασίες του ανταγωνισμού και υποβαθμίζει αισθητά την πρώτη υπέρ της δεύτερης. Η ριζικότερη σημασία του ανταγωνισμού ως ορίου της σήμανσης, και η μόνη που έχει σημασία για τον Žižek, αναφέρεται στην αυτοπαρεμπόδιση του υποκειμένου, στο πρότυπο της έννοιας του Πραγματικού του Lacan, που εξωτερικεύεται στο πρόσωπο του ανταγωνιστή. Υπ' αυτήν την έννοια, η ανταγωνιστική σχέση δεν είναι συμμετρική, καθώς ο καταπιεζόμενος πόλος της σχέσης αναγνωρίζεται ως εκείνος που δικαιωματικά μπορεί να αναδιεκδικήσει τη χαμένη θετικότητα του, την πραγματική του ταυτότητα. Συνεπώς, η μορφή του ανταγωνιστή

αποτελεί μια ιδεολογική αυταπάτη, δεν έχει σημασία στην ηγεμονική διαπάλη διότι η πραγματική ταυτότητα των υποκειμένων είναι προδιαγεγραμμένη.

Σύμφωνα με την ερμηνεία μου, η κριτική του Žižek εγκλωβίζει τη λογική του ανταγωνισμού σε μια στατική αντίληψη της πορείας του υποκειμένου προς την πλήρωση μιας ταυτότητας που είναι εκ των προτέρων προσβάσιμη και από την οποία παρεμποδίζεται από την ύπαρξη του ανταγωνιστή. Η ανταγωνιστική σχέση υποβαθμίζεται σε μια δευτερεύουσα ιδεολογική έκφανση, καθώς στην πραγματικότητα εκείνο που το υποκείμενο βιώνει είναι η στρεβλωτική λειτουργία του Πραγματικού. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, η ανάγνωσή του στηρίζεται σε μια περιορισμένη και στατική αντίληψη για τον ανταγωνισμό τόσο ως πραγματική εμπειρία, όσο κι ως εμπειρία του Πραγματικού. Συνδέεται με μια ενιαία και συνεχή συμβολική τάξη, ώστε κάθε διαδικασία υποκειμενοποίησης να μην συνεπάγεται ένα ριζικό μετασχηματισμό ταυτότητας με πραγματικές πολιτικές προεκτάσεις αλλά να έγκειται απλώς στην αποκάλυψη μιας επιφανόμενης ιδεολογικής συρραφής.

Εντούτοις, η κριτική του Žižek αποκαλύπτει μια σημαντική αδυναμία στην εννοιολόγηση του ανταγωνισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Καθώς για την συγκρότηση του πεδίου αναπαράστασης είναι απαραίτητη η εν λόγω παρουσία και των δύο πόλων του ανταγωνισμού, κατ' ομολογία του Laclau, είναι δύσκολο να νοηθεί η ιδέα του ανταγωνισμού ως σχέση ριζικού αποκλεισμού κι άρα ως πρωταρχικό όριο της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Η ανάδυση μιας ανταγωνιστικής σχέσης συνεπάγεται αυτομάτως και μια ορισμένη ιστορική άρθρωσή της στο πεδίο του λόγου, συμπέρασμα που οδηγεί τον Laclau στην παραδοχή μιας ριζικότερης μορφής αδυναμίας συγκρότησης της ταυτότητας, στο πρότυπο της ψυχαναλυτικής έλλειψης. Η έλλειψη εκδηλώνεται με την έννοια της δομικής αποδιάρθρωσης που εισάγεται στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*. Η αποδιάρθρωση δεν είναι απαραίτητο να εκδηλωθεί μέσω μιας ανταγωνιστικής σχέσης, ενώ σαφώς προηγείται λογικά της εκάστοτε άρθρωσής της στο πεδίο του λόγου, εάν και εφόσον μια τέτοια άρθρωση λάβει χώρα.

Η στιγμή της αποδιάρθρωσης, που εξετάζεται στο φερώνυμο κεφάλαιο, συνδέεται στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* με μια κατάσταση έλλειψης που χαρακτηρίζει τη δομή και η οποία εκδηλώνεται ως μια μη αναπαραστάσιμη διαταραχή της χωρικής αναπαράστασής της ή, αλλιώς, ως ανατροπή της αναγκαιότητας της δομής ως κλειστής τάξης νοήματος. Ως αποτέλεσμα της αποτυχίας της δομής να συγκροτήσει

τον εαυτό της, το υποκείμενο αναδύεται ως το υποκείμενο της έλλειψης και ωθείται σε *πράξεις ταύτισης*. Υπ' αυτήν την έννοια, το υποκείμενο συνιστά κενό τόπο, καθώς η ελλιπής δόμησή του αποτελεί μέτρο της ελευθερίας του. Ακολούθως, η έννοια του ανταγωνισμού συνδέεται με την έννοια του ανεπίκριτου. Κάθε κοινωνική σχέση δύναται να γίνει ανταγωνιστική, εφόσον ο ένας πόλος της αναγνωρίσει τη δυνατότητα/α-δυνατότητα του, ενώπιον του άλλου πόλου, στη βάση ενός ριζικού «έξωθι», δίχως κανένα κοινό μέτρο, της έλλειψης εντός της συμβολικής τάξης. Η εξωτερικότητα του άλλου αναδεικνύεται σε καταστατικό παράγοντα για την ταυτότητα του υποκειμένου κι εγγράφει την ενδεχομενικότητα και ιστορικότητα της απόφασης του υποκειμένου στον πυρήνα της κάθε πράξης ταύτισης. Κατ' επέκταση, η δομή της κοινωνικής αντικειμενικότητας αποκαλύπτεται ριζικά ανεπίκριτη, δηλαδή, δεν είναι σε θέση να προκαταβάλλει τις πράξεις ταύτισης που επιχειρούν τη συρραφή της.

Στο κεφάλαιο «Αποδιάρθρωση και χρονικότητα» εξετάζεται η υιοθέτηση από πλευράς Laclau της διάκρισης του Husserl ανάμεσα σε επανενεργοποίηση και ιζηματοποίηση. Ο Laclau συλλαμβάνει το κοινωνικό ως το πεδίο ιζηματοποιημένων κοινωνικών πρακτικών, δηλαδή διεργασιών και πρακτικών που διά της επανάληψης αποκρυσταλλώνονται στον χρόνο, μετατρέπονται στη δομή μιας παράδοσης. Σε αυτήν τη διαδικασία, το πρωταρχικό ιστορικό νόημα της κοινωνικής πρακτικής σταδιακά συγκαλύπτεται και συσκοτίζεται, όσο η πρακτική παγιώνεται και φυσικοποιείται ως συνώνυμη της αντικειμενικότητας. Κατ' αντιδιαστολή, το πολιτικό ως *επανενεργοποίηση* συνιστά τη στιγμή εκείνη που καθίσταται (εκ νέου) εμφανής η ανεπίκριτη φύση της απόφασης. Συνεπώς, το κοινωνικό ως δομή έχει ξεκάθαρα χωρικά χαρακτηριστικά, ενώ το πολιτικό εκδηλώνεται ως χρόνος, εμφανίζεται, δηλαδή, ως διαταραχή της δομής, ως έλλειψη δομικών χαρακτηριστικών ή απουσία καθορισμών.

Η σχηματική αυτή ταύτιση εγείρει το ερώτημα της πιθανής σημασίας του ανταγωνισμού και της σχέσης του με την αποδιάρθρωση. Κατά τούτο, υποστηρίζω, ότι αν ο ανταγωνισμός ισοδυναμούσε απλώς με την ιστορική αντιπαράθεση ανάμεσα σε καθορισμένες ταυτότητες, τότε θα ήταν συνώνυμος με την εκδίπλωση μιας προκαθορισμένης πολιτικής αντιπαράθεσης και θα έχανε τον μη αναγώγιμο χαρακτήρα του ως ενδεχομενική και μη αντικειμενική σχέση. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι ο ανταγωνισμός δεν έχει ξεκάθαρα χωρικά χαρακτηριστικά ενώ από θεωρητική σκοπιά παραμένει καταστατικός στη συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Συνεπώς,

παρότι η αποδιάρθρωση χαρακτηρίζεται από οντολογική προτεραιότητα, κατά την ερμηνεία μου, το ηγεμονικό εγχείρημα προϋποθέτει την εγγραφή της μέσω του ανταγωνισμού.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, παραθέτω τη θεωρητική προβληματική περί «διαρκούς επανάστασης» ή «άνισης και συνδυασμένης ανάπτυξης», όπως αναλύεται από τον Laclau. Καθώς η ιστορική δυνατότητα της κομμουνιστικής επανάστασης στη Ρωσία, ως καθαρή δυνατότητα απαλλαγμένη από κάθε χωρικό χαρακτηριστικό, προκαλεί την ταύτιση της πολιτικής με μια ορισμένη αντίληψη του ιστορικού χρόνου, η υπόθεση μιας αυστηρής διχοτομικής διάκρισης ανάμεσα σε κοινωνικό και χώρο, από τη μια πλευρά, και πολιτικό και χρόνο, από την άλλη, μοιάζει να κλονίζεται. Ως εκ τούτου, η προβληματική αυτή, θεωρώ, υπογραμμίζει την ανάγκη επεξεργασίας μιας πιο σύνθετης σχέσης ανάμεσα σε χώρο και χρόνο ή, αλλιώς, σε κοινωνικό και πολιτικό. Επίσης, υποστηρίζεται, από τον ίδιο, ότι η καθαυτό αποδιάρθρωση δε διαθέτει συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο. Η συνάρθρωσή της σε ένα ανταγωνιστικό λόγο αποτελεί για το ηγεμονικό εγχείρημα μια *ανοικτή* επιτελεστική δυνατότητα. Στον βαθμό, επίσης, που το ηγεμονικό εγχείρημα διεκδικεί μια ορισμένη ανασυνάρθρωση των δομικών αποδιαρθρώσεων γύρω από νέα κομβικά σημεία, προτάσσει μια εναλλακτική μυθική αναπαράσταση της κοινωνίας που δεν έχει ούτε ξεκάθαρα χωρικό, ούτε ξεκάθαρα χρονικό χαρακτήρα.

Όπως υποστηρίζεται στο κεφάλαιο «Το αντικείμενο της επανενεργοποίησης», η λογική της επανενεργοποίησης δεν έγκειται στην ανάσυρση μιας ορισμένης *a priori* διάστασης ως προς την ταυτότητα ενός πράγματος, της «αλήθειας» του ή μιας ορισμένης ανταγωνιστικής διάταξης από την οποία αυτή προέκυψε ιστορικά. Αντιθέτως, ίδιον αντικείμενο της επανενεργοποίησης αποτελεί η ανάσυρση της ανταγωνιστικής απαρχής κάθε ταυτότητας. Με άλλα λόγια, η επανενεργοποίηση υποδεικνύει τη λογική του ανταγωνισμού ως αποκάλυψης της ενδεχομενικότητας της απόφασης, αλλά και οργάνωσης σε σχέσεις εξουσίας. Σύμφωνα με την απάντηση του Laclau στην κριτική του R. Rorty, επισημαίνεται ότι ο ανταγωνισμός ενέχει δύναμη, σε κάθε επίπεδο, καθώς η «διαφορά» μπορεί να επιλυθεί μόνο με δύναμη. Υπ' αυτήν την έννοια, η πειθώ δεν είναι παρά μια μορφή δύναμης και η βία δεν μπορεί να αποκλειστεί από το πεδίο της πολιτικής αλλά αποτελεί την πηγή της ελευθερίας και

του πλουραλισμού σε μια κοινωνία, ενώ ο ανταγωνισμός αναδεικνύεται σε ουσιώδη διάσταση της απόφασης.

Στο κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart», εξετάζεται η ερμηνεία του Marchart αναφορικά με τη σχέση αποδιάρθρωσης - ανταγωνισμού και τον διττό ρόλο της ηγεμονίας: την αποκάλυψη της ενδεχομενικότητας κάθε κοινωνικής σχέσης και τον μετασχηματισμό της σε νέες σχέσεις εξουσίας που παγιώνονται στο κοινωνικό. Η ερμηνεία του Marchart παρουσιάζει ενδιαφέρον για το επιχείρημά μου διότι αναγνωρίζει τον ανταγωνισμό ως πολιτικό στο πεδίο της απόφασης ως μιας πράξης εξουσίας. Επιπλέον, ο Marchart αναγνωρίζει καταρχάς την καταστατική συμβολή του οντικού περιεχομένου στην οντολογική λειτουργία, η οποία ορίζεται ρητά ως ενδεχομενική αλλά αναγκαία. Ωστόσο, η ερμηνεία του Marchart συμπλέκει τις έννοιες του ανταγωνισμού και της αποδιάρθρωσης σε μια αποκλειστική και εξαντλητική θεωρητική σχέση. Μια αντίστοιχη ερμηνεία, κατά τη γνώμη μου, αφήνει αναπάντητα πολλά ερωτηματικά για τη σχέση ανάμεσα στις δύο έννοιες ενώ δε συνάδει με τη θεωρητική εξέλιξη του επιχειρήματος του Laclau. Η κριτική μου επιδιώκει να υπονομεύσει την ταύτιση ανταγωνισμού, χρονικότητας και πολιτικού στην προσέγγιση του Marchart ώστε να αναδείξει έναν ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στην *αποκαλυπτική* διάσταση της ηγεμονίας και τη *θεμελιωτική* διάσταση ή, αλλιώς, την οντική πλήρωση της οντολογικής λειτουργίας.

Εν κατακλείδι, παρότι η προσέγγιση του Marchart αποτυπώνει την αμφίδρομη επιμόλυνση στην απόφαση ανάμεσα σε αναγκαιότητα και ενδεχομενικότητα, πιστεύω ότι, διστάζει να αποδεχτεί πλήρως τις συνέπειες αυτής της παραδοχής. Ως εκ τούτου, δεν προσδιορίζει εις βάθος την πιθανή συνεισφορά του οντικού περιεχομένου στη διαμόρφωση του ορίζοντα της απόφασης καθώς αρκείται στην ανάδειξη της ανεπάρκειάς του. Ακόμη, έρχεται σε σύγκρουση με τη δεδηλωμένη πρόθεση του ίδιου του Laclau που απομακρύνεται από την οντολογική θέση περί ανταγωνισμού. Ωστόσο, αυτή η εγκατάλειψη συνοδεύεται από πλευράς Laclau, από μια σειρά από πρόσθετες θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδοχές που μας προσφέρουν μια πιο δυναμική σύλληψη του ανταγωνισμού μέσα από την επεξεργασία της λογικής του λαϊκισμού.

Στο κεφάλαιο «Η λογική του λαϊκισμού» εξετάζεται η μεθοδολογική και εννοιολογική εκλέπτυνση του επιχειρήματος του Laclau στο μεταγενέστερο *On Populist Reason*. Η επεξεργασία του λαϊκισμού συναρθρώνει ενοράσεις από το

προγενέστερο έργο του σε ένα νέο εννοιολογικό αστερισμό γύρω από το κεντρικό σημαίνον του λαού. Η διχοτόμηση της κοινωνίας, η κινητοποίηση του λαού ενάντια σε εκείνο που συλλήβδην αναπαριστά η κρατική εξουσία, η συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα σε ετερογενή κοινωνικά αιτήματα και η αντιπροσώπευσή τους μέσω κενών σημαίνοντων, όπως ο ηγέτης, αποτελούν τα κύρια τυπικά γνωρίσματα της λογικής του λαϊκισμού. Ωστόσο, ο Laclau εμβαθύνει στις ψυχαναλυτικές λογικές συγκρότησης του υποκειμένου, με τις έννοιες-δάνεια από το πεδίο της ψυχανάλυσης του objet petit a, της απόλαυσης και της ταύτισης που εμπλουτίζουν τον θεωρητικό ορίζοντα της ηγεμονίας. Επιπροσθέτως, οι τεχνικές της συνεκδοχής και της κατάχρησης από το πεδίο της ρητορικής σκιαγραφούν την εγγενώς πολιτική δυναμική του λαϊκισμού ως μιας τροπολογικής κατασκευής του λαϊκού υποκειμένου στο πεδίο του λόγου. Υπ' αυτήν την έννοια, η ταυτότητα του λαϊκού υποκειμένου συνιστά την αναδρομική επίδραση της ηγεμονικής πράξης κατονομασίας.

Στη συνέχεια αναλύεται η έννοια του αιτήματος που στο *On Populist Reason* ανάγεται στην πρωταρχικότερη μονάδα κοινωνικής ανάλυσης. Τα αιτήματα εκφράζουν ετερογενείς κοινωνικές ανάγκες και συνιστούν ένα πλεόνασμα, από τη σκοπιά της κυρίαρχης διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. Καταρχάς, διατυπώνονται ως «δημοκρατικά» και απευθύνονται σε μια αρχή έξω και πέρα από την κοινωνική ομάδα της οποίας η ταυτότητα απειλείται από την έλλειψη που εκφράζουν. Ο προσδιορισμός «δημοκρατικά» σημαίνει ότι η εμφάνισή τους δε σχηματίζει ρωγμές ή όρια στο κοινωνικό πεδίο, ούτε ανταγωνισμούς, αλλά εδράζεται στην υπόρρητη αποδοχή της όλης διαδικασίας και ειδικότερα του δικαιώματος της εξωτερικής αρχής να λάβει την απόφαση. Εάν το αίτημα ικανοποιηθεί, τότε απορροφάται εκ νέου από τη διαχειριστική λογική της κυρίαρχης τάξης. Η ματαίωση ή μη ικανοποίηση ενός αιτήματος δεν είναι αφ' εαυτής ικανή να μεταβάλλει ουσιαδώς την κατάσταση. Είναι ακόμη αναγκαίο να σχηματιστεί αλληλεγγύη με άλλες ομάδες ανθρώπων των οποίων τα αιτήματα παραμένουν εξίσου ανικανοποίητα. Σε αυτήν την περίπτωση, το αίτημα χαρακτηρίζεται «λαϊκό», εκφράζει απαίτηση και μπορεί να σχηματίσει αλυσίδες ισοδυναμίας με άλλα ματαιωμένα αιτήματα με κοινό παρονομαστή την εναντίωση στην εξωτερική αρχή που δεν τα ικανοποιεί.

Κατά την ερμηνεία μου, η ανάλυση του Laclau αποφεύγει να διερευνήσει το θεωρητικό χώρο που διανοίγεται ανάμεσα στο στάδιο του αιτήματος και το στάδιο της

απαίτησης, ερμηνεύοντας τη μετάβαση από το ένα στο άλλο ως μονόδρομο. Υπ' αυτήν την έννοια, ενθαρρύνει μια ερμηνεία της λογικής του αιτήματος που προτάσσει τη συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων ως την πρωταρχική, αν όχι τη μόνη, συνέπεια του ανταγωνισμού αγνοώντας στην πραγματικότητα ένα *πιθανό ενδιάμεσο χώρο* ανάμεσα στο δεύτερο και το τρίτο στάδιο που αναλύεται σε μια σειρά από θεωρητικές ενστάσεις. Καταρχάς, η διατύπωση του αιτήματος δεν υιοθετεί κατ' ανάγκην ουδέτερους όρους, όρους απόλυτα συμβατούς με την κυρίαρχη τάξη νοήματος, εφόσον δεν είναι απίθανο το περιεχόμενό του να συγκρούεται με βασικές αρχές που διέπουν την οργάνωση της τάξης αυτής. Επιπλέον, το αίτημα μπορεί κάλλιστα να διατυπώνεται εκ προοιμίου κατά τέτοιο τρόπο που να μην μπορεί να καταστεί αντικείμενο δημοκρατικής διαχείρισης και να απορροφηθεί εκ νέου από τη δομή, ή κατά τρόπο που η ικανοποίησή του να επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την πραγμάτωση μιας άλλης τάξης πραγμάτων. Τέλος, οι όροι με τους οποίους διατυπώνεται ένα ματαιωμένο αίτημα, ενδέχεται να αλλάζουν, δίχως αυτό να εξαρτάται από την ισοδυναμία του με άλλα αιτήματα. Εν κατακλείδι, δεν αληθεύει ότι κάθε ματαιωμένο αίτημα μετασχηματίζεται σε πολιτική απαίτηση, σύμφωνα με το σχήμα του Laclau. Η παραδοχή αυτή υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, ότι η διαφορά πολιτικής και πολιτικού δεν είναι μια μονοσήμαντη σχέση αμοιβαίου αποκλεισμού, όπως υποστηρίζει ο Marchart.

Ακολουθώντας, εξετάζεται η δομή της αναπαράστασης της αλυσίδας ισοδυναμίας των αιτημάτων. Καθώς τα ετερογενή αιτήματα παρατάσσονται σε ισοδυναμία, για την αναπαράστασή της είναι απαραίτητος ένας κοινός παρονομαστής, ώστε ένα ορισμένο μεμονωμένο αίτημα αναδεικνύεται σε σύμβολο ολόκληρης της αλυσίδας. Με αναφορά στο παράδειγμα του *Solidarnosc* εξετάζεται η συνεκδοχική αντιπροσώπευση της ενότητας ή ολότητας της αλυσίδας από ένα μεμονωμένο αίτημα. Η ριζική επένδυσή του με μια καθολικότητα που το υπερβαίνει το μετατρέπει σε κεντρικό, αν και κατ' ανάγκην *οριακά* κενό περιεχομένου σημαίνον καθώς διαιρείται ανάμεσα στο μερικό του περιεχόμενο και τη γενική λειτουργία της αναπαράστασης, ώστε να αναπαριστά διαφορετικά αιτήματα για τους διαφορετικούς κοινωνικούς δρώντες. Με ψυχαναλυτικούς όρους, η ριζική επένδυση του κενού σημαίνοντος συνδέεται με τη λογική του *objet petit a*: ενός μερικού σημαίνοντος που είναι καταστατικά ανεπαρκές αλλά απαραίτητο για την αναπαράσταση της πληρότητας —εδώ, της κοινωνίας— η οποία δεν μπορεί να αναπαρασταθεί απευθείας και δια τούτο εξυψώνεται στην αξιοπρέπεια του Πράγματος.

Με άλλα λόγια, η ηγεμονική λειτουργία συνίσταται στην εσωτερική διαίρεση του κεντρικού αυτού αιτήματος μεταξύ του ιδιαίτερου περιεχομένου του και της γενικότερης δυνατότητας αντιπροσώπευσης ολόκληρης της αλυσίδας των ισοδύναμων αιτημάτων. Αυτή η εκκαθολικευμένη λειτουργία σήμανσης μεταδίδεται και στους υπόλοιπους κρίκους της αλυσίδας, που επίσης παρουσιάζουν εσωτερικά αυτήν τη διχοτόμηση ανάμεσα στο μερικό κυριολεκτικό περιεχόμενό τους και στη μεταφορική αυτή διάσταση. Ακολούθως, η αντιπροσώπευση των σημαινόντων από την αλυσίδα είναι ευθέως ανάλογη με την *εκτασιακότητά* της και αντιστρόφως ανάλογη με την *εντασιακότητα* των σημαινόντων που τη συναποτελούν. Αυτό συνεπάγεται ότι οι ιδιαίτερες ταυτότητες των ισοδύναμων αιτημάτων μπορούν να εξασθενήσουν, αλλά δεν μπορούν να απορροφήσουν πλήρως τις διαφορές, διότι δίχως το ορισμένο περιεχόμενό τους εξαφανίζεται το έδαφος πάνω στο οποίο οικοδομείται η σχέση ισοδυναμίας. Αντιστρόφως, η δυνατότητα ισοδυναμίας ανάμεσά τους εμφανίζεται ακριβώς επειδή τα αιτήματα αυτά –ως ιδιαίτερα αιτήματα– δεν ικανοποιούνται. Αυτή η σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά σε συνδυασμό με την αδυναμία εννοιολογικής αναγωγής στην πρότερη τάξη πραγμάτων αναδεικνύει, κατά τον Laclau, τη λογική της κατονομασίας και τη διεύρυνση του πεδίου του ηγεμονικού εγχειρήματος που μοιάζει να έρχεται σε αντίθεση ή ακόμη και να εργαλειοποιεί τη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Στο επόμενο κεφάλαιο «Ανταγωνιστής ως εχθρός» αναλύεται η κριτική του Žižek που υποστηρίζει ότι η λογική της αναπαράστασης, στον λαϊκισμό, εξουδετερώνει τον ανταγωνισμό ενάντια στο κατεστημένο και τον μεταστρέφει *προς* ορισμένα απτά παθολογικά συμπτώματα που τον χαρακτηρίζουν. Υπ' αυτήν την έννοια, διατείνεται ότι η φορμαλιστική αναπαράσταση του λαού, σύμφωνα με τη θεωρία του Laclau, υποθάλλει μια πρωτοφασιστική τάση, στον βαθμό που εξωτερικεύει τον εμμενή κοινωνικό ανταγωνισμό στην ανταγωνιστική αντιπαράθεση ανάμεσα σε ένα ενιαίο λαϊκό υποκείμενο και το θετικά προσδιορισμένο πρόσωπο ενός αντίπαλου που εμφανίζεται ως το εμπόδιο στην επίτευξη της αληθινής ταυτότητας του λαού.

Υποστηρίζεται ότι η ανάγνωση του Žižek αντιλαμβάνεται την ανταγωνιστική σχέση με όρους ενός εμμενούς ανταγωνισμού - της ταξικής πάλης - και την αληθινή ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων ως μια *a priori* δοσμένη παρουσία που κρύβεται πίσω από την ψευδή συνείδηση. Κατ' επέκταση, η ανταγωνιστική σχέση, για

τον ίδιο, ανάγεται στο καθεστώς του πολέμου και ο ανταγωνιστής μετατρέπεται σε εχθρό, όπου η μόνη δυνατή έκβαση είναι η εξάλειψή του. Πίσω από την κριτική του, αποκαλύπτεται μια σημαντικά διαφορετική ερμηνεία της ριζικής επένδυσης στο πρότυπο της λογικής του *objet petit a*. Διευκρινίζεται ότι για τον Laclau η έννοια του κενού σημαίνοντος αναφέρεται σε μια διαδικασία συμβολικής αναπαράστασης και όχι κυριολεκτικής σήμανσης της αλυσίδας ισοδυναμίας. Απαντώντας στην κριτική του Žižek, ο Laclau υπεραμύνεται της τυπικής συγκρότησης της προσέγγισής του, δίχως να αποδέχεται την έννοια της «φόρμας» καθώς η τελευταία οργανώνεται γύρω από ορισμένα μόνο πιθανά περιεχόμενα, σε αντιδιαστολή με την έννοια του «κενού σημαίνοντος» που επιδέχεται τα πιο ετερόκλητα σημαινόμενα. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι η κριτική του Žižek περί φορμαλισμού αναδεικνύει έστω και έμμεσα μια πραγματική, κατά τη γνώμη μου, έλλειψη στο επιχείρημα του Laclau. Το τελευταίο δεν αναδεικνύει επαρκώς ή ακόμη υποβαθμίζει τη συμβολή του οντικού περιεχομένου στην οντολογική λειτουργία αναπαράστασης της πληρότητας της κοινωνίας

Η ένταση αυτή γύρω από την κατηγορία του φορμαλισμού επιτρέπει να αρθρωθεί μια ακόμη κριτική στην έννοια του ανταγωνισμού, η οποία αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο «Ανταγωνισμός και ετερογένεια». Εάν η αντιπροσώπευση είναι κατ' ουσία μια πράξη επιτελεστική, η έννοια του ανταγωνισμού μοιάζει να είναι δευτερεύουσα στην άρθρωση στο πεδίο του λόγου των δομικών αποδιαρθρώσεων ή της ετερογένειας που εκφράζουν τα ανικανοποίητα αιτήματα των διάφορων κοινωνικών δρώντων. Εάν ο ανταγωνισμός δε συμβάλλει καθοριστικά στην ταυτότητα του κενού σημαίνοντος που θα αντιπροσωπεύσει συνεκδοχικά την αλυσίδα ισοδυναμίας, συνεπάγεται ότι δεν είναι οντολογικά πρωταρχικός, συνεπώς δεν είναι και οντολογικά σημαντικός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας αντίστοιχης κριτικής αποτελεί η επιχειρηματολογία του L. Thomassen υπέρ της έννοιας της ετερογένειας μέσω της ανάδειξης της προοδευτικής «σχετικοποίησης» της έννοιας του ανταγωνισμού στο έργο του Laclau.

Ειδικότερα, η επιχειρηματολογία του Thomassen επισημαίνει τη «σχετικοποίηση» της έννοιας του ανταγωνισμού υπογραμμίζοντας μια σειρά από μεθοδολογικές εκλεπτύνσεις στο έργο του Laclau (τον *οριακά κενό* χαρακτήρα του σημαίνοντος, τα μετέωρα σημαίνοντα και την αμοιβαία *επιμόλυνση* ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά) οι οποίες θέτουν όρια στη ριζική αρνητικότητα του

ανταγωνισμού. Συνεπώς, παρατηρεί ότι η επιτελεστικότητα της κατονομασίας δεν είναι ποτέ πλήρης, καθώς το κενό σημαίνουν πάντοτε χαρακτηρίζεται από κάποιο διαφορικό υπόλοιπο. Ακόμη, υπογραμμίζει ότι εφόσον η λογική του ανταγωνισμού συνίσταται στην απλοποίηση του κοινωνικού χώρου σε αντίπαλα στρατόπεδα, έπεται πως ο αγνός, *οριακός*, ανταγωνισμός είναι αμοιβαία ασυνεπής με την αστάθεια ορίων και ταυτοτήτων που αποτελεί προϋπόθεση για την ηγεμονία. Ως εκ τούτου, η ηγεμονική υπόθεση είναι συνυφασμένη με τη σχετικοποίηση του ανταγωνισμού.

Η επιχειρηματολογία του Thomassen παραγνωρίζει, ωστόσο, ότι ο ανταγωνισμός δεν συνιστά αυτοσκοπό, ούτε αποτελεί τη μοναδική, αναγκαία και επαρκή συνθήκη της πολιτικής πράξης κατά τον Laclau. Κατά τούτο, συγχέει μεθοδολογικά την *ισοδυναμική διαίρεση της κοινωνίας* από τη μία πλευρά, με την *ηγεμονική (ανα)συνάρθρωση της*, από την άλλη. Έτσι, η έννοια της ηγεμονίας, όπως την συλλαμβάνει ο Thomassen δεν ισοδυναμεί με την (ανα)κατάληψη στο πεδίο του νοήματος και την (πρόσκαιρη έστω) καθήλωση της ροής των διαφορών, αλλά περιορίζεται στη ριζική αρνητικότητα ενός ανταγωνισμού ο οποίος δρα κατ' αποκλειστικότητα αποσταθεροποιητικά, σύμφωνα με την οντολογική θέση. Συνεπώς, παραγνωρίζει την παραγωγική σύμπλεξη των λογικών της ισοδυναμίας και της διαφοράς, στη συνάρθρωση.

Έχοντας απορρίψει την οντολογική θέση περί ανταγωνισμού, ο Thomassen ερμηνεύει στη συνέχεια τον ανταγωνισμό ως ιστορική σχέση που λαμβάνει χαρακτηριστικά ενός σχετικά σταθερού διαχωριστικού συνόρου στην κοινωνία. Υπ' αυτήν την έννοια, η ερμηνεία του προϋποθέτει τη *διαρκή* συνύπαρξη των δύο πόλων της ανταγωνιστικής σχέσης εντός ενός κοινού *πλαισίου* αναπαράστασης, ώστε δεν αποτυπώνει τη ρήξη και α-συνέχεια ανάμεσα σε διάδοχες διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου. Με άλλα λόγια, η έννοια του ανταγωνισμού περιορίζεται, από τον ίδιο, στην πλήρως θετικοποιημένη συμβολική εγγραφή της ως μια ιστορική σχέση αντιπαράθεσης, ενώ η έννοια της ετερογένειας εμφανίζεται λογικά πρότερη και ταυτόχρονα ως συνθήκη δυνατότητάς της. Επιστρέφοντας, λοιπόν, στον κύριο ισχυρισμό του Thomassen, η χρονική και λογική προτεραιότητα της ετερογένειας —όπως και της αποδιάρθρωσης— δε συνεπάγεται αυτομάτως την προνομιακή της φύση ως σημείο αφετηρίας του μετασχηματισμού της κοινωνικής πραγματικότητας ή της ανάλυσής του.

Κατά την ερμηνεία μου, το ηγεμονικό εγχείρημα δεν μπορεί να προκύψει ούτε από την καθαρή χρονικότητα της έννοιας της αποδιάρθρωσης, ούτε από το πλεόνασμα στο πεδίο του λόγου που αποκαλύπτει η έννοια της ετερογένειας, δίχως την εκ νέου συνάρθρωση των κοινωνικών στοιχείων που αναδεικνύουν οι ενοράσεις αυτές, σε μια νέα τάξη στο πεδίο του λόγου. Η εγκατάλειψη του απλοϊκού σχήματος ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά όπου η μία λογική απλώς εξουδετερώνει την άλλη, μας υποδεικνύει πως οποιαδήποτε πρακτική συνάρθρωσης προϋποθέτει τη λειτουργία του ανταγωνισμού, κατά τρόπο που η λογική της ισοδυναμίας να συνυφαίνεται *παραγωγικά* με τη λογική της διαφοράς σε μια σύνθετη ηγεμονική κίνηση. Ωστόσο, δεν αναφερόμαστε πλέον σε ετερογενείς αλλά σε ανταγωνιστικές ταυτότητες.

Ως αυτό το σημείο της ανάλυσης, επιχείρησα να σκιαγραφήσω τη σημασία του ανταγωνισμού για το ηγεμονικό εγχείρημα, καθώς η εννοιολόγησή του συνδέεται άμεσα με την αναγνώριση μιας καταστατικής έντασης στην αναπαράσταση και συνεπώς με την ενδεχομενικότητα του πολιτικού. Ωστόσο, είναι σαφές ότι η υπόθεση της ηγεμονίας, από πολιτική σκοπιά, μπορεί να νοηθεί απουσία ανταγωνισμού στη δημόσια σφαίρα, δίχως να αναφέρεται απαραίτητως στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής πολιτικής. Άλλωστε, η επεξεργασία του λαϊκισμού —ή, ορθότερα, η επιστροφή σε αυτήν— στο μεταγενέστερο έργο του Laclau, όσο και το αυξανόμενο ενδιαφέρον γύρω από την έννοια του λαϊκισμού στη σύγχρονη ακαδημαϊκή και πολιτική συζήτηση τα τελευταία χρόνια μας υπενθυμίζουν ότι οι πιθανότητες μιας ολοκληρωτικής πολιτικής ιδεολογίας ή ενός κενού πολιτικού οπορτουνισμού παραμένουν πάντοτε ορατοί κίνδυνοι. Η προβληματική αυτή θεματοποιείται στο δεύτερο μέρος του παρόντος, και συνδέεται με τον βαθμό που το τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/αντιπροσώπευση μπορεί να ιδωθεί στο μεταγενέστερο έργο του Ernesto Laclau ως μια οιονεί υπερβατολογική υποδομή που προκρίνει την οντολογική λειτουργία της αναπαράστασης *παρά* το οντικό περιεχόμενό της.

Μέρος δεύτερο: Από την ταύτιση στην αντιπροσώπευση

Σήμερα, το θεμελιώδες πρόβλημα είναι η συγκρότηση της ενότητας του υποκειμένου της ιστορικής αλλαγής στη βάση διαφορετικών, ακόμη και αντικρουόμενων θέσεων, που παρουσιάζει το ένα και το αυτό άτομο. Το χάσμα του υποκειμένου είναι το πεδίο και σημείο αφετηρίας της πολιτικής δράσης: η ηγεμονία δεν είναι τίποτε άλλο από την απόπειρα —εξ ορισμού ανολοκλήρωτη και ανοικτή— να επιτελέσουμε μια αδύνατη συρραφή.³⁷⁶

Όπως συνοπτικά αναφέρθηκε στο πρώτο μέρος, η στιγμή του υποκειμένου, κατά τους Laclau και Mouffe, προκύπτει από την αδύνατη πλην όμως απαραίτητη αναπαράσταση της κοινωνίας. Η τελευταία επιτυγχάνεται κατά τρόπο μερικό και εφήμερο μέσω της ηγεμονικής πλήρωσης της καθολικότητας ή ενότητας της κοινωνίας, από την ιδιαίτερη ταυτότητα ενός κοινωνικού συλλογικού υποκειμένου που αντιστοιχεί σε μερικές θέσεις υποκειμένου. Υπ' αυτήν την έννοια, το ηγεμονικό εγχείρημα διαταράσσει τον θετικό χαρακτήρα των θέσεων υποκειμένου, στην ταυτόχρονη συγκρότηση υποκειμένου και κοινωνίας κατά τρόπο μη προβλέψιμο *a priori*.³⁷⁷ Έτσι, η υπόθεση της υποκειμενοποίησης, της ανάδυσης του συλλογικού υποκειμένου χαράσσεται εξ αρχής στον τόπο της αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα σε καθολικό και μερικό ή, με άλλους όρους, ανάμεσα σε οντολογικό και οντικό.

Στο δεύτερο μέρος του παρόντος, στόχος μου είναι να υπογραμμίσω αυτήν την ανεπίλυτη ένταση ανάμεσα στο οντικό περιεχόμενο και την οντολογική λειτουργία στη συρραφή της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Σύμφωνα με την ερμηνεία μου, η εννοιολογική και μεθοδολογική εξέλιξη του επιχειρήματος του Laclau *prima facie* μοιάζει να μεταθέτει προοδευτικά την ισορροπία υπέρ της πλευράς της οντολογικής λειτουργίας, στο εννοιολογικό τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/αντιπροσώπευση. Ως αφετηρία στο εγχείρημα μου να αναδείξω την εξέλιξη του επιχειρήματος του Laclau επιλέγεται η εννοιολόγηση του υποκειμένου και ειδικότερα η έννοια της ταύτισης που καθίσταται κομβική για τη συγκρότηση του συλλογικού πολιτικού υποκειμένου.

³⁷⁶ E. Laclau, «“Socialism”, “the People”, “Democracy”: The Transformation of Hegemonic Logic», *Social Text*, τχ. 7, 1983, Duke University Press, σ. 118.

³⁷⁷ Παρότι η έννοια της «πληρότητας» [fullness] επικρατεί στο μεταγενέστερο έργο του Laclau ως το κατεξοχήν όνομα του διακυβεύματος στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας, ώστε να αντιστοιχεί με μεγαλύτερη ευκρίνεια στη λακανικής έμπνευσης επεξεργασία της έλλειψης [lack], το επιχειρήμά του παραμένει αδρομερώς ίδιο.

Στον βαθμό που η θεωρία της ηγεμονίας δεν αποτελεί απλώς ένα θεωρητικό μετα-μαρξιστικό επιχείρημα ή μια νεφελώδη ακαδημαϊκή επεξεργασία του πεδίου του λόγου, επιχειρεί ρητά να απελευθερώσει συγκεκριμένες ουσιαστικές πολιτικές δυνατότητες χειραφέτησης για το υποκείμενο, διά της αποδόμησης των ιστορικά και εννοιολογικά παγιωμένων περιορισμών της πολιτικής πράξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στο *Hegemony and Socialist Strategy* αποτελεί η συμπερίληψη πολιτικών αγώνων ή κοινωνικών δρώντων, που μέχρι πρότινος ήταν αποκλεισμένοι στο περιθώριο, όπως η περίπτωση των λεγόμενων «Νέων Κοινωνικών Κινήσεων» τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, ακόμη και όταν δεν αναφέρεται ρητά στην υπόθεση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, το ηγεμονικό εγχείρημα, κατά τους συγγραφείς, μπορεί να ιδωθεί ότι στοχεύει υπό μια ευρεία έννοια στη διεύρυνση της δυνατότητας παρέμβασης, στη σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία.³⁷⁸

Εάν, λοιπόν, η θεωρία της ηγεμονίας αποσκοπεί στην ανάδειξη του ανεπίκριτου χαρακτήρα της απόφασης ή ακόμη περισσότερο εάν —τουλάχιστον στην αρχική επεξεργασία της στο *Hegemony and Socialist Strategy* — προσβλέπει ρητά στην επέκταση της εξισωτικής λογικής της δημοκρατίας, τότε είναι απαραίτητο να εξετάσουμε την προβληματική του υποκειμένου, ως προς την ικανότητα της θεωρίας της ηγεμονίας όχι μόνο να περιγράψει επαρκώς αλλά και να αποκαταστήσει κριτικά τη δυνατότητα του υποκειμένου προς την κατεύθυνση αυτήν. Με άλλα λόγια, προκειμένου να διερευνήσουμε το διακύβευμα της αναπαράστασης της κοινωνίας, οφείλουμε, έστω και σχηματικά, να θίξουμε πρώτα το ζήτημα του υποκειμένου και της πιθανής σχέσης του με την πολιτική συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας.

---

³⁷⁸ Προς υπεράσπιση των E. Laclau και C. Mouffe, στο *HSS* δε διατείνονται ότι μια τέτοια στόχευση αποτελεί δεσμευτική αποκλειστικότητα του αριστερού λόγου, όσο ότι ένα νέο πρόγραμμα για την Αριστερά θα μπορούσε να φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά, προκειμένου να συσπειρώσει τα Νέα Κοινωνικά Κινήματα και να διεκδικήσει την ηγεμονία σε αυτά. E. Laclau και C. Mouffe *HSS* «Preface to the Second Edition», σ. xviii. Βλ. ακόμη, E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988, —στα ελληνικά, «Μετα-Μαρξισμός και Θεωρία του Λόγου», στο E. Laclau, *EE*, σ. 270-271.

Υποκείμενο και ταύτιση

Η ανάλυση των Laclau και Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy* εδράζεται σε μια εννοιολόγηση του υποκειμένου, με ρητές καταβολές στο έργο του Foucault, ώστε το ζήτημα του υποκειμένου τίθεται εξ αρχής με «μετα-δομιστικούς» όρους.³⁷⁹ Η θέση τους μπορεί να συνοψιστεί στην παραδοχή ότι «το υποκείμενο κατασκευάζεται μέσω της γλώσσας, ως μια μερική και μεταφορική ενσωμάτωση στη συμβολική τάξη», ότι αποκτά, δηλαδή, θετική υπόσταση, στον βαθμό που καταλαμβάνει *θέσεις υποκειμένου* στην κοινωνική δομή, δίχως, ωστόσο, να υπάρχει κάποια αναγκαία σχέση ή ενότητα ανάμεσα σε αυτές.³⁸⁰ Η ταυτότητα του υποκειμένου δεν είναι συνεπώς προδιαγεγραμμένη ή δοσμένη *a priori*, αλλά προέρχεται από προηγούμενες πράξεις *ταύτισης*.

Τα υποκείμενα δεν μπορούν, ως εκ τούτου, να είναι η πηγή των κοινωνικών σχέσεων —ούτε καν υπό την περιορισμένη έννοια τού ότι είναι προικισμένα με δυνάμεις που καθιστούν δυνατή μια εμπειρία— καθώς κάθε εμπειρία εξαρτάται από συγκεκριμένες συνθήκες δυνατότητας στο πεδίο του λόγου.³⁸¹

Κατ' αντιδιαστολή με τη μαρξιστική παράδοση, για τους Laclau και Mouffe δεν υφίσταται προνομιακό επαναστατικό υποκείμενο ή συγκεκριμένη ταξική αποστολή στην οποία να πρέπει να ανταποκριθεί το τελευταίο.³⁸² Ωστόσο, από αυτήν την ομολογουμένως δυσοίωνη «δομιστική» οπτική γωνία, δεν μπορούν να εξηγηθούν επαρκώς τα όρια της εξουσίας που ασκεί η δομή πάνω στο άτομο ή αντιστρόφως οι συνθήκες υπό τις οποίες το τελευταίο αναδύεται ως υποκείμενο της πολιτικής.³⁸³

Κατόπιν της επιδραστικής κριτικής του Žižek στην εννοιολόγηση του υποκειμένου *à la* Foucault, ο Laclau προσανατολίζεται προς μια πιο πρωταρχική σύλληψη του υποκειμένου, ως *υποκειμένου της έλλειψης*, με σαφή αναφορά στην

³⁷⁹ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 115.

³⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 121-122.

³⁸¹ *Ο.π.*, σ. 115.

³⁸² *Ο.π.*, σ. 87.

³⁸³ E. Laclau, «Theory, Democracy and Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 210. Βλ. S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 5-6. Αναφορικά με την υπεράσπιση του μεταδομισμού απέναντι στην κριτική περί κυρίαρχου υποκειμένου ή της παντοδύναμης δομής και πως η κριτική αυτή παραγνωρίζει τη σχέση των δύο όρων ως πλήρως εξωτερική σε αντιδιαστολή με την κομβική στον μεταδομισμό αναγνώριση της υποκειμενικότητας ως ταύτισης απέναντι σε μια έλλειψη, βλ. J. Glynnos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, σ. 128-129.

ψυχαναλυτική προσέγγιση του Lacan.³⁸⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η σύλληψη του υποκειμένου συνδέεται άμεσα με την έννοια της αποδιάρθρωσης που είναι μια «[...] κατάσταση έλλειψης που ενέχει μια δομική αναφορά. Αφορά μια «χρονοποίηση» [temporalization] του χώρου ή μια επέκταση του πεδίου του δυνατού, όλα αυτά όμως λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο μιας καθορισμένης κατάστασης. Με άλλα λόγια, πάντοτε ενός πλαισίου σχετικής δόμησης».³⁸⁵

Υπό κανονικές συνθήκες, το υποκείμενο εξακολουθεί να καταλαμβάνει μια πλειάδα από θέσεις στο κοινωνικό οικοδόμημα, δηλαδή, ταυτότητες που απορρέουν από τις παγιωμένες, «χωρικές» θα λέγαμε, κοινωνικές πρακτικές. Είναι, ωστόσο, στις εξαιρετικές αυτές στιγμές δομικής αποδιάρθρωσης, όταν δηλαδή αναδύεται ως το υποκείμενο της έλλειψης, που η κατηγορία του υποκειμένου χαρακτηρίζεται από πολιτική σημασία, καθώς επιτρέπει τόσο την ανάδυση νέων πράξεων ταύτισης όσο και την ανάλυσή τους.³⁸⁶ Το υποκείμενο της έλλειψης, εν προκειμένω, γίνεται αντιληπτό με αρνητικούς όρους: ως κενός τόπος. Ισοδυναμεί με την απόσταση ανάμεσα στην αποδιάρθρωση και τη ριζικότητα της απόφασης, μιας απόφασης που για το υποκείμενο δεν μπορεί παρά να έχει τον χαρακτήρα μιας πράξης ταύτισης. Με άλλα λόγια, η έλλειψη στην καρδιά του υποκειμένου ή αλλιώς η αποτυχία του ολοκληρωτικού καθορισμού του, αναδεικνύεται σε μέτρο της ελευθερίας του, καθώς δεν πρόκειται «για την ελευθερία ενός υποκειμένου με μια θετική ταυτότητα —που δε θα ήταν παρά ένας δομικός τόπος. Πρόκειται μάλλον, για την ελευθερία ενός δομικού σφάλματος, που προκαλεί τη συγκρότηση ταυτοτήτων μέσα από πράξεις ταύτισης».³⁸⁷

Όπως σημειώνει ο Σταυρακάκης, το «Πραγματικό» της ψυχανάλυσης πέρα από την αποδιοργανωτική του λειτουργία χαρακτηρίζεται και από μια οντολογική/παραγωγική τροπικότητα: την αποκάλυψη της έλλειψης στην καρδιά της συμβολικής τάξης, στον Άλλο, μιας έλλειψης που ωθεί το άτομο να αναλάβει να την καλύψει.³⁸⁸ Για τον Lacan, στην καρδιά του υποκειμένου κυριαρχεί η απώλεια της προ-

---

³⁸⁴ Ενδεικτικά, βλ. Slavoj Žižek, «Πέρα από την ανάλυση του λόγου», σ. 296-297, μια κριτική που αναγνωρίζει ο ίδιος ο Laclau ως καταλυτική στο E. Laclau, «Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy», συνέντευξη: L. Worsham, G. Olson, στο *JAC: A Journal of Rhetoric, Writing, Culture, and Politics*, τχ. 19, 1999, σ. 29.

³⁸⁵ E. Laclau, *EE*, σ. 112.

³⁸⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, β' έκδοση, «Πρόλογος», σ. xii. Βλ. Επίσης, E. Laclau, *EE*, σ. 139.

³⁸⁷ E. Laclau, *EE*, σ. 137.

³⁸⁸ Γ. Σταυρακάκης, «Εισαγωγή» στο E. Laclau, *EE*, σ. 34. Βλ. επίσης, Γιάννης Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 70.

συμβολικής πληρότητας —και απόλαυσης —που σηματοδοτεί «η παρέμβαση του Ονόματος-του-Πατρός [Name of the Father], ενός κύριου σημαίνοντος που στηρίζει ολόκληρη τη μήτρα της σήμανσης».³⁸⁹

Συνεπώς, από ψυχαναλυτική σκοπιά, η συγκρότηση της υποκειμενικότητας επιδιώκει να κρύψει στον πυρήνα της αυτήν την τραυματική έλλειψη πληρότητας επικαλύπτοντάς την με αλληπάλληλες ταυτίσεις, όπως το στρείδι τον κόκκο της άμμου.

Η ιδέα του υποκειμένου ως έλλειψης δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις απόπειρες του υποκειμένου να καλύψει αυτή την καταστατική έλλειψη στο επίπεδο της αναπαράστασης, (επι)βεβαιώνοντας τη θετική (συμβολικό-εικονοφαντασιακή) ταυτότητά του ή, όταν αυτό αποτυγχάνει, μέσα από συνεχείς πράξεις ταύτισης που στόχο έχουν να επαν-εγκαθιδρύσουν μια ταυτότητα. Αυτή η έλλειψη καθιστά αναγκαία τη συγκρότηση κάθε ταυτότητας μέσα από διαδικασίες ταύτισης με κοινωνικά διαθέσιμα χαρακτηριστικά ταύτισης, που μπορούν να βρεθούν, για παράδειγμα, σε πολιτικές ιδεολογίες, σε καταναλωτικές πρακτικές και σε ένα ολόκληρο εύρος κοινωνικών ρόλων· και τανάπαλιν: η αδυναμία των πράξεων ταύτισης να δημιουργήσουν μια πλήρη ταυτότητα υπάγοντας την υποκειμενική διαίρεση (ανά)παράγει τη ριζική εκ-κεντρικότητα του υποκειμένου και, μαζί, μια ολόκληρη αρνητική διαλεκτική μερικών καθηλώσεων [της ταυτότητάς του].³⁹⁰

Ομοίως, κατά τον Laclau, ενδεχομενική και ηγεμονική συγκρότηση του υποκειμένου μπορεί να νοηθεί μόνο: «εάν η δομή δεν είναι πλήρως συμφιλιωμένη με τον εαυτό της, εάν χαρακτηρίζεται [inhabited] από μια πρωταρχική έλλειψη, από τον ριζικά ανεπικρίτο χαρακτήρα της που είναι αναγκαίο να υπερβαίνεται διαρκώς από πράξεις ταύτισης. Αυτές οι πράξεις [ταύτισης] είναι ακριβώς εκείνο που συγκροτεί το *υποκείμενο*, το οποίο μπορεί να υπάρξει μόνο ως μια θέληση που υπερβαίνει τη δομή. Επειδή αυτή η θέληση δεν έχει τόπο συγκρότησης εξωτερικό της δομής αλλά είναι το αποτέλεσμα της αποτυχίας της δομής να συγκροτήσει τον εαυτό της, μπορεί να σχηματιστεί μόνο μέσα από πράξεις ταύτισης».³⁹¹

³⁸⁹ Γ. Σταυρακάκης, *Lacan and the Political*, Routledge, Λονδίνο:1999, σ. 31. Η ιδέα του Πραγματικού ως προ-συμβολικής πληρότητας αναφέρεται στη Λακανική σύλληψη του *Πραγματικού* «avant la lettre», πριν, δηλαδή, από την είσοδο του υποκειμένου στη συμβολική τάξη όπως συμπυκνώνεται στην εικόνα της αδιαμεσολάβητης επαφής του βρέφους με τη μητέρα από την οποία ικανοποιείται η κάθε του ανάγκη. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 76-77.

³⁹⁰ Jason Glynos, Yannis Stavrakakis, «Lacan and Political Subjectivity: Fantasy and Enjoyment in Psychoanalysis and Political Theory», *Subjectivity*, 2008, τχ. 24, σ. 260-261.

³⁹¹ E. Laclau, «Power and Representation», σ. 92.

Εάν λοιπόν, η ταύτιση χαρακτηρίζεται ως μια ριζοσπαστική υποκειμενική απόφαση, η τελευταία δεν μπορεί να βρει θεμέλιο στον εαυτό της, αλλά στο αντικείμενο της ταύτισης, το οποίο, με τη σειρά του, χαρακτηρίζεται εξίσου από έλλειψη. Το υποκείμενο τότε έρχεται αντιμέτωπο με την έλλειψη της δομής, την ανεπάρκειά της να προσφέρει μια πλήρη αναπαράσταση της πραγματικότητας: «Το πεδίο της αναπαράστασης αποκαλύπτεται το ίδιο ότι διακρίνεται από έλλειψη διότι επιχειρεί το αδύνατο, την αναπαράσταση ενός πράγματος που είναι εντέλει μη αναπαραστάσιμο».³⁹² Ακολουθως, το αντικείμενο ταύτισης του υποκειμένου, για παράδειγμα μια ουτοπική σύλληψη της κοινωνίας, διαιρείται εσωτερικά, αφενός, σε σύμβολο της πληρότητας ή της τάξης εν γένει και, αφετέρου, σε μια ορισμένη πρόταση για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Εφόσον η ταύτιση επιτυγχάνει την έστω μερική συρραφή της έλλειψης, με όρους Laclau: «[η] στιγμή της πραγμάτωσης του μύθου είναι [...] η στιγμή της έκλειψης του υποκειμένου και της εκ νέου απορρόφησής του από τη δομή –η στιγμή κατά την οποία το υποκείμενο ανάγεται σε “θέση υποκειμένου”».³⁹³

Η θεωρητική αναγνώριση του υποκειμένου στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* δεν εξαντλείται στην παραδοχή ότι το τελευταίο αδυνατεί να αναχθεί πλήρως στις διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου που το καθορίζουν, μέσω των θέσεων υποκειμένου που καταλαμβάνει. Είναι επιπλέον αναγκαίο, να του αναγνωριστεί στην καρδιά της συγκρότησής του μια έλλειψη, να γίνει κατανοητό ως ο τόπος μιας απουσίας, προκειμένου να εξηγηθεί επαρκώς η ανάδυση του ανταγωνισμού και των μυθικών εγχειρημάτων συρραφής του κοινωνικού. Όπως υπογραμμίζει ο Laclau, το υποκείμενο «πρέπει να ταυτιστεί με κάτι επειδή υπάρχει μια πρωταρχική και ανυπέρβλητη έλλειψη ταυτότητας» ενώ προσθέτει ότι «η πράξη ταύτισης [identification] δεν μπορεί να έχει πηγή αιτιολόγησης εξωτερική προς τον εαυτό της».³⁹⁴ Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της ηγεμονικής συρραφής της κοινωνίας, ενώ το πεδίο συγκρότησης του υποκειμένου δεν μπορεί να είναι άλλο από τη δομή, την ίδια στιγμή το αντικείμενο ταύτισής του δεν μπορεί να προέρχεται από αυτήν αλλά πρέπει να είναι εξωτερικό σε αυτήν. Σε αντίθετη περίπτωση, υπογραμμίζει ο Laclau, θα είμασταν ακόμη πλήρως εντός της διαφορικής διάταξης, οπότε και η ταύτιση δε θα είχε ενδεχομενικό κι άρα

---

³⁹² Γ. Σταυρακάκης, *Lacan and the Political*, σ. 38.

³⁹³ E. Laclau, *EE*, σ. 139.

³⁹⁴ E. Laclau, «Power and Representation», σ. 92.

ηγεμονικό χαρακτήρα, αλλά θα αποτελούσε εκδίπλωση της εσωτερικής θετικής λογικής της εν λόγω δομής.³⁹⁵

Κατά τον Laclau, όχι μόνο το υποκείμενο συγκροτείται —μερικώς μόνο— μέσα από την ταύτιση του με κάτι έξω από το ίδιο, αλλά στην πραγματικότητα ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του αντικειμένου ή σημαίνοντος ταύτισης είναι, υπό περιστάσεις, ήσσονος σημασίας. Στο «Minding the Gap», οι Ernesto Laclau και Lilian Zac διευκρινίζουν ότι εφόσον κανένα πλήρως προσδιορισμένο οντικό περιεχόμενο δεν ακολουθεί *a priori* από τη μορφή της υποκειμενικότητας, δηλαδή, από την πρωταρχική αυτή έλλειψη, έπεται ότι η μόνη συνθήκη δυνατότητας για το υποκείμενο μπορεί να είναι στην πραγματικότητα η «απροσδιοριστία».³⁹⁶ Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στην διαπίστωση ότι «οποιοδήποτε προσδιορισμένο περιεχόμενο (ακόμη και το πλέον φορμαλιστικό, με την Καντιανή έννοια) είναι [μάλλον] αντικειμενικό παρά υποκειμενικό και ως αποτέλεσμα, θα είναι ετερόνομο από τη σκοπιά μιας καθαρής υποκειμενικότητας» ή, με άλλα λόγια, ότι η πράξη ταύτισης αποσταθεροποιεί την ταυτότητα του υποκειμένου.³⁹⁷

Σε αυτήν την περίπτωση, η σχέση ανάμεσα στο απροσδιόριστο και στο προσδιορισμένο, ανάμεσα στο υποκειμενικό και το αντικειμενικό, θα είναι δραματικά διαφορετική: δε θα υπάρξει ποτέ πραγματική υπέρβαση, ούτε ειρήνη, ανάμεσα στα δύο. Το υποκειμενικό θα αποκτά περιεχόμενο μόνο αλλοτριώνοντας τον εαυτό του μέσα σε μια αντικειμενικότητα που είναι το αντίθετό του (αν και αυτό, όπως θα δούμε αργότερα, είναι αυτό που εμπλέκεται στην έννοια της ταύτισης, ως διαφορετικής από την απλή ταυτότητα). Αλλά ούτε το αντικειμενικό

---

³⁹⁵ Είναι ενδιαφέρον πως η συγκεκριμένη αναλογία, την οποία επικαλείται συχνά ο Laclau, εξυπηρετεί στο επιχείρημά του τόσο το στόχο της αναπαράστασης, όσο και αυτό της απόδειξης, αφού το επιχείρημα οδηγείται, από την αρχή της εννοιολογικής συνεκτικότητας στο συμπέρασμα σε ένα ξεκάθαρο κυκλικό σχήμα, ενώ κατόπιν ο συγγραφέας αντιμετωπίζει τα συμπεράσματα ως λογικά έγκυρα. Βέβαια, η συλλογιστική αυτή στηρίζεται στην απλοποιητική παραδοχή ότι η δομή της κοινωνίας αποτελεί ένα συνεκτικό κι ενιαίο πλαίσιο σήμανσης, δίχως αντικρουόμενες λογικές εν εξελίξει, κι άρα κάθε στοιχείο αποτελεί μέρος μιας διαφορετικής διάταξης στην οποία μετέχει το άτομο μέσω θέσεων υποκειμένου. Παρότι ο Laclau αντιμετωπίζει τη δομή κατ' αυτόν τον τρόπο μόνο για τους σκοπούς του επιχειρήματος, ανακλύπτει, ωστόσο, το ερώτημα πώς ανταποκρίνεται στην πρωταρχική αυτή έλλειψη, ένα υποκείμενο που δεν είναι πλήρως αποδιάρθρωμένο καθότι καταλαμβάνει θέσεις υποκειμένου σε διαφορετικά και ετερογενή μεταξύ τους πλαίσια λόγου, όπως π.χ. τα άτομα με περισσότερες από μία πολιτισμικές ταυτότητες. Σε ανάλογες γραμμές κινείται το επιχείρημα της A.J. Norval η οποία επισημαίνει ότι η αποδιάρθρωση της δομής δεν ισοδυναμεί με τη διαπίστωση ότι «οτιδήποτε καθίσταται δυνατό», καθότι η αποδιάρθρωση λαμβάνει χώρα πάντοτε εντός μιας ορισμένης κατάστασης και εντός ενός συμβολικού σύμπαντος αναπαραστάσεων που εξακολουθεί να υπάρχει. βλ. Aletta J. Norval, «Social Ambiguity and Apartheid», στο E. Laclau, κ.ά., *The Making of Political Identities*, σ. 133-134.

³⁹⁶ E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», στο E. Laclau κ.ά., *The Making of Political Identities*, σ. 14.

³⁹⁷ E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», στο E. Laclau κ.ά., *The Making of Political Identities*, σ. 12.

μπορεί να αναχθεί στο συγκεκριμένο περιεχόμενό του, καθώς λειτουργεί μόνο ως επιφάνεια ταύτισης. Πράγματι, δεδομένου ότι αυτή η τελευταία δεν είναι μια αναγκαία ταύτιση —διότι το να υποθέσουμε το αντίθετο, θα οδηγούσε πάλι πίσω στην υπόθεση μιας προσδιορισμένης [διαλεκτικής] άρνησης— αυτό το συγκεκριμένο περιεχόμενο θα αναπαριστά το αντίθετο της υποκειμενικής απροσδιοριστίας. Με άλλα λόγια, θα αναπαριστά την αρχή της καθαυτό προσδιορισιμότητας [*determinability*].³⁹⁸

Παρακάτω, διευκρινίζουν ότι μέσω της πλήρωσης της πρωταρχικής έλλειψης του υποκειμένου, το αντικειμενικό δε χάνει τον εξωτερικό χαρακτήρα του, «δεν αφομοιώνεται στην *ήδη* υπάρχουσα ταυτότητα» του υποκειμένου καθώς αυτή ακριβώς η εξωτερικότητα του επιτρέπει να επιτελέσει την πλήρωση.³⁹⁹ Αλλά, στο μέτρο που το υποκείμενο ισοδυναμεί με «πρωταρχική και ανεκρίζωτη έλλειψη, οποιαδήποτε ταύτιση θα πρέπει να αναπαριστά, επίσης, την έλλειψη καθαυτή», αναπαράγοντας τον εξωτερικό χαρακτήρα του αντικειμένου ταύτισης, ή αλλιώς την «ασυμμετρώτητα» του υποκειμένου απέναντι στον εαυτό του.⁴⁰⁰ Η παραπάνω φράση υποδεικνύει και την ερμηνευτική κατεύθυνση κατά την οποία, σύμφωνα με τον Laclau, μπορεί να συμφιλιωθεί ο φαινομενικά αντιφατικός χαρακτήρας ανάμεσα στον χαρακτήρα της θέλησης που δεν είναι εξωτερικός από τη δομή και το οποιοδήποτε προσδιορισμένο περιεχόμενο που ως αντικειμενικό (πρέπει λογικά να) είναι έξω από το υποκείμενο. Όπως, επεξηγεί: «[εάν] η έλλειψη είναι πραγματικά καταστατική, η πράξη της ταύτισης που επιχειρεί να τη συμπληρώσει δεν μπορεί να έχει πηγή δικαιολόγησης έξω από αυτήν, καθώς η τάξη με την οποία ταυτιζόμαστε γίνεται αποδεκτή, όχι επειδή θεωρείται πολύτιμη με όρους κριτηρίων καλοσύνης ή ορθολογικότητας που λειτουργούν στη βάση της, αλλά επειδή επιφέρει την πιθανότητα *μιας* τάξης, μιας ορισμένης κανονικότητας». ⁴⁰¹

Ήδη, *prima facie*, καθίσταται εμφανές ότι οποιαδήποτε ηθική, κανονιστική ή ιδεολογική διάσταση της ατομικής δράσης «θυσιάζεται» θεωρητικά στο βωμό της επιτελεστικότητας της απόφασης, ανάγοντας την τελευταία σε μια συστατική πολιτική πράξη, δίχως, ωστόσο, διαρκές ή ενιαίο υποκείμενο αναφοράς. Υπ' αυτούς τους όρους,

³⁹⁸ Ο.π., σ. 13, έμφαση στο πρωτότυπο.

³⁹⁹ Ο.π., σ. 15.

⁴⁰⁰ Ο.π.

⁴⁰¹ E. Laclau, «Introduction», στο E. Laclau κ.ά., *The Making of Political Identities*, σ. 13, έμφαση στο πρωτότυπο.

μοιάζει κενή νοήματος η χαρακτηριστική διατύπωση του Laclau: «Αυτή η στιγμή της απόφασης που αφήνεται στον εαυτό της και δεν μπορεί να παρέχει τα θεμέλιά της, διαμέσου οποιουδήποτε συστήματος κανόνων την υπερβαίνει, είναι η στιγμή του υποκειμένου».⁴⁰² Στην πραγματικότητα, πρόκειται, λοιπόν, για ένα υποκείμενο όχι μόνο απαλλαγμένο, από κάποιο μόνιμο θετικό περιεχόμενο —η ταυτότητά του συγκροτείται σχεσιακά από πρακτικές που το υπερβαίνουν— αλλά και αποδομημένο ως τον τόπο μιας απουσίας, ως το αποτέλεσμα της αποδιάρθρωσης της δομής που το καθορίζει κατά τρόπο επισφαλή και μερικό. Το υποκείμενο εγκλωβίζεται, κατ' αυτόν τον τρόπο, *μεταξύ σφύρας και άκμονος*, ανάμεσα στις νέες διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου που καλούνται να το ανα-καθορίσουν κατά τρόπο εφήμερο και μερικό και στις προγενέστερες που έχουν ήδη αποτύχει σε αυτό το εγχείρημα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η υπόθεση του υποκειμένου χαράσσεται *απαράγραπτα* στο πεδίο μιας ανεπίκριτης πλην αναγκαίας απόφασης.⁴⁰³ Ακολουθώντας τον Derrida, ο Laclau θέτει την απόφαση της πράξης ταύτισης πέραν μιας αυστηρής λογικής παραγωγικότητας.⁴⁰⁴ Εάν πρόκειται για μια γνήσια απόφαση, τότε δεν υφίσταται ακόμη κανόνας ή νόρμα, του οποίου τη γνώση να διαθέτει λογικά το υποκείμενο που να απαντά στην ανάγκη της κρίσης. Όπως υπερθεματίζει ο Žižek: «υποκείμενο είναι ένα όνομα για εκείνο τον ανεξιχνίαστο Χ ο οποίος εγκαλείται, ο οποίος όλως αιφνιδίως καλείται να λογοδοτήσει, ριγμένος σε μια θέση ευθύνης, αντιμέτωπος με την επιτακτική ανάγκη να αποφασίσει σε μια τέτοια στιγμή *ανεπίκριτου*».⁴⁰⁵ Αυτή η στιγμή της ανεπίκριτης απόφασης που εγκαλεί το υποκείμενο συνδέεται στο έργο του Laclau με τη γενικευμένη κοινωνική *αταξία* —με όρους Gramsci, τη λεγόμενη κατάσταση οργανικής κρίσης— η οποία και προοδευτικά αναδεικνύεται στην κατεξοχήν περίπτωση αποδιάρθρωσης.

---

⁴⁰² E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 57.

⁴⁰³ E. Laclau, «The Time is Out of Joint», *EM*, σ. 74.

⁴⁰⁴ J. Derrida, «Force of Law: The Mystical Foundation of Authority» στο J. Derrida, *Acts of Religion*, επιμ. Gil Anidjar, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2002, σ. 252-253.

⁴⁰⁵ S. Žižek, «Why Should a Dialectician Learn to Count to Four?», *Radical Philosophy*, τχ. 58, Καλοκαίρι 1991, σ. 6.

Η σκιά της αταξίας στην αναπαράσταση

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εξετάζεται η έννοια της αταξίας και η αυξανόμενη επιρροή της στη σκέψη του Laclau, μια επιρροή που διαπερνάει υπόρρητα ολόκληρο το έργο του. Συγκεκριμένα, η συχνή επίκληση της εικόνας της κοινωνικής αταξίας ή της οργανικής κρίσης διαδραματίζει, κατά τη γνώμη μου, έναν ιδιαίτερο ρόλο στο επιχείρημα του Laclau, στηρίζοντας μια ορισμένη λογική στην πράξη ταύτισης για το υποκείμενο. Η πάντοτε παρούσα εναλλακτική της αταξίας στα παραδείγματα του ρίχνει διαρκώς τη σκιά της στην ταύτιση του υποκειμένου η οποία τείνει να συνδέεται αυτομάτως με το συναίσθημα του φόβου.⁴⁰⁶ Απέναντι στην αταξία, οποιαδήποτε πράξη ταύτισης φαντάζει ως μια νομιμοποιημένη ή αυτονόητη απόφαση. Συνεπώς, προκειμένου να διερευνήσουμε περαιτέρω τη λογική της ταύτισης στην αναπαράσταση (της πληρότητας) της κοινωνίας, θεωρώ απαραίτητη προϋπόθεση να αναδείξουμε καταρχάς τις υπόρρητες παραδοχές που συνδέονται με την περίπτωση της αταξίας.

Η πρώτη αναφορά στην αταξία είναι η περίπτωση της *οργανικής κρίσης* [organic crisis] στο *Hegemony and Socialist Strategy* που επιτρέπει στους Laclau και Mouffe να στοχαστούν πάνω στις συνθήκες ανάδυσης των ανταγωνισμών:

[μια] συγκυρία όπου υπάρχει μια γενικευμένη χαλάρωση της διαφορικής διάταξης που καθορίζει τις ταυτότητες ενός δεδομένου κοινωνικού ή πολιτικού χώρου, και όπου, ως αποτέλεσμα υπάρχει ένας πολλαπλασιασμός μετέωρων σημαινόντων, είναι αυτό που αποκαλούμε, ακολουθώντας τον Gramsci, συγκυρία οργανικής κρίσης. Δεν αναδύεται από ένα μόνο σημείο, αλλά είναι το αποτέλεσμα ενός επικαθορισμού των περιστάσεων· και αποκαλύπτεται όχι μόνο σε ένα πολλαπλασιασμό των ανταγωνισμών αλλά επίσης σε μια γενικευμένη κρίση των κοινωνικών ταυτοτήτων [...].⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, πρβλ., χαρακτηριστικά το παρακάτω απόσπασμα του Critchley που αναλύει τον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας από τις ΗΠΑ, επι προεδρίας George W. Bush, υπό το πρίσμα της σκέψης του C. Schmitt αν και θα μπορούσε να περιγράψει την προσέγγιση του Laclau. «[...] πρώτον, τα όρια ανάμεσα στην τάξη και την ασφάλεια έχουν γίνει συστηματικά θολά, και η τάξη ταυτίστηκε με την ασφάλεια: την ασφάλεια της φαντασίωσης της πατρίδας που προστατεύεται από τη φαντασίωση του εχθρού μέσω του ελέγχου των μέσων παραγωγής του θεάματος. Δεύτερον, για να κατανοήσουμε τη λογική του πολιτικού θα πρέπει να καταλάβουμε ότι η τάξη και η ασφάλεια διατηρούνται μέσω της σύγκρουσης με έναν εχθρό, έναν εχθρό ταυτόχρονα πραγματικό και φανταστικό, ένα είδος σκιώδους ειδώλου το οποίο μπορεί να επιτεθεί στην καρδιά του τόπου που ονομάζεις πατρίδα ανα πάσα στιγμή. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική αφορά κατ' ουσία τη διαχείριση του φόβου, μια οικονομία του φόβου, η οποία προσαρμόζει διαρκώς το επίπεδο του φόβου για να δημιουργήσει τα κατάλληλα συναισθήματα στους πολίτες.» Βλ. S. Critchley, *Ζητώντας το Άπειρο*, σ. 173. Για την πολιτική ως διαχείριση του φόβου, βλ. επίσης, *Ο.π.*, σ. 144.

⁴⁰⁷ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 136.

Με άλλα λόγια, η έννοια της αταξίας ως «οργανικής κρίσης», σε αυτήν την περίοδο θεωρητικής επεξεργασίας της από τους Laclau και Mouffe, υποδεικνύει τη χαλάρωση της διαφορικής διάταξης ή, αλλιώς, της θετικής ταυτότητας των κοινωνικών στοιχείων που υποδηλώνει τον επικαθορισμό των κοινωνικών σημαινόντων, με άλλα λόγια, μια κατάσταση ιδανική για τη συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας.⁴⁰⁸ Μια κοινωνία σε οργανική κρίση αδυνατεί να διατηρήσει μια ενιαία ταυτότητα ενώ το πλέγμα εξουσίας που διέπει τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα στα στοιχεία της δεν μπορεί να παγιωθεί σε αντικειμενική τάξη.⁴⁰⁹ Ως εκ τούτου, η περίπτωση της οργανικής κρίσης τίθεται στον αντίποδα της ηγεμονικής ολοκλήρωσης μιας κοινωνίας, όπου η εξουσία είναι σε θέση να απορροφήσει κάθε κοινωνικό αίτημα και η κοινωνία χαρακτηρίζεται από πλήρη και διαυγή θετικότητα.⁴¹⁰

Υπ' αυτήν την έννοια, η περίπτωση της *οργανικής κρίσης* ή *αταξίας* εμφανίζεται αρχικά ως μια λιγότερο *κανονική*, αλλά ενδεχόμενη κατάσταση της θεσμικής συγκρότησης της κοινωνίας.⁴¹¹ Σε περαιτέρω επεξεργασία από τον Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, η οργανική κρίση αντιπαράβάλλεται στη *φυσική κατάσταση* του Hobbes η οποία παρουσιάζεται ρητά ως ριζικότερη εκδοχή τάξης πραγμάτων, σε σύγκριση με αυτήν που περιγράφει η έννοια της «οργανικής κρίσης». Με όρους Laclau, η φυσική κατάσταση εμφανίζεται ως συνώνυμη της γενικευμένης αποδιάρθρωσης: «[...] εάν η φυσική κατάσταση οριστεί ξεκάθαρα ως *αποδιάρθρωση*, και ως έλλειψη κάθε τάξης μέσα σε έναν γενικευμένο αγώνα όλων εναντίον όλων, τότε ο αντιθετικός πόλος της δεν είναι μια τάξη με συγκεκριμένο περιεχόμενο αλλά η τάξη tout court, η ίδια η μορφή της τάξης ανεξαρτήτως οποιουδήποτε περιεχομένου».⁴¹²

---

⁴⁰⁸ Ο.π., σ. 157.

⁴⁰⁹ Στο πνεύμα αυτό, η κατάσταση στην Pretoria της Νοτίου Αφρικής, όπως την περιγράφει η Norval, αντιστοιχεί σε «οργανική κρίση, υπό την έννοια του Gramsci, που παρεμποδίζει την παγίωση στον λόγο των ταυτοτήτων των κοινωνικών δρώντων, σε ένα σύνολο από μη ανταγωνιστικές σχέσεις [...]. Ο πολλαπλασιασμός των ανταγωνισμών και των σχισμάτων [...] οδηγεί σε μια αυξανόμενη αποσταθεροποίηση των διαχωριστικών γραμμών που διαιρούν το σώμα της κοινωνίας σε δύο στρατόπεδα». A. Norval, «Letter to Ernesto», στο E. Laclau, *EE*, σ. 136 (αγγλική έκδοση). Ο Laclau συμφωνεί, αναγνωρίζοντας ότι η κατάσταση οργανικής κρίσης στην Pretoria είναι «στενά συνδεδεμένη με την αδυνατότητα να διατηρηθούν συνεκτικές [διαχωριστικές] γραμμές αποκλεισμού και διακρίσεων». E. Laclau, «Letter to Aletta», σ. 160, *ό.π.*

⁴¹⁰ Ο.π., σ. 189.

⁴¹¹ Με τον όρο «αταξία» υιοθετείται η μεταφραστική επιλογή του Σταυρακάκη για τον όρο «disorder» ως πιο δόκιμη, καθώς αντιστοιχεί στο κεντρικό ζεύγος αντιθέτων: «order»—«disorder» ενώ εγγράφει τις έννοιες των Gramsci και Hobbes, σε ένα ενιαίο φάσμα ανάμεσα σε πλήρη τάξη και πλήρη έλλειψη τάξης.

⁴¹² E. Laclau, *EE*, σ. 153. Βλ. επίσης με άλλους όρους στο E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 30. Έμφαση δική μου.

Υπ' αυτό το πρίσμα, ο Arditι επισημαίνει ότι σε μια κατάσταση γενικευμένης κοινωνικής αποδιοργάνωσης, για τους Laclau και Zac, είναι πιθανό οποιαδήποτε υπάρχουσα πολιτική τάξη να θεωρείται θεμιτή ή νόμιμη, απλώς «εξαιτίας της ικανότητάς της να ενσαρκώσει την αφηρημένη αρχή της κοινωνικής τάξης ως τέτοιας».⁴¹³ Αν και το συμπέρασμα αυτό αποδίδεται από τους Laclau και Zac στον Hobbes, ο συλλογισμός τους προσυπογράφει τη στενή αυτή σύνδεση μεταξύ της εξουσίας και της νομιμοποίησής της. Χαρακτηριστικά, παρακάτω συμπεραίνουν ότι ο λόγος περί νομιμοποίησης ή μη της εξουσίας έχει νόημα μόνο εάν δεν επιτυγχάνεται να καταστούν οι κοινωνικές ταυτότητες των υποκειμένων «πλήρως ανεπτυγμένες», δηλαδή, αν η εξουσία δεν πετύχει την ολοκληρωτική συγκρότηση της κοινωνίας.⁴¹⁴ Στην περίπτωση αυτήν, όπου η εξουσία επιτυγχάνει την πλήρη συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων, έχει ενδιαφέρον να σταθούμε ακολουθώντας το μίτο του συλλογισμού τους στη θεωρητική του εξέλιξη.

Παρακάτω στο ίδιο δοκίμιο, οι Laclau και Zac αναγνωρίζουν ότι η θεωρητική κατασκευή του Hobbes εδράζεται στην παντοδύναμη θέληση του κυρίαρχου ως μοναδική πηγή της κοινωνικής αντικειμενικότητας, μια συνθήκη που ισοδυναμεί με την κατάρρευση της διάκρισης ανάμεσα στις δύο και την εξαφάνιση του πολιτικού.⁴¹⁵ Αντιστρόφως, αν η θέληση του κυρίαρχου δεν είναι απόλυτη, η συγκρότηση της κοινωνίας θα είναι μερική και τα υποκείμενα θα είναι «τόποι καταστατικής έλλειψης που η μόνη τους ταυτότητα μπορεί να επιτευχθεί μέσα από πράξεις ταύτισης».⁴¹⁶ Ωστόσο, η καθαυτό σύνδεση εξουσίας και νομιμοποίησης από τον Hobbes δεν αμφισβητείται. Ομοίως, ο Laclau σημειώνει στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*:

[...] [Όσο] περισσότερο ένα σύστημα κανόνων και πεποιθήσεων που συγκροτούν μια κοινότητα έχει κλονιστεί από αποδιαρθρώσεις, τόσο λιγότερη σχέση και συνέχεια θα έχει η νέα τάξη με το σύστημα αυτό, και τόσο περισσότερο το συγκεκριμένο περιεχόμενό της θα αντιπροσωπεύει την αφηρημένη και γενική αρχή της τάξης αυτής. Αυτή η «αδιαφορία» ως προς το από περιεχόμενο της τάξης, η οποία

⁴¹³ Βλ. B. Arditι, *Politics on the Edges of Liberalism*, σ. 27, παραπέμπει στο E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 21. Βλ. επίσης E. Laclau, «Why do Empty Signifiers Matter to Politics?», στο *EM*, σ. 45, —στα ελληνικά, «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική;», στο E. Laclau, *EE*, (μτφρ. Γ. Σταυρακάκης), σ. 224. Ο Laclau παίρνει αποστάσεις από το σχήμα του Hobbes, καθώς απαραίτητη συνθήκη δυνατότητας της τάξης αυτής καθ'αυτήν είναι είτε να αναφέρεται στην ισότιμη δύναμη όλων των ατόμων στη φυσική κατάσταση, είτε η δύναμη να συγκεντρώνεται πλήρως στα χέρια του κυρίαρχου.

⁴¹⁴ E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 27.

⁴¹⁵ *Ο.π.*, σ. 22.

⁴¹⁶ *Ο.π.*, σ. 23.

και αυξάνεται όσο πιο βαθιά είναι η αποδιάρθρωση που λειτουργεί ως σημείο εκκίνησής της, συναντά τη λογική της ολοκλήρωσης στη θεωρία του Hobbes: Από τη στιγμή που η αρχική κατάσταση ορίζεται ως φυσική κατάσταση που καθιστά αδύνατη *κάθε* οργάνωση της κοινότητας, το αντίθετό της (η αρχή της τάξης), ταυτίζεται με τη θέληση του κυρίαρχου [ruler], *όποιο* κι αν είναι το περιεχόμενο αυτής της θέλησης.⁴¹⁷

Σε αυτό το σημείο, ήδη διαφαίνεται πως η φυσική κατάσταση του Hobbes σταδιακά υποκαθιστά την περίπτωση της οργανικής κρίσης, «ως η λογική της κορύφωση», ή, αλλιώς, η εναργέστερη και ριζικότερη εκδοχή της.⁴¹⁸

Ας εξετάσουμε την ακραία κατάσταση μιας ριζικής αποδιοργάνωσης του κοινωνικού ιστού. Υπ' αυτές τις συνθήκες, που δεν απέχουν και πολύ από τη φυσική κατάσταση του Hobbes, οι άνθρωποι αισθάνονται την ανάγκη μιας τάξης, το συγκεκριμένο περιεχόμενο της οποίας, καθίσταται δευτερεύον ζήτημα. Η «τάξη» αυτή καθαυτή δεν έχει περιεχόμενο, γιατί υπάρχει μόνο μέσα από τις διάφορες μορφές στις οποίες πραγματώνεται· όμως, σε μια κατάσταση ριζικής αταξίας, η «τάξη» είναι παρούσα ως αυτό που είναι απόν μετατρέπεται σε κενό σημαίνον, στο σημαίνον αυτής της απουσίας.⁴¹⁹

Έτσι, η σαγήνη της λογικής της τάξης καθαυτή, της «αφηρημένης και γενικής αρχής της τάξης» που εξισώνεται με τη «θέληση του κυρίαρχου» αποκτά ολοένα και μεγαλύτερη βαρύτητα: «καθώς, σε μια κατάσταση γενικευμένης αταξίας η ανάγκη για μια τάξη γίνεται πιο πειστική από το συγκεκριμένο περιεχόμενο της τελευταίας, όσο πιο γενικευμένη είναι η έλλειψη τάξης, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η απόσταση ανάμεσα σε αυτές τις δύο διαστάσεις και πιο αδιάφορος ο λαός στο ορισμένο περιεχόμενο των πολιτικών μορφών που φέρνουν τα πράγματα πίσω σε μια ορισμένη κανονικότητα».⁴²⁰ Με άλλα λόγια, η γενικευμένη αταξία, ή, με όρους πιο προσφιλείς στον Laclau το «φρενοκομείο», γίνεται ολοένα και πιο κεντρική περίπτωση στην επιχειρηματολογία του ίδιου. Με αφετηρία την περίοδο μετά το *Hegemony and Socialist Strategy* φτάνει

⁴¹⁷ E. Laclau, *EE*, σ. 153-154, έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴¹⁸ Χαρακτηριστικά ο Laclau σχολιάζει ότι η οργανική κρίση στον Gramsci είναι πιο κοντά στον Hegel παρά στον Hobbes «υπό την έννοια ότι η στιγμή του πολιτικού στην ανάλυσή του προϋποθέτει μια εικόνα κοινωνικής κρίσης που είναι πολύ λιγότερο ριζική από ότι στον Hobbes. Οι οργανικές κρίσεις στον Gramsci's υπολείπονται κατά πολύ, με όρους αταξίας, από τη φυσική κατάσταση στον Hobbes.» στο E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 64.

⁴¹⁹ E. Laclau, «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική;», (1994), σ. 222-223. Το επιχείρημα επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσιο στα κείμενα που εκδίδονται επίσης στο *EM*, «Subject of Politics, Politics of the Subject» (1995), σ. 60, 62, «The Time is Out of Joint» (1995), σ. 71-72, και «Power and Representation» (1993), σ. 93.

⁴²⁰ E. Laclau, «Power and Representation», σ. 93.

ως το σημείο στο *On Populist Reason* να γίνει η υποδειγματική περίπτωση που συνοδεύει την ανάδειξη της ηγεμονικής σχέσης, την πλήρωση της «γενικής μορφής της πληρότητας», του κενού τόπου στη σήμανση ή αναπαράσταση της κοινωνίας, προκρίνοντας την τάξη *tout court*.⁴²¹

Ομολογουμένως, η επεξεργασία της φυσικής κατάστασης του Hobbes τίθεται ρητά ως μια *οριακή* ή *ριζική* κατάσταση αταξίας. Ωστόσο, η επεξεργασία της αναπαράστασης της κοινωνίας στις οριακές αυτές συνθήκες υποδεικνύει, κατά τον Laclau, μια σημαντική διάσταση στην αντιπροσώπευση των πολιτών που συνδέει την απόφασή τους περισσότερο με την έλλειψη της τάξης, παρά με το περιεχόμενό της.⁴²² Υπ' αυτήν την έννοια, η θεωρητική μετατόπιση της έννοιας της ηγεμονίας ως προς την αναπαράσταση της κοινωνίας, ασφαλώς συνοδεύεται από σαφείς πολιτικές συνέπειες για την ελευθερία του υποκειμένου. Όπως επισημαίνει η Urbinati, «ο Λεβιάθαν είναι δίχως αμφιβολία ικανός να εγγυηθεί την πολιτική ειρήνη και να αφήσει άπλετο χώρο για την ιδιωτική ζωή και για τα συμφέροντα, αλλά με κόστος την εξορία των ατόμων από τη δημόσια ζωή είτε με τη μορφή της συμμετοχής είτε με αυτήν της κρίσης».⁴²³

---

⁴²¹ Κατά τρόπο ειρωνικό ή ταιριαστό, η πιστότερη ίσως περιγραφή της στρατηγικής του Laclau μπορεί να βρεθεί σε ένα τόμο με κείμενα αφιερωμένα στη μελέτη του λαϊκισμού: «Πάντοτε θα παραμένουν ίχνη της σχετικής δομικότητας της αποδιαρθρωμένης τάξης στα οποία το αίτημα προσδένει τις επιτακτικές αξιώσεις του. Αυτό είναι σαφές ακόμη και στις πιο ριζικές απόπειρες να συγκροτηθεί μια νέα δομικότητα που θα διέγραφε εντελώς το αποδιαρθρωμένο χάος. Μία από αυτές τις απόπειρες ήταν ο *Λεβιάθαν* του Hobbes. Επιχείρησε να εκμηδενίσει όλα τα ίχνη της φυσικής κατάστασης, μειώνοντας την πολλαπλότητα των φωνών που είναι χαρακτηριστική της φυσικής κατάστασης σε μία: τη φωνή του κυρίαρχου. Ωστόσο, δεν μπορεί να επιτύχει σε αυτήν την προσπάθεια, δίχως να αναφέρεται διαρκώς στην τραυματική και αξιοθρήνητη εμπειρία του πολέμου όλων εναντίον όλων. Έτσι, η αποδοχή της απόλυτης κυριαρχίας του *Λεβιάθαν* εξαρτάται από τη συνεχή ανάσχυση στη μνήμη της δυστυχίας της φυσικής κατάστασης. Έτσι, από τη στιγμή που ένας λόγος αναδύεται ως απόκριση σε μια αποδιάρθρωση της κοινωνικής τάξης, και το περιεχόμενό του ξεκινάει να λειτουργεί ως λύση στην κρίση, θα πρέπει κατ' ανάγκην να κάνει αναφορά στην προηγούμενη δομικότητα και την αποτυχία της να παράσχει μια σταθερή τάξη». Sebastián Barros, «The Discursive Continuities of the Menemist Rupture», στο Francisco Panizza, (επιμ.), *Populism and the Mirror of Democracy*, σ. 252. Το πρόβλημα ασφαλώς με την ερμηνεία του παραπάνω παραθέματος και ειδικότερα της τελευταίας πρότασης είναι πού πέφτει η έμφαση: «στην προηγούμενη δομικότητα» ή στην «αποτυχία της να παράσχει μια σταθερή τάξη». Ο Laclau επιλέγει, κατά τη γνώμη μου, να προκρίνει τη δεύτερη διάσταση, εξού και το επαναλαμβανόμενο μοτίβο της «γενικευμένης αταξίας».

⁴²² Με άλλα λόγια, εάν αποδεχτούμε ότι η «κυριαρχία» από τον κυρίαρχο του Hobbes δεν είναι απόλυτη αλλά εξαρτάται από την αναγνώριση του κυρίαρχου από τους πολίτες, τότε η περίπτωση της φυσικής κατάστασης ή αταξίας μπορεί να ιδωθεί ότι υπονομεύει τη σαφή διάκριση με την ηγεμονία. Όπως αναγνωρίζει ο ίδιος ο Laclau: «η έννοια της «κυριαρχίας» αρχίζει να προσεγγίζει [shading into] αυτήν την ηγεμονία». E. Laclau, «Bare Life or Social Indeterminacy» στο *RFS*, σ. 213.

⁴²³ Nadia Urbinati, *The Tyranny of the Moderns*, μτφρ. Thom, Martin, Yale University Press, Νιού Χέιβεν: 2015, σ. 173.

Η ιδιαίτερη σύλληψη της αντιπροσώπευσης

Η λογική της τάξης καθαυτή, ανεξαρτήτως περιεχομένου, θα βρει την πιο καθαρή, ίσως, έκφρασή της στη σχέση αντιπροσώπευσης, στο *On Populist Reason*. Η σχέση αντιπροσώπευσης δε συνθέτει απλώς τις λογικές της ταύτισης και της αναπαράστασης της κοινωνίας, αλλά, κατά τον Laclau, είναι κομβική στην υπόθεση του λαϊκισμού. Ειδικότερα, η συγκρότηση του λαϊκού υποκειμένου ανάγεται σε «παραδειγματική περίπτωση» αναπαράστασης, καθότι αποκαλύπτει το πεδίο της αντιπροσώπευσης ως «το πρωταρχικό πεδίο συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας».⁴²⁴ Όπως επισημαίνει:

[...] αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κοινωνικές ταυτότητες παρά μόνο μέσω μιας διαδικασίας αντιπροσώπευσης. Η αντιπροσώπευση δεν είναι μια παραπληρωματική σχέση, μια σχέση που ολοκληρώνει μια ταυτότητα που έχει συγκροτηθεί έξω και προγενέστερα από τη διαδικασία αντιπροσώπευσης, αλλά είναι εγγεγραμμένη στην πρωτογενή κατασκευή των κοινωνικών ταυτοτήτων. Η διαδικασία της αντιπροσώπευσης και η διαδικασία του σχηματισμού κοινωνικών ταυτοτήτων είναι πράγματι η ίδια και αυτή διαδικασία.⁴²⁵

Μέσα από μια αναδρομή στις προσεγγίσεις της ψυχολογίας των μαζών, ο Laclau στο *On Populist Reason*, ανασύρει και εξετάζει τους μηχανισμούς συγκρότησης λιβιδινικών δεσμών ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας, σύμφωνα με τον Freud.⁴²⁶ Οι μηχανισμοί αυτοί επιτρέπουν, αφενός, την οργάνωση των μελών, και, αφετέρου, την ανάπτυξη δεσμών ανάμεσα στον ηγέτη και τα μέλη καθιστώντας εφικτή τη ταύτιση με τον ηγέτη κι άρα την πολιτική τους αντιπροσώπευση.⁴²⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σχηματισμός λιβιδινικών δεσμών ανάμεσα στα μέλη και ο σχηματισμός δεσμών προς τον ηγέτη, αναλύονται παράλληλα στο έργο του Freud και ως εκ τούτου τα όρια μεταξύ των δύο μηχανισμών συχνά είναι δυσδιάκριτα ή τίθενται υπό αμφισβήτηση από τον ίδιο τον συγγραφέα, αν και, σε αδρές γραμμές, αντιστοιχούν στις διακριτές ψυχαναλυτικές λογικές της ταύτισης και της αγάπης για τον πατέρα.⁴²⁸

---

⁴²⁴ E. Laclau, *OPR*, σ. 163.

⁴²⁵ E. Laclau, «Η δημοκρατία ανάμεσα στην αυτονομία και την ετερονομία», σ. 156.

⁴²⁶ E. Laclau, *OPR*, σ. 31-52.

⁴²⁷ E. Laclau, *OPR*, σ. 62.

⁴²⁸ Σημείο αφετηρίας για την ανάλυση του Freud είναι η έννοια της υποβολής που κυριαρχεί ως πρότυπο στη βιβλιογραφία της εποχής για την ανάλυση των μαζών. Ωστόσο, πίσω απ' την υποβολή, ο Freud διακρίνει την ψυχαναλυτική έννοια των σεξουαλικών ενορμήσεων που, στην καθομιλουμένη, συμπυκνώνεται στην περιεκτική έννοια της «αγάπης» [Liebe]. S. Freud, «Massenpsychologie und Ich-

Στην περίπτωση της ταύτισης, αυτή, κατά τον Freud, «είναι η πρωταρχικότερη μορφή συναισθηματικού δεσμού».⁴²⁹ Το άτομο επιδιώκει να είναι ο πατέρας που συνιστά το υποκείμενο - πρότυπο του Εγώ, «πριν από κάθε σεξουαλική επιλογή αντικειμένου», και τον μετασχηματισμό των δύο τάσεων στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα.⁴³⁰ Στη συνέχεια, η ταύτιση μπορεί να αναπτυχθεί πάνω στη βάση μιας σημαντικής αναλογίας ως προς ένα σημείο ή μιας κοινής ιδιότητας «με ένα πρόσωπο που δεν είναι αντικείμενο σεξουαλικής ενόρμησης.»⁴³¹ Κατά την ταύτιση, το Εγώ οικειοποιείται τις ιδιότητες του αντικειμένου ή, με άλλα λόγια, «το αντικείμενο χάνεται ή εγκαταλείπεται· έπειτα, εγκαθίσταται πάλι εντός του Εγώ, το Εγώ μεταβάλλεται εν μέρει κατά το πρότυπο του χαμένου αντικείμενου.»⁴³²

Στην περίπτωση της αγάπης για τον ηγέτη ως πατέρα, ο Freud σημειώνει μια σχέση που συγκροτεί λιβιδινικούς δεσμούς προς το αντικείμενό της, όπου το αντικείμενο αναλώνει το Εγώ ή αλλιώς το δεύτερο εξασθενεί για χάριν του αντικείμενου. «Ταυτόχρονα, με τούτη την “αφοσίωση” του Εγώ στο αντικείμενο, η οποία δε διαφέρει πλέον από την εξιδανικευμένη αφοσίωση προς μια αφηρημένη ιδέα, ακυρώνονται πλήρως οι αποδιδόμενες στο ιδεώδες του Εγώ λειτουργίες».⁴³³ Οι τελευταίες περιλαμβάνουν την κριτική στο αντικείμενο, τη συνείδηση των πράξεων χάριν του αντικείμενου, ακόμη και την άσκηση του ελέγχου της πραγματικότητας.⁴³⁴ Με άλλα λόγια, όπως το θέτει ο Freud: «[...] το αντικείμενο έχει πάρει τη θέση του ιδεώδους του Εγώ».⁴³⁵

Ομοίως, στο σχήμα του Laclau που βασίζεται στη θεωρία του Freud, η σχέση του κάθε αντιπροσωπευόμενου με τον ηγέτη διέπεται από τους μηχανισμούς σχηματισμού λιβιδινικών δεσμών και ως εκ τούτου τελεί σε συνάρτηση με την απόσταση ανάμεσα σε εγώ και υπερεγώ.⁴³⁶ Σχηματικά, εάν η απόσταση ανάμεσα σε

---

analyse” (1921), *Gesammelte Werke, Werke aus den Jahren 1920-1924*, τόμ. 15, —στα ελληνικά, *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα: 2014, σ. 38-39, 67.

⁴²⁹ *Ο.π.*, σ. 62.

⁴³⁰ *Ο.π.*, σ. 60.

⁴³¹ «Όσο σημαντικότερη είναι η εν λόγω κοινή ιδιότητα, τόσο επιτυχέστερη μπορεί να είναι αυτή η μερική ταύτιση και, έτσι, ενδέχεται να αντιστοιχεί στην αρχή ενός νέου δεσμού». *Ο.π.*, σ. 62.

⁴³² *Ο.π.*, σ. 71.

⁴³³ *Ο.π.*

⁴³⁴ *Ο.π.*, σ. 70-72.

⁴³⁵ *Ο.π.*, σ. 71. Η επεξεργασία της έννοιας του «ιδεώδους του εγώ» την περίοδο συγγραφής του *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ* προοδευτικά αντικαθίσταται από την ευρύτερη έννοια του «υπερεγώ» στη σκέψη του Freud.

⁴³⁶ E. Laclau, *OPR*, σ. 53-56.

εγώ και υπερεγώ αυξάνει, τότε υπερισχύει η ταύτιση ανάμεσα στα μέλη της ομάδας και η μεταβίβαση του ρόλου του υπερεγώ στον ηγέτη. Αντιστρόφως, όσο μικρότερη η απόσταση ανάμεσα σε εγώ και υπερεγώ τόσο ο ηγέτης «γίνεται πρώτος μεταξύ ίσων [primus inter pares], θα είναι το αντικείμενο-επιλογής των μελών της ομάδας, αλλά θα είναι επίσης μέρος της ομάδας, συμμετέχοντας στη γενική διαδικασία της αμοιβαίας ταύτισης» και άρα συγκεκριμένοι λόγοι θα διαδραματίζουν μεγαλύτερο ρόλο στην ταύτιση.⁴³⁷ Αλλά, στον βαθμό που «κάποια απόσταση ανάμεσα στα δύο [εγώ και υπερεγώ] πάντοτε κατ' ανάγκην θα υπάρχει», η πρωταρχική ανάγκη για «ταύτιση διαμέσου της αντιπροσώπευσης» με τον ηγέτη δεν εξαφανίζεται ποτέ.⁴³⁸

Όπως σημειώνει η Biglieri, οι δύο αυτοί μηχανισμοί αντιστοιχούν σε δύο διακριτές λογικές οργάνωσης του κοινωνικού, τον λιβιδινικό δεσμό της αγάπης προς τον ηγέτη, από τη μια, και την κοινωνική οργάνωση από την άλλη, που αμφότερες βρίσκουν τη θέση τους στην επεξεργασία του Laclau, αν και όχι, κατά τη γνώμη μου, με την ίδια θεωρητική βαρύτητα.⁴³⁹ Εάν η πρώτη διάσταση αφορά πρωτίστως στη συναισθηματική κάθεξη ενός κύριου σημαίνοντος που αντιπροσωπεύει μια ανταγωνιστικά συγκροτημένη αλυσίδα ισοδυναμίας, τότε η δεύτερη διάσταση συνδέεται με τη διαφορική λογική και τη θεσμική διαχείριση των αιτημάτων. Σε αυτό το πλαίσιο, η θεώρηση του Laclau προκρίνει ρητά και με σαφήνεια το ρόλο του ηγέτη ως αντιπροσώπου εντός της σχέσης αντιπροσώπευσης, ειδικά σε περιστάσεις οργανικής κρίσης ή αταξίας, όπως εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο.⁴⁴⁰

---

⁴³⁷ *Ο.π.*, σ. 60, 62.

⁴³⁸ *Ο.π.*, σ. 161. Η αποκλειστική αναφορά του Laclau στην ταύτιση όπως αναλύεται από τον Freud στο *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ* αποφεύγοντας τη σχετική επεξεργασία του ιδίου στο *Τοτέμ και Ταμπού* έχει δεχτεί σχετικά κριτική από τον Emilio de Ípola στο «Notas a la Conversación "Reinterrogando la Democracia en América Latina": Democracia y Populismo: Balance Parcial de un Debate», *Revista Argumentos*, τχ. 8, 2007, σ. 4. Παρότι, δε γίνεται εκτενής αναφορά σε αυτή την κριτική για τους σκοπούς του παρόντος, είναι δηλωτικό ότι η επεξεργασία του Freud στο κείμενο αυτό περιστρέφεται γύρω από την έννοια της «πατροκτονίας» [parricidio], δηλαδή μιας ταύτισης που έπεται του συμβολικού θανάτου του πατέρα και συνδέεται με τη συγκρότηση του αδερφικού δεσμού που παρεμποδίζεται από την παρουσία του. Βλ. επίσης. Paula Biglieri, «El enfoque discursivo de la política: a propósito del debate sobre el pueblo como sujeto de una posible política emancipatoria». *Debates y Combates*, τόμ. 1, τχ. 1, σ. 97-112.

⁴³⁹ P. Biglieri, «Populist Politics and Post-Marxist Theory», σ. 327.

⁴⁴⁰ Ο Freud διατηρούσε τις επιφυλάξεις του για την κεντρικότητα που αποδίδει στο ρόλο του ηγέτη και την υποβάθμιση της πιθανής σημασίας της αμοιβαίας υποβολής, αν και θεωρεί τη λειτουργία του ηγέτη αναγκαία για την πληρέστερη εξήγηση των λιβιδινικών δεσμών που συνέχουν τη μάζα. S. Freud, *Η ψυχολογία των μαζών και η ανάλυση του εγώ*, σ. 76. «Θα ρωτήσει τότε αμέσως κανείς αν η κοινότητα συμφέροντος καθαυτή και χωρίς καμία λιβιδινική συμβολή μπορεί να οδηγήσει στην ανοχή του άλλου και τη φροντίδα γι' αυτόν. Θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στην εν λόγω αντίρρηση ότι σ' αυτήν την περίπτωση δεν είναι δυνατό να συνεχιστεί η περιστολή του ναρκισσισμού, εφόσον αυτή η ανοχή διατηρείται μόνο όσο διαρκεί το άμεσο πλεονέκτημα από τη συνεργασία με τους άλλους». *Ο.π.*, σ. 55.

Διαστάσεις της αντιπροσώπευσης.

Εάν ο κύριος στόχος που πρέπει να επιτευχθεί είναι η συγκόλληση ενός έθνους σε ένα ενοποιημένο σύνολο, η δημιουργία ενός έθνους, τότε μπαίνει στον πειρασμό να συμπεράνει κανείς ότι ένα μεμονωμένο δραματικό σύμβολο μπορεί να το πετύχει πολύ πιο αποτελεσματικά από μια ολόκληρη βουλή αντιπροσώπων.⁴⁴¹

Με το παραπάνω παράθεμα από το *The Concept of Representation* της Hanna F. Pitkin, ο Laclau υπογραμμίζει τη σημασία της συμβολικής διάστασης της αντιπροσώπευσης για τη συγκρότηση του λαϊκού υποκειμένου, σε περιστάσεις οργανικής κρίσης. Ωστόσο, η στάση της Pitkin είναι το λιγότερο επιφυλακτική απέναντι στη συμβολική ερμηνεία της αντιπροσώπευσης προβάλλοντας μια σειρά από θεωρητικούς λόγους.⁴⁴² Η συμβολική αντιπροσώπευση α) μεταθέτει την έμφαση στο *χάρισμα* του ηγέτη, αντί στη βάση της πολιτικής δράσης προς το συμφέρον των αντιπροσωπευόμενων, β) αντιλαμβάνεται τον ηγέτη ως σύμβολο και την αποτελεσματική ηγεσία ως κατασκευή συμβόλων και εντέλει γ) αναδεικνύει τη μη ορθολογική/συναισθηματική διάσταση της ταύτισης με τον ηγέτη. Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτελούν τα γνωρίσματα μιας επικίνδυνης πολιτικής τάσης, κατά την ίδια, που βρίσκει την καθαρότερη έκφραση στο φασισμό και την ταύτιση με τον Führer.⁴⁴³ Ωστόσο, το θεμελιώδες ζήτημα για την Pitkin, είναι ότι στη συμβολική εκδοχή της αντιπροσώπευσης η ισορροπία στη σχέση κλίνει αμετάκλητα υπέρ της πλευράς του αντιπροσώπου, που με βία ή πειθώ είναι σε θέση να διαμορφώσει, κατά τη θέληση του, την ταυτότητα των αντιπροσωπευόμενων.⁴⁴⁴

Παρότι, ο Freud μοιάζει να υπογραμμίζει την προτεραιότητα της λιβιδινικής επένδυσης, στην αμέσως επόμενη φράση, τονίζει ότι από πρακτική άποψη το συμπέρασμα αυτό είναι παραπλανητικό, καθώς «σε περίπτωση συνεργασίας προκύπτουν κατά κανόνα λιβιδινικοί δεσμοί», ενώ τα άμεσα εμπλεκόμενα άτομα αποτελούν τα πρώτα αντικείμενα συναισθηματικής επένδυσης.

⁴⁴¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 159-160, παραθέτει Hannah F. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 107.

⁴⁴² Η οριοθέτηση της έννοιας της αντιπροσώπευσης μέσα από την ανάλυση της καθημερινής γλώσσας [ordinary language analysis] από την Pitkin προσκρούει στην αμφισημία της έννοιας ανάμεσα σε πρωτίστως δύο σημασίες που αποτυπώνουν το ρόλο του αντιπρόσωπου: να ενεργεί για λογαριασμό [acting for] ή να συμβολίζει [standing for] τον αντιπροσωπευόμενο. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Van de Sande, η αμφισημία της έννοιας στην αγγλική, τη γαλλική και την ισπανική γλώσσα —και θα προσθέταμε και στην ελληνική— δεν απαντά σε άλλες γλώσσες, όπως τα γερμανικά, τα ολλανδικά ή τα ιταλικά όπου καθίσταται απτή η διάκριση με την ύπαρξη διαφορετικών όρων. Mathijs Van de Sande, «They Don't Represent Us? Synecdochal Representation and the Politics of Occupy Movements», *Constellations*, τόμ. 27, τχ. 3, 2020, σ. 401-402.

⁴⁴³ Hannah F. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 107-108

⁴⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 108-109.

Ο Laclau παραθέτει τον παραπάνω συλλογισμό, αναγνωρίζοντας εν μέρει το επιχείρημα της Pitkin. Ωστόσο, εκείνη επισημαίνει ακόμη ότι η σχέση *συμβολικής* αντιπροσώπευσης δεν αποτιμάται απαραίτητως στη βάση μιας δραστηριότητας κατά την οποία ο αντιπρόσωπος ενεργεί για τους αντιπροσωπευόμενους [acting for], αλλά αφορά πρωτίστως μια κατάσταση *πίστης ή εντύπωσης* ταύτισης ανάμεσα στους δύο πόλους.⁴⁴⁵ Οι ενέργειες του αντιπρόσωπου αφορούν περισσότερο τη συγκρότηση και συντήρηση της εικόνας ότι αντιπροσωπεύει τους αντιπροσωπευόμενους ως κατάλληλο σύμβολό τους [standing for].⁴⁴⁶ Με αυτήν την ποιοτική διαφορά κατά νου και αδυνατώντας να εγκαταλείψει εξ ολοκλήρου τη συμβολική διάσταση, η Pitkin επικαλείται τους λόγους [reasons] που οδηγούν στην ταύτιση αντιπρόσωπου και αντιπροσωπευόμενου, ως ανάχωμα στη σαγήνη των συμβόλων:

Είναι σημαντικό να ρωτάει κανείς τι κάνει τους ανθρώπους να πιστεύουν σε ένα σύμβολο ή να αποδέχονται ένα ηγέτη, αλλά είναι εξίσου σημαντικό να ρωτάει πότε πρέπει να αποδέχονται, [πότε] έχουν καλούς λόγους για να αποδέχονται έναν ηγέτη. Μόνο εάν στενέψουμε την άποψη μας για την αντιπροσώπευση αποκλειστικά στο παράδειγμα των συμβόλων μπαίνουμε στον πειρασμό να παραβλέψουμε το τελευταίο ερώτημα.⁴⁴⁷

Ο Laclau αμφισβητεί τον συλλογισμό της, επισημαίνοντας ότι το πραγματικό ερώτημα είναι αν «η πηγή της εγκυρότητας των λόγων [αυτών] προηγείται της αντιπροσώπευσης ή συγκροτείται διαμέσου της αντιπροσώπευσης».⁴⁴⁸ Επαναφέροντας το παράδειγμα της αταξίας, υπογραμμίζει ότι οι αδύναμα συγκροτημένες ταυτότητες μπορεί να συγκροτούνται μέσα από την ταύτιση με τον αντιπρόσωπο. Σε αυτήν την περίπτωση, η ανάγκη για κάποια μορφή τάξης καλύπτεται από ένα μερικό οντικό περιεχόμενο που έχει επενδυθεί με την οντολογική διάσταση της τάξης αυτής καθαυτή, έχει, δηλαδή, αναχθεί από φαντασιακό μερικό αντικείμενο στην αξιοπρέπεια του *Πράγματος*, σύμφωνα με τη λογική του objet petit a.⁴⁴⁹ Η κίνηση αυτή, κατά τον Laclau,

---

⁴⁴⁵ Ο.π., σ. 100.

⁴⁴⁶ Ο.π., σ. 102-106.

⁴⁴⁷ Ο.π., σ. 111.

⁴⁴⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 160. Επίσης, βλ. την κριτική του Saward ότι η ανάλυση της Pitkin παραβλέπει τον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία της αντιπροσώπευσης «συγκροτεί ορισμένες ιδέες ή εικόνες για τους αντιπροσωπευόμενους», υποβαθμίζοντας τον σημαντικό ρόλο του αντιπρόσωπου ως «δημιουργού» αναπαραστάσεων. Michael Saward, *The Representative Claim*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη: 2010, σ. 300.

⁴⁴⁹ E. Laclau, *OPR*, σ. 113-114.

είναι ανάλογη με την κίνηση από τον αντιπρόσωπο προς τον αντιπροσωπευόμενο στο πλαίσιο της αμφίδρομης σχέσης αντιπροσώπευσης.⁴⁵⁰

Με αφετηρία την πράξη ταύτισης ο ίδιος αναγνωρίζει πράγματι τη δυνατότητα η ταύτιση να στηρίζεται σε λόγους, οι οποίοι έχουν, ωστόσο, συγκροτηθεί μέσα από τη σχέση αντιπροσώπευσης και δεν είναι ανεξάρτητοι ή εξωτερικοί από αυτήν. Έτσι, διαπιστώνει ότι αν οι λόγοι για την Pitkin «υπάρχουν ανεξαρτήτως κάθε ταύτισης», αν αναφέρονται, δηλαδή, σε μια καθολική α-ιστορική ορθολογικότητα, τότε η συγγραφέας δεν μπορεί παρά να διαγνώσει ανορθολογικότητα στην καρδιά της συμβολικής αντιπροσώπευσης. Δίχως τα απαραίτητα θεωρητικά εργαλεία, συνεχίζει, δεν είναι δυνατό να διακρίνει ανάμεσα σε «χειραγώγηση και σκέτη περιφρόνηση της λαϊκής θέλησης [από τη μια], και συγκρότηση της θέλησης αυτής διαμέσου συμβολικής αντιπροσώπευσης [από την άλλη]».⁴⁵¹ Ως εκ τούτου, είναι αδύνατο για εκείνη να προσεγγίσει το ενδεχόμενο η αντιπροσώπευση να αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγκρότηση του λαού.

Πράγματι, η Pitkin επιχειρεί μέσα από την ανάλυση της καθημερινής γλώσσας [ordinary language analysis] να οριοθετήσει συνολικά την πολιτική λογική της αντιπροσώπευσης. Έτσι, η προσέγγισή της εμφορείται από μια βαθιά μέριμνα η έννοια της αντιπροσώπευσης να αντανakλά μια σχέση αμεσότητας και ανταπόκρισης, ανάμεσα στους δύο πόλους της σχέσης, με κατεύθυνση από τον αντιπροσωπευόμενο στον αντιπρόσωπο που αναλαμβάνει να εκφράσει τα πραγματικά συμφέροντα του πρώτου, *ως έχουν*.⁴⁵² Όπως εύγλωττα σημειώνει η Disch, η πεποίθηση αυτή στηρίζεται στην υπόρρητη θεμελιακή *υπόθεση* ότι «οι ψηφοφόροι —οι ταυτότητές τους, οι προτιμήσεις και τα αιτήματά τους— πρέπει να είναι το σημείο αφετηρίας της

---

⁴⁵⁰ Νεότερες προσεγγίσεις όπως του M. Saward, διευρύνουν αυτή τη δυνατότητα με την ευρύτερη ερμηνεία της σχέσης αντιπροσώπευσης. Συγκεκριμένα, με την πληρέστερη αναγνώριση των εμπλεκόμενων δρώντων σε αυτήν και τη ριζοσπαστικοποίηση της ο Saward υπογραμμίζει μια ιστορική τάση εμβάθυνσης της αντιπροσώπευσης που με τέτοια ενάργεια αποκαλύπτεται για πρώτη φορά στο έργο του Laclau. Ωστόσο, παρά τους ισχυρισμούς του Laclau, η θεωρία του μάλλον τοποθετείται στο μέσο ενός φάσματος αναγνώρισης της δυναμικής της αντιπροσώπευσης που στο ένα άκρο βρίσκεται τη μερική αναγνώριση του αμφίδρομου χαρακτήρα της και στο άλλο την πληρέστερη ενεργοποίησή της.

⁴⁵¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 160.

⁴⁵² Ενδεικτικά, βλ. H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 49, όπου η συγγραφέας θέτει με μορφή ρητορικού ερωτήματος τον προβληματισμό της για την αδυναμία μιας *φορμαλιστικής* άποψης περί αντιπροσώπευσης, καταλήγοντας ότι μια τέτοια άποψη υπογραμμίζει «μόνο τη δυνατότητα του αντιπροσώπου να δεσμεύει τους άλλους [με τις αποφάσεις του], όχι την υποχρέωσή του να συμμορφώνεται με κάποιο εξωτερικό πρότυπο ή να δρα σύμφωνα με ειδικές αρχές».

δημοκρατικής πολιτικής, ώστε να διασφαλίζεται ότι οι πολίτες ελέγχουν τους αντιπροσώπους τους και όχι τανάπαλιν». ⁴⁵³

Η Pitkin αναγνωρίζει μια σχετική αυτονομία στον αντιπρόσωπο, όπως και το γεγονός ότι η φύση της σχέσης αυτής αναφέρεται σε μια δραστηριότητα και αποτελεί κάτι παραπάνω από μια διάφανη σχέση ανα-παράστασης. Με άλλα λόγια, η αντιπροσώπευση δεν ισοδυναμεί απλώς με την εκ νέου παρουσίαση σε άλλο χρόνο και τόπο της ταυτότητας ή των συμφερόντων του αντιπροσωπευόμενου μέσω του αντιπροσώπου, ο οποίος απλώς αναπληρώνει την απουσία του πρώτου. Αντιθέτως, ο τελευταίος καλείται σε πνεύμα ανταποκρισιμότητας να διασαφήσει, να συγκεράσει ή ακόμη και να φέρει στο φως τα συμφέροντα του πρώτου. ⁴⁵⁴ Συνεπώς, υποστηρίζει, η αντιπροσώπευση εμφορείται από μια σχετική ισοδυναμία ανάμεσα στους δύο πόλους, μια σχετική αμοιβαιότητα στη συγκρότησή της. Ωστόσο, για την ίδια, η δραστηριότητα του αντιπρόσωπου και η νομιμοποίησή της μπορεί να αξιολογείται θετικά ή αρνητικά ή να δικαιολογείται ορθολογικά με βάση τους «λόγους» των αντιπροσωπευόμενων. ⁴⁵⁵

Έτσι, όπως εύστοχα επισημαίνει η Disch, η σύλληψη της αντιπροσώπευσης για την Pitkin έχει ένα κανονιστικό σκληρό πυρήνα, που προκύπτει από μια παιδαγωγική αντίληψη της πολιτικής που επιχειρεί να αποκλείσει τυχόν πρακτικές που συσκοτίζουν ή εκμεταλλεύονται τη σχέση αυτή για άλλους πολιτικούς σκοπούς. ⁴⁵⁶ Η θεμελιακή παραδοχή ότι τα συμφέροντα των αντιπροσωπευόμενων είναι πρωταρχικά στην αντιπροσώπευση, αποτελεί εμπόδιο σε οποιαδήποτε απόπειρα της Pitkin να συλλάβει διαφορετικά την αντιπροσώπευση, καθότι αναπόδραστα οδηγεί σε κανονικό θεωρητικό παράδοξο: η δημοκρατική νομιμοποίηση της αντιπροσώπευσης προϋποθέτει την αυτονομία του λαού, αλλά το γεγονός ότι δεν πρόκειται για μια διάφανη σχέση αναπαράστασης συνεπάγεται ότι «ο λαός μπορεί να μιλάει, να συγκεντρώνεται, να εμφανίζεται και να δρα ως σύνολο, μόνο στο μέτρο που αντιπροσωπεύεται». ⁴⁵⁷

⁴⁵³ Lisa Disch, «The Impurity of Representation and the Vitality of Democracy», σ. 207.

⁴⁵⁴ «[Η] εθνική ενότητα [...] δεν προϋποτίθεται απλώς από την αντιπροσώπευση· αναδημιουργείται συνάμα διαρκώς από τις δραστηριότητες των αντιπρόσωπων». Η. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 218. Ακόμη, ό.π., σ. 223, 233.

⁴⁵⁵ Laura Montanaro, «The Democratic Legitimacy of Self-Appointed Representatives», *The Journal of Politics*, τόμ. 74, τχ. 4, 2012, σ. 1098.

⁴⁵⁶ L. Disch, «The Impurity of Representation and the Vitality of Democracy», σ. 210.

⁴⁵⁷ Ό.π., σ. 208. Αντιθέτως: «[η] ομορφιά του έργου του Laclau είναι ότι μεταμορφώνει αυτό το εμπόδιο σε ένα παράδοξο που επιτρέπει [enabling paradox]» μια διαφορετική σύλληψη αντιπροσώπευσης. Ό.π.

Έτσι, η ίδια δεν αρνείται ολοκληρωτικά τη σημασία της συμβολικής διάστασης της αντιπροσώπευσης. Ωστόσο, παρότι αναγνωρίζει μια περιορισμένη συμβολή του αντιπρόσωπου, αυτή δεν αφορά στη συγκρότηση των αντιπροσωπευόμενων, καθώς μια τέτοια παραδοχή θα μετέβαλλε άρδην τη σχετική ισοδυναμία των δύο πόλων στην αμφίδρομη σχέση αντιπροσώπευσης. Συνεπώς, η άρνησή της να αναγνωρίσει τη συμβολική διάσταση ως επαρκή ορισμό της αντιπροσώπευσης, δεν οφείλεται μόνο στο ότι εκλαμβάνει ως προϋπάρχοντες τους λόγους που οδηγούν στην ταύτιση, όπως ισχυρίζεται ο Laclau. Η άρνησή της οφείλεται στη συνειδητή απόφαση να διαφυλάξει τον γόρδιο δεσμό της αντιπροσώπευσης καθώς τον αντιλαμβάνεται πρωτίστως από κανονιστική σκοπιά, ως μια σχέση αναφοράς *προς* τον αντιπροσωπευόμενο.

Στον αντίποδα, ο Laclau υπογραμμίζει τη διάσταση της συμβολής του αντιπρόσωπου, την κίνηση από τον αντιπρόσωπο προς τον αντιπροσωπευόμενο. Εάν «η ταύτιση με ένα κενό σημαίνουν είναι *sine qua non* [προϋπόθεση] για την ανάδυση ενός “λαού”», το σημαίνουν αυτό (αίτημα, ιδέα, ηγέτης) που επιτελεί το ρόλο του αντικειμένου ταύτισης χαρακτηρίζεται από μια ανεξάλειπτη ένταση ανάμεσα στην πλήρη αυτονόμησή του από την αλυσίδα ισοδυναμίας την οποία και αντιπροσωπεύει και την ολοκληρωτική υποταγή σε αυτήν.⁴⁵⁸ Υπ’ αυτήν την έννοια, το κενό σημαίνουν: «είναι κάτι παραπάνω από την εικόνα μιας ήδη δεδομένης ολότητας: είναι αυτό που συγκροτεί αυτήν την ολότητα, προσθέτοντας έτσι μια ποιοτικά νέα διάσταση».⁴⁵⁹ Ασφαλώς, αναφέρει και την κίνηση από τον αντιπροσωπευόμενο στον αντιπρόσωπο, καθώς προσθέτει πως «εάν το κενό σημαίνουν πρόκειται να λειτουργήσει ως σημείο ταύτισης για όλους του κρίκους της αλυσίδας, πρέπει πράγματι να τα αντιπροσωπεύει· δεν μπορεί να γίνει εντελώς αυτόνομο από αυτούς».⁴⁶⁰ Ωστόσο, η μέριμνά του αφορά στον κίνδυνο ρήξης της αλυσίδας ισοδυναμίας, μην τυχόν επικρατήσει πλήρως η λογική της διαφοράς, εις βάρος της «αντιπροσωπευτικής ολοκλήρωσης».⁴⁶¹

Στον βαθμό που η αντιπροσώπευση ενέχει την ποιοτική μεταβολή της ταυτότητας των δύο πόλων της, ένας επαρκώς ευρύς ορισμός της είναι απαραίτητος, για να διασφαλίσει τη μέγιστη δυνατή ερμηνευτική δυνατότητα. Υπ’ αυτήν την έννοια, η συμβολική διάσταση μοιάζει ιδανικός ορισμός, καθώς καλύπτει ένα φάσμα

---

⁴⁵⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 162.

⁴⁵⁹ *Ο.π.*

⁴⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 160.

⁴⁶¹ *Ο.π.* Βλ. επίσης, E. Laclau, *EE*, σ. 144.

δυνατοτήτων που περιλαμβάνουν «χειραγώγηση και σκέτη περιφρόνηση για τη λαϊκή θέληση [από τη μια], και συγκρότηση της θέλησης αυτής διαμέσου συμβολικής αντιπροσώπευσης [από την άλλη]». ⁴⁶²

Ωστόσο, η συμβολική διάσταση δεν πραγματεύεται ούτε κατ' ελάχιστο το ίδιον αντικείμενο της σχέσης αυτής, τους λόγους για τους οποίους αναδύεται η ανάγκη για τη σχέση αυτήν ή, τέλος, τις συνθήκες νομιμοποίησής της ως αντιπροσωπευτικής. Με άλλα λόγια, ο Laclau μεταθέτει την έμφαση σε μια φορμαλιστική ανάγνωση της σχέσης αντιπροσώπευσης, δίχως να απορρέουν από αυτήν ουσιαστικές συμβατικές υποχρεώσεις για τον αντιπρόσωπο ή να αναγνωρίζονται συνθήκες λογοδοσίας ή ουσιαστικής αξιολόγησης της σχέσης αυτής. Εξαιρώντας το ενδεχόμενο πλήρους αυτονομίας του αντιπροσώπου, η σχέση είναι εξ ορισμού αντιπροσωπευτική. Επιστρέφοντας στο υπόβαθρο της σχέσης αντιπροσώπευσης και τη μακριά σκιά που ρίχνει η περίπτωση της αταξίας στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας, είναι σαφές ότι η συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης δεν προσφέρει κανένα περαιτέρω στοιχείο για το πού θα έκλινε η ισορροπία της σχέσης απέναντι στο ενδεχόμενο της γενικευμένης αταξίας. Όμως, δεν είναι δύσκολο να υποθέσουμε ποια θα ήταν η απάντηση του Laclau, καθώς στην ίδια σελίδα συνδέει το ενδεχόμενο των αδύναμα συγκροτημένων ταυτοτήτων σε συνθήκες γενικευμένης αταξίας με την ανάγκη μιας πρώτης ταύτισης. ⁴⁶³

Από αυτήν τη σκοπιά, το ενδιαφέρον της κριτικής του Laclau στην Pitkin έγκειται, κατά τη γνώμη μου, περισσότερο σε αυτό που αποσιωπάται από ότι στα σημεία που ο ίδιος ρητά διαφωνεί με τη συγγραφέα όπου και εξηγεί αναλυτικά τους θεωρητικούς λόγους του. Όπως αναφέρεται παραπάνω, η κριτική της Pitkin απέναντι στη συμβολική αντιπροσώπευση δεν εξαντλείται στον αυθαίρετο ή έστω ανορθολογικό χαρακτήρα του συμβόλου που μεταφέρεται στη σφαίρα της πολιτικής ή στο πως επιτυγχάνεται η συμφωνία ανάμεσα στη θέληση του αντιπροσωπευόμενου και του αντιπρόσωπου. Στις αμέσως προηγούμενες σελίδες από αυτές στις οποίες παραπέμπει ο Laclau, η Pitkin αναλύει εκτενώς πώς γίνεται αντιληπτή η λειτουργία του

---

⁴⁶² E. Laclau, *OPR*, σ. 160.

⁴⁶³ *Ο.π.* σ. 160.

αντιπρόσωπου εντός της σχέσης σε διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις της αντιπροσώπευσης, μια επεξεργασία στην οποία ο Laclau αποφεύγει να αναφερθεί.⁴⁶⁴

Συγκεκριμένα, το μείζον ζήτημα, κατά την Pitkin, γύρω από τη συμβολική εκδοχή της αντιπροσώπευσης αφορά πρωτίστως στη δημιουργία της πίστης ή εντύπωσης ότι ο αντιπρόσωπος και οι αντιπροσωπευόμενοι είναι εναλλάξιμοι. Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζει ότι η ακαδημαϊκή συζήτηση της εποχής υποβαθμίζει την έστω συμβατική υποχρέωση του αντιπρόσωπου να ενεργεί για τους αντιπροσωπευόμενους και εγκλωβίζεται αποκλειστικά στην ικανότητά του να τους εκπροσωπεί.⁴⁶⁵ Έτσι, η συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης την οποία υπερασπίζεται ο Laclau, έχει πολύ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά ενώ άλλα απωθούνται στο περιθώριο της κριτικής.

Όπως, ορθά, διαπιστώνει ο Laclau, η προσέγγιση της αντιπροσώπευσης από την Pitkin δεν της επιτρέπει άλλη δυνατότητα παρά να απορρίψει συλλήβδην τη συμβολική εκδοχή της ως ανορθολογική.⁴⁶⁶ Ωστόσο, η ίδια ασκεί κριτική σε μια ευρύτερη σειρά από προγενέστερες θεωρήσεις της αντιπροσώπευσης, επιχειρώντας να αναδείξει τόσο τη μερικότητα στον τρόπο που ορίζουν το αντικείμενό τους, όσο και τις προεκτάσεις ενός φτωχού ορισμού της έννοιας. Ανάμεσα στις θεωρίες αυτές, περιλαμβάνεται και η κατ' εξοχήν φορμαλιστική αντίληψη της σχέσης αντιπροσώπευσης, που δεν είναι άλλη από τη σχέση που συνάπτουν οι πολίτες με τον κυρίαρχο του Hobbes, τον Λεβιάθαν.

Στον Hobbes, η αντιπροσώπευση στηρίζεται στην εξουσιοδότηση [authorization] του αντιπρόσωπου από τον αντιπροσωπευόμενο, η οποία συνίσταται σε μια απεριόριστη μεταφορά δικαιωμάτων.⁴⁶⁷ Ακολουθώντας ως πρότυπο το δικαίωμα ιδιοκτησίας, ο Hobbes σημειώνει ότι και η δύναμη να πράττει κανείς [act] για λογαριασμό του, το ίδιο το δικαίωμα της πράξης μπορεί να μεταβιβαστεί. Η εξουσιοδότηση μεταβιβάζει ή εκχωρεί τη δυνατότητα του αυτουργού [author], ώστε να

---

⁴⁶⁴ Κατά παράδοξο τρόπο, οι σχολιαστές του Laclau ακολουθούν μια εξίσου αμφιλεγόμενη στάση απέναντι στην ανάγνωση της Pitkin από τον Laclau. Θετικά διακείμενοι σχολιαστές του Laclau μοιάζουν να παραγνωρίζουν ή να αποσιωπούν την κριτική της Pitkin στη θεωρία του Hobbes. Ενδεικτικά, βλ. Mathijs Van de Sande, «They Don't Represent Us», σ. 401. Στον αντίποδα, κριτικές προσεγγίσεις στην αντιπροσώπευση κατά Laclau και στο κομβικό ρόλο της στο λαϊκισμό, αναδεικνύουν ή ταυτίζουν εξ ολοκλήρου το επιχείρημά του με μια πολιτική θεολογία που ανάγεται στον κυρίαρχο του Hobbes. Ενδεικτικά, βλ. Andrew Arato, «Political Theology and Populism», *Social Research*, τόμ. 80, τχ. 1, 2013, σ. 143-172.

⁴⁶⁵ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 102-106.

⁴⁶⁶ *Ο.π.*, υποσημείωση 159.

⁴⁶⁷ *Ο.π.*, σ. 30-31.

μπορεί ένα άτομο να πράττει στο όνομα κάποιου άλλου. Κατ' αναλογία, η ιδρυτική πράξη που συγκροτεί τον Λεβιάθαν μέσω του συμβολαίου [covenant] μπορεί να νοηθεί ως μια εξουσιοδότησή του από τους πολίτες. Ωστόσο, για την Pitkin είναι σαφές ότι η σχέση αυτή δεν μπορεί να εξαντλεί το εύρος των δυνατοτήτων που κρύβονται στην έννοια της αντιπροσώπευσης.⁴⁶⁸

Όπως τονίζει η Pitkin, τα δικαιώματα που πηγάζουν από την εξουσιοδότηση υπέρ του αντιπρόσωπου δε συνοδεύονται, κατά τον Hobbes, από την ανάληψη αντίστοιχων υποχρεώσεων από τον αντιπρόσωπο, ούτε καν προς τον ίδιο τον αντιπροσωπευόμενο.⁴⁶⁹ Καθώς, η σχέση αντιπροσώπευσης αποτελεί εκχώρηση εξουσίας, στον βαθμό που η απόφαση του κυρίαρχου ως αντιπρόσωπου στηρίζεται στην εξουσιοδότηση, κάθε πράξη του μπορεί να νοηθεί ότι ακολουθεί λογικά και καλύπτεται από την εξουσιοδότηση. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε ορισμένα παράδοξα συμπεράσματα, ώστε αξίζει να εξετάσουμε *in extenso* ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στο απόσπασμα που παραθέτει η Pitkin.⁴⁷⁰

Κατά τέταρτο λόγο, επειδή κάθε υπήκοος με τη θέσμιση της πολιτικής κοινότητας καθίσταται αυτεξούσιος εντολοδότης όλων των πράξεων και των κρίσεων του θεσμιζόμενου κυρίαρχου, συμπεραίνουμε πως ό,τι και να κάνει ο τελευταίος δεν μπορεί να συνιστά αδικοπραγία σε βάρος κάποιου υπηκόου, ούτε κάποιος από τους υπηκόους του μπορεί να τον κατηγορήσει για αδικία. Διότι όποιος ενεργεί με εξουσιοδότηση κάποιου άλλου, δεν μπορεί να αδικοπραγήσει σε βάρος εκείνου που τον εξουσιοδότησε. Εφόσον με τη θέσμιση της πολιτικής κοινότητας καθένας καθίσταται αυτεξούσιος εντολοδότης όλων των πράξεων του κυρίαρχου, αν κανείς διαμαρτυρηθεί για αδικοπραγία εκ μέρους του τελευταίου, τότε διαμαρτύρεται ενάντια σε κάτι που έχει ο ίδιος κάνει. Δε θα πρέπει συνεπώς να κατηγορεί άλλον, παρά τον ίδιο του τον εαυτό, και μάλιστα ούτε τότε θα πρέπει να τον κατηγορεί για αδικοπραγία, εφόσον η διάπραξη αδικίας σε βάρος του εαυτού μας είναι αδύνατη. Είναι βεβαίως αλήθεια ότι όσοι διαθέτουν την κυρίαρχη εξουσία ενδέχεται να διαπράξουν κάποια κακοήθεια· ποτέ, όμως, αδικία ή αδίκημα με την κυριολεκτική σημασία.⁴⁷¹

---

⁴⁶⁸ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 35.

⁴⁶⁹ *Ο.π.*, σ. 18.

⁴⁷⁰ *Ο.π.*, σ. 32.

⁴⁷¹ T. Hobbes, *Leviathan* – στα ελληνικά: *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία Μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, εισαγ. Α. Μεταξόπουλος, μτφρ. Γ. Πασχαλίδης, Α. Μεταξόπουλος, Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα: 2006, σ. 246.

Υπ' αυτήν την έννοια, ο κυρίαρχος δεν μπορεί να κατηγορηθεί ότι διαπράττει αδικοπραγία με τις πράξεις του στους υπηκόους του, στον βαθμό που έχει συναφθεί συμβόλαιο —η ιδρυτική πράξη της κοινοπολιτείας— που τον εξουσιοδοτεί να πράττει στο όνομα των υπηκόων του. Δεν είναι υπόλογος ούτε ακόμη και στην περίπτωση που αμελεί τις υποχρεώσεις του, καθώς και αυτές πηγάζουν από το εύρος της εξουσιοδότησής του:

«[...] ο κυρίαρχος δεν μπορεί να αθετήσει καμία από τις υποχρεώσεις προς τους υπηκόους τους, διότι η ίδια η πράξη της παραμέλησης της υποχρέωσης θα τον απάλλασσε από αυτή, καθώς οι υπήκοοι έχουν αποδεχτεί ότι θα αποφασίζει για αυτούς».⁴⁷²

Ο Hobbes καταλήγει χαρακτηριστικά: «Η εξουσιοδότηση συγκροτεί μια τέτοια σήμανση της θέλησης· καθώς ο κυρίαρχος εκφράζει τη θέληση για τους υπηκόους του, όλες του οι πράξεις είναι σύμφωνες με τις θελήσεις τους. Έτσι, δεν μπορεί ποτέ να είναι ένοχος για την παραμέληση μιας υποχρέωσης προς τους υπηκόους του».⁴⁷³ Ακολουθεί λογικά, όμως, ότι υπ' αυτούς τους όρους ο αντιπρόσωπος μετατρέπεται σε οιονεί κυρίαρχο. Όπως προβλέπει η Pitkin: «[ό]πως είδε ο Hobbes, δεν υπάρχει κανένας λόγος για το να μην μπορούν οι άνθρωποι να δώσουν απεριόριστη εξουσία εκ προοιμίου για ένα ακαθόριστο διάστημα χρόνου, καθιστώντας έτσι οποιαδήποτε κυβέρνηση που αρχικά εκλέχτηκε, αντιπροσωπευτική για πάντα, ή τουλάχιστον για όλη τη διάρκεια ζωής του κυρίαρχου και των ψηφοφόρων».⁴⁷⁴

Ως εκ τούτου, η σχέση αντιπροσώπευσης στον Λεβιάθαν μπορεί να χαρακτηριστεί μια τυπική νομική σχέση, ένα συμβόλαιο. Στον βαθμό, ωστόσο, που αποτελεί συμβόλαιο, δίχως πρόνοια για διατάξεις που να ορίζουν συνθήκες λύσης, αποτελεί περισσότερο ένα *fictio iuris*, ένα πλάσμα δικαίου με πραγματικές και ενδεχομένως αμετάκλητες λογικές συνέπειες όσον αφορά στην ελευθερία των αντιπροσωπευόμενων. Επιπλέον, είναι σαφές ότι νοούμενη ως εκχώρηση του δικαιώματος της πολιτικής πράξης, η αντιπροσώπευση είναι μια ριζικότερη διαδικασία που δε συνδέεται απαραίτητως με εκλογικούς μηχανισμούς ή άλλους (δημοκρατικούς)

⁴⁷² H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 35.

⁴⁷³ Ο.π., σ. 32.

⁴⁷⁴ Ο.π., σ. 44. Είναι εντυπωσιακό ότι ο Hobbes προοικονομεί τη δυσοίωνα προοπτική της κατάληψης της εξουσίας από τον κυρίαρχο, μια πιθανότητα που αβίαστα φέρνει στο νου του αναγνώστη την καταχρηστική εφαρμογή των μηχανισμών εκτάκτου ανάγκης. Για μια παραδειγματική απεικόνιση της λειτουργίας εκτάκτου ανάγκης και της προοδευτικής «κανονικοποίησης» της στα σύγχρονα δημοκρατικά πολιτικά συστήματα. Πρβλ. Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Scripta, Αθήνα: 2005, [1995]· G. Agamben, *Κατάσταση εξαίρεσης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα: 2007.

θεσμούς ελέγχου και λογοδοσίας. Άλλωστε, όπως περιγράφει και η ίδια η Pitkin, η εκλογική ανάδειξη ενός ηγέτη δε συνεπάγεται και ότι αντιπροσωπεύει πράγματι τους εκλογείς του.⁴⁷⁵ Καθώς ενδέχεται να απουσιάζουν οποιεσδήποτε συνθήκες ή όροι με τους οποίους να οφείλει να εναρμονίζεται η ενάσκηση των δικαιωμάτων από τον Λεβιάθαν, πρόκειται μάλλον για μη αναστρέψιμη εκχώρηση θέλησης παρά για μια απλή μεταφορά δικαιωμάτων.

Ωστόσο, το πλέον προβληματικό στοιχείο στην αντιπροσώπευση από τον Λεβιάθαν του Hobbes είναι, κατά τη γνώμη μου, η φορμαλιστική συγκρότηση του ίδιου του αντιπροσωπευόμενου. Εάν το παράδοξο της αντιπροσώπευσης για την Pitkin επιλύεται υπό την προϋπόθεση ο αντιπροσωπευόμενος να αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για τον αντιπρόσωπο, στον Hobbes το παράδοξο δια-λύεται μέσω της κενής ταυτότητας του αντιπροσωπευόμενου. Με άλλα λόγια, η σχέση εξουσιοδότησης ισχύει υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, εφόσον το υποκείμενο που εξουσιοδοτεί, προκειμένου να εξέλθει από τη φυσική κατάσταση, νοείται λογικά ως ένα και το αυτό.⁴⁷⁶ Άλλωστε, η απάντηση του Hobbes, όπως παραθέτει η Pitkin, είναι κατηγορηματική:⁴⁷⁷

Ένα πλήθος ανθρώπων γίνεται ένα πρόσωπο, όταν εκπροσωπείται από έναν άνθρωπο ή πρόσωπο, κι αφού δοθεί η ιδιαίτερη συγκατάθεση καθενός από όσους συναπαρτίζουν το πλήθος. Πράγματι, η ενότητα του αντιπρόσωπου και όχι η ενότητα των αντιπροσωπευόμενων, είναι εκείνη που καθιστά αυτό το πρόσωπο ένα. Ο αντιπρόσωπος είναι φορέας του προσώπου, και μάλιστα ενός και μοναδικού. Η ενότητα ενός πλήθους είναι αδύνατο να γίνει κατανοητή με διαφορετικό τρόπο.⁴⁷⁸

Τι ισχύει, όμως, όταν η ταυτότητα του υποκείμενου προϋπάρχει μεν αλλά μετασχηματίζεται ή, με άλλα λόγια, όταν συγκροτείται εντός της αντιπροσώπευσης, όπως ισχυρίζεται ο Laclau; Σε αυτήν την περίπτωση, το υποκείμενο που ωθείται στην ταύτιση με τον ηγέτη και συγκροτείται σε συλλογικό λαϊκό υποκείμενο δεν είναι ταυτόσημο, συμπίπτουν μόνο μέσω μιας χαλαρής κατ' όνομα σύνδεσης, στο μέτρο που το υποκείμενο δε χαρακτηρίζεται από κάποιο αναγκαίο περιεχόμενο αλλά δεν είναι και εξ ολοκλήρου «κενός τόπος». Ηγέτης και μέλη της ομάδας πρέπει να μοιράζονται

⁴⁷⁵ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 43-44.

⁴⁷⁶ Ως σύνδεση νομιμοποίησης και εξουσίας εμφανίζεται στο E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap» (1994), σ. 21.

⁴⁷⁷ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 30.

⁴⁷⁸ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 30. Παραθέτει από το T. Hobbes, *Λεβιάθαν*, σ. 232.

κάποιο γνώρισμα πέρα από την αγάπη για τον ηγέτη ώστε να υπάρξει ταύτιση ανάμεσα στα μέλη και εντέλει με τον ηγέτη «που είναι ο πατέρας αλλά επίσης και ένας εκ των αδερφών».⁴⁷⁹ Στην περίπτωση, ωστόσο, της γενικευμένης αταξίας, το λαϊκό υποκείμενο *οριακά δεν υπάρχει*, αποτελεί, καθ' ολοκληρίαν, κατασκεύασμα της πράξης ταύτισης με τον ηγέτη και την ενότητά του εγγυάται ο ηγέτης ως κυρίαρχος.⁴⁸⁰

Η παραπάνω προβληματική, σε κάποιον βαθμό, ίσως εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ο Laclau εμμένει στην κριτική υπεράσπιση της συμβολικής διάστασης της αντιπροσώπευσης. Η κεντρικότητα της οριακής περίπτωσης, της αταξίας, αναδεικνύει την έλλειψη ενός προ-συγκροτημένου θεμελίου, κριτηρίου ή λόγου ως αποφασιστικού επιχειρήματος για το υποκείμενο. Με τη σειρά της, η έλλειψη αυτή καθιστά εξηγητικά αναγκαία την προσφυγή στη συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης. Ωστόσο, η ανάλυση της Pitkin αναδεικνύει ότι η συμβολική και η φορμαλιστική σύλληψη της αντιπροσώπευσης μοιράζονται εξίσου την αποστροφή τους προς οποιαδήποτε προϋπάρχουσα, αναγκαία, ουσιώδη σύνδεση ανάμεσα στον αντιπρόσωπο και στον αντιπροσωπευόμενο. Ομοίως, αμφότερες αρνούνται να αναγνωρίσουν συνθήκες που θα μπορούσαν να σημάνουν τη λύση αυτής της σχέσης. Ως εκ τούτου, καμία δικαιολόγηση λογική ή άλλη δεν είναι δυνατή αλλά ούτε κι απαραίτητη, μια θέση που ασφαλώς δε συμμερίζεται η ίδια. Ωστόσο, η αδυναμία αυτή εξυπηρετεί το επιχείρημα του Laclau υποστηρίζοντας τη θέση ότι: «[...] ο λαϊκισμός, όπως έχουμε δει, είναι το πεδίο μιας ανεπίκριτης έντασης ανάμεσα στην ηγεμονική λειτουργία του κενού σημαίνοντος και την ισοδυναμία των ιδιαίτερων αιτημάτων».⁴⁸¹ Η παραδοχή αυτή υποδεικνύει ότι τα εκάστοτε αιτήματα μπορεί να νοηθούν δευτερεύοντα ή αδιάφορα, μπροστά στη θέληση του ηγέτη.

Ενώ οι συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης δεν είναι ασυμβίβαστη με τη σχέση αναφοράς που προκρίνει η Pitkin, δεν είναι, ωστόσο, ταυτόσημες: η ιδιότητα του αντιπροσώπου να εκπροσωπεί [standing for] τους αντιπροσωπευόμενους δεν ισοδυναμεί με τη δραστηριότητα τού να ενεργεί για αυτούς [acting for]. Όπως υπογραμμίζει η ίδια: «[στον] βαθμό που [ο αντιπρόσωπος] είναι σύμβολο, ως σύμβολο, δεν είναι ο δρων παράγοντας [agent] του έθνους που έχει εξουσιοδοτηθεί να πράττει

---

⁴⁷⁹ E. Laclau, *OPR*, σ. 59.

⁴⁸⁰ E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 55.

⁴⁸¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 163.

για αυτό· υπάρχει ως έκφρασή του».⁴⁸² Φέρει ως παράδειγμα το αξίωμα του μονάρχη στις σύγχρονες βασιλευόμενες φιλελεύθερες δημοκρατίες όπου η συμβολική διάσταση του μονάρχη δε συγγέεται με τη διάσταση της ενεργής δραστηριότητας. Ακόμη, κι όταν οι δύο διαστάσεις συμπίπτουν στον ίδιο φορέα, όπως π.χ. στον πρόεδρο των Η.Π.Α. είναι εφικτό να διακρίνουμε ποια διάσταση υπερισχύει σε κάθε περίπτωση.⁴⁸³

Έτσι, η συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης, που προσυπογράφει ο Laclau, δεν έχει απλώς πολλές ομοιότητες με τη φορμαλιστική διάσταση που περιγράφει η Pitkin, αλλά συμπληρώνεται λογικά από αυτήν: η υπόσχεση της ριζικής ανατροπής (ή αντιστρόφως της πληρότητας της τάξης) και της αδιαμεσολάβητης σχέσης ηγέτη και λαού που προκύπτει από τη φαντασιακή ταύτιση στη βάση του υπερεγώ συνυφαίνεται με την εκχώρηση της εξουσίας στο πρόσωπο του ηγέτη που εγγυάται την ταυτότητα των υποκειμένων του.⁴⁸⁴ Ενώ η αμεσότερη σχέση αντιπρόσωπου με αντιπροσωπευόμενους μέσω της ταύτισης είναι συστατικό στοιχείο της συμβολικής διάστασης, η προσωποποίηση της εξουσίας και η απροϋπόθετη κυριαρχία του ηγέτη είναι σαφώς χαρακτηριστικά της φορμαλιστικής διάστασης.⁴⁸⁵ Την ίδια στιγμή, βέβαια, ο Laclau αξιώνει η σχέση αυτή να κρίνεται με βάση το μόνο κριτήριο που μπορεί να χαρακτηρίζει την ισχύ ενός συμβόλου: την πίστη σε αυτό(ν) ή, με όρους Laclau, την αγάπη για τον πατέρα.⁴⁸⁶ Η απουσία μιας μορφής συμβολαίου

⁴⁸² H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 103.

⁴⁸³ Ο.π.

⁴⁸⁴ Σε παρόμοιο συμπέρασμα οδηγείται και ο B. Arditì ο οποίος ωστόσο αναγνωρίζει και τις τρεις κύριες διαστάσεις της αντιπροσώπευσης στην υπόθεση του λαϊκισμού, διακρίνοντας επιπροσθέτως και τη διάσταση του *πράττειν για τους άλλους* [acting for others]. Με βάση την παραδοχή αυτής της διάστασης από την Pitkin ως ουσιώδους στη φιλελεύθερη δημοκρατία, την τεκμαίρει ως αναγκαία και στην προσέγγιση του Laclau. Σε αυτό το σημείο η ανάλυσή μας αποκλίνει καθότι, κατά τη γνώμη μου, η διάσταση του *πράττειν για τους άλλους* δεν είναι ούτε λογικά απαραίτητη ούτε προκύπτει κατ' ανάγκη από τη θεσμική συγκρότηση της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας σε συνθήκες κρίσης. Βλ. B. Arditì, *Politics on the Edges of Liberalism*, σ. 66-67.

⁴⁸⁵ Ο Laclau επισημαίνει ότι η έννοια της κυριαρχίας στην αντιπροσώπευση μέσω ενός συλλογικού υποκειμένου δεν είναι απολύτως συμβατή με την «αδιαίρετη φύση της κυριαρχίας» στο μοντέλο του Hobbes που επιφυλάσσεται σε ένα άτομο καθώς ο ίδιος αναφέρεται πρωτίστως σε μια σημαίνουσα ολότητα [signifying totality]. E. Laclau, *OPR*, σ. 100. Ωστόσο, το επιχείρημά μου αφορά στο κατά πόσον παραμένει ορατός κίνδυνος η δυνατότητα μεταβίβασης της κυριαρχίας στον ηγέτη όταν το ηγεμονικό εγχείρημα μεταφράζεται στο ιστορικό πολιτικό συγκείμενο της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, ακόμη κι αν δεν έχει τα χαρακτηριστικά μιας «πλήρους υπερβατολογικής καθαρότητας». E. Laclau, «Can Immanence Explain Social Struggles?», *Diacritics*, τόμ. 31, τχ. 4 (Χειμώνας), 2001, John Hopkins University Press, —στα ελληνικά: «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», μτφρ. Γρ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 82, 2003, σ. 91.

⁴⁸⁶ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 104. Είναι ενδιαφέρον ότι στην έννοια της πίστης στον ηγέτη εμπεριέχεται και κάθε αναφορά στο συναίσθημα, με το φόβο της αταξίας να αναπαριστά εδώ το αντίπαλο δέος. Με άλλα λόγια, αν «[η] επιτελεστική τυπική διάσταση της εντολής πρέπει να υποστηρίζεται από ένα φανταστικό σενάριο που την επενδύει με μια ανώτερη αξία στο επίπεδο της απόλαυσης», παρατηρούμε ότι το επιχείρημα του Laclau δε φαίνεται να εμβαθύνει στη συναισθηματική

[covenant] από την προσέγγισή του, ταυτόχρονα διευρύνει το φάσμα της έννοιας της αντιπροσώπευσης, πέρα από μια σαφή εντολή εξουσιοδότησης, με όρους Hobbes, όπως π.χ. το εκλογικό χρίσμα, και επιτρέπει τη σύνθεση της συμβολικής διάστασης με τη φορμαλιστική της διάσταση. Κατ' επέκταση μπορεί να συνεπάγεται την οιονεί πλήρη συγκρότηση του λαϊκού υποκειμένου, εντός της αντιπροσώπευσης.⁴⁸⁷

Εν κατακλείδι, ενώ για την Pitkin η εντολή αντιπροσώπευσης (πρέπει να) συνδέεται κατά κάποιο τρόπο με το περιεχόμενό της, κατά τον Laclau, αυτός είναι ένα περιττός περιορισμός που ενδέχεται να αποκλείσει θεμιτές δυνατότητες συγκρότησης της ταυτότητας του αντιπροσωπευόμενου, μέσα από τη σχέση αντιπροσώπευσης. Η θεωρητική έμφαση μετατίθεται στη τυπική δομή, στη φόρμα της σχέσης από το περιεχόμενό της. Ωστόσο, η αποσύνδεση της φόρμας από το περιεχόμενο, σε συνδυασμό με την επιτελεστική διάσταση της ηγεμονίας ως ένα διαρκές πολιτικό εγχείρημα, ενδέχεται να επιφέρει ανησυχητικές πολιτικές συνέπειες για κάθε πολιτική συγκρότηση της πραγματικότητας.⁴⁸⁸ Υπ' αυτούς τους όρους, η σχέση αντιπροσώπευσης μπορεί να είναι αισθητά ετεροβαρής.

Η προσέγγιση του Laclau, οδηγεί μέσα από τους ψυχαναλυτικούς μηχανισμούς της ταύτισης που κρύβει η *αναδρομική* κατονομασία, σε μια ενδεχόμενη ταύτιση της καθαυτό τάξης με το όνομα του ηγέτη. Σε αυτήν την περίπτωση, καθίσταται σχεδόν αδύνατον από τη σκοπιά του υποκειμένου να γίνει ουσιαστική διάκριση της υπόσχεσης της τάξης, από την πραγματική τάξη που έπεται της αντιπροσώπευσης ή και ειδικότερα της ανάληψης της εξουσίας.⁴⁸⁹ Με άλλα λόγια, στο σχήμα του Laclau το λαϊκό

κάθεξη που αποτελεί, κατά τον Σταυρακάκη, την ουσιώδη συμπληρωματική διάσταση μιας επιτυχημένης ταύτισης. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 211. Βλ. παρακάτω: «Η λογική του objet petit a».

⁴⁸⁷ Ο Laclau αναγνωρίζει ότι καθώς οι οργανικές υπολείπονται κατά πολύ, με όρους αταξίας, από τη φυσική κατάσταση στον Hobbes, στο Gramsci «[...] η διαδοχή ηγεμονικών καθεστώτων μπορεί να ιδωθεί ως μια σειρά από “μερικά συμβόλαια” —μερικά διότι, καθώς η κοινωνία είναι πιο δομημένη από ότι στο Hobbes, οι άνθρωποι έχουν περισσότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες υπεισέρχονται στο πολιτικό συμβόλαιο· αλλά επίσης μερικά διότι, ως αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού, έχουν ακόμη περισσότερους λόγους να αντικαταστήσουν τον κυρίαρχο». E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 64.

⁴⁸⁸ Φυσικά, δεν αποκλείεται η δυνατότητα ενός προοδευτικού ή συμπεριληπτικού λαϊκισμού που «να επιτρέπει επίσης μια διαδικασία λαϊκιστικής ενοποίησης που ενδεχομένως να αυξάνει τις πιθανότητες της λαϊκής χειραφέτησης». Γιάννης Σταυρακάκης, «On Laclau's Alleged Monism», *POPULISMUS Working Papers*, τχ. 11, 2020, σ. 14.

⁴⁸⁹ Υπ' αυτήν την έννοια, η διαπίστωση των Biglieri και Perelló ότι το υποκείμενο του λαϊκισμού είναι ένα «ακέφαλο υποκείμενο» [headless subject] διότι αναφέρεται σε ένα μερικό αντικείμενο [objet petit a] το οποίο επενδύεται συναισθηματικά αλλά τίθεται ως «κενός τόπος» «πέρα» [beyond] από το όνομα του ηγέτη, μάλλον ενισχύει τη θέση ότι σε συνθήκες αταξίας, η ισορροπία κλίνει προς την «εξιδανίκευση» [idealization] του ηγέτη που καταλαμβάνει τη θέση του κενού τόπου, όπως λ.χ. ο Perón.

υποκείμενο δεν μπορεί να αξιολογήσει την πολιτική πράξη, ως προς την κυβερνητική υποκρισία, την εκτελεστική ανικανότητα ή ακόμη και την καθαρή δημαγωγία ή προπαγάνδα. Ακόμη, και η επίκληση από τον ηγέτη καθεστώτος εξαίρεσης ή, όπως έχει επικρατήσει εκτάκτου ανάγκης, δε μας απομακρύνει εκτός πεδίου εγκυρότητας της αντιπροσωπευτικής εντολής. Για τον ίδιο, ο προβληματισμός αυτός είναι δευτερεύων, *από οντολογική σκοπιά*, στο μέτρο που υπάρχει καθαυτό τάξη.⁴⁹⁰

Στον αντίποδα του λαϊκού υποκειμένου, ο τόπος εκφοράς του λόγου του ηγέτη είναι προνομιακός. Έχει στη διάθεσή του σημαντικούς πόρους ή μια σειρά από «διαστάσεις οργανωτικές, διαμεσολαβήσεις και στρατηγικές» που τον αναδεικνύουν όχι μόνο ως σύμβολο ή κενό σημαίνον αλλά ταυτόχρονα και ως σημαντικό πολιτικό δρώντα.⁴⁹¹ Το ίδιο μπορεί να υποστηριχτεί και όταν η ηγεσία είναι σε θέση να λάβει αποφάσεις «συλλογικά δεσμευτικές ή επί των θεσμικών αρχών», μεταβάλλοντας αμετάκλητα το πολιτικό πεδίο λήψης αποφάσεων και κατ' επέκταση και το πεδίο όπου κάθε μελλοντική σχέση αντιπροσώπευσης διεκδικεί να συγκροτηθεί.⁴⁹²

Ταυτόχρονα, η σύλληψη της αντιπροσώπευσης, κατά Laclau, αναδεικνύει την εσωτερικότητα των κριτηρίων ή λόγων για την ταύτιση και την αδυναμία υπαγωγής της πολιτικής σε μια παραδοσιακή έννοια ορθολογικότητας. Όμως, εννοούμενος υπ' αυτούς τους όρους, ο λαϊκισμός ενδέχεται να καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε κριτική στον ηγέτη. Από πρακτική πολιτική σκοπιά, ο Laclau αναγνωρίζει ότι το αδιέξοδο αυτό είναι διακύβευμα πολιτικής διαπραγμάτευσης, ενός πολέμου θέσεων σε σχέση με τις αποδιαρθρώσεις και τα ετερογενή αιτήματα που δεν κατορθώνει να διαχειριστεί αποτελεσματικά η εξουσία. Ωστόσο, οι συνθήκες υπέρβασης αυτής της *απορίας* αποδεικνύεται ότι υπάγονται εξίσου στην ίδια διαδικασία πολιτικής κατασκευής. Απ' αυτήν τη σκοπιά, η αταξία δεν περιγράφει απλώς μια οριακή, αλλά μια παραδειγματική περίπτωση που αναδεικνύει τις συνθήκες της πολιτικής συγκρότησης τής κοινωνικής

P. Biglieri, G. Perelló, «The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity», σ. 59-60.

⁴⁹⁰ E. Laclau, «Theory, Democracy, Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 242-243.

⁴⁹¹ Martín Retamozo, «Ernesto Laclau y Emilio de Ipola ¿un Diálogo? Populismo, Socialismo y Democracia», σ. 47, *Identidades*, τόμ. 4, τχ. 6, 2014, σ. 38-55.

⁴⁹² *Ο.π.* Βλ. χαρακτηριστικά τις επιδιωκόμενες αναθεωρήσεις του συνταγματικού χάρτη μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, όπως το δημοψήφισμα του 2020 για την τελική έγκριση της αύξησης στο όριο των πιθανών θητειών του Βλαντιμίρ Πούτιν στη θέση του Προέδρου της Ρωσικής Ομοσπονδίας. Βλ. Andrew Roth «Vladimir Putin wins Russia vote that could let him rule until 2036», *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/02/vladimir-putin-wins-russia-vote-that-could-let-him-rule-until-2036>

αντικειμενικότητας. Δίχως περαιτέρω μέριμνα για τους λόγους, τις αξίες, τα συναισθήματα ή κριτήρια με τα οποία το υποκείμενο προχωράει σε αυτήν έναντι της άλλης πράξης ταύτισης, η απώλεια είναι διπλή. Αφενός, η δυνατότητα του αναλυτικού εγχειρήματος είναι περιορισμένη και η κατανόησή μας παραμένει σημαντικά ελλιπής, αφετέρου, ως υποκείμενα της εξουσίας οι ίδιοι απομένουμε ανυπεράσπιστοι απέναντι στην πιθανότητα της κατάχρησης της εξουσίας.⁴⁹³

Αντιπροσώπευση: συγκρότηση ως αξίωση.

Με στόχο να δια φωτίσω τα σημεία εκείνα στη σύλληψη της αντιπροσώπευσης από τον Laclau που χαρακτηρίζονται από μια εσωτερική ένταση θεωρώ ενδιαφέρον να αντιπαραβάλλω τις κομβικές θέσεις της θεωρίας του λαϊκισμού με μια πιο πρόσφατη προσέγγιση της αντιπροσώπευσης, όπως αυτή διατυπώνεται στο *The Representative Claim* του Michael Saward.⁴⁹⁴ Στο παρακάτω κεφάλαιο, θα επιχειρήσω μια σύνοψη της θεωρίας του, υπογραμμίζοντας ορισμένα κύρια σημεία που δια φωτίζουν την ιδιαίτερη σύλληψη της αντιπροσώπευσης από τον Laclau. Η σημαντική θεωρητική συνάφεια των δύο προσεγγίσεων, άλλωστε, συνηγορεί υπέρ μιας τέτοιας αντιπαραβολής, έστω και για λόγους ακαδημαϊκής άσκησης, παρότι, όπως μένει να αποδειχθεί, το θεωρητικό όφελος δεν είναι αμελητέο.

Η προσέγγιση του Saward στοχεύει ρητά σε «μια θεμελιώδη επανεκτίμηση της ιδέας της πολιτικής αντιπροσώπευσης» αναδεικνύοντας την ως μια «δυναμική διαδικασία κατασκευής αξιώσεων [αντιπροσώπευσης]».⁴⁹⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, έχει χαρακτηριστεί υπόδειγμα της λεγόμενης «δομιστικής ή κατασκευασιοκρατικής στροφής» στη θεωρία της αντιπροσώπευσης.⁴⁹⁶ Η κεντρική θέση του Saward μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: «Ένας κατασκευαστής αναπαραστάσεων (*M*) προτείνει ένα

---

⁴⁹³ Όπως έχουν παρατηρήσει οι Σταυρακάκης και Γλυνός, η σκέψη του Laclau συχνά δείχνει να υποβαθμίζει θεωρητικά τη σημασία της συναισθηματικής κάθεξης και της απόλαυσης [jouissance] παρά τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς του. Βλ. J. Glynos, Y. Stavrakakis, (2004 [2003]), «Encounters of the Real Kind: Sussing out the Limits of Laclau's Embrace of Lacan» στο S. Critchley κ.ά., *Laclau: A Critical Reader*, σ. 201-216· Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 94.

⁴⁹⁴ Michael Saward, *The Representative Claim*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη: 2010.

⁴⁹⁵ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 3.

⁴⁹⁶ Lisa Disch, «The "Constructivist Turn" in Democratic Representation: A Normative Dead-End?», σ. 487, *Constellations*, τόμ. 22, τχ. 4, 2015. σ. 487-499.

υποκείμενο (S) που αντιπροσωπεύει ένα αντικείμενο (O) το οποίο σχετίζεται με ένα αντικείμενο αναφοράς (R) και προσφέρεται σε ένα ακροατήριο (A)».⁴⁹⁷

Για παράδειγμα, το κόμμα των Ρεπουμπλικάνων (M) προτείνει ένα υποψήφιο για Πρόεδρο των ΗΠΑ (S) που αξιώνει να αντιπροσωπεύσει αυτούς που θέλουν να κάνουν την Αμερική σπουδαία ξανά (O) οι οποίοι συνδέονται με τον λαό των ΗΠΑ (R) και ο οποίος προσφέρεται ως υποψήφιος πρωτίστως στους εγγεγραμμένους ψηφοφόρους αλλά και σε όσους ενδιαφέρονται για τα κοινά στις ΗΠΑ (A).⁴⁹⁸ Η προσέγγιση του Saward αντιλαμβάνεται την αντιπροσώπευση ως δυναμικό συμβάν και όχι ως αποκρυσταλλωμένη θεσμική λογική, διευρύνοντας συνάμα τον αριθμό των παραγόντων που ενδέχεται να παίζουν ρόλο στην αντιπροσώπευση. Καθώς το υποκείμενο [subject] της αξίωσης (αντιπρόσωπος) δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκην με τον κατασκευαστή [maker] της αξίωσης, η ανάλυση επεκτείνεται και προς μη παραδοσιακά θεσμικά όργανα ή/και πρακτικές αντιπροσώπευσης. Το πεδίο αυτό περιλαμβάνει για παράδειγμα την επιρροή των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των εταιρειών δημοσίων σχέσεων, αλλά και τη δράση μη κυβερνητικών οργανώσεων ή μεμονωμένων ατόμων στην κατασκευή πολιτικών και μη αξιώσεων αντιπροσώπευσης.

Η κατασκευή αξιώσεων αντιπροσώπευσης συνιστά μια στρατηγική που αξιώνει «να πετύχει την αποδοχή και άλλα αποτελέσματα μέσα από την ιδέα περί υποκειμένου [subject] και αντικειμένου [object] που κατασκευάζει».⁴⁹⁹ Συνεπώς, η αξίωση συγκροτεί τον αντιπρόσωπο, τον αντιπροσωπευόμενο και τη μεταξύ τους σχέση, καθώς απευθύνεται από τον πρώτο στον δεύτερο. Ακόμη, το αντικείμενο δεν αναφέρεται απευθείας στην προϋπάρχουσα ταυτότητα του αντιπροσωπευόμενου, στο αντικείμενο αναφοράς [referent], ούτε αποτελεί αντικειμενική περιγραφή ή εικόνα του, αλλά μια «απεικόνισή» του, ως εάν αυτό να έχει ορισμένες ιδιότητες ή συμφέροντα.⁵⁰⁰ Με άλλα λόγια, ο αντιπροσωπευόμενος ως αντικείμενο [object] της αξίωσης αντιπροσώπευσης αποτελεί περισσότερο μια αισθητική αναπαράσταση του αντικείμενου αναφοράς (π.χ.

⁴⁹⁷ Στο πρωτότυπο, τα αρχικά σε παρένθεση παραπέμπουν στους βασικούς όρους στα αγγλικά: «A maker of representations (M) puts forward a subject (S) which stands for an object (O) which is related to a referent (R) and is offered to an audience (A)». M. Saward, *Representative Claim*, σ.36.

⁴⁹⁸ Το παράδειγμα είναι του γράφοντα.

⁴⁹⁹ Ο.π., σ. 48.

⁵⁰⁰ Ο.π., σ. 71.

λαός) και συγκροτείται ταυτόχρονα με τον αντιπρόσωπο ως υποκείμενο, με τον οποίο καλείται να ταυτιστεί, να «αναγνωρίσει τον εαυτό του» σε αυτόν.⁵⁰¹

Με άλλα λόγια, εφόσον ο αντιπροσωπευόμενος αποδέχεται την απεικόνισή του ως αντικείμενο, αποδέχεται συνάμα και το υποκείμενο ως αντιπρόσωπο.⁵⁰² Ως εκ τούτου, η έννοια του αντικειμένου [object] της αξίωσης δεν ταυτίζεται με, ούτε εξαντλεί το ίδιο το αντικείμενο αναφοράς [referent], μια παραδοχή που στο έργο του Saward φαινομενικά φέρνει στα όριά της την επεξεργασία του αντικειμένου της αντιπροσωπευτικής αξίωσης όπως π.χ. του λαού σε μια ορισμένη χρονική συγκυρία. Ο λαός ως αντικείμενο συνδέεται παράλληλα με το αντικείμενο αναφοράς [referent] που προϋπάρχει ή και τίθεται πέρα από την αντιπροσώπευση, όπως η έννοια του λαού στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας.⁵⁰³

Η ένταση αυτή είναι έκδηλη και στο ίδιο το κείμενο του Saward, όπου οι αναφορές στο αντικείμενο αναφοράς ως αντικειμενική ή υλική παρουσία μοιάζουν να έρχονται σε αντίθεση με τη δομιστική διάθεση του σχήματός του και να θέτουν ερωτηματικά για την επιτελεστικότητα της αξίωσης αντιπροσώπευσης.⁵⁰⁴ Σε κάθε περίπτωση, η διάκριση ανάμεσα στα δύο αντικείμενα είναι βέβαια αναλυτικά εφικτή, εφόσον κατά τον ίδιο, το αντικείμενο της αξίωσης απεικονίζει ένα αντικείμενο αναφοράς με ένα ορισμένο τρόπο και δεν ταυτίζεται με αυτό. Όπως σημειώνει ο Ankersmit, «η αντιπροσώπευση πάντοτε περιέχει κάποιο στοιχείο που είναι ουσιώδες στην αντιπροσωπευτικότητα [representationality] και δεν μπορεί ποτέ να αναχθεί στις όψεις του ίδιου του κόσμου και σε ό,τι είναι σωστό ή λάθος».⁵⁰⁵

Ωστόσο, παραμένει ερώτημα κατά πόσον η διάκριση αυτή είναι θεωρητικά γόνιμη, στον βαθμό που η πρόσβαση στο αντικείμενο αναφοράς πέρα από κάθε αναπαράσταση, έξω δηλαδή από το πεδίο του λόγου, είναι *ab initio* αδύνατη,

---

⁵⁰¹ Ο.π., σ. 145.

⁵⁰² Ο.π., σ. 74.

⁵⁰³ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End?», σ. 493 καθώς και Thomas Decreus, «Beyond representation? A Critique of the Concept of the Referent», σ. 37, *Representation*, τόμ. 49, τχ. 1, σ. 33-43. Είναι ενδιαφέρον ότι με την έννοια του αντικειμένου αναφοράς, ο Saward αναγνωρίζει και συμφέροντα ή αιτήματα που δεν έχουν συγκροτηθεί, όπως των επόμενων γενεών ή άλλων ειδών στη φύση αλλά ο ορισμός αυτός μπορεί να καλύπτει και ετερογενή αιτήματα από ανένταχτες κοινωνικές ομάδες όπως οι “sans papiers”. M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 113.

⁵⁰⁴ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 74, 79.

⁵⁰⁵ Franklin R. Ankersmit, *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*, Stanford University Press, Στάνφορντ: 1996, σ. 39.

δεδομένου του καταστατικού χαρακτήρα της αντιπροσώπευσης, όπως άλλωστε και στη μετα-δομιστική προσέγγιση του Laclau.⁵⁰⁶ Όμως, εάν το αντικείμενο αναφοράς διατηρεί όντως μια ανεξάλειπτη υλικότητα, η διάκριση αυτή μπορεί να ιδωθεί ότι ευνοεί την κριτική διαδικασία από τους αντιπροσωπευόμενους, εφόσον είναι αδύνατη η πλήρης ταύτιση του νοηματικού ορίζοντα με μία ορισμένη αναπαράσταση. Όπως επισημαίνει η Disch, η έννοια του αντικειμένου αναφοράς εξυπηρετεί την επιλογή ανάμεσα σε εναλλακτικές κανονιστικές αναπαραστάσεις και μας επιτρέπει να εξετάσουμε τους «πόρους από το πεδίο του λόγου και των θεσμών» [discursive and institutional resources] που αξιοποιεί η καθεμιά και των συνθηκών υπό τις οποίες αρθρώνεται.⁵⁰⁷ Από αυτήν τη σκοπιά, η αναλυτική διάκριση ανάμεσα σε αντικείμενο [object] και αντικείμενο αναφοράς [referent] της αξίωσης αναδεικνύει ακόμη περισσότερο, τον εγγενώς πολιτικό χαρακτήρα της αξίωσης, υπογραμμίζοντας τον αμφισβητήσιμο και ανοικτό χαρακτήρα κάθε σχέσης αντιπροσώπευσης.⁵⁰⁸

Κατ' αντιστοιχία, ο Laclau αναγνωρίζει εν μέρει τον ανεξάλειπτο υλικό χαρακτήρα του αντικειμένου ή, εν προκειμένω, σημαίνοντος, ως «διαφορικό κατάλοιπο» [differential remainder] το οποίο διαδραματίζει, ωστόσο, έναν πιο αμφίσημο ρόλο στο σχήμα του. Το διαφορικό κατάλοιπο θεματοποιείται είτε ως ένα είδος «ορίου» της αντιπροσώπευσης είτε ως συνθήκη δυνατότητας για νέες πράξεις ταύτισης από το υποκείμενο.⁵⁰⁹ Ειδικότερα, στο *On Populist Reason* η μέριμνά του για το ορισμένο ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο, κινητοποιείται από τον κίνδυνο της ρήξης της αλυσίδας ισοδυναμίας, μην τυχόν επικρατήσει πλήρως η λογική της διαφοράς εις βάρος της «αντιπροσωπευτικής ολοκλήρωσης».⁵¹⁰ Στο προγενέστερο «Subject of

---

⁵⁰⁶ Είναι χαρακτηριστική επ' αυτού του σημείου η αντιμαχία των Laclau και Mouffe περί σχετικισμού με τον Norman Geras, όπου οι συγγραφείς υπερασπίζονται τη διάκριση φυσικής ύπαρξης ή «οντότητας» [ens] και κοινωνικής υπόστασης ή «είναι» [esse], επιφυλάσσοντας την πρόσβαση του γνωσιολογικού εγχειρήματος στη φυσική ύπαρξη, μόνο έμμεσα, δηλαδή, μέσω της κοινωνικής υπόστασης. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 139.

⁵⁰⁷ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End?», σ. 493.

⁵⁰⁸ Ειδικά, στην περίπτωση που η πραγματικότητα καθαυτήν τίθεται ex suppositionem μη-προσβάσιμη απευθείας, όπως στο έργο του Laclau, τότε, η αναλυτική αυτή διάκριση καθίσταται σημαντική συνθήκη δυνατότητας για το υποκείμενο, ώστε να εξισορροπήσει τη θεμελιωτική λειτουργία της ηγεμονίας και την απόκρυψή της μέσω της λησμονιάς των απαρχών της.

⁵⁰⁹ Όπως αναλύεται εκτενέστερα παρακάτω, στο κεφάλαιο «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας», το διαφορικό υπόλοιπο ως οντικό περιεχόμενο, από πολιτική σκοπιά, μπορεί να ιδωθεί ότι συνιστά ένα είδος ορίου της αναπαράστασης καθώς συνδέεται με το μυθικό χαρακτήρα της επιφάνειας εγγραφής στο εγχείρημα της αντιπροσώπευσης αλλά και συνθήκη δυνατότητας της απόφασης από το υποκείμενο.

⁵¹⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 160. Βλ. επίσης, E. Laclau, *EE*, σ. 144.

Politics, Politics of the Subject», η επιφύλαξη αυτή διατυπώνεται σαφέστερα: «Εάν, αντιθέτως, ο τόπος της εξουσίας δεν είναι ένας και μοναδικός, το [διαφορικό] κατάλοιπο, όπως είδαμε, θα έχει μεγαλύτερο βάρος, και η πιθανότητα οικοδόμησης μιας κοινής δημόσιας σφαίρας μέσα από μια σειρά ισοδυναμικών εφέ που διασχίζουν τις κοινότητες θα είναι σαφώς μικρότερη».⁵¹¹

Ανακεφαλαιώνοντας, η εγγύτητα της προσέγγισης του Saward με αυτήν του Laclau καθίσταται εμφανής, καθώς αμφότερες ασκούν κριτική στην παραδοσιακή σύλληψη της αντιπροσώπευσης, όπως εκείνη για παράδειγμα εκφράζεται στο έργο της Pitkin. Αμφότερες, αμφισβητούν την αποκλειστική κατεύθυνση που επικρατεί στην ανάλυση της σχέσης αντιπροσώπευσης, δηλαδή, την κίνηση αυστηρά από τον αντιπροσωπευόμενο προς τον αντιπρόσωπο που απορρίπτει την αντίθετη κίνηση ως αντιδημοκρατική.⁵¹² Στη διαπίστωση αυτή, καταλήγουν αμφότεροι οι συγγραφείς μέσω της κριτικής στη μεταφυσική παραδοχή ότι ο αντιπροσωπευόμενος είναι ήδη πλήρως παρών στο πεδίο της απόφασης, ανεξάρτητα από τη συμβολή του αντιπρόσωπου. Η παραδοχή αυτή αποτελεί *sine qua non* προϋπόθεση για την υπόθεση της τέλει μετάδοσης ή διαμεσολάβησης της θέλησής του από τον αντιπρόσωπο.⁵¹³ Ταυτόχρονα, και οι δύο επιχειρούν να αποκαταστήσουν τη συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης, —όπου οι ταυτότητες των στοιχείων συγκροτούνται διαμέσου της σχέσης— επειδή θεωρούν τη συμβολική διάσταση ουσιώδη συνθήκη της ίδιας της δυνατότητας της αντιπροσώπευσης.⁵¹⁴

---

⁵¹¹ E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 65. Στην προηγούμενη σελίδα, ο Laclau αναγνωρίζει ότι στον Gramsci η αταξία υπολείπεται σε σχέση με την φυσική κατάσταση στον Hobbes και ως εκ τούτου «[...] η διαδοχή ηγεμονικών καθεστώτων μπορεί να ιδωθεί ως μια σειρά από “μερικά συμβόλαια” —μερικά διότι, καθώς η κοινωνία είναι πιο δομημένη από ότι στο Hobbes, οι άνθρωποι έχουν περισσότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες υπεισέρχονται στο πολιτικό συμβόλαιο· αλλά επίσης μερικά διότι, ως αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού, έχουν ακόμη περισσότερους λόγους να αντικαταστήσουν τον κυρίαρχο». E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 64. Ωστόσο, παρακάτω σημειώνει ότι μια ηγεμονική προοπτική που είναι συμβατή με την πραγματική δημοκρατική πολιτική, συνίσταται σε μια εκκαθολίκευση αυτών των διαφορικών στοιχείων μέσω της ισοδυναμίας τους. «Αυτή η εκκαθολίκευση και ο ανοικτός χαρακτήρας της ασφαλώς καταδικάζει κάθε ταυτότητα σε μια αναπόφευκτη υβριδοποίηση [hybridization], αλλά η υβριδοποίηση δε σημαίνει απαραίτητα την κατάπτωση [decline] μέσω της απώλειας ταυτότητας · μπορεί επίσης να σημαίνει ενδυνάμωση των υπαρκτών ταυτοτήτων μέσω της διάνοιξης νέων δυνατοτήτων.» E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 65. Βέβαια, η αμφίσημη αυτή θέση, σε κάθε περίπτωση, σημαίνει ότι το διαφορικό υπόλοιπο αντιπροσωπεύει ένα ανοικτό ζήτημα για το ηγεμονικό εγχείρημα.

⁵¹² Ο M. Saward εκθέτει συνοπτικά τα σημεία σύγκλισης και κυρίως απόκλισης της προσέγγισής του από το έργο της Pitkin στο πρώτο κεφάλαιο του *The Representative Claim*, σ. 11-19.

⁵¹³ E. Laclau, *EM*, σ. 97, Michael Saward, *The Representative Claim*, σ. 39-41.

⁵¹⁴ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 5, 12-13, 37.

Η αποδοχή της αξίωσης αντιπροσώπευσης.

Ωστόσο, η επιλογή μου να αντιπαραβάλλω τη θεώρηση της αντιπροσώπευσης από τον Laclau με την προσέγγιση του Saward δεν περιορίζεται μόνο στη διαπίστωση ότι και οι δύο θεωρητικοί έρχονται σε ρήξη με την παραδοσιακή σύλληψη της αντιπροσώπευσης.⁵¹⁵ Η επιλογή μου αυτή οφείλεται και στο γεγονός ότι μοιράζονται αυτή τη ρήξη ως θεωρητική αφετηρία για περαιτέρω στοχασμό. Μάλιστα, η γενεαλογία της δομιστικής στροφής, κατά τη Disch, μπορεί να αναχθεί πίσω στους μετασχηματισμούς της δημοκρατικής επανάστασης, όπως περιγράφονται στο *Hegemony and Socialist Strategy* των Laclau και Mouffe, μετασχηματισμούς που, κατά την ίδια, απελευθερώνουν τη λογική της αντιπροσώπευσης από την «τοπογραφική» απεικόνιση κοινωνικών κατηγοριών, αναδεικνύοντας την ηγεμονική συνάρθρωση ανάμεσα στους κοινωνικούς δρώντες.⁵¹⁶

Υπ' αυτήν την έννοια, η αντιπροσώπευση δεν αντιστοιχεί στη «μετάδοση ενός προ-συγκροτημένου συμφέροντος», αλλά συνεισφέρει ριζικά στη συγκρότηση των κοινωνικών δρώντων (ατόμων, ομάδων ή λαού) που αντιπροσωπεύονται από ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο, με συμφέροντα και αιτήματα που αναδεικνύονται μέσα από αυτήν τη σχέση. Αυτό το εγχείρημα συγκρότησης λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα πεδίο αντιλήψεων και πρακτικών τουλάχιστον εν μέρει δομημένο —ή, με όρους Laclau, ιζηματοποιημένο—, ώστε οι συγγραφείς δεν προκρίνουν την «εκ του μηδενός συγκρότηση» των αντιπροσωπευόμενων αλλά την ανάδυση ενός ενιαίου πολιτικού υποκειμένου, στη βάση της από κοινού αντιπαράθεσής του με ένα καθεστώς, δηλαδή, στο πλαίσιο «μιας ορισμένης συνάρθρωσης σύγκρουσης».⁵¹⁷

Όπως σχολιάζει η Disch, η δομιστική προσέγγιση καθιστά την αντιπροσώπευση μια «πολύ πιο ενδιαφέρουσα και ριζικά πιο δημοκρατική δραστηριότητα από οτιδήποτε συμβαίνει εντός των ορίων των θαλάμων ψηφοφορίας και των νομοθετικών

---

⁵¹⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, αμφότεροι οι συγγραφείς θα διαφωνούσαν ακόμη με μια κοινοβουλευτική παράδοση που επιδιώκει να αποκαταστήσει τη λογική της αντιπροσώπευσης, πάνω στη θεμελιακή αντίληψη του αντιπροσωπευόμενου, ως σημείου αναφοράς που προϋπάρχει της σχέσης με τον αντιπρόσωπο, όπως π.χ. στο έργο της Urbinati.

⁵¹⁶ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End?», σ. 490.

⁵¹⁷ Ό.π., παραπέμπει στο E. Laclau, «Why do Empty Signifiers Matter to Politics? », στο *EM*, σ. 40.

⁵¹⁷ M. Saward, *Representative Claim*, σ. 42.

σωμάτων».⁵¹⁸ Αναμφίβολα, η δομιστική στροφή διευρύνει το πεδίο των δυνατοτήτων που αντιστοιχούν στη λογική της αντιπροσώπευσης, ανάγοντάς τη σε εν δυνάμει κομβική λογική του δημοκρατικού πράττειν, πέρα και έξω από τα θεσμικά κανάλια και τους παγιωμένους επίσημους μηχανισμούς, όπως τα κόμματα, τα κρατικά όργανα ή οι περιοδικές εκλογές.⁵¹⁹ Ωστόσο, αυτή η σύμπλευση αντιπροσώπευσης και δημοκρατίας δεν είναι αυτονόητη, καθότι η προσέγγιση του Saward —όπως και του Laclau— διανοίγει ένα πεδίο δυνατοτήτων, στο οποίο συγκαταλέγεται και οποιαδήποτε υποκριτική κατάληψη της εξουσίας μπορεί να επικρατήσει μέσω της χειραγώγησης της κοινής γνώμης, δηλαδή, μέσω της επιτυχημένης αποδοχής της. Η δέσμη αυτών των ανησυχητικών λογικών ενδεχόμενων συνδέεται με τη δυνατότητα σύλληψης των αντιπροσωπευόμενων ως οιονεί κενών ταυτοτήτων που συγκροτούνται οριακά καθ' ολοκληρία μέσω της αποδοχής της αξίωσης αντιπροσώπευσης. Με άλλα λόγια, η αντίληψη της αποδοχής της αξίωσης ως συνθήκης της επιτυχημένης αντιπροσώπευσης έχει σημαντικές πολιτικές προεκτάσεις, μια διαπίστωση που τουλάχιστον ο Saward ανάγει ρητά σε διακύβευμα της προσέγγισής του.

Ωστόσο, αμφότεροι, οι συγγραφείς απομακρύνονται από την εννοιολόγηση της αντιπροσώπευσης ως στατικής *σχέσης ανταπόκρισης* —όπως την αντιλαμβάνεται η Pitkin ή η Urbinati— προς μια δυναμική σχέση που (ανα)κατασκευάζεται διαρκώς. Κατ' επέκταση, η σύλληψη τόσο του Saward όσο και του Laclau για την αποδοχή της σχέσης από πλευράς αντιπροσωπευόμενου είναι ριζικά διαφορετική. Η αποδοχή του αντιπρόσωπου από τους αντιπροσωπευόμενους δεν ορίζεται ως μια άπαξ ή περιοδική (π.χ. εκλογική) επιλογή πάνω σε προ-συγκροτημένους λόγους ή κριτήρια. Έτσι, είναι εμφανές, ότι το κοινό ενδιαφέρον τους στρέφεται γύρω από τη συγκρότηση και αποδοχή της σχέσης αντιπροσώπευσης αυτής καθαυτή από τον αντιπροσωπευόμενο και όχι γύρω από τη δραστηριότητα αντιπροσώπευσης. Ως εκ τούτου, δεν εξετάζουν κατά πόσον τα πεπραγμένα του αντιπρόσωπου ανταποκρίνονται ή όχι από μια αρχιμήδεια ματιά στα συμφέροντα των αντιπροσωπευόμενων. Κατ' επέκταση, η έννοια της (δημοκρατικής) νομιμοποίησης υποβάλλεται σε μια επανερμηνεία στο σχήμα, τουλάχιστον του Saward, έχοντας απολέσει σε κάθε περίπτωση το παραδοσιακό

---

⁵¹⁸ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », σ. 487.

⁵¹⁹ M. Saward, «Authorisation and Authenticity: Representation and the Unelected», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 17, τχ. 1, 2009, σ. 2-3.

καθεστώς της, που τη θέλει να προκύπτει από μια εξωτερική αξιολόγηση της σχέσης, όπως π.χ. από τον «ακαδημαϊκό της πολιτικής θεωρίας» ή, με όρους Laclau, από τον «οργανικό διανοούμενο».⁵²⁰

Ειδικότερα, στον Laclau, η αξιολόγηση της σχέσης αντιπροσώπευσης αναγνωρίζεται στην απόφαση ταύτισης του αντιπροσωπευόμενου με τον αντιπρόσωπο, μια απόφαση που έχει νόημα μόνο για τα υποκείμενα που πρόσκεινται σε αυτήν, δηλαδή, την αποδέχονται ως επιφάνεια ταύτισης.⁵²¹ Παρά τον ρηξικέλευθο χαρακτήρα της, η θέση του Laclau αν και αποκαθιστά τον ανεπείκрито χαρακτήρα της απόφασης για το υποκείμενο της ταύτισης, δεν αποφεύγει πλήρως έναν πιθανό βρόγχο μέσω της σχέσης αντιπροσώπευσης. Ειδικότερα, στην περίπτωση της απουσίας ανταγωνισμού ή του ελλειπούς επικαθορισμού του πεδίου των διαφορών, η απόφαση ταύτισης καταλήγει σχεδόν αναπόδραστα στην προϊούσα αναπαράσταση, αυτήν της κυρίαρχης δομικής τάξης.⁵²² Στον αντίποδα, στην περίπτωση της γενικευμένης αταξίας, ο πολίτης ωθείται προς μια κάποια τάξη, ανεξαρτήτως του περιεχόμενου της.⁵²³ Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, η αντιπροσώπευση εξαντλείται σε μια κάθετη ιεραρχική σχέση που προτείνεται από τα πάνω προς τα κάτω, από τον αντιπρόσωπο προς τον αντιπροσωπευόμενο, όπως έχει επισημανθεί στη σχετική βιβλιογραφία, υποβαθμίζοντας το ρόλο του δεύτερου σε απλό αποδέκτη.⁵²⁴ Επιπλέον, καθώς δεν αναγνωρίζονται ουσιαστικές συνθήκες λύσης της σχέσης αντιπροσώπευσης, η έννοια

---

⁵²⁰ Η άποψη του Laclau περί νομιμοποίησης είναι λιγότερο ανεπτυγμένη και ακολουθεί παρακάτω ενώ σκιαγραφείται πιο διεξοδικά στο κεφάλαιο «Αντί Επιλόγου». Ωστόσο, το γεγονός ότι αμφότεροι υπογραμμίζουν την αποδοχή της αξίωσης από τους ίδιους τους αντιπροσωπευόμενους και όχι από ένα εξωτερικό ακροατήριο αποτελεί σημαντική παράμετρο για τη νομιμοποίηση της αξίωσης ως δημοκρατικής. Ενδεικτικά, για τον Saward δεν χαρακτηρίζονται δημοκρατικές οι αξιώσεις που απευθύνονται σε υπερεθνικές αρχές όπως η αξίωση της ΜΚΟ Oxfam που ζητά αναγνώριση από την Παγκόσμια Τράπεζα ή του καλλιτέχνη Bono που διατυπώνεται προς τους G8. Ταυτόχρονα, η διάκριση αποσυνδέει την αντιπροσώπευση από εκλογές ή επικράτειες. L. Montanaro, «The Democratic Legitimacy of Self-Appointed Representatives», σ. 1097.

⁵²¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 226. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. παρακάτω: «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας».

⁵²² E. Laclau, «Subject of Politics, Politics of the Subject», σ. 65.

⁵²³ E. Laclau, *EE*, σ. 153. Βλ. επίσης, B. Ardit, *Politics on the Edges of Liberalism*, σ. 27.

⁵²⁴ B. De Cleen, «The Populist Political Logic and the Analysis of the Discursive Construction of “the People” and “the Elite”», σ. 20·De Cleen 2017; B. De Cleen, Y. Stavrakakis, «Distinctions and Articulations: a Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism», *Javnost-The Public*, τόμ. 24 τχ. 4, 2017, σ. 301-319·B. De Cleen, Jason Glynos, Aurelien Mondon, «Critical Research on Populism: Nine Rules of Engagement», *Organization*, τόμ. 25 τχ. 5, 2018, σ. 649-661. Ωστόσο, οι παραπάνω συγγραφείς συμφωνούν ότι η κάθετη ιεραρχική διάκριση δεν είναι επαρκής ως κριτήριο οριοθέτησης του λαϊκισμού. Βλ. επίσης, την επισήμανση της Urbinati ότι η κριτική αυτή αφορά και την ίδια τη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη ερμηνεία της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης (την οποία αντιδιαστέλλει στη δημοκρατία) και όχι μόνο την περίπτωση του λαϊκισμού, στο N. Urbinati, «Antiestablishment and the Substitution of the Whole with One of its Parts», σ. 91

της (δημοκρατικής) νομιμοποίησης δε διαθέτει κανένα αποφασιστικό επιχείρημα απέναντι στον λόγο εκτάκτου ανάγκης κάθε εξωτερική κρίση ή αξιολόγηση μοιάζει καταδικασμένη ως πολιτικά μη συναφής.

Ομοίως, ο Saward υπερασπίζεται μια θέση εξίσου προκλητική για τα δεδομένα της παραδοσιακής σύλληψης της αντιπροσώπευσης. Στην προσέγγισή του προκρίνει ότι όχι μόνο δεν υπάρχει κάποιο αρχιμήδειο σημείο από το οποίο να μπορούμε να αξιολογήσουμε αντικειμενικά τη νομιμοποίηση της αξίωσης αντιπροσώπευσης –ή την αποδοχή της– ως δημοκρατική, αλλά διατείνεται ότι η θεωρητική ματιά εντέλει δεν μπορεί να αξιώνει κανένα τέτοιο δικαίωμα απώτατου κριτή.⁵²⁵ Η απαίτηση για μια ανεξάρτητη κρίση «πρώτης τάξεως» [first order judgment], που αποτελεί κομβική θέση της παραδοσιακής σύλληψης της αντιπροσώπευσης έρχεται σε αντίθεση, σύμφωνα με τον ίδιο, με το δημοκρατικό πνεύμα της αντιπροσώπευσης.⁵²⁶ Αντικαθιστά την κρίση από τους αντιπροσωπευόμενους [constituency] —που ανταποκρίνονται, κάνοντας δεκτή ή απορρίπτοντας την αξίωση—, με αυτήν του ειδικού «που υποτίθεται ότι γνωρίζει τι θα έπρεπε να είχαν κάνει».⁵²⁷

Κατά τον Saward, η δυνατότητα να αξιολογήσουν τη νομιμοποίηση της εκάστοτε αξίωσης αντιπροσώπευσης επαφίεται στους ίδιους τους αντιπροσωπευόμενους.⁵²⁸ Η θέση αυτή προκάλεσε την αντιμετώπιση της θεωρίας του, ως «ρητά μη κανονιστική».⁵²⁹ Με άλλα λόγια, δίχως επαρκή κριτήρια για τη διάκριση ανάμεσα «στις περιπτώσεις που νιώθει κανείς ότι αντιπροσωπεύεται και στην ουσιαστική αντιπροσώπευση των συμφερόντων του», υπάρχει ο κίνδυνος αξιολόγησης

---

⁵²⁵ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 42.

⁵²⁶ *Ο.π.*, σ. 146.

⁵²⁷ *Ο.π.* Για τη μετάφραση του ευρύτερου όρου «constituency» από το πρωτότυπο επιλέγω τον όρο «αντιπροσωπευόμενοι», καθώς οι εναλλακτικές «ψηφοφόροι» και «εκλογικό σώμα» παραπέμπουν στην καθομιλουμένη σε κάποια μορφής ψηφοφορία, περιορίζοντας το πεδίο της λογικής της αντιπροσώπευσης. Επιπλέον, σε κάθε περίπτωση η μετάφραση εδώ χάνει την ομόριξη καταγωγή του αγγλικού όρου από τον λατινικό αντίστοιχο «constituere» (com-+statuo), που υποδηλώνει την από κοινού θέση ή αλλιώς συγκρότηση του αντιπροσωπευόμενου σώματος και του αντιπρόσωπου, που είναι άλλωστε και το διακύβευμα στην ερμηνευτική γραμμή τόσο του Laclau όσο και του Saward. Η εναλλακτική σημασία του ρήματος στην αρχαία γραμματεία, όχι τυχαία, συνδέεται με την έννοια της απόφασης.

⁵²⁸ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 146-147.

⁵²⁹ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », σ. 487.

της εκάστοτε αξίωσης αντιπροσώπευσης εκ του αποτελέσματος, δηλαδή, βάσει της επιτυχημένης ή όχι αποδοχής της από τους αντιπροσωπευόμενους.⁵³⁰

Με στόχο την ερμηνευτική ευρύτητα, ο ίδιος σκόπιμα δεν αναφέρεται σε κάποια ρητή ή λανθάνουσα κανονιστική παραδοχή που να καθορίζει τον αντίστοιχο ή ορθό αντιπροσωπευόμενο της αξίωσης αντιπροσώπευσης.⁵³¹ Επιπλέον, καθώς η έννοια της δημοκρατικής νομιμοποίησης [legitimacy] δεν αναφέρεται στην κανονιστική αξιολόγηση της αξίωσης από κάποιο αρχιμήδαιο σημείο, αλλά στην αποδοχή της από τους αντιπροσωπευόμενους, η αποδοχή αυτή μπορεί να επεκτείνεται και στους όρους κρίσης ή τους λόγους και τα κριτήρια που αυτή προτείνει, όπως, κατά τη γνώμη μου, συνεπάγεται και από το σχήμα του Laclau. Κατ' επέκταση, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, όπως οι κριτικοί του Saward, ότι η έννοια της δημοκρατικής νομιμοποίησης δεν αποτελεί απλώς αντικείμενο διαφορετικής ερμηνείας, αλλά ότι καθίσταται τετριμμένως αληθής από θεωρητική σκοπιά, καθώς χάνει την ευρετική ικανότητά της, ενώ μπορεί, εκ του αποτελέσματος, να ονοματίζει κάθε επιτυχημένη αξίωση αντιπροσώπευσης.⁵³² Με άλλα λόγια, κατά πόσο η αντιπροσώπευση είναι ακόμη συμβατή με τη δημοκρατική νομιμοποίηση ή, αντιστρόφως, αποδεχόμαστε ότι «η αντιπροσώπευση είναι ένα προνόμιο των ελίτ και εκκενώνουμε συνάμα κάθε βάση για την κανονιστική της αξιολόγηση;»⁵³³

Ενώπιον μιας τέτοιας παραλυτικής παραδοχής, αξίζει να εγείρουμε δύο ενστάσεις που χαρακτηρίζουν την περαιτέρω ανάπτυξη της αντιπροσώπευσης στον Saward - μια επεξεργασία που ομολογουμένως δεν αντιστοιχεί ακριβώς στο σχήμα του Laclau. Οι πιθανές ενστάσεις απέναντι σε αυτή την κριτική αφορούν, αφενός, στην

---

⁵³⁰ Eline Severs, «Substantive Representation Through a Claims-Making Lens: A Strategy for the Identification and Analysis of Representative Claims», *Representation*, τχ. 48, 2012, σ. 172.

⁵³¹ Η έννοια της δημοκρατικής νομιμοποίησης της αξίωσης συνδέεται με την αποδοχή της από τους αντίστοιχους αντιπροσωπευόμενους. Ωστόσο, το ερμηνευτικό σχήμα του Saward επιτρέπει και τη συγκρότηση αξιώσεων που δε διεκδικούν αναγνώριση από τους αντιπροσωπευόμενους αλλά από ένα ανεξάρτητο ακροατήριο, όπως η αξίωση αντιπροσώπευσης των ΜΚΟ συχνά απευθύνεται προς διεθνείς ή υπερεθνικούς φορείς, όπως η ΕΕ, ενώ οι άμεσα αντιπροσωπευόμενοι δεν έχουν λόγο, όπως π.χ. οι πρόσφυγες από τη Συρία που προέκυψαν μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Τότε, βέβαια, γίνεται λόγος για πολιτική και όχι δημοκρατική νομιμοποίηση. L. Montanaro, «The Democratic Legitimacy of Self-Appointed Representatives», σ. 1096-1097.

⁵³² Eline Severs, «Representation as Claims-Making Quid Responsiveness», *Representation*, τόμ. 46, τχ. 4, 2010, σ. 415.

⁵³³ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », σ. 491.

έννοια του «ακροατηρίου» που αντιδιαστέλλεται σε αυτήν των αντιπροσωπευόμενων και, αφετέρου, στη «σκοπιά του πολίτη» [citizen's standpoint].⁵³⁴

Καθώς μια αξίωση αντιπροσώπευσης απευθύνεται κατ' ανάγκην σε κάποιο ακροατήριο, ο Saward διακρίνει ανάμεσα στο ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται η αξίωση και στους αντιπροσωπευόμενους «για τους οποίους και περί των οποίων» η αξίωση αναφέρεται, ως αντικείμενο της αναπαράστασης.⁵³⁵ Έτσι, για παράδειγμα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι αξιώσεις αντιπροσώπευσης που διατυπώνουν οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, όπως η Oxfam, για την καταπολέμηση της φτώχειας σε χώρες της Αφρικής ή την παροχή βοήθειας προς τους πρόσφυγες που προέκυψαν από την εμφύλια σύρραξη στη Συρία, δεν απευθύνονται προς τους άμεσα ενδιαφερόμενους αντιπροσωπευόμενους, αλλά σε διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς και φορείς, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντιστοίχως.⁵³⁶

Με άλλα λόγια, το ακροατήριο δεν ταυτίζεται με το αντικείμενο της αναπαράστασης. Επιπλέον, το ακροατήριο διακρίνεται σε ακροατήριο «για το οποίο προορίζεται» [intended] και στο οποίο ρητά στοχεύει η αξίωση και στο «πραγματικό» [actual] ακροατήριο, που περιλαμβάνει όλους όσους θεωρούν ότι η αξίωση αναφέρεται πράγματι στους ίδιους και με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αντιδρούν σε αυτό εκδηλώνοντας αποδοχή ή απόρριψη.⁵³⁷ Συνεπώς, το πραγματικό ακροατήριο στο οποίο όντως απευθύνεται η αξίωση μπορεί να είναι ευρύτερο ή πιο περιορισμένο. Από αυτήν τη σκοπιά, η θεωρητική επεξεργασία του Saward χαρακτηρίζεται από μια πραγματιστική διάθεση, καθώς αναγνωρίζει ότι τα δύο ακροατήρια μπορεί να μη συμπίπτουν, εφόσον η αξίωση μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένη

⁵³⁴ M. Saward, *Representative Claim*, σ. 147.

⁵³⁵ Ο.π., σ. 148-149.

⁵³⁶ Ο Saward φέρει ως παράδειγμα τους καλλιτέχνες Bob Geldof και Bono στην αξίωσή τους για τη μείωση του χρέους και την εξάλειψη της φτώχειας σε χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου. M. Saward, *Representative Claim*, σ. 99. Παρότι αμφότεροι είναι «αυτόκλητοι» και «μη πολιτικοί» αντιπρόσωποι μπορεί κανείς να παρατηρήσει και την ύπαρξη αμιγώς πολιτικών οιοιού αντιπροσώπων που ομοίως δεν έχουν προκύψει από το χρίσμα των αντιπροσώπων, όπως του, μερικώς αναγνωρισμένου από τη διεθνή κοινότητα, Προέδρου Χουάν Γκουαΐδο στη Βενεζουέλα, μετά τις εκλογές του 2019 όπου δεν έλαβε την πλειοψηφία. Ενδεικτικά, βλ. Tom Phillips, «Venezuela: Opposition Leader Declares Himself Ready to Assume Presidency», *The Guardian*, 11 Ιανουαρίου 2019. <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/11/venezuela-maduro-juan-guaido-assume-presidency>

⁵³⁷ Έτσι, για παράδειγμα η αξίωση της κυβέρνησης της Τούρκικης Δημοκρατίας του Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν ότι αντιπροσωπεύει όλες τις χώρες με κυρίαρχη θρησκεία το Ισλάμ, ως ακροατήριο «για το οποίο προορίζεται», δε συναντά απήχηση σε κάποιες χώρες, όπως η Σαουδική Αραβία, τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα και η Αίγυπτος. Βλ., «Erdogan and Hamas: "He's presenting himself as leader of Muslim world"», *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/7447e141-3d3f-4d98-953d-179e15909a7e>

στην απήχησή της και να ανταποκρίνεται σε αυτή μεγαλύτερο ή μικρότερο ακροατήριο από αυτό για το οποίο προοριζόταν. Σε κάθε περίπτωση, η αποδοχή από το ακροατήριο μπορεί να είναι μέτρο της επιτυχίας της αξίωσης ή και της αξιοπιστίας [credibility] της, του βαθμού στον οποίο ο αντιπρόσωπος κρίνεται κατάλληλος να μιλάει για λογαριασμό των αντιπροσωπευόμενων του. Ωστόσο, για τον ίδιο, η αποδοχή της αξίωσης δεν ισοδυναμεί με την καθαυτό δημοκρατική νομιμοποίησή της.⁵³⁸

Κατά τον Saward, μόνο οι αντιπροσωπευόμενοι —αυτοί για τους οποίους προορίζεται η αξίωση ως ακροατήριο, όσο και το πραγματικό εντέλει ακροατήριο— είναι αυτοί που μπορούν να κρίνουν εάν το υποκείμενο της, ο αντιπρόσωπος τους αντιπροσωπεύει με τη διττή έννοια: εάν η αξίωση αφορά αυτούς και εάν τους απεικονίζει με όρους που αυτοί αναγνωρίζουν και αποδέχονται.⁵³⁹ Ακολούθως, η απόφαση για την αποδοχή της αξίωσης από πλευράς των αντιπροσωπευόμενων, όπως υπογραμμίζει η Disch, μπορεί να είναι είτε αυθόρμητη είτε αναστοχαστική, δηλαδή, να λαμβάνει χώρα από τη «σκοπιά του πολίτη».⁵⁴⁰ Ωστόσο, η αποδοχή νομιμοποιεί την αξίωση, μόνο εάν είναι αναστοχαστική, δηλαδή, αν έχει πραγματικά κριτικό χαρακτήρα, αν αρθρώνεται από τη «σκοπιά του πολίτη».⁵⁴¹ Η αξιολόγηση της αξίωσης από τη «σκοπιά του πολίτη», βάσει, δηλαδή, του συγκείμενου στο οποίο διατυπώνεται η αξίωση, παρότι δεν αναλύεται θεωρητικά σε βάθος, μοιάζει πολιτικά υποσχόμενη, αν και δεν κατορθώνει να αποφύγει την υιοθέτηση κάποιων κανονιστικών παραδοχών.⁵⁴²

Στο σχήμα του Saward, ο ρόλος του «ακαδημαϊκού της πολιτικής θεωρίας» [political theorist] δε διαχωρίζεται πλήρως από αυτόν του ακροατηρίου ή των αντιπροσωπευόμενων οι οποίοι κρίνουν από τη «σκοπιά του πολίτη».⁵⁴³ Σε αυτό το

---

⁵³⁸ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 144-145.

⁵³⁹ *Ο.π.*, σ. 53-54. Η σημασία της αναφοράς στη δράση «για λογαριασμό τους» είναι περιορισμένη αν και σημαντική.

⁵⁴⁰ Η ιδιότητα του πολίτη στον Saward δεν αναφέρεται στη δικαυκή της σημασία στη νομική παράδοση, όσο παραπέμπει περισσότερο στη φιλελεύθερη εκδοχή ενός λογικά πληροφορημένου [reasonably informed] ατόμου με δικαιώματα που είναι σε θέση να κρίνει και να αμφισβητήσει τους όρους και το περιεχόμενο μιας αξίωσης, ακόμη και εάν ο ίδιος δεν αποτελεί μέρος των αντιπροσωπευόμενων, επηρεάζοντας την πρόσληψη ή και αποδοχή της. *Ο.π.*, σ. 149-150.

⁵⁴¹ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End?», σ. 494.

⁵⁴² *Ο.π.*, σ. 488.

⁵⁴³ Ομοίως, ο Laclau δε θέτει τον (οργανικό) διανοούμενο σε ένα σημείο εκτός κοινωνίας. Ωστόσο, δεν τον διαχωρίζει ούτε από το ρόλο του αντιπρόσωπου, ούτε από το ρόλο του αντιπροσωπευόμενου καθώς καθήκον του διανοούμενου δεν είναι η αναγνώριση αλλά η συγκρότηση νέων διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου που καθιστούν εφικτή την απόφαση ως επιλογή. Βλ. E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988 στην αγγλική έκδοση του *EE*, σ. 195.

σύνολο εντάσσεται και ο ακαδημαϊκός παρατηρητής απλώς ως «ιδιαιτέρως καλά πληροφορημένος» [particularly well-informed] αντιπροσωπευόμενος.⁵⁴⁴ Ωστόσο, ο τελευταίος μπορεί να συνεπικουρεί, εξηγώντας, προωθώντας ή διευκολύνοντας την επιλογή μιας αξίωσης από τους αντιπροσωπευόμενους.⁵⁴⁵ Αυτό καθιστά τον ρόλο του ουσιαστικά ως «ερμηνευτικό» [interpretive], δίχως οι αξιολογήσεις του να διεκδικούν καθολική εγκυρότητα ως αντικειμενικές κρίσεις.⁵⁴⁶ Κατά τρόπο ανάλογο, τα ΜΜΕ, οι ΜΚΟ, οι ομάδες πίεσης και άλλοι μη παραδοσιακοί πολιτικοί φορείς οι οποίοι, κατά τον Saward, απαρτίζουν τα λεγόμενα «αποτελεσματικά ακροατήρια» μπορούν να επηρεάσουν τον βαθμό επιτυχίας μιας αξίωσης αντιπροσώπευσης.⁵⁴⁷

Οι παραπάνω παραδοχές υποδεικνύουν και τους λόγους για τους οποίους ακόμη και η αποδοχή μιας αξίωσης από πλευράς των αντιπροσωπευόμενων, για τον ίδιο, δεν ισοδυναμεί με τη δημοκρατική νομιμοποίησή της. Η επιτυχία της μπορεί να οφείλεται σε άγνοια, παραπληροφόρηση, χειραγώγηση της κοινής γνώμης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ή απλώς στην απουσία κριτικού διαλόγου στη δημόσια σφαίρα και της πρόσβασης των πολιτών σε πληροφόρηση.⁵⁴⁸ Ακόμη, και στην περίπτωση της κάλπης, για τη νομιμοποίηση μιας αξίωσης είναι απαραίτητη η κριτική αποδοχή της από τους αντιπροσωπευόμενους. Η αποδοχή αυτή προϋποθέτει, κατ' ελάχιστον, ότι οι τελευταίοι αποτελούν μέρος του ακροατηρίου για το οποίο προορίζεται η αξίωση εκείνη.⁵⁴⁹

Συνεπώς, με βάση τη «σκοπιά του πολίτη» το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης δεν αφορά στο ερώτημα κατά πόσον είναι ορθή ή όχι η απεικόνιση του αντικειμένου αναφοράς αλλά στις συνθήκες υπό τις οποίες καθίσταται δυνατή ή αποδοχή της αξίωσης και με βάση τις οποίες μπορεί να ασκηθεί κριτική σε αυτήν. Όπως, ορθά διαπιστώνει η Disch:

«Από τη σκοπιά του πολίτη, το ερώτημα δεν είναι αν κάποιοι αντιπροσωπευόμενοι ορθά αποδέχτηκαν την αξίωση. Είναι μάλλον: χάρη σε ποια χαρακτηριστικά από το συγκείμενο του πεδίου του λόγου και των θεσμών [discursive and

⁵⁴⁴ M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 147.

⁵⁴⁵ *Ο.π.*

⁵⁴⁶ *Ο.π.*, σ. 153.

⁵⁴⁷ *Ο.π.*, σ. 149-150. Βέβαια, θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε ότι υπό την ιδιότητα αυτή επηρεάζουν την πρόσληψη της αξίωσης από τους αντιπροσωπευόμενους και κατ' επέκταση και την νομιμοποίησή της.

⁵⁴⁸ *Ο.π.*, σ. 151. Θα προσθέταμε ότι η επιτυχία μιας αξίωσης αντιπροσώπευσης που δε χαίρει δημοκρατικής νομιμοποίησης μπορεί να οφείλεται και στην έλλειψη εναλλακτικών αξιώσεων για λόγους συγκαιρικούς ή και δομικούς, όπως π.χ. στο εκλογικό σύστημα των ΗΠΑ που προκρίνει δύο κομματικούς υποψήφιους για το αξίωμα του Προέδρου.

⁵⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 150-151.

institutional context], κατόρθωσε η αξίωση να “συνηχήσει” ώστε να γίνει αποδεκτή από κάποιους αντιπροσωπευόμενους;»⁵⁵⁰

Υπ’ αυτήν την έννοια, ο Saward υπογραμμίζει τη δημοκρατική νομιμοποίηση [legitimation] ως μια «διαρκή διαδικασία με προσωρινά αποτελέσματα», ορίζοντάς τη με βεμπεριανούς όρους: η αξίωση διαθέτει νομιμοποίηση [legitimacy] για κάποιο χρονικό διάστημα σε ένα ορισμένο συγκεκριμένο, όταν γίνεται αντιληπτή ως τέτοια «από τους κατάλληλους αντιπροσωπευόμενους, υπό “λογικές” [reasonable] συνθήκες κρίσης».⁵⁵¹ Οι συνθήκες αυτές περιλαμβάνουν ένα ευρύ «φάσμα από θεσμούς, πρακτικές και ευκαιρίες», που επιτρέπουν τον πλουραλισμό και την ελευθερία σε μια ανοικτή κοινωνία.⁵⁵² Με άλλα λόγια, αντιστοιχούν στα χαρακτηριστικά της πολυαρχίας που περιλαμβάνουν «αιρετούς λειτουργούς, ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, το καθολικό δικαίωμα ψήφου, το δικαίωμα του πολιτεύεσθαι, την ελευθερία έκφρασης, την εναλλακτική πληροφόρηση και την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι».⁵⁵³

Έτσι, παρά την τυπική, σχεδόν φορμαλιστική, δομή της αξίωσης αντιπροσώπευσης, το σχήμα του Saward δεν μπορεί να αποφύγει εντέλει την παραδοχή κάποιων ελάχιστων συμβατικών συνθηκών με κανονιστικό περιεχόμενο, οι οποίες να διασφαλίζουν τη δυνατότητα κρίσης της αξίωσης από τον πολίτη και κατ’ επέκταση τη νομιμοποίηση ή μη της αντιπροσωπευτικής αξίωσης. Συνεπώς, συμφωνώντας με τη Disch, η δομιστική στροφή μπορεί να οδηγήσει σε μια ριζική —και περίπλοκη θα προσθέταμε— επανενοιολόγηση του κανονιστικού ή, με όρους Laclau, των οντικών αυτών συνθηκών που συνεισφέρουν στην αντιπροσώπευση και μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την κριτική της.⁵⁵⁴ Ο ρόλος των οντικών συνθηκών στο επιχείρημα του Laclau, εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο, όπου διερευνάται η έννοια της ενδεχομενικότητας, με έμφαση στο μεταγενέστερο έργο του.

Συνάμα, η επεξεργασία της «σκοπιάς του πολίτη» προσεγγίζει την παραδοχή του Laclau ότι η έλλειψη μιας εξωτερικής σκοπιάς ανάλυσης ή η απουσία κινήτρων και λόγων που να προϋπάρχουν της σχέσης αντιπροσώπευσης, δεν καθιστούν την

⁵⁵⁰ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », σ. 495-496.

⁵⁵¹ M. Saward, *The Representative Claim* σ. 144-145.

⁵⁵² *Ο.π.*, σ. 155.

⁵⁵³ *Ο.π.* παραπέμπει στον ορισμό της πολυαρχίας από τον Dahl, βλ. R. A. Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven: 1989.

⁵⁵⁴ L. Disch, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », σ. 491.

απόφαση ταύτισης αυτομάτως ανορθολογική· επιτάσσουν απλώς μια διαφορετική αντίληψη λογικότητας.⁵⁵⁵ Παρότι στο έργο του, οι συνέπειες που απορρέουν από την παραδοχή αυτή, δεν εξερευνώνται θεωρητικά ποτέ κατά τρόπο διεξοδικό, δεν θα ήταν αβάσιμο να υποθέσουμε ότι μπορεί να κινούνται στην κατεύθυνση της δικανικής κρίσεως, δεδομένης της αυξανόμενης επιρροής της ρητορικής θεωρίας στη σκέψη του.

Οι αναφορές του στη ρητορική θεωρία, ιδιαίτερα στο *On Populist Reason* και στο *The Rhetorical Foundations of Society*, την ανάγουν ρητά σε ουσιαστική διάσταση της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας και ενδεχομένως για τον λόγο αυτό ο Laclau παραλείπει ως αυτονόητη τη διερεύνησή της.⁵⁵⁶ Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν σχολιαστές της θεωρίας του, η επεξεργασία της αναλογίας ανάμεσα στη ρητορική θεωρία και στη θεωρία του λόγου εγκλωβίζεται από μια «αισθητά περιορισμένη σύλληψη της ρητορικής», ενώ ελάχιστη αναφορά γίνεται ρητά στην έννοια της κρίσης ή της κριτικής ικανότητας.⁵⁵⁷

---

⁵⁵⁵ «Η απόφαση που βασίζεται σε μια ανεπικρίτη δομή δεν αντιτίθεται επομένως στον Λόγο, αλλά επιχειρεί να συμπληρώσει τις ανεπάρκειές του. Έτσι, το γεγονός ότι μια απόφαση μπορεί, σε τελική ανάλυση, να είναι αυθαίρετη, δε σημαίνει παρά ότι το πρόσωπο που τη λαμβάνει δεν είναι σε θέση να εδραιώσει τον αναγκαίο δεσμό της με κάποιο *ορθολογικό* κίνητρο. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η απόφαση δεν είναι *εύλογη* (reasonable)—ότι δηλαδή ένα σύνολο συσσωρευμένων κινήτρων, κανένα από τα οποία δεν έχει την εγκυρότητα αποδεικτικού θεμελίου, δεν την καθιστούν προτιμότερη από άλλες αποφάσεις». E. Laclau, *EE*, σ. 94. Βλ. επίσης παραπάνω «Το αντικείμενο της επανενεργοποίησης».

⁵⁵⁶ Ο Laclau «αξιοποιεί» τη ρητορική θεωρία στο σχήμα του αναγνωρίζοντας ότι «οι ταξινομήσεις της ρητορικής έχουν υπάρξει επικουρικές στις κατηγορίες της κλασικής οντολογίας». Βλ. E. Laclau, *OPR*, σ. 71-72.

⁵⁵⁷ Για μια κριτική στη στάση του Laclau αυτή απέναντι στη ρητορική θεωρία που επεξηγεί βαθύτερους θεωρητικούς λόγους για τους οποίους μια τέτοια «αισθητά περιορισμένη σύλληψη της ρητορικής» μπορεί να είναι προβληματική και που υπερβαίνουν την εξαντλητική αναγνώριση της ρητορικής από τον Laclau απλώς ως τροπολογική υποκατάσταση. Βλ. Michael Kaplan, «The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy and the Rule of Tropes», σ. 253-283.

Ο οιονεί υπερβατολογικός χαρακτήρας της ενδεχομενικότητας

Ενώ η οπτική γωνία, από την οποία ο Laclau εξετάζει το πολιτικό φαινόμενο, μεταβάλλεται ελαφρώς στο ρου του έργου του μαζί με το ιδιαίτερο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς, ορισμένα βασικά γνωρίσματα, μοιάζουν να παραμένουν τα ίδια. Η αναπαράσταση της ενότητας/καθολικότητας/πληρότητας της κοινωνίας που ανάγεται σε μείζον ζήτημα στο *Hegemony and Socialist Strategy*, εκλεπτύνεται περαιτέρω στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* με την θεωρητική επεξεργασία της αποδιάρθρωσης στο πρότυπο της έλλειψης, από τη ψυχαναλυτική θεωρία, που ωθεί το υποκείμενο σε πράξεις ταύτισης.⁵⁵⁸ Ακολούθως, η εμβάθυνση στη ταύτιση αναδεικνύει την κεντρικότητα της σχέσης αντιπροσώπευσης στο *On Populist Reason*, ως ενός συνεχούς που εγγράφει εντός του αμφοτέρως τις λογικές: την αναπαράσταση και την ταύτιση.⁵⁵⁹

Σε κάθε περίπτωση, το διακύβευμα του Πολιτικού, ωστόσο, παραμένει το ίδιο: η συγκρότηση του πεδίου της κοινωνικής αντικειμενικότητας, έστω κι αν η κυρίαρχη οπτική γωνία αλλάζει μαζί το πρίσμα μέσα από το οποίο ο Laclau την αναλύει, επεξεργαζόμενος στην πορεία τον εννοιολογικό αστερισμό της θεωρίας του. Υπ' αυτήν την έννοια, στο εννοιολογικό τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/αντιπροσώπευση υπογραμμίζεται μια ουσιώδης δομική ομολογία: οι έννοιες αυτές σκιαγραφούν μια *οιονεί υπερβατολογική* υποδομή στο πεδίο του λόγου που πλαισιώνει κάθε φορά την οντολογική λειτουργία του πολιτικού ως ενδεχομενική.⁵⁶⁰ Ως εκ τούτου, περιγράφουν μια σχέση που επιδιώκει να συλλάβει τη μετάβαση από το μερικό στο γενικό, από την ατομική πολιτική δράση στη συγκρότηση της κοινωνίας καθ' ολοκληρίαν και από το υποκείμενο της πολιτικής στο πολιτικό υποκείμενο, αντιστοίχως.

⁵⁵⁸ Τα όρια (ή, αλλιώς, η ταυτότητα) της κοινωνίας, ως το αδύνατο αντικείμενο που δε διαθέτει απευθείας πρόσβαση στο πεδίο της αναπαράστασης εμφανίζονται με διάφορα ονόματα στο επιχείρημα του Laclau, σε σχέση με τις έννοιες της πολιτικής θεωρίας που είναι κάθε φορά υπό εξέταση. Περιλαμβάνουν, δίχως να εξαντλούνται σε αυτές, τις έννοιες της «ενότητας» [unity], της «καθολικότητας» [universality] και της «πληρότητας» [fullness]. Ως εκ τούτου, οι παραπάνω έννοιες μπορούν να θεωρηθούν, υπό προϋποθέσεις, συνώνυμες, σε σχέση με το εκάστοτε συγκεκριμένο.

⁵⁵⁹ Για μια ερμηνεία της αντιπροσώπευσης ως μονίμως παρούσας διάστασης στο έργο του Laclau, βλ. Andy Knott, «Representation and Political Space in Laclau and Hardt and Negri», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Α. Kioupkiolis, G. Katsambekis, Ashgate Publishing, Farnham: 2014, σ. 191-212. Η ερμηνεία αυτή, ωστόσο, δεν συγκρούεται κατ' ανάγκη με τη δική μου στον βαθμό που δεν αποτυπώνει τους συγκεκριμένους μηχανισμούς που αναδεικνύει και αξιοποιεί το επιχείρημα του Laclau.

⁵⁶⁰ Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο που στη δεύτερη έκδοση του HSS, οι συγγραφείς ορίζουν ρητά τη λειτουργία του πολιτικού ως αντιπροσώπευση από μια ασύμμετρη προς τη λειτουργία ταυτότητα: «Η ίδια της η συνθήκη [δυνατότητας της κοινωνίας] έγκειται στο ότι μια ορισμένη κοινωνική δύναμη αναλαμβάνει την αναπαράσταση/ αντιπροσώπευση της ολότητας με την οποία είναι ριζικά ασύμμετρη» E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, «Πρόλογος στη δεύτερη έκδοση», σ. xiii.

Ωστόσο, με προσεκτικότερη εξέταση, πίσω από αυτή τη φαινομενική δομική ομολογία μπορούμε να παρατηρήσουμε μια υπόρρητη, πλην ουσιώδη, μεταβολή: η μετάβαση από την αναπαράσταση στην ταύτιση και από αυτήν στην αντιπροσώπευση δε συνιστά απλώς μια γραμμική εννοιολογική αντικατάσταση ή μια περίτεχνη θεωρητική εκλέπτυνση. Επιπλέον, πλαισιώνει έναν ποιοτικό μετασχηματισμό της έννοιας της ενδεχομενικότητας, καθώς η μετάθεση του θεωρητικού πλαισίου αναφοράς συνοδεύεται κάθε φορά από μια πρόσθετη δέσμη υπόρρητων παραδοχών που προσδιορίζουν τον (οντο)λογικό ορίζοντα της σύζευξης μερικού και καθολικού, κατ' αναλογία με την αύξηση της επιρροής της περίπτωσης της αταξίας στη σκέψη του Laclau.⁵⁶¹

Κατά τη γνώμη μου, η στάση του Laclau μπορεί να θεωρηθεί αμφίσημη απέναντι στο καθεστώς της ενδεχομενικότητας. Από τη μία πλευρά, υποστηρίζει τη ριζική ενδεχομενικότητα στο σχήμα της ηγεμονίας, μιας ενδεχομενικότητας που εκφράζεται μέσα από ιστορικές συνθήκες δυνατότητας. Ωστόσο, από την άλλη, μέσα από την περίπτωση της αταξίας φαίνεται να προκρίνει με σαφήνεια το διακύβευμα της ενότητας, καθολικότητας ή πληρότητας της κοινωνίας, δίχως να εμβαθύνει περαιτέρω στον πολιτικά ουσιώδη ρόλο που μπορούν να διαδραματίσουν τα ιδιαίτερα οντικά περιεχόμενα. Προκειμένου να αναδείξουμε περαιτέρω την προοδευτική αυτή μετάθεση στην ερμηνεία της ενδεχομενικότητας, θεωρώ απαραίτητη μια εισαγωγή στον οιονεί υπερβατολογικό χαρακτήρα της, μέσω μιας σύντομης παρέκβασης στην εννοιολόγηση της από τον Oliver Marchart, όπως αυτή διατυπώνεται στο *Post-Foundational Political Thought*.

---

⁵⁶¹ Το καθεστώς μιας αντίστοιχης οιονεί υπερβατολογικής υποδομής κατέχει σε μια παράλληλη διάσταση στο έργο του Laclau και η έννοια της ηθικής εμπειρίας, που αναλύεται στο τρίτο μέρος ενώ η ουσιώδης ομολογία ανάμεσα στις τρεις αυτές έννοιες συνιστά στο τρίτο μέρος του παρόντος το νήμα για μια διαφορετική ερμηνευτική κατεύθυνση αναφορικά με τη πιθανή σύμπλεξη οντολογικού και οντικού στη λειτουργία της αναπαράστασης της κοινωνίας.

Η ενδεχομενικότητα κατά τον Marchart.

Κατά τον Marchart, η ενδεχομενικότητα ανάγεται ρητά σε συνθήκη δυνατότητας και αδυνατότητας για κάθε τάξη νοήματος, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η ενδεχομενικότητα συνδέεται με την απαγκίστρωση του φιλοσοφικού στοχασμού από την ιδέα των α-ιστορικών θεμελίων πάνω στα οποία οικοδομείται οποιαδήποτε μορφή τάξης νοήματος και τη μεταστροφή του, στο πρότυπο του Heidegger, προς τη δυνατότητα μιας διαρκούς διαδικασίας θεμελίωσης, μέσω μιας διαλεκτικής παρουσίας/απουσίας του θεμελίου.⁵⁶² Η μεταστροφή αυτή προϋποθέτει τη μετα-δομιστική παραδοχή ότι δεν υπάρχει κανενός είδους «θεμέλιο ως αγνή παρουσία», ως διάφανη αρχή καθολικής ισχύος, είτε αυτό έγκειται στον Λόγο του Θεού είτε σε διαχρονικά κριτήρια ορθολογικότητας.⁵⁶³ «Ιδωμένη κατ' αυτό τον τρόπο, η “ενδεχομενικότητα” γίνεται ο λειτουργικός όρος [operational term] του οποίου η λειτουργία είναι να υποδεικνύει ακριβώς αυτήν την αναγκαία αδυνατότητα ενός τελικού θεμελίου».⁵⁶⁴

Υπ' αυτήν την έννοια, ο Marchart υπογραμμίζει ότι εκείνο στο οποίο υποδεικνύει η έννοια της ενδεχομενικότητας «δεν είναι (απλώς) ένα ορισμένο σημεινόμενο».⁵⁶⁵ Αντιθέτως, αναφέρεται σε ένα «συμβάν», σε μια κρίση της τάξης νοήματος ή, με άλλα λόγια, σε μια ορισμένη αποδιάρθρωση της διαδικασίας σήμανσης αυτής καθαυτή, όταν, δηλαδή, η σήμανση καταρρέει, καθιστώντας εμφανή την έλλειψη θεμελίων της και «ως εκ τούτου, και της κοινωνίας ως (αδύνατης) ολότητας της σήμανσης».⁵⁶⁶ Η κατάρρευση της τάξης νοήματος συνδέεται με την εμφάνιση της εν λόγω περίπτωσης ως παράδοξης, δηλαδή όχι κενής κάθε νοήματος, αλλά αμφίρροπης ανάμεσα σε ανταγωνιστικές τάξεις νοήματος, όπου η μία υπονομεύει τις θεμελιακές παραδοχές της άλλης. Σύμφωνα με τον ίδιο, το παράδοξο αναδύεται όταν οι συνθήκες δυνατότητας μιας διαδικασίας είναι, ταυτοχρόνως, και συνθήκες αδυνατότητάς της.

Όπως υποστηρίζει η αποδόμηση, το παράδοξο, «ως όνομα για αυτές τις *οιονεί* υπερβατολογικές συνθήκες (α)δυνατότητας», είναι ένα φαινόμενο που αφορά σε κάθε σύστημα νοήματος, δηλαδή, στην σήμανση συλλήβδην, και όχι απλώς, κατ' εξαίρεση,

⁵⁶² O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 19-25.

⁵⁶³ *Ο.π.*, σ. 25.

⁵⁶⁴ *Ο.π.*, σ. 25-26.

⁵⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 28.

⁵⁶⁶ *Ο.π.*

σε ορισμένες περιστάσεις της.⁵⁶⁷ Με όρους Derrida, η δυνατότητα της σήμανσης στηρίζεται στην πιθανότητα κατάρρευσής της και κατ' επέκταση η ενδεχομενικότητα ως υπερβατολογική συνθήκη δυνατότητας συμπίπτει με τη συνθήκη αδυνατότητας κάθε σημαίνουσας ταυτότητας, ή, αλλιώς, με τη δυνατότητα οποιουδήποτε νοήματος.⁵⁶⁸

Από μια φιλοσοφική σκοπιά, ο προσδιορισμός «οιονεί» στην αποδομητική σύλληψη της οιονεί υπερβατολογικής συνθήκης δυνατότητας του λόγου έχει ένα διπλό νόημα. Αφενός, υποδηλώνει την ενδυνάμωση του υπερβατολογικού στοχασμού, ενώπιον μιας στείρας εμπειρικής παράδοσης σκέψης και, αφετέρου, την υπονόμευσή του εκ των έσω, με την ταυτόχρονη παραδοχή των συνθηκών δυνατότητας κάθε νοήματος ως συνθηκών αδυνατότητάς του.⁵⁶⁹ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για ένα φιλοσοφικό και όχι για ένα αμιγώς λογικό εγχείρημα ενδυνάμωσης [strengthening] του λόγου, που τον θέτει στη βάση μιας αναγκαίας ενδεχομενικότητας. Επιπλέον, ο προσδιορισμός «οιονεί» παραπέμπει στην αναγνώριση μιας ριζικής ιστορικότητας στη διάσταση της ενδεχομενικότητας. Στο σημείο αυτό, το επιχείρημα του Marchart παρουσιάζει ενδιαφέρον για την ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau, καθώς ο προσδιορισμός «οιονεί» μπορεί να αναφέρεται αναστοχαστικά και στις «ριζικά ιστορικές και συγκειμενικές συνθήκες ανάδυσης» της οιονεί υπερβατολογικής θέσης, οι οποίες αντιδιαστέλλονται στην αξίωση υπεριστορικότητας που μια τέτοια θέση προβάλλει.⁵⁷⁰

Από τη μία πλευρά, πράγματι, η οιονεί υπερβατολογική διάσταση της σήμανσης «πρέπει να αξιώνει υπεριστορική και υπερσυγκειμενική εγκυρότητα», προκειμένου να προκύπτει λογικά μια συνεκτική θεώρηση της αναγκαίας ενδεχομενικότητας για κάθε τάξη νοήματος *tout court*.⁵⁷¹ Εάν η ενδεχομενικότητα είναι αναγκαία κατά τρόπο καταστατικό για κάθε σήμανση, έπεται ότι πρέπει να θεωρηθεί ως λογική δυνατότητα σε κάθε περίπτωση, ακόμη κι αν δεν απαντά τις εμπειρικές συνθήκες πραγμάτωσής της. Ωστόσο, από την άλλη, το ενδεχόμενο της κρίσης (του παράδοξου ή της κατάρρευσης νοήματος) αναδύεται με όρους που είναι «πάντοτε

---

⁵⁶⁷ Ο.π.

⁵⁶⁸ J. Derrida, «Remarks on Deconstruction and Pragmatism», στο C. Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, σ. 82.

⁵⁶⁹ O. Marchart, *Post-foundational political thought*, σ. 29.

⁵⁷⁰ Ο.π.

⁵⁷¹ Ο.π.

ιστορικά και συγκειμενικά εντοπισμένοι και εντοπίσιμοι». ⁵⁷² Συνεπώς, ο Marchart καταλήγει ότι «δεν υπάρχει καμία ασυνέπεια στη θέση ότι η διάσταση της ενδεχομενικότητας είναι υπεριστορική (εξού και υπερβατολογική), ενώ τόσο η εμπειρία της ενδεχομενικότητας όσο και η αναστοχαστική της πραγμάτωση [realization] υπόκεινται σε συγκεκριμένες [certain] ιστορικο-εμπειρικές συνθήκες (εξού και οιονεί υπερβατολογική, υπό τη δεύτερη έννοια του οιονεί)». ⁵⁷³

---

⁵⁷² Ο.π.

⁵⁷³ Ο.π., σ. 30.

Ενδεχομενικότητα και κενά σημαίνοντα

Στα επόμενα κεφάλαια, στοχεύω να αναδείξω ότι η στάση του Laclau είναι, αν μη τι άλλο, αμφίσημη απέναντι στο οιονεί υπερβατολογικό καθεστώς της ενδεχομενικότητας. Παρότι η ενδεχομενικότητα στο έργο του Laclau αρθρώνεται κατά τρόπο ανάλογο με την εννοιολόγηση του Marchart, προοδευτικά η έμφαση βαραίνει ολοένα και λιγότερο στον προσδιορισμό «οιονεί» και περισσότερο στον «υπερβατολογικό» χαρακτήρα της. Η ένταση ανάμεσα στους δύο όρους συνδέεται στενά με την εννοιολόγηση των κενών σημαίνοντων. Τα τελευταία συνιστούν τη κατεξοχήν μορφή με την οποία εκδηλώνεται η ενδεχομενικότητα στο πεδίο του λόγου καθώς, κατά τον Laclau, προκύπτουν ρητά από τον ανοικτό χαρακτήρα της σήμανσης.

Κατά συνέπεια, το κενό σημαίνον εμφανίζεται μόνο αν υπάρχει δομική αδυνατότητα στη σήμανση αυτή καθεαυτή και αν αυτή η αδυνατότητα μπορεί να γίνει αισθητή, στο επίπεδο του νοήματος, μόνο ως διαταραχή [interruption] (ανατροπή, διαστρέβλωση κτλ.) της δομής του σημείου. Με άλλα λόγια, τα όρια της σήμανσης είναι δυνατόν να κάνουν αισθητή την παρουσία τους μόνο μέσα από την αδυνατότητα πραγματοποίησης ή επίτευξης εκείνου που βρίσκεται εντός των ορίων αυτών· εάν τα όρια μπορούσαν να σημειθούν απευθείας, θα ήταν εσωτερικά προς τη σήμανση, και ergo δε θα αποτελούσαν πια όρια.⁵⁷⁴

Με άλλα λόγια, κενό σημαίνον ονομάζεται ένα μερικό οντικό περιεχόμενο που αναλαμβάνει την αδύνατη, πλην αναγκαία, «γενική λειτουργία της πλήρωσης» επιτελώντας ένα εγχείρημα για το οποίο είναι καταστατικά ανεπαρκές. Ως εκ τούτου, ο Laclau συμπεραίνει ότι τα κενά σημαίνοντα —τα οποία αποτελούν εννοιολογικά την εξέλιξη των κομβικών σημείων της διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου στο *Hegemony and Socialist Strategy* — είναι καταστατικά διαιρεμένα ανάμεσα στο ιδιαίτερο περιεχόμενό τους και τη γενικότερη λειτουργία αναπαράστασης της ολότητας, μια λειτουργία που είναι ασύμμετρη με τον μερικό και ιδιαίτερο χαρακτήρα τους.

Με άλλα λόγια, κάθε διάρθρωση στο πεδίο του λόγου διέπεται από αυτήν την αδυνατότητα να κλείσει στον εαυτό της, μια αδυνατότητα που είναι εγγενής σε κάθε σήμανση, λόγω της απουσίας σταθερών ορίων της ίδιας της γλώσσας. Υπ' αυτήν την έννοια, τα όριά της καθότι απαραίτητα για την κατήλωση του νοήματος,

---

⁵⁷⁴ E. Laclau, «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική; », στο E. Laclau, *EE*, (μτφρ. Γ. Σταυρακάκης), σ. 212, (σ.μ. Για λόγους συνέπειας στο παρόν, γίνεται χρήση του όρου «σήμανση» αντί του όρου «σημασιοδότηση» της ελληνικής μετάφρασης).

σηματοδοτούνται, κατ' ανάγκην, μόνο κατά τρόπο εφήμερο και μερικό, μέσα από τα κενά σημαίνοντα.⁵⁷⁵ Αντί λοιπόν να επιλέξει την ερμηνευτική κατεύθυνση της ασυμμετρότητας ως *απορίας*, ο Laclau αντιτάσσει ένα υπερβατολογικό επιχείρημα, όπου το πεδίο του λόγου «το οποίο δεν έχει συνθήκες δυνατότητας [το ίδιο], σφραγίζει κάθε αντικειμενικότητα που συγκροτείται ως ενδεχομενική».⁵⁷⁶ Η παραδοχή μιας ριζικής ενδεχομενικότητας όχι μόνο καθιστά οποιαδήποτε αξίωση πλήρους αναπαράστασης της κοινωνίας αδύνατη, αλλά ταυτόχρονα αποκαλύπτει ένα πεδίο αμιγώς πολιτικών δυνατοτήτων, στη συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Ωστόσο, το επιχείρημα του Laclau δεν είναι αμιγώς υπερβατολογικό.

Επανερχόμενοι στη διαφορά ανάμεσα σε πεδίο του λόγου και διάρθρωση στο πεδίο του λόγου, το καθαυτό πεδίο του λόγου, αφενός, διακρίνεται από κάθε ορισμένη ιδιαίτερη διάρθρωσή του, ενώ, αφετέρου, αποτελεί συνθήκη δυνατότητας κάθε απόπειράς μας να γνωρίσουμε την (κοινωνική) πραγματικότητα.⁵⁷⁷ Υπ' αυτήν την έννοια, το πεδίο του λόγου «ως ο ορίζοντας της συγκρότησης κάθε αντικειμένου, δεν μπορεί να έχει συνθήκες δυνατότητας, ενώ οι ορισμένες διαρθρώσεις που οικοδομούνται μέσα σε αυτόν τον ορίζοντα ασφαλώς έχουν τέτοιες [συνθήκες]. Αυτές οι συνθήκες δυνατότητας υπάγονται με τη σειρά τους στο πεδίο του λόγου».⁵⁷⁸ Όπως επισημαίνει ο Devenney, σε αντιδιαστολή με τις συγκεκριμένες διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου, το ίδιο το πεδίο του λόγου «ενέχει υπερβατολογικό καθεστώς [status]» και ως εκ τούτου είναι άχρονο —αποτελεί συνθήκη δυνατότητας για κάθε πιθανή διάρθρωσή του— και καθολικό, καθώς τίποτε δεν νοείται εκτός του.⁵⁷⁹ Σε αντιδιαστολή, επισημαίνει ότι οι διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου έχουν σαφείς ιστορικές συνθήκες δυνατότητας και στον βαθμό που αποτελούν οργανωμένες ολότητες στοιχείων, στηρίζονται σε σχέσεις αποκλεισμού προς ό,τι δεν

⁵⁷⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, η διάσταση της «ασυμμετρότητας» στο έργο του Laclau δεν είναι παραλυτική, όπως στην κυρίαρχη συζήτηση της ιστορικής στροφής στους επιστημολογικούς κύκλους τη δεκαετία του '70 καθώς δε συνδέεται με μια θετικιστική αξίωση σωρευτικής συνέχειας, με την εμπειρική πρόοδο ή καθολικά κριτήρια ορθολογικότητας. Υποδεικνύει, ωστόσο, με σαφήνεια τα όρια της ορθολογικότητας ως εσωτερικά και ιστορικά - μια παραδοχή για την οποία ο Laclau, κατά τη γνώμη μου, δε θα είχε καμία αντίρρηση- και την υπέρβασή τους ως κατ' εξοχήν ζήτημα πολιτικής κατασκευής. E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», σ. 116.

⁵⁷⁶ Όπως επισημαίνει ο Devenney, ο Laclau απορρίπτει κατ' αυτόν τον τρόπο μια μεταμοντέρνα παθητική στάση που αποδέχεται την ασυμμετρότητα ανάμεσα σε πλήρως αυτόνομα γλωσσικά παίγνια, που κλείνονται στον εαυτό τους. M. Devenney, *Ethics and Politics in Contemporary Theory*, σ. 8-9.

⁵⁷⁷ Βλ. εισαγωγή στο παρόν, κεφάλαιο «Το πεδίο του λόγου».

⁵⁷⁸ E. Laclau, «Theory, Democracy and Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 220. Βλ. επίσης E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 140.

⁵⁷⁹ M. Devenney, *Ethics and Politics in Contemporary Theory*, σ. 93.

περιλαμβάνουν. Ωστόσο, πέρα από το ζήτημα εάν τα όρια των διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου έχουν κατ' ανάγκην χαρακτήρα ανταγωνισμού —μια αμφιλεγόμενη θέση που στο μεταγενέστερο έργο του Laclau αποσύρεται από το προσκήνιο—, στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να επικεντρωθούμε στον *οιονεί υπερβατικόλογικό* χαρακτήρα της συνθήκης δυνατότητας της σήμανσης, δηλαδή, στα κενά σημαίνοντα.⁵⁸⁰

Η *οιονεί υπερβατολογική* διάσταση της ενδεχομενικότητας απασχολεί τη σκέψη του Laclau και σε μεταγενέστερα γραπτά, όπου αναλύει διεξοδικότερα την υπόσταση και το πιθανό περιεχόμενό της. Η απάντησή του στην κριτική της Butler, στο πλαίσιο του *Contingency, Hegemony, Universality*, είναι ενδεικτική για έναν πρώτο ορισμό της έννοιας. Στην κριτική της, η Butler παραλληλίζει τη διάκριση των κενών σημαινόντων και των ιστορικών «παραδειγμάτων» [examples] τους, με την Καντιανή διάκριση φόρμας [form] και περιεχομένου [content].⁵⁸¹ Στον αντίποδα, ο Laclau επισημαίνει πως, καθότι η ουσία της φόρμας οργανώνεται γύρω από ορισμένα δυνατά περιεχόμενα, τα τελευταία επηρεάζουν την ουσία της φόρμας ή, με άλλα λόγια, συνεισφέρουν στο περιεχόμενό της, σε αντιδιαστολή με την έννοια του κενού σημαίνοντος.⁵⁸² Ως εκ τούτου, η έννοια της «φόρμας», όπως υποστηρίζει, δε συνδέεται με την έννοια των παραδειγμάτων «τα οποία δεν προσθέτουν τίποτα σε εκείνο του οποίου είναι παραδείγματα, και θα πρέπει να μπορούν να υποκατασταθούν από μια άπειρη σειρά άλλων παραδειγμάτων».⁵⁸³ Ενδεικτικά, παραθέτει τρία παραδείγματα για τον κανόνα σύνταξης ρήματος και υποκείμενου σε μια πρόταση, επισημαίνοντας ότι «το παράδειγμα δεν είναι ένα περιεχόμενο», υπό την έννοια ότι ο κανόνας ως *οιονεί υπερβατολογικός* δεν επηρεάζεται από το περιεχόμενο των πιθανών συνδυασμών.⁵⁸⁴

⁵⁸⁰ Όπως αναλύθηκε παραπάνω, είναι θεωρητικά εφικτό ο ανταγωνιστικός λόγος να μην έχει χαρακτήρα αποκλεισμού κοινωνικών δρώντων από το πεδίο του λόγου, όπως συμβαίνει με τον ξενοφοβικό ή τον εθνικιστικό λόγο, αλλά μπορεί να συνδέεται με τον αποκλεισμό εναλλακτικών επιλογών από το πεδίο της σήμανσης για τη δομή ή από το πεδίο της απόφασης για το υποκείμενο. Βλ. επίσης, B. De Cleen, J. Glynos, A. Mondon, «Critical Research on Populism: Nine Rules of Engagement», σ. 649-661. Βεβαίως, η ερμηνεία αυτή δεν είναι πέραν αμφισβήτησης. Ενδεικτικά, ο Marchart εμμένει στην αρχική θέση περί ανταγωνιστικών ορίων, παρότι παραδέχεται ότι μια τέτοια εννοιολόγηση ίσως είναι αποτέλεσμα «post factum» ανασυγκρότησης. O. Marchart, «Laclau's Political Ontology», σ. 322-323.

⁵⁸¹ J. Butler, «Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 32-34.

⁵⁸² E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», σ. 64. Αναφέρεται στον φορμαλισμό του Kant στον οποίο, όπως επισημαίνει, «μια προσταγή [η κατηγορική] επιτάσσει τους όρους κάτω από τους οποίους συγκριμένες πράξεις μπορεί να θεωρηθούν ηθικές». E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 286.

⁵⁸³ *Ο.π.*, σ. 64.

⁵⁸⁴ *Ο.π.*

Ωστόσο, όταν κανείς εξετάσει το περιεχόμενο των παραδειγμάτων, το επιχείρημά του μοιάζει να εγείρει περισσότερα ερωτήματα από όσα απαντά: «οι εβραίοι είναι υπεύθυνοι για τον εθνικό ξεπεσμό», «οι κομμουνιστές είναι υπερασπιστές των συμφερόντων των μαζών» και «οι γυναίκες υπόκεινται σε εκμετάλλευση σε μια πατριαρχική κοινωνία». Οι φράσεις αυτές αποτελούν, πράγματι, παραδείγματα σύνδεσης υποκείμενου και ρήματος, εφόσον δεν παραβιάζεται ο συνταγματικός άξονας των πιθανών συνδυασμών των λέξεων αυτών. Όμως, ο συνταγματικός άξονας στηρίζεται ταυτόχρονα στη δυνατότητα της κάθε πρότασης να παράγει νόημα και άρα στη δυνατότητα των συγκεκριμένων αφηρημένων συλλογικών ονομάτων να συνδυαστούν στη θέση του υποκείμενου. Συνεπώς, ο συνδυασμός τους προϋποθέτει την ίδια στιγμή την προσφυγή στη σημασιολογική διάσταση της κάθε πρότασης.

Ο Laclau αναγνωρίζει ασφαλώς το ενδεχόμενο «κάτι που σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο λόγου εμφανίζεται ως παράδειγμα, διαμέσου μηχανισμών στο πεδίο της γλώσσας, να καθορίζει κατά κάποιο τρόπο το εννοιολογικό περιεχόμενο», αλλά επισημαίνει «ότι για να το καταδείξει κανείς αυτό απαιτείται η μελέτη συγκεκριμένων διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου.»⁵⁸⁵ Συνεπώς, εάν η παραγωγή νοήματος προϋποθέτει την παράλληλη εμπλοκή και του παραδειγματικού άξονα της γλώσσας, ώστε να καταδειχτεί το γεγονός ότι δεν παραβιάζεται ο γραμματικός κανόνας, έπεται ότι η καθαυτό δυνατότητα διατύπωσης των παραδειγμάτων αυτών συναρτάται με την κατάφαση μιας ορισμένης διάρθρωσης.

Συνεπώς, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα: τι συμβαίνει εάν ο παραδειγματικός άξονας υποστεί μια ελαφριά μετάθεση και τα ονόματα qua υποκείμενα υποκατασταθούν από άλλες ισοδύναμες λέξεις; Σε αυτήν την περίπτωση, οι φράσεις θα μπορούσαν να αναδιατυπωθούν ως εξής: «Οι *τσιγκούνηδες* είναι υπεύθυνοι για τον εθνικό ξεπεσμό», «οι *κόκκινοι* είναι υπερασπιστές των συμφερόντων των μαζών» και «οι *αδύναμοι* υπόκεινται σε εκμετάλλευση σε μια πατριαρχική κοινωνία».⁵⁸⁶ Η μεταφορική υποκατάσταση των λέξεων μεταβάλλει το νόημα της φράσης, ανιχνεύοντας ή και διασχίζοντας τα όρια του γραμματικού κανόνα, εάν η φράση

---

⁵⁸⁵ Ο.π.

⁵⁸⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, η υποκατάσταση στα παραδείγματα του Laclau με την επιλογή φορτισμένων όρων είναι φυσικά απολύτως σκόπιμη.

παράγει παράδοξο νόημα. Με άλλα λόγια, οι δύο άξονες της γλώσσας δεν τελούν σε αμοιβαία ανεξαρτησία.

Ακόμη και ένας φαινομενικά τυπικός κανόνας, όπως ο γραμματικός τον οποίο φέρει ως παράδειγμα ο Laclau, προϋποθέτει ορισμένες παραδοχές, αφενός, για τη γλώσσα και τους κανόνες της και, αφετέρου, για το περιεχόμενο των ονομάτων που ανάγονται σε υποκείμενα και συνδέονται με τα εν λόγω ρήματα. Οι παραδοχές αυτές μπορεί να εμφανίζονται ως κατανοητές και αποδεκτές εντός της διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου στην οποία εκφέρεται η απάντηση του Laclau, αλλά ασφαλώς δεν είναι αυτονόητες ή καθολικά αποδεκτές, πέρα από κάθε ιστορικότητα ή οποιοδήποτε ιδιαίτερο συγκείμενο. Αντιστοίχως, οι ιδιαίτερες συνθήκες στην πλήρωση ενός κενού σημαίνοντος, όπως π.χ. της καθολικότητας της κοινωνίας δεν είναι αυτονόητες ή δευτερεύουσας σημασίας.⁵⁸⁷ Υπ' αυτήν την έννοια, η ανάδειξη των ιδιαίτερων αυτών παραδοχών υποδεικνύει ότι η διαφορά τάξης ανάμεσα σε παράδειγμα και κανόνα, σε προσεκτικότερη εξέταση, δεν είναι τόσο στερεή, όσο διατείνεται ο Laclau. Ωστόσο, η περίπτωση του κανόνα υποδεικνύει από ποιά σκοπιά μπορούμε να αντιληφθούμε την έννοια της φόρμας στο σχήμα του Laclau, και τους λόγους για τους οποίους εκείνη δεν ανταποκρίνεται στον οιονεί υπερβατολογικό χαρακτήρα του κενού σημαίνοντος.

Στον αντίποδα της θέσης του Laclau, η Butler στην απάντησή της αντιτάσσει ότι κάθε επίκληση καθολικότητας εξαρτάται από ένα πολιτισμικό συγκείμενο και ως εκ τούτου χαρακτηρίζεται από μια ορισμένη ιστορικότητα. Με άλλα λόγια, η υπερβατολογική διάσταση της ενδεχομενικότητας, για την ίδια, όχι μόνο μπορεί, αλλά οφείλει να έχει πολύ συγκεκριμένους ιστορικούς όρους, ώστε συμπεραίνει χαρακτηριστικά:

[...] εάν αυτό το υπερβατολογικό πεδίο δε θεωρείται ότι έχει ιστορικότητα —δηλαδή, δε θεωρείται ότι είναι ένα πεδίο γνώσης που μπορεί να μετατίθεται και να αναθεωρείται στο χρόνο— μου είναι ασαφές τι θέση μπορεί να έχει παραγωγικά για μια θεώρηση της ηγεμονίας που αναζητά να στηρίξει και να προωθήσει μια πιο ριζικά δημοκρατική διατύπωση της σεξουαλικότητας και της σεξουαλικής διαφοράς.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι η κριτική της Butler στην θέση του Laclau καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα. Judith Butler, «Restaging the Universal: Hegemony and the Limits of Formalism», σ. 35.

⁵⁸⁸ J. Butler, «Competing Universalities», στο J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, CHU, σ. 147.

Στην δεύτερη ευκαιρία του να απαντήσει στα αντεπιχειρήματα της Butler, ο Laclau επισημαίνει ότι η ερμηνεία της εδράζεται στην *υποστασιοποίηση* ενός αρνητικού ορίου, της εγγενούς αδυνατότητας της σήμανσης, μια κίνηση που μπορεί να οδηγεί σε παράδοξα αποτελέσματα.⁵⁸⁹ Συνεπώς, αρνείται κατηγορηματικά τη δυνατότητα απόδοσης μιας θετικά προσδιορισμένης ιστορικότητας στη σύλληψη μιας υπερβατολογικής ενδεχομενικότητας, ακόμη και αν αυτή αφορά σε μια πολιτικά κομβική έννοια όπως η καθολικότητα.⁵⁹⁰ Σύμφωνα με τον ίδιο, μια τέτοια κίνηση καθηλώνει την έννοια της καθολικότητας «σε μια πολλαπλότητα συγκείμενων κατά τρόπο περιγραφικό ή απαριθμητικό», ώστε δεν «μας επιτρέπει να εμβαθύνουμε στη λογική του μετασχηματισμού του συγκείμενου».⁵⁹¹ Αντιθέτως, εάν η ενδεχομενικότητα συνιστά ένα καθαρά αρνητικό όριο, παράγει αποτελέσματα στο πεδίο του λόγου, κατ' αναλογία με το *Πραγματικό*: «ως ο τραυματικός πυρήνας που αντιστέκεται στη συμβολοποίηση, διεκδικεί πρόσβαση στο επίπεδο της αναπαράστασης μόνο μέσα από οντικά περιεχόμενα, δίχως να αντιστοιχεί σε κανένα από αυτά.»⁵⁹² Υπ' αυτήν την έννοια, η μόνη εφικτή θετικοποίηση της ενδεχομενικότητας είναι η παραγωγή οριακά κενών σημαινόντων, «που αποτελούν την ίδια την προϋπόθεση της πολιτικής και [δη] της πολιτικής αλλαγής».⁵⁹³

Με άλλα λόγια, τα κενά σημαίνοντα, κατά τον Laclau, αποτελούν απλώς τη θετικοποιημένη αντιστροφή μιας κατάστασης έλλειψης, ως ονόματα της αδύνατης/απούσας πληρότητας της κοινωνίας.⁵⁹⁴ Για την περαιτέρω εξήγηση του κενού σημαίνοντος, ο Laclau έχει ήδη παραπέμψει στην ανάλυση του Paul de Man για το ρόλο που διαδραματίζει το «μηδέν» στο «Pascal's Allegory of Persuasion».⁵⁹⁵ Σε αδρές γραμμές, ο De Man αντιμετωπίζει καταρχάς την απορία που συνιστά η έννοια της μονάδας για το πεδίο των αριθμών, εάν αυτό ιδωθεί ως χώρος. Σε αυτήν την περίπτωση, η μονάδα δεν αποτελεί αριθμό, ένα συμπέρασμα που ο De Man υπονομεύει, υπογραμμίζοντας ότι όλοι οι αριθμοί συγκροτούνται από επαναλήψεις της

---

⁵⁸⁹ E. Laclau, «Structure, History and the Political», σ. 184.

⁵⁹⁰ Ομοίως, όπως διευκρινίζει σε μεταγενέστερο κείμενό του, το κενό σημαίνον «είναι πέρα από κάθε εννοιολογικό περιεχόμενο», αντιδιαστέλλοντας την έννοια του κενού σημαίνοντος στην έννοια της αφαίρεσης [abstraction]. E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 280-282.

⁵⁹¹ *Ο.π.*

⁵⁹² *Ο.π.*

⁵⁹³ E. Laclau, «Structure, History and the Political», σ. 184-185.

⁵⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 185.

⁵⁹⁵ E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», σ. 67.

μονάδας. Ακολουθώντας, εάν το πεδίο των αριθμών ιδωθεί ως χρόνος ή κίνηση, τότε η έννοια του μηδενός είναι αναγκαία καθώς αναπαριστά «το ισοδύναμο της “στιγμής” ή της “στάσης”». ⁵⁹⁶ Παρότι το μηδέν είναι «ριζικά ετερογενές με την τάξη των αριθμών» καθώς είναι κενό περιεχομένου, την ίδια στιγμή είναι απαραίτητο για τη συγκρότησή της ως τάξη, ώστε «εμφανίζεται ως μονάδα, ως (κάποιο) πράγμα». ⁵⁹⁷

Αξίζει, ωστόσο, να υπογραμμίσουμε ότι σε αντιδιαστολή με το κενό σημαίνον, το μηδέν στην ανάλυση του De Man δεν είναι μόνο οριακά, αλλά πλήρως απαλλαγμένο από οποιοδήποτε περιεχόμενο. Δεν αντιστοιχεί εκ προοιμίου σε καμία ταυτότητα, κυριολεξία ή υλικότητα· είναι, ως εκ τούτου, προϊόν μιας αγνής πράξης κατονομασίας. Υπ' αυτό το πρίσμα, είναι, κατά τη γνώμη μου, δύσκολο να αντιστοιχηθεί το μηδέν *μη τροπολογικά* με οποιαδήποτε άλλη θέση στο σύστημα και ταυτόχρονα να διατηρεί το ειδικό καθεστώς του, καθότι συμβολίζει εξ ορισμού την απουσία ή κενότητα περιεχομένου. ⁵⁹⁸ Η σχέση της αναλογίας αυτής με το επιχείρημα του Laclau για τον χαρακτήρα «συρραφής» που υποδηλώνει η κατονομασία του κενού σημαίνοντος καθίσταται σαφέστερη στο παρακάτω παράθεμα.

Άρα έχουμε μια κατάσταση στην οποία: (1) μια συστημική ολότητα δεν μπορεί να συγκροτηθεί δίχως να επικαλεστεί κάτι ριζικά ετερογενές σε σχέση με αυτό που μπορεί να αναπαρασταθεί εντός της· (2) αυτό το κάτι πρέπει, πάντως, να αναπαρασταθεί κάπως για να υπάρξει σύστημα· (3) καθώς, ωστόσο, αυτή θα είναι η αναπαράσταση κάποιου πράγματος που δεν είναι αναπαραστάσιμο εντός της —ακόμη περισσότερο: η αναπαράσταση μιας ριζικής αδυνατότητας να αναπαρασταθεί αυτό— για αυτό η αναπαράσταση μπορεί να λάβει χώρα μόνο μέσα από μια τροπολογική υποκατάσταση. ⁵⁹⁹

Με άλλα λόγια, συμπεραίνουμε ότι η τροπολογική αυτή υποκατάσταση, κατά τον Laclau, μετασχηματίζει —ή ακόμη και αγνοεί πλήρως— το περιεχόμενο του

---

⁵⁹⁶ Ο.π.

⁵⁹⁷ Ο.π., σ. 68. Όπως επισημαίνει σε προγενέστερο κείμενο ο Laclau (1998), η εναλλαγή του όρου «ζέρο» από τον Pascal με τον γαλλικό όρο «néant» στο πρωτότυπο υποδηλώνει και λεξιλογικά «όχι το μηδέν, αλλά περισσότερο το ένα, ως το όριο του απείρως μικρού, το σχεδόν μηδέν που είναι το ένα». E. Laclau, «The Politics of Rhetoric», *RFS*, σ. 83.

⁵⁹⁸ Η διαφορά αυτή δε διαφεύγει πλήρως του Laclau που στο προγενέστερο «The Politics of Rhetoric», διευκρινίζει ότι η βασική διαφορά στην αναλογία του μηδέν με το κενό σημαίνον έγκειται στο ότι στην ανάλυση του De Man μόνο το ένα μπορεί να αντιπροσωπεύσει το μηδέν, ενώ «στην περίπτωση της ηγεμονικής λογικής κάθε στοιχείο εντός του συστήματος μπορεί να γίνει ο φορέας της ηγεμονικής λειτουργίας». Ο.π., σ. 86. Έμφαση στο πρωτότυπο. Pace Laclau, θεωρώ ότι η αναλογία αυτή οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα ανάλογα με το τι σημαίνει εντέλει «κενό σημαίνον».

⁵⁹⁹ E. Laclau, «Identity and Hegemony: The Role of Universality in the Constitution of Political Logics», σ. 68.

οντικού περιεχομένου το οποίο επιτελεί την αναπαράσταση της πληρότητας. Ομοίως, στη δεύτερη απάντησή του στην κριτική της Butler, μεταθέτει πλέον ρητά την οπτική γωνία «από την καθαρά γλωσσολογική διάσταση των κοινωνικών πρακτικών στην επιτελεστική τους διάσταση», όπου αναγνωρίζει ότι «μια αυστηρή εφαρμογή ενός κανόνα μέσω της θεσμοποιημένης επιτέλεσής του είναι εντέλει αδύνατη».⁶⁰⁰ Ο Laclau παραθέτει ως παραδείγματα, αφενός, την αποδομητική λογική της επανάληψης [iteration] όπου η επανάληψη ενός πράγματος διαφέρει ταυτόχρονα από το πρωτότυπο και, αφετέρου, το παράδειγμα της εφαρμογής ενός κανόνα στον Wittgenstein.⁶⁰¹ Σύμφωνα με τον Wittgenstein, κάθε νέα εφαρμογή ενός κανόνα μεταβάλλει το περιεχόμενό του, υπονομεύοντάς τον τρόπον τινά, όπως, κατά τον Laclau, τα πιθανά περιεχόμενα μια φόρμας μεταβάλλουν την αντίστοιχη έννοια.⁶⁰² Οι δύο αυτές αναφορές συνθέτουν και το φάσμα που περιγράφει την τροπολογική υποκατάσταση: από την ελαφρά τροποποίηση της επανάληψης ως και την πλήρη ανατροπή πιθανώς της λογικής του κανόνα. Με άλλα λόγια, η επεξεργασία του κενού σημαίνοντος από τον Laclau ήδη στο *Contingency, Hegemony, Universality*, χαρακτηρίζεται από μια μετάθεση: υποδηλώνει σαφέστερα μια τροπολογική υποκατάσταση στο κενό σημαίνον που καλείται να αναπαραστήσει τη γενική μορφή της πληρότητας, μια τροπολογική υποκατάσταση που, από τη μία πλευρά, ισοδυναμεί με τη μερική μόνο εκκένωσή του και, από την άλλη, προσεγγίζει την έννοια της κατάχρησης.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι τα κενά σημαίνοντα αποτελούν για τον Laclau την οιονεί υπερβατολογική προϋπόθεση της αναπαράστασης της πληρότητας της κοινωνίας. Ωστόσο, παραμένει αμφίσημος ο ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν στο σχήμα του ίδιου οι ιστορικές συνθήκες, τα οντικά ή ιδιαίτερα αυτά περιεχόμενα, στην ανάδυση των κενών σημαινόντων και κατ' επέκταση στην πλήρωση τους μέσω της αναπαράστασης/ ταύτισης/αντιπροσώπευσης. Για τον σκοπό αυτό, θεωρώ ότι πρέπει να εμβαθύνουμε περισσότερο στις συνθήκες όπου λαμβάνουν χώρα η τελευταία ή, με άλλα λόγια, να εξετάσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες γίνεται ορατή η ενδεχομενικότητα της πολιτικής πράξης ή απόφασης.

---

⁶⁰⁰ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 77.

⁶⁰¹ Ο.π., σ. 77-78. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Converging on an Open Quest», σ. 17, *Diacritics*, τόμ. 27, τχ. 1, 1997, σ. 16-19.

⁶⁰² E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 78. Παραπέμπει στο Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Έρευνες*, εισαγ. /μτφρ./ σχόλ. Παύλος Χριστοδουλίδης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1977, παρ. 186, σ. 105.

Οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας

Σχηματικά, αν η πολιτική συγκρότηση της αντικειμενικότητας δεν ακολουθεί κάποια *a priori* προδιαγεγραμμένη ή εσωτερική λογική, έπεται ότι οι συνθήκες δυνατότητας της είναι ενδεχομενικές και άρα εξωτερικές προς την κυρίαρχη τάξη νοήματος της δομής, δηλαδή δεν προκύπτουν κατ' ανάγκη από την ίδια τη δομή ή αντικειμενικότητα. Η απόφαση διέπεται από μια *ανεπίκριτη* ένταση, καθώς, όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Laclau, κανένα οντικό περιεχόμενο δεν αντιστοιχεί κατ' ανάγκη στην αναπαράσταση της καθολικότητας.

Υπ' αυτήν την έννοια, η ενδεχομενικότητα στον Laclau υποδηλώνει ότι οι συνθήκες δυνατότητας της σήμανσης είναι κατ' ανάγκην εξωτερικές, όχι μόνο σε σχέση με την ίδια τη δομή, αλλά με τη σήμανση *tout court* και κατ' επέκταση με τη συγκρότηση κάθε κοινωνικής ταυτότητας. Ωστόσο, ο Laclau την ίδια στιγμή αναγνωρίζει ρητά ότι δεν μπορεί να νοηθεί η ενδεχομενικότητα πέρα από οποιοδήποτε ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο, καθώς η πρόσδεση σ' αυτό είναι αναγκαία για την αναπαράσταση αυτού του αδύνατου αντικειμένου που δε διαθέτει απευθείας πρόσβαση στο πεδίο της αναπαράστασης.⁶⁰³

Αλλά, σε αυτήν την περίπτωση, το συγκεκριμένο περιεχόμενο που επιτελεί την πλήρωση θα είναι καταστατικά διχασμένο: από τη μία πλευρά, θα είναι το δικό του κυριολεκτικό περιεχόμενο· από την άλλη —όσο επιτελεί μια λειτουργία που είναι ενδεχομενική ως προς αυτήν τη λειτουργία [control]— θα αναπαριστά τη γενική λειτουργία της πλήρωσης που είναι ανεξάρτητη από οποιοδήποτε συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αυτή η δεύτερη λειτουργία είναι εκείνο που σε άλλο κείμενο έχω αποκαλέσει τη *γενική μορφή της πληρότητας*. Έτσι, η ολοκληρωμένη απάντηση στο δεύτερο ερώτημά μας θα ήταν ότι οι συνθήκες της ορατότητας της ενδεχομενικότητας της δομής είναι η ορατότητα του χάσματος ανάμεσα στη γενική μορφή της πληρότητας και το συγκεκριμένο περιεχόμενο που ενσαρκώνει αυτή τη μορφή.⁶⁰⁴

⁶⁰³ Χαρακτηριστική είναι η αναλογία του Laclau ανάμεσα στο αδύνατο αντικείμενο στον Kant — ή, ομοίως, στο ασυνείδητο της ψυχανάλυσης— και στην απύσχα πληρότητα της κοινωνίας η οποία δε διαθέτει τα απαραίτητα μέσα αναπαράστασής της. Η τελευταία μπορεί να αναπαρασταθεί μόνο διαμέσου ενός οντικού περιεχομένου που είναι καταστατικά ανεπαρκές για τον σκοπό αυτό. Βλ. E. Laclau, «Γιατί τα κενά σημαίνουντα έχουν σημασία για την πολιτική;», σ. 216. Κατ' αναλογία, η αντίστοιχη θέση του Freud περί του αδύνατου αντικειμένου («Das Ding») της επιθυμίας καθίσταται κατά τον Laclau ριζικότερη στο έργο του Lacan με την επεξεργασία της λογικής του «objet petit a». Βλ. OPR, σ. 112.

⁶⁰⁴ E. Laclau, «Power and Representation», στο EM, σ. 93.

Εκ πρώτης όψεως, κατά τον Laclau, η ενδεχομενικότητα δεν συνδέεται ουσιωδώς με το συγκεκριμένο οντικό περιεχόμενο. Τουναντίον, το περιεχόμενο του συγκεκριμένου οντικού περιεχομένου φέρεται ρητά να είναι αδιάφορο απέναντι στη γενική μορφή της πληρότητας. Ωστόσο, τα επιχειρήματα που παραθέτει για τον αδιάφορο χαρακτήρα του οντικού περιεχομένου δεν είναι μεταξύ τους ανεξάρτητα, αλλά το δεύτερο αποτελεί αντιστροφή του πρώτου.⁶⁰⁵ Με άλλα λόγια, το επιχείρημά του διακρίνεται από έναν ορισμένο λογικό βρόγχο, όσον αφορά στο ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο: εφόσον κανένα περιεχόμενο δεν είναι προκαθορισμένο να επιτελέσει αυτό το ρόλο, ο ανταγωνισμός ανάμεσά τους καθιστά ορατή την ενδεχομενικότητα της πλήρωσης. Αντιστρόφως, η ορατότητα της ενδεχομενικότητας συνεπάγεται ότι τα περιεχόμενα αυτά είναι ισοδύναμα ως προς την πλήρωση του κενού αυτού στη σήμανση της κοινωνίας. Με δύο λόγια, η *ορατότητα* της ενδεχομενικότητας προκύπτει από την *αναγκαία* εξωτερικότητα του ιδιαίτερου περιεχομένου που φέρεται να προκύπτει από την *ορατότητα* της ενδεχομενικότητας. Συνεπώς, από λογική σκοπιά πρόκειται για μια κλασική περίπτωση λήψης του ζητούμενου, έστω και υπό τον μανδύα μιας αποδομητικής ανάγνωσης.⁶⁰⁶

Σε παρόμοιο πνεύμα, οι Laclau και Zac αναδιατυπώνουν με μεγαλύτερη σαφήνεια το παραπάνω επιχείρημα, στο «Minding the gap: The Subject of Politics».⁶⁰⁷ Αξίζει να το παραθέσουμε *in extenso*, ώστε να παρατηρήσουμε και πάλι μια υποψία κυκλικότητας:

Εάν, τώρα, αυτή η ασυμμετρία είναι *καταστατική*, —επειδή το χάσμα ανάμεσα σε απροσδιοριστία και προσδιορισμό είναι εντελώς αγεφύρωτο· και εάν

⁶⁰⁵ Ο Laclau σημειώνει: «[...] στον βαθμό που κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο δεν είναι προκαθορισμένο να πληρώσει το δομικό κενό, η σύγκρουση ανάμεσα σε διάφορα περιεχόμενα στην προσπάθειά τους να διαδραματίσουν αυτό τον ρόλο πλήρωσης θα καθιστά την ενδεχομενικότητα της δομής ορατή. Από την άλλη, η ορατότητα του ενδεχομενικού χαρακτήρα του περιεχομένου που “κλείνει” τη δομή απαιτεί ότι ένα τέτοιο περιεχόμενο εμφανίζεται ως αδιάφορο στο δομικό κενό, και, υπ’ αυτήν την έννοια, ως ισοδύναμο με άλλα πιθανά περιεχόμενα. Αυτό σημαίνει ότι η σχέση ανάμεσα στο ορισμένο περιεχόμενο και στο ρόλο του στην πλήρωση του κενού εντός της δομής είναι καθαρά εξωτερική – αυτό είναι ακριβώς το σημείο όπου έγκειται η ενδεχομενικότητα.». Βλ. E. Laclau, «Power and Representation», *EM*, σ. 92.

⁶⁰⁶ Η αναφορά, εδώ, γίνεται στο κείμενο «Power and Representation», όπου ο Laclau αποδομεί τις παραδοσιακές θεωρήσεις ενός παντοδύναμου υποκειμένου της απόφασης ως ριζικής τομής και μιας αναπόδραστης δομής ως ριζικού θεμελίου σε σχέση με την αναπαράσταση της κοινωνίας ως πράξης εξουσίας. E. Laclau, «Power and Representation», στο *EM*, σ. 84-104.

⁶⁰⁷ Τα δύο κείμενα γράφονται την ίδια περίπου χρονική περίοδο καθώς το παρόν κείμενο εκδίδεται το 1994 στο *The Making of Political Identities* ενώ το «Power and Representation» εκδίδεται πρώτη φορά το 1993, στο Mark Poster (επιμ.), *Politics, Theory and Contemporary Culture*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη: 1993 και επανεκδίδεται το 1996 στο *EM*.

κανένα συγκεκριμένο περιεχόμενο δεν είναι, στον συγκεκριμένο του χαρακτήρα, προορισμένο *a priori* να εκπληρώσει αυτήν τη λειτουργία πλήρωσης, τότε αυτό επίσης σημαίνει ότι κάθε συγκεκριμένο περιεχόμενο θα είναι καταστατικά *ανεπαρκές* να φέρει εις πέρας αυτήν τη λειτουργία, και ότι ο τόπος του υποκειμένου θα διαιωνίζεται στη βάση της αναπαραγωγής αυτής της ανεπάρκειας. [...] Συνεπώς, υπάρχει ένα πρωταρχικό βραχυκύκλωμα σε κάθε κοινωνική λογική: από τη μία πλευρά, το αντικειμενικό περιεχόμενο έχει τις δικές του αρχές ορθολογικότητας και διαφοροποίησης· από την άλλη, αυτές οι αρχές διακόπτονται διαρκώς και ανατρέπονται. Αυτή η λογική της «ανατροπής της ορθολογικότητας του καθορισμένου» είναι αυτό που έχουμε αποκαλέσει επικαθορισμός, και είναι κρίσιμη για την κατανόηση του σχηματισμού των πολιτικών ταυτοτήτων.⁶⁰⁸

Στο παράθεμα αυτό, ο συλλογισμός περί ενδεχομενικότητας αντιστρέφεται από τους Laclau και Zac. Η εξωτερικότητα qua ασυμμετρότητα ανάμεσα στο συγκεκριμένο περιεχόμενο και τη λειτουργία πλήρωσης συνάγεται ως καταστατική από την ανεπάρκεια του εκάστοτε συγκεκριμένου περιεχομένου να την επιτελέσει. Κατ' επέκταση, η ανεπάρκεια του εκάστοτε συγκεκριμένου περιεχομένου συνεπάγεται την απροσδιοριστία της ταύτισης. Τέλος, οι ίδιοι συνδέουν την απροσδιοριστία της ταύτισης του υποκειμένου με τον επικαθορισμό του πεδίου του λόγου. Ο επικαθορισμός ισοδυναμεί με τα αποτελέσματα του ανταγωνισμού στην παραπάνω εκδοχή του επιχειρήματος, δηλαδή, με ένα *πλεόνασμα* ή, αλλιώς, μια *αστάθεια* στο πεδίο του νοήματος.

Ωστόσο, από πολιτική σκοπιά και στις δύο εκδοχές το επιχείρημα εγείρει ενστάσεις. Η αναφορά στην παρουσία των ανταγωνιστικών ηγεμονικών εγχειρημάτων στο πρώτο παράθεμα αποτελεί μια πραγματιστική θέση που μπορεί να επιβεβαιώνεται εμπειρικά ή ακόμη και να αποτελεί εξ αρχής βασική προϋπόθεση στο σχήμα της ηγεμονίας, αλλά δεν είναι ούτε δεδομένη, ούτε αυτονόητη σε κάθε περίπτωση.⁶⁰⁹ Προεξοφλεί την παρουσία αντίστοιχων εγχειρημάτων, ενώ επιπλέον δεν εξηγεί γιατί συγκεκριμένα ανταγωνιστικά ηγεμονικά εγχειρήματα αναδύονται και υπό ποιες συνθήκες, ενώ άλλα όχι. Ανάλογες ενστάσεις μπορούν να αρθρωθούν και για τον επικαθορισμό των ταυτοτήτων στο δεύτερο παράθεμα. Με άλλα λόγια, το επιχείρημα του Laclau σε αμφότερες τις εκδοχές προϋποθέτει μια ευρύτερη αστάθεια στο πεδίο

⁶⁰⁸ E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 16-17.

⁶⁰⁹ Βλ. ενδεικτικά την ανάλυση του πεδίου του λόγου στο κεφάλαιο του πρώτου μέρους «Εισαγωγή στην ηγεμονία».

του λόγου που εγγυάται την ενδεχομενικότητα της αναπαράστασης. Υπ' αυτήν την ευρεία, αλλά σχεδόν ταυτολογική έννοια, οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας ταυτίζονται πράγματι με τις συνθήκες στις οποίες το οντικό καθίσταται δευτερεύον. Ωστόσο, αυτή δεν είναι η μονη δυνατή σκοπιά ερμηνείας του επιχειρήματος του.⁶¹⁰

Επιπλέον, κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα αυτό δεν εξαντλεί πλήρως το επιχείρημα ή, ορθότερα, την χειρονομία του Laclau. Με άλλα λόγια, δεν αρκεί να συμπεράνουμε, όπως πχ. ισχυρίζεται ο G. Ballacci, ότι, για τον Laclau «η κατάληψη της εξουσίας από λαϊκιστικά κινήματα είναι πάντοτε προσωρινή, μερική και ασταθής [...] επειδή η πρωταρχική του προκείμενη είναι η αναγνώριση μιας ανεξάλειπτης ετερογένειας και μια καταστατική αποτυχία της αναπαράστασης».⁶¹¹ Μια τέτοια κριτική, θεωρώ, δε φτάνει στη ρίζα του ζητήματος που αναδεικνύει ο Laclau, καθώς η καταστατική αποτυχία της αναπαράστασης οφείλεται στην καταστατική *ανεπάρκεια* οποιουδήποτε σε κάποιο βαθμό ιδιοτεροκεντρικού εγχειρήματος να αντιπροσωπεύσει την καθολικότητα της κοινωνίας. Η διαφορά, ίσως είναι λεπτή, αλλά δεν είναι αμελητέα, καθώς το οντικό περιεχόμενο φέρεται ως ανεπαρκές αλλά *αναγκαίο* για την αναπαράσταση, ώστε η σχέση τους χαρακτηρίζεται από μία ανεπίλυτη ένταση. Συνεπώς, οδηγούμαστε σε μια *οιονεί* κενή σύλληψη της αναπαράστασης με έμφαση στον προσδιορισμό «κενή», μόνο εφόσον η ανάλυση λαμβάνει ως αφετηρία μια καθαρά οντολογική σκοπιά η οποία και συνεπάγεται μια στενότερη ερμηνεία της ορατότητας της ενδεχομενικότητας.

Πράγματι, υπ' αυτήν τη στενότερη ερμηνεία της ορατότητας, η ενδεχομενικότητα αποκαλύπτεται σε συνθήκες γενικευμένης αστάθειας ή αποδιάρθρωσης των ταυτοτήτων, δηλαδή, αταξίας. Η θέση αυτή περί ορατότητας της ενδεχομενικότητας ισοδυναμεί με την αναγνώριση μιας οντολογικής σκοπιάς που συμπίπτει με τη μία διάσταση του ηγεμονικού εγχειρήματος: την αποκαλυπτική.

---

⁶¹⁰ Ήδη από τη δεύτερη έκδοση του HSS, οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι «[η] ηγεμονία έχει πολύ συγκεκριμένες συνθήκες δυνατότητας, και από τη σκοπιά του τι απαιτείται ώστε μια σχέση να γίνεται κατανοητή ως ηγεμονική και από τη σκοπιά της κατασκευής ενός ηγεμονικού υποκειμένου. Ως προς την πρώτη, η προαναφερθείσα διάσταση του δομικού ανεπικρίτου είναι η ίδια η προϋπόθεση της ηγεμονίας. [...] Η ορατότητα των πράξεων πρωταρχικής ίδρυσης —στη συγκεκριμένη ενδεχομενικότητά τους— είναι, υπ' αυτήν την έννοια η προϋπόθεση για οποιονδήποτε ηγεμονικό σχηματισμό». E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, πρόλογος 'β' εκδ., σ. xiv.

⁶¹¹ Giuseppe Ballacci, «The Creation of the "People" in Laclau's Theory of Populism: A Critical Assessment», *Filosofický časopis*, τχ. 1 σ. 54.

Ωστόσο, η έλλειψη ή αταξία αποκαλύπτεται, κατά την ερμηνεία μου, από μια ορισμένη οπτική γωνία: ως προϊούσα εικόνα πολιτικής κατασκευής από ένα ηγεμονικό εγχείρημα που διεκδικεί να αναλάβει τη συρραφή της έλλειψης αυτής. Υπ' αυτήν την έννοια, μια διαφορετική ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau οφείλει να συνδέσει την ορατότητα της ενδεχομενικότητας της απόφασης με τις ιστορικές αυτές συνθήκες που διασφαλίζουν τη ριζική της εκδήλωση ως αποκάλυψη των ορίων της αντικειμενικότητας. Συνεπώς, ανακύπτει εύλογα το ερώτημα: εάν οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας ισοδυναμούν με τις συνθήκες που το υποκείμενο της πολιτικής αναδύεται ως οριακά απαλλαγμένο από κάθε καθορισμό, τότε από ποιόν είναι ορατές εκείνες οι συνθήκες; Με άλλα λόγια, ποιες είναι οι πολιτικές συνθήκες που αναδεικνύουν την ορατότητα της ενδεχομενικότητας εντός της πολιτικής πράξης;

Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας

Θα μπορούσε, πιστεύω, να ισχυριστεί κανείς ότι υπάρχει ένα έλλειμμα κινήτρων και κινητοποίησης στην καρδιά της φιλελεύθερης δημοκρατικής ζωής, καθώς οι πολίτες αισθάνονται ότι οι κυβερνητικοί κανόνες [και θα προσθέταμε εδώ και οι πολιτικοί κανόνες] που επιβάλλονται στη σύγχρονη κοινωνία είναι εξωτερικά δεσμευτικοί αλλά όχι εσωτερικά πειστικοί.⁶¹²

Simon Critchley

Εν πρώτοις, παρατηρούμε στην ανάλυση του Laclau, έναν διαχωρισμό της οντολογικής σκοπιάς από την πολιτική σκοπιά ή, αλλιώς, του πεδίου της ανάλυσης από το πεδίο της πολιτικής πράξης. Από οντολογική σκοπιά, το ιδιαίτερο σημαίνουν που καλείται να αναπαραστήσει την πληρότητα της κοινωνίας είναι δευτερεύον, στον βαθμό που η αναπαράσταση αυτή είναι κρίσιμη για τη σήμανση εν γένει της κοινωνίας και κάθε περιεχόμενο ανεπαρκές για τον σκοπό αυτόν. Ωστόσο, από μια πραγματιστική πολιτική σκοπιά, το ιδιαίτερο σημαίνουν μπορεί να έχει μεγάλη διαφορά και να επιφέρει απτές πολιτικές συνέπειες. Το ζήτημα με την επιχειρηματολογία του Laclau ανακύπτει, λοιπόν, εάν, σε μια δεύτερη κίνηση, η τυπική αποστασιοποίηση από κάθε οντικό περιεχόμενο με την εξίσωση όλων των ιδιαίτερων σημαινόντων ως ισοδύναμων, μεταφέρεται από το επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης, δίχως επιφυλάξεις, στο επίπεδο της πολιτικής πράξης. Ισοδυναμεί, ωστόσο, μια τέτοια διαπίστωση από τη σκοπιά της ανάλυσης με την παραδοχή από πλευράς Laclau μιας πλήρους απροσδιοριστίας της πολιτικής; Κατά τη γνώμη μου, το συμπέρασμα αυτό είναι επισφαλές και βάσιμοι θεωρητικοί λόγοι παρακάτω υποδεικνύουν μια διαφορετική δυνατή ερμηνεία.

Υπ' αυτήν την έννοια, μια εναλλακτική —και, κατά την άποψή μου, πιο γόνιμη— ερμηνεία του επιχειρήματος του Laclau μεταθέτει το ζήτημα της ανάλυσης της ενδεχομενικότητας *μέσα* στην πολιτική πράξη, συνδέοντάς τη με την απτή συνάρθρωσή της σε ανταγωνιστικές ηγεμονικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου. Ωστόσο, και αυτό το επιχείρημα συναντά ενδεχομένως δυσκολίες στη τυπική γενικότητά του. Συγχέοντας λογικές και ιστορικές δυνατότητες, παραγνωρίζει ότι το πεδίο της πολιτικής (απόφασης) δεν αποτελεί *tabula rasa* και ότι η απόφαση υπό κανονικές συνθήκες δε λαμβάνεται *ex nihilo*, από ένα αρχιμήδαιο σημείο, αλλά από τις ιστορικά διαθέσιμες στα υποκείμενα επιλογές.⁶¹³ Όπως αναλύεται παρακάτω, η θέση

⁶¹² S. Critchley, *Ζητώντας το Απειρο*, σ. 16.

⁶¹³ Βλ. E. Laclau, *ΕΕ*, σ. 94-95, όπου οι ιστορικά ανοικτές αλλά καταπιεσμένες ή «ατελείς» δυνατότητες διακρίνονται από τις λογικές δυνατότητες, συνεπάγοντας κάποια περιστολή του πεδίου της απόφασης.

του Laclau δεν κατορθώνει να αποφύγει πλήρως την ένταση ανάμεσα στην οντολογική και την οντική σκοπιά ώστε η ένταση αυτή αναπαράγεται και στις πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας της ηγεμονίας.

i. Η πολιτική σκοπιά του υποκειμένου.

Προς αυτήν την ερμηνευτική κατεύθυνση, πρέπει να επανέλθουμε, κατά τη γνώμη μου, στις συνθήκες δυνατότητας μιας ανταγωνιστικής σχέσης. Όπως υπογραμμίζουν οι Laclau και Mouffe, «κάθε θέση σε ένα σύστημα διαφορών, στο μέτρο που γίνεται αντικείμενο άρνησης, μπορεί να μετατραπεί σε τόπο ενός ανταγωνισμού».⁶¹⁴ Ωστόσο, η ταυτότητα του υποκειμένου που απειλείται δεν προσδιορίζεται *a priori*, ούτε από κάποιο εξω-ιδεολογικό σημείο. Υπ' αυτό το πρίσμα, η ταυτότητα του υποκειμένου συγκροτείται με όρους που προέρχονται από μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου, όπως υπογραμμίζουν οι ίδιοι.⁶¹⁵ Στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ο Laclau επεξηγεί περαιτέρω πως κάθε σχέση κυριαρχίας-καταπίεσης μπορεί να μετεξελιχτεί σε τόπο ανταγωνισμού, εφόσον συγκροτηθεί ως σχέση εκμετάλλευσης.⁶¹⁶ Έτσι, για να μετατραπεί μια οποιαδήποτε κοινωνική σχέση σε τόπο ανταγωνισμού, απαραίτητη προϋπόθεση είναι να γίνει αντιληπτή μέσα από ένα πρόσθετο πρίσμα που δε θα προκύπτει λογικά από την ίδια τη σχέση ως έχει, αλλά θα προέρχεται έξω από αυτή.⁶¹⁷ Ωστόσο, και σε αυτήν την περίπτωση, η σχέση εκμετάλλευσης πρέπει να γίνει κατανοητή ως τέτοια από «το υποκείμενο που καθίσταται αρχή της ανάγνωσης», που δεν είναι άλλο από το μυθικό υποκείμενο, δηλαδή το υποκείμενο του μυθικού χώρου.⁶¹⁸

---

⁶¹⁴ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 131. Βλ. επίσης, *Ο.π.*, σ. 159.

⁶¹⁵ Οι Laclau και Mouffe υπογραμμίζουν χαρακτηριστικά: «Τα “συμφέροντα” είναι λοιπόν κοινωνικό προϊόν και δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τη συνείδηση των δρώντων που είναι οι φορείς τους». E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 147. Ακόμη, ο Harrison σημειώνει ότι η σημασία της νομιμοποίησης στην ανάλυση της Γαλλικής επανάστασης υποδεικνύει ότι οι συγγραφείς επικεντρώνονται κυρίως στα υποκειμενικά εφέ, «τα οποία γίνονται κατανοητά πρωτίστως με όρους των παρεπόμενων “συνθηκών στο πεδίο του λόγου” από τις οποίες οι προηγούμενες μορφές ανισότητας εντέλει θεωρούνται μη νομιμοποιημένες». O. Harrison, *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought*, σ. 48, αναφέρεται στο E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 155.

⁶¹⁶ E. Laclau, *EE*, σ. 70 όπου ο Laclau δεν αφήνει περιθώρια για αναγνώριση συμφερόντων βάσει κάποιας υπερϊστορικής ορθολογικότητας ή εξωτερικής ματιάς στην κριτική του στο A. Levine, E. O. Wright, «Rationality and Class Struggle» *New Left Review*, τχ. 123, 1980, σ. 47-68.

⁶¹⁷ «Αυτός ο δεσμός ανάμεσα στο μπλοκάρισμα και την κατάφαση μιας ταυτότητας είναι αυτό που ονομάζουμε “ενδεχομενικότητα”: είναι αυτό που εισάγει ένα στοιχείο ριζικής μη αποφασισιμότητας στη δομή της αντικειμενικότητας.» E. Laclau, *EE*, σ. 80.

⁶¹⁸ E. Laclau, *EE*, σ. 140. Στο πλαίσιο αυτό, ο διανοούμενος συνιστά εξίσου υποκείμενο στις νέες διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου. Βλ. E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988 στην αγγλική έκδοση του *EE*, σ. 195.

Εις πείσμα του προηγούμενου επιχειρήματος του Laclau, από τον ασύμμετρο χαρακτήρα ανάμεσα σε μερικό περιεχόμενο και γενική μορφή της πληρότητας προκύπτει (πλήρης) εξωτερικότητα μόνο στον βαθμό που το μερικό αυτό περιεχόμενο της εναλλακτικής διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου δεν είναι σε θέση να προσφέρει σε κανένα βαθμό επαρκώς πειστικά κριτήρια για την επιλογή του ως κατάλληλο αντικείμενο ταύτισης, προς μια διάδοχη τάξη νοήματος. Αυτό μπορεί να οφείλεται α) είτε σε ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου —ή, όπως αναλύεται στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, στην αποδιάρθρωση—, β) είτε στον γενικότερο επικαθορισμό του πεδίου του νοήματος. Αμφότερες οι συνθήκες ανατρέπουν την «ορθολογικότητα» του ορισμένου οντικού περιεχομένου. Ωστόσο, από τη σκοπιά του υποκειμένου, δε συνεπάγεται πλήρη απροσδιοριστία, καθώς το υποκείμενο είναι «επίσης ένα υπόβαθρο ιζηματοποιημένων πρακτικών που οργανώνουν ένα κανονιστικό πλαίσιο που λειτουργεί ως όριο στον ορίζοντα των επιλογών».⁶¹⁹ Υπάρχει μια σχέση αμοιβαίας ανατροπής ανάμεσα στην απόφαση και στο «υπόβαθρο» του υποκειμένου που λειτουργεί ως *όριο* στη ριζικότητα της απόφασης.⁶²⁰ Όπως ορθά υπογραμμίζει ο Thomassen:

Έχει σημασία ποιο συγκεκριμένο σημαίνον κατονομάζεται, ποιο σημαίνουν αναλαμβάνει το καθήκον να αντιπροσωπεύσει το όλον. Παρότι αυτό είναι σε τελευταία ανάλυση ενδεχομενικό, δεν είναι αυθαίρετο. Τα συγκεκριμένα σημαίνοντα δεν είναι εξίσου ικανά ή πιθανά να αναλάβουν αυτό το καθήκον διότι [το καθήκον αυτό] λαμβάνει χώρα σε ένα ήδη μερικώς ιζηματοποιημένο πεδίο που διαπερνάται από σχέσεις εξουσίας. Έτσι, το συγκεκριμένο σημαίνον που αναλαμβάνει το έργο της σήμανσης της ολότητας δεν πρέπει να είναι μόνο διαθέσιμο, αλλά πρέπει επίσης να ανταγωνιστεί με άλλα συγκεκριμένα σημαίνοντα. Αυτό συντελείται [...] σε ένα πεδίο που το ίδιο είναι αποτέλεσμα προηγούμενων συναρθρώσεων.⁶²¹

Επιπροσθέτως, η εξωτερικότητα του ιδιαίτερου περιεχομένου σε σχέση με τη λειτουργία πλήρωσης που διεκδικεί να επιτελέσει, υπό μία έννοια, αποτελεί το ίδιο το διακύβευμα της ηγεμονίας, αν και η διαπίστωση αυτή δεν προκαταβάλλει με ποιόν

⁶¹⁹ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 83.

⁶²⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, ο χαρακτηρισμός "όριο" ή "συνθήκη δυνατότητας" μπορεί να υποδεικνύει την αποδομητική σύλληψη του διαφορικού υπολοίπου ως συνθήκης δυνατότητας και συνάμα αδυνατότητας. E. Laclau, *EE*, σ. 95.

⁶²¹ Lasse, Thomassen, «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», σ. 295. Ανάλογη κριτική διατυπώνεται και στο C. Lundberg, «On Being Bound to Equivocal Chains», σ. 305.

τρόπο και υπό ποιες πολιτικές συνθήκες καθίσταται η ταύτιση του υποκειμένου εφικτή. Εάν το συγκεκριμένο οντικό περιεχόμενο (ιδεολογία, κόμμα ή πρόσωπο) διεκδικεί να αποτελέσει το κεντρικό σημαίνον για την εγκαθίδρυση μιας νέας τάξης εξουσίας ως φυσικής τάξης πραγμάτων, τότε από ηγεμονική σκοπιά δεν πρέπει να εμφανίζεται στα υποκείμενα στα οποία απευθύνεται ως εξωτερική συνθήκη δυνατότητας αλλά ως αναγκαία ιστορική επιλογή. Σε αντίθετη περίπτωση, η εξωτερικότητά του θα συνιστά εμπόδιο στην ταύτιση του υποκειμένου και στην επιτυχημένη συνάρθρωση μιας εναλλακτικής τάξης πραγμάτων.

Αντιστρόφως, η θεματοποίηση της ενδεχομενικότητας της αναπαράστασης ενδέχεται να εγγράφεται εντός της ίδιας της ηγεμονικής τάξης, όπως π.χ. από μια κυβέρνηση που αναγνωρίζει και υπερασπίζεται ανοικτά τις επιλογές της έναντι άλλων εναλλακτικών, σε αντιδιαστολή προς μια κυβέρνηση που περιστέλλει το δημόσιο διάλογο και συσκοτίζει το πεδίο της απόφασης, παρουσιάζοντας τις επιλογές της ως μονόδρομο.⁶²² Με δύο λόγια, από μια πρακτική πολιτική σκοπιά, έχει σημασία ποιο σημαίνον και υπό ποιες συνθήκες καλείται να επιτελέσει πολιτικά την αναπαράσταση της γενικής μορφής της πληρότητας. Παρουσιάζει, λοιπόν, ενδιαφέρον, να εξετάσουμε την λεπτή ισορροπία ανάμεσα σε αυτές τις αντιθετικές λογικές που διέπουν τις συνθήκες δυνατότητας της απόφασης, στο επιχείρημα του Laclau.

ii. Αξιοπιστία της ενσάρκωσης της πληρότητας.

---

⁶²² Ανάμεσα στους τρόπους ταξινόμησης που μπορούμε να σημειώσουμε για τη διάκριση του ηγεμονικού εγχειρήματος (περιεκτικότητα, προοδευτικότητα κτλ.), κατά τη γνώμη μου, η πλέον σχετική με το επιχείρημά μου συνδέεται με την αναστοχαστικότητα [reflexivity] του εγχειρήματος απέναντι στη ριζική ενδεχομενικότητά του, μια διάσταση που σύμφωνα με τους Glynos και Howarth συνδέεται με τον ηθικό ή, αντιθέτως, τον ιδεολογικό χαρακτήρα του: «στις περιπτώσεις όπου μια τέτοια προσοχή [στην ενδεχομενικότητα] είναι εμφανής μπορεί να ειπωθεί ότι η πολιτική πρακτική εμφορείται [is informed] από ένα ριζικά δημοκρατικό ήθος» J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, σ. 123. Βλ. επίσης, Jason Glynos, «Radical Democratic Ethos, or What is an authentic Political Act?», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 2, τχ. 2, 2003, σ. 195-197. Βέβαια, παρότι η χρήση του όρου «ιδεολογικός» σε αυτή τη διάκριση αντιστοιχεί σε αδρές γραμμές στην κριτική του Laclau στην ιδεολογία, ο όρος «ηθικός» υποδηλώνει για τον Laclau μια διαφορετική εμπειρία για το υποκείμενο, που αναλύεται διεξοδικότερα στο τρίτο μέρος. Αυτή η διαφορά στάσης απέναντι στη ριζική ενδεχομενικότητα του πολιτικού μπορεί να αντιστοιχηθεί σε αδρές γραμμές και με τη διάκριση δημοκρατικού και αντιδημοκρατικού λαϊκισμού. Zicman de Barros, Thomás, «Identité, jouissance et les Potentialités Démocratiques du Populisme» στο *Une Nouvelle Lecture du Populisme: Psychanalyse et politique*, επιμ. Christian Hoffmann, Joel Bir-man, 1^η εκδ., Maison d'Édition Langage, Παρίσι: 2019, σ. 79-115. Μετάφραση στα αγγλικά από τον ίδιο: T. Zicman De Barros, «Identity, Enjoyment and the Democratic Potentialities of Populism», σ. 15.

Από αυτήν την πολιτική σκοπιά, ο Laclau αναγνωρίζει στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* ότι αν το συγκεκριμένο ιδιαίτερο περιεχόμενο κατορθώσει να παρέχει πειστικά κριτήρια για τη συμβολική αναδιάταξη της κοινωνίας και «εμφανίζεται ως η πραγμάτωση της αρχής της καθαρής θετικότητας», ως *αντικειμενικότητα*, σε αντιδιαστολή με την *αποδιαρθρωμένη δομικότητα* της κυρίαρχης δομικής τάξης, τότε η εξωτερικότητα της ασύμμετρης διάστασης, θα λέγαμε, «γεφυρώνεται», υπό μία έννοια, με την πράξη ταύτισης.⁶²³ «[...] Ο μυθικός χώρος, ως η ενσάρκωση της μορφής της ίδιας της πληρότητας, μετατοπίζει μεταφορικά αυτήν τη λειτουργία της ενσάρκωσης στο χειροπιαστό περιεχόμενό του κι έτσι κατορθώνει, ηγεμονεύοντας, να επιβάλλει μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (order)». ⁶²⁴ Σ' αυτήν την περίπτωση, ωστόσο, ο Laclau επισημαίνει ότι αυτός ο επικαθορισμός του μυθικού χώρου συνιστά και την «πηγή της αδυναμίας του» καθώς όσο υπερισχύει το κυριολεκτικό περιεχόμενό του, «η δυνατότητα ηγεμόνευσης της γενικής μορφής της πληρότητας θα είναι μειωμένη», και κατ' επέκταση ο μύθος θα χάνει τον χαρακτήρα φαντασιακού ορίζοντα.⁶²⁵

Ως εκ τούτου, τόσο η μυθική (κυριολεκτική) διάσταση, όσο και η φαντασιακή (μεταφορική) διάσταση είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη δυνατότητα αναπαράστασης της γενικής μορφής της πληρότητας, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό. Καθώς το μείζον διακύβευμα είναι η αναπαράσταση της γενικής μορφής της πληρότητας, το τελευταίο δεν αξιολογείται ως προς το περιεχόμενό του αλλά ως προς την ικανότητά του να αναπαραστήσει την πληρότητα. Ωστόσο, ο Laclau, αναγνωρίζει ότι δεν αρκεί το συγκεκριμένο ιδιαίτερο σημαίνον qua περιεχόμενο να είναι απλώς διαθέσιμο, αλλά πρέπει ακόμη να ανταγωνιστεί με άλλα συγκεκριμένα περιεχόμενα, στην περίπτωση ανταγωνιστικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου.⁶²⁶ Χαρακτηριστικά, υπογραμμίζει: «Αυτό δε σημαίνει φυσικά ότι *οποιοσδήποτε* λόγος εμφανίζεται στο προσκήνιο ως ενσαρκωτής της πληρότητας γίνεται κατ' ανάγκην αποδεκτός. Η αποδοχή ενός λόγου εξαρτάται από την αξιοπιστία του, και αυτή δεν είναι δυνατόν να αναγνωρισθεί, αν οι προτάσεις του συγκρούονται με τις βασικές αρχές που διέπουν την

---

⁶²³ E. Laclau, *EE*, σ. 151.

⁶²⁴ *Ο.π.*, σ. 147.

⁶²⁵ *Ο.π.*

⁶²⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, η απόσταση της προσέγγισης του Laclau από την κριτική του Žižek μειώνεται αισθητά, όταν ο δεύτερος σημειώνει ότι οι ριζικοί μετασχηματισμοί του καπιταλισμού ενέχουν μεγαλύτερη βαρύτητα ως προνομιακά σημαίνοντα της έλλειψης, παρότι ο Laclau αρνείται τον *a priori* χαρακτήρα τους. S. Žižek, «Holding the place», σ. 320.

οργάνωση μιας ομάδας». ⁶²⁷ Συνεπώς, οι βασικές αυτές αρχές σε μια τάξη νοήματος λειτουργούν ως μια μορφή ορίου στη φαντασιακή διάσταση της γενικής μορφής της πληρότητας, κατ' αναλογία με το χειροπιαστό περιεχόμενο του μυθικού χώρου και ως ένα είδος κριτηρίου ανάμεσα σε ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου. ⁶²⁸

Ωστόσο, η παραδοχή για τις βασικές αρχές μιας τάξης νοήματος δεν αναλύεται περαιτέρω στην περίπτωση που ο μυθικός χώρος καλείται να ανταποκριθεί στην κατάσταση αταξίας. Στην περίπτωση αυτή, ο Laclau συμπεραίνει ότι:

[...] και μόνο το γεγονός ότι παρουσιάζεται ως η ενσάρκωση της πληρότητας αρκεί για να εξασφαλίσει την αποδοχή του ενώπιον της κατάστασης αταξίας. Ο λόγος μιας “νέας τάξης” γίνεται συχνά αποδεκτός, όχι επειδή το περιεχόμενό του είναι αρεστό στις διάφορες ομάδες που τον αποδέχονται, αλλά επειδή είναι ο λόγος μιας τάξης, επειδή δηλαδή παρουσιάζεται ως κάτι που προσφέρει μια αξιόπιστη έξοδο από μια κρίση, από μια γενικευμένη αποδιάρθρωση. ⁶²⁹

Όπως εύστοχα σημειώνει ο Žižek, ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο επιτυγχάνει να παραμερίσει άλλα ως «υποκατάστατο της καθολικότητας» χάρις στην «αναγνωσιμότητά» του, δηλαδή, επικρατεί εκείνο που «κάνει την καθημερινή εμπειρία των εμπλεκόμενων ατόμων να διαβάζεται πιο πειστικά· που τους επιτρέπει να οργανώνουν την εμπειρία από τη ζωή τους πιο αποτελεσματικά σε μια συνεκτική αφήγηση». ⁶³⁰ Η λεξιλογική μετάθεση σε αυτό το σημείο από τον πρωτότυπο όρο «αξιοπιστία» [credibility] στον όρο «αναγνωσιμότητα» [readability] που υιοθετεί ο Žižek, δεν είναι, ωστόσο, άνευ σημασίας. ⁶³¹ Η ερωτηματοθεσία αναφορικά με τη διάρθρωση λόγου που ενσαρκώνει την πληρότητα της κοινωνίας έχει σαφή χαρακτήρα που απευθύνεται στο υποκείμενο: μπορείς να αναγνώσεις την καθημερινότητά σου μέσα από αυτό το νέο πρίσμα; Το επίδικο ζήτημα, λοιπόν, εξαντλείται στην αποτελεσματικότητα που αξιώνει το ιδιαίτερο αυτό περιεχόμενο ως ενσάρκωση της

---

⁶²⁷ E. Laclau, *EE*, σ. 146. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶²⁸ Ομοίως στον Saward, η αναγνώριση από το υποκείμενο ότι το αφορά. M. Saward, *The Representative Claim*, σ. 53-54.

⁶²⁹ E. Laclau, *EE*, σ. 146.

⁶³⁰ S. Žižek, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, σ. 210.

⁶³¹ Η απόκλιση της ερμηνείας του Žižek μπορεί να οφείλεται στην από κοινού παρουσίαση της θέσης του Laclau με τη θεωρία του συμβάντος του Badiou στο S. Žižek, *The Ticklish Subject*, σ. 215. Ωστόσο, οι δύο θεωρίες διαφέρουν μεταξύ άλλων και ως προς τα κριτήρια για την αναγνωσιμότητα αυτής της κατάστασης, ως προς την «αλήθεια» του συμβάντος.

θετικότητας, ως τάξη απέναντι στην αταξία.⁶³² Δε θεματοποιείται η αξιοπιστία ή το ήθος της πηγής αυτής της προτεινόμενης αφήγησης, είτε αναφερόμαστε σε μια ιδεολογία, ένα πολιτικό κόμμα, έναν ηγέτη είτε ακόμη στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, παρότι, όπως επισημαίνει, το κριτήριο αυτό δεν είναι «ουδέτερο», αντανakλά «μια ιδεολογική διαπάλη» που δεν τίθεται προς επιλογή, καθώς η αφήγηση συγκροτεί και ερμηνεύει συνάμα την πραγματικότητα.⁶³³ Με δύο λόγια, συμπεραίνουμε ότι η αναπαράσταση της πληρότητας επιτελείται *παρά* και *όχι χάρις* στο ιδιαίτερο από περιεχόμενο που αναπαριστά τη γενική μορφή της πληρότητας. Ανάλογο συμπέρασμα μπορεί να διατυπωθεί και για την έννοια της λογικότητας.

iii. Η εσωτερική ορθολογικότητα.

Κατά τον Laclau, τα κριτήρια αξιοπιστίας μιας διάρθρωσης λόγου δεν αναφέρονται ούτε σε μια α-ιστορική ορθολογικότητα ούτε, ωστόσο, σε μια μορφή λογικότητας που συγκροτείται πλήρως εσωτερικά, εν είδει μυστικιστικής αλήθειας, όπως καθιστά σαφές στην κριτική ανάγνωσή του της θεωρίας του Badiou.⁶³⁴ Πρόκειται περισσότερο για μια περίπτωση «ρυθμισμένης τρέλας» στο πεδίο της απόφασης, όπου οι λόγοι για την απόφαση αυτή —παρότι μη καθοριστικοί— εφόσον ανάγονται σε τμήματα της κοινωνικής δομής που δεν έχουν αποδιαρθρωθεί, αναδεικνύονται εκ νέου μέσα από την αναπαράσταση μιας εναλλακτικής τάξης πραγμάτων.⁶³⁵

Με άλλα λόγια, εάν τα κριτήρια για την αποδοχή μιας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου (ανά)συγκροτούνται εντός της, η έννοια της ορθολογικότητας δεν είναι ο πλέον κατάλληλος όρος, κατά τον Laclau, για να συλλάβουμε αυτήν τη λεπτή διεργασία ανάμεσα στην προηγούμενη μερικώς αποδιαρθρωμένη τάξη νοήματος και τη διάδοχη τάξη νοήματος που μετασχηματίζει τα στοιχεία αυτά σε μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου.⁶³⁶ Συγκεκριμένα, η επίκληση της ορθολογικότητας για την

---

⁶³² Η αναφορά στην αταξία δεν είναι τυχαία καθώς συνδέεται από τον Laclau στην επόμενη σελίδα. E. Laclau, *EE*, σ. 147.

⁶³³ S. Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, σ. 210.

⁶³⁴ E. Laclau, «An Ethics of Militant Engagement», στο *RFS*, σ. 185. Κατά τον Laclau η αλήθεια του συμβάντος δεν απορρέει πλήρως από το συμβάν, αλλά συνδέεται με τη μη αποδιαρθρωμένη δομή, την εναπομείνασα καθήλωση στο πεδίο του νοήματος, που λειτουργεί έτσι ως συνθήκη δυνατότητας και όριο. Για μια διαφορετική ανάγνωση του επιχειρήματος του Badiou και την ερμηνεία της «συμβαντικότητας» ως συμπληρωματικής κίνησης που αποτρέπει την καθήλωση στην «αποθεωτική εξιδανίκευση του συμβάντος», βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 190.

⁶³⁵ E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 59-60.

⁶³⁶ Χαρακτηριστικά, ο Laclau αποδέχεται πλήρως την επιχειρηματολογία των D. Davidson και R. Rorty περί μιας πλήρως εσωτερικής έννοιας ορθολογικότητας, νοούμενης ως εσωτερικής συνοχής [internal coherence] που δε συγκροτούν ένα σύνολο αντικειμενικών κριτηρίων εγκυρότητας που να μπορούν να

επιλογή ανάμεσα σε ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου που πρεσβεύουν ασύμμετρες σημασίες ενός σημαίνοντος, όπως π.χ. της έννοιας της «ελευθερίας», μπορεί να οδηγεί απλώς σε ένα διάλογο κωφών περί της αληθινής σημασίας της έννοιας.⁶³⁷ Απέναντι στο αδιέξοδο αυτό, ακολουθώντας τον Q. Skinner, ο Laclau υπογραμμίζει ότι δεδομένης της απουσίας μιας «συμφωνημένης σημασίας» [agreed sense] του όρου, είναι αναγκαία μια αναπεριγραφή [redescription] του, που να μπορεί να γίνει αποδεκτή από αμφοτέρους τις αντίπαλες πλευρές.⁶³⁸

Η μόνη διέξοδος σε αυτό το αδιέξοδο είναι εάν η περιγραφή B δεν έρχεται να αντικαταστήσει μια πλήρως σχηματισμένη περιγραφή A, αλλά παρέχει μια περιγραφή σε μια κατάσταση που έχει γίνει σε αύξοντα βαθμό μη περιγράψιμη με τους όρους του παλιού παραδείγματος. Δηλαδή, η διαδικασία μιας πεποίθησης λειτουργεί, μόνο προχωρώντας από την έλλειψη πεποίθησης προς μια πεποίθηση, όχι από μία πεποίθηση σε μία άλλη. Αυτό σημαίνει ότι η λειτουργία μιας νέας γλώσσας είναι να πληρώσει ένα κενό.⁶³⁹

Κατ' αναλογία, ο Laclau σημειώνει ότι μια αναπεριγραφή, που γίνεται αποδεκτή ως έγκυρη [valid], είναι διχασμένη ανάμεσα στο κυριολεκτικό περιεχόμενό της και στην «αρχή της καθαυτό περιγραφιμότητας» [principle of describability as such], δηλαδή, την λειτουργία ενσάρκωσης της γενικής μορφής της πληρότητας.⁶⁴⁰ Ακολουθώντας, η έμφαση αποδίδεται στη γενική μορφή της πληρότητας, ως κριτηρίου αποδοχής της αξιοπιστίας της διάρθρωσης λόγου ενώπιον της γενικευμένης αταξίας.

iv. Ένταση ανάμεσα σε μυθικό και φαντασιακό ορίζοντα.

Κατά τον Laclau στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, η ίδια ανεπίλυτη ένταση αναπαράγεται και στον καταστατικό δυισμό που χαρακτηρίζει κάθε μυθικό χώρο: ο τελευταίος «συγκροτεί μια συγκεκριμένη “τάξη” και, την ίδια στιγμή, αντιπροσωπεύει την ίδια τη μορφή της τάξης (ή της πληρότητας). Όσο περισσότερο υπερσχύει η δεύτερη αυτή διάσταση τόσο περισσότερο ο μυθικός χώρος μετασχηματίζεται σε φαντασιακό ορίζοντα.»⁶⁴¹ Ωστόσο, όπως προσθέτει παρακάτω, η

λειτουργήσουν ως ουδέτερο έδαφος [neutral ground]. E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», σ. 108-110.

⁶³⁷ E. Laclau, «Power and Representation», στο *EM*, σ. 95-96.

⁶³⁸ *Ο.π.*, σ. 96.

⁶³⁹ *Ο.π.*

⁶⁴⁰ *Ο.π.*

⁶⁴¹ E. Laclau, *EE*, σ. 165.

φαντασιακή διάσταση του μυθικού χώρου είναι κομβική για την αναπαράσταση της κοινωνίας, διότι «η πληρότητα του κοινωνικού δεν εκδηλώνεται μέσα από κάποια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη (order), αλλά μέσα από τη δυνατότητα αναπαράστασης της ριζικής της απροσδιοριστίας, με άλλα λόγια, μέσα από τη φύση της ως απλής δυνατότητας.»⁶⁴² Είναι, όμως, επαρκής η φαντασιακή διάσταση αφεαυτής για την υπόθεση της επιτυχημένης αναπαράστασης της κοινωνίας;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι μάλλον αρνητική. Όπως αναγνωρίζει στο *On Populist Reason*, όταν σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας το κεντρικό σημαίνει που αντιπροσωπεύει την αλυσίδα έχει εκκενωθεί πλήρως από κάθε ιδιαίτερο περιεχόμενο και η σχέση ταύτισης του κάθε κρίκου της αλυσίδας με το κενό σημαίνει είναι ο μόνος δεσμός που συνενώνει τα συχνά αντιθετικά αιτήματα κάτω από τη σκέπη της, η πολιτική αυτή συγκατοίκηση δεν μπορεί παρά να είναι επισφαλής και οι «λαϊκές ταυτότητες πρόσκαιρες» [fleeting popular identities].⁶⁴³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί για τον Laclau η στρατηγική του Perón στην Αργεντινή στις δεκαετίες των '60 και '70 ενώ ήταν σε εξορία.⁶⁴⁴ Την περίοδο εκείνη, ο Perón ενθάρρυνε την προβολή του ως κενού συμβόλου πάνω στο οποίο μπορούσε να εγγραφεί μια πληθώρα ετερογενών αιτημάτων, ενώ επεδίωκε την επάνοδό του στο πολιτικό σκηνικό της χώρας. Ωστόσο, η έλλειψη χειροπιαστού πολιτικού προγράμματος ή ουσιαστικής μετάφρασής του σε θεσμική κανονικότητα, κατά τον Laclau, οδηγεί την πολιτική καριέρα του Perón σε αδιέξοδο και συνάμα τη χώρα σε εμφύλια σύγκρουση.⁶⁴⁵

Στον αντίποδα του φαντασιακού ορίζοντα, όσο ο μυθικός χώρος παρουσιάζεται ως αναγκαία κοινωνική τάξη, δηλαδή, όσο συνδέεται στενότερα με συγκεκριμένα κοινωνικά αιτήματα τα οποία νομιμοποιεί εκμηδενίζοντας την απόσταση από τις δομικές αποδιαρθρώσεις στις οποίες αποκρίνεται, τόσο χάνει τον χαρακτήρα απεριόριστης επιφάνειας εγγραφής, με άλλα λόγια, γειώνεται σε ένα καθ' ολοκληρίαν μυθικό χώρο.⁶⁴⁶ Κατά τον Laclau, κάθε ηγεμονικό εγχείρημα καλείται να διαμορφώσει μια λεπτή ισορροπία, ανάμεσα στις δύο αυτές διαστάσεις.⁶⁴⁷ Από τη μία πλευρά, είναι απαραίτητο ο χώρος αυτός να μην είναι δομικά προσδιορισμένος με ακρίβεια, ώστε να

---

⁶⁴² Ο.π.

⁶⁴³ E. Laclau, *OPR*, σ. 217.

⁶⁴⁴ Ο.π., σ. 214-216.

⁶⁴⁵ Ο.π., σ. 219-221.

⁶⁴⁶ E. Laclau, *EE*, σ. 162, έμφαση δική μου.

⁶⁴⁷ Ο.π., σ. 147-148, έμφαση στο πρωτότυπο.

μπορεί να εγγράψει εντός του ετερόκλητα αιτήματα «καθώς γίνεται πιο δύσκολο να καθορίσουμε την ταυτότητα τόσο των λαϊκών δυνάμεων όσο και του εχθρού».⁶⁴⁸ Από την άλλη, όσο προσεγγίζει το καθεστώς του φαντασιακού ορίζοντα, τόσο η αλυσίδα κινδυνεύει να υποχωρήσει από το ιδιαίτερο βάρος των αιτημάτων. Συνεπώς, η πρόσδεση σε κάποιο οντικό περιεχόμενο μπορεί να αποτελεί ουσιώδη συνθήκη δυνατότητας και όχι απλώς όριο της αναπαράστασης.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Laclau: «[...] επειδή ένα συγκεκριμένο αίτημα είναι ανεκπλήρωτο μαζί με άλλα ανεκπλήρωτα αιτήματα σχηματίζεται μια αλληλεγγύη, ώστε δίχως την ενεργό παρουσία του συγκεκριμένου χαρακτήρα του κρίκου, δε θα υπήρχε καθόλου αλυσίδα ισοδυναμίας».⁶⁴⁹ Δηλαδή, το αίτημα, ως κατάσταση δομικής έλλειψης, (όπως, άλλωστε, και η αποδιάρθρωση) διατηρεί κάποια δομική αναφορά στην προηγούμενη αντικειμενικότητα, υποδεικνύοντας μια ανεξάλειπτη διάσταση του ορισμένου οντικού περιεχομένου που θέτει όρια στην εκτασιακότητα της αλυσίδας ισοδυναμίας και δομικούς περιορισμούς στην επιτελεστική κατονομασία του.⁶⁵⁰

Ομοίως, επιστρέφοντας στο παράδειγμα του *Solidarnosc*, που αναλύθηκε στο πρώτο μέρος, παρατηρούμε, κατ' αναλογία, ότι ενώ τα πρωταρχικά αιτήματα των εργατών αποτελούν τον πυρήνα ενός ευρύτερου σχηματισμού, όπως υπογραμμίζει ο Laclau, δεν χάνουν πλήρως «την επαφή με το ορισμένο προγραμματικό περιεχόμενό

---

⁶⁴⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 99.

⁶⁴⁹ *Ο.π.*, σ. 120, έμφαση στο πρωτότυπο. Βλ. επίσης, *Ο.π.*, σ. 78.

⁶⁵⁰ Όπως χαρακτηριστικά είχε σχολιάσει μέσα από άρθρο του στο ιστολόγιο της Κίνησης Ενεργών Πολιτών, ο Μανώλης Γλέζος, ευρωβουλευτής με την κυβερνώσα παράταξη του ΣΥΡΙΖΑ, το Φεβρουάριο του 2015, αναφορικά με την αλλαγή κατεύθυνσης στην κυβερνητική πολιτική μετά το πρώτο μήνα διακυβέρνησης: «[...] η μετονομασία της Τρόικας σε Θεσμούς, του Μνημονίου σε Συμφωνία και των Δανειστών σε Εταίρους, όπως και όταν βαφτίζεις το κρέας ψάρι, δεν αλλάζεις την προηγούμενη κατάσταση». https://www.efsyn.gr/politiki/kybernisi/16396_glezos-baftisame-kreas-psari _Πρβλ. ακόμη την επίκληση των σημαινόντων της (λαϊκής) κυριαρχίας και της πατρίδας από τους Podemos στην Ισπανία και τον κίνδυνο σύνδεσης με ένα εθνικιστικό και λιγότερο προοδευτικό περιεχόμενο. Όπως επισημαίνει η Eklundh: «Δεν μπορούμε απλώς να αλλάξουμε σελίδα και να θεωρήσουμε ότι οι προηγούμενες χρήσεις μιας έννοιας ανήκουν στο παρελθόν». E. Eklundh, «El soberano fantasmático: Las implicaciones políticas de la apropiación de Laclau por parte de Podemos», *Relaciones Internacionales*, τχ. 31, 2016, σ. 132. Υπ' αυτήν την έννοια, διατηρώ επιφυλάξεις απέναντι στη διάγνωση του Zicman de Barros ότι η παρουσία ενός σκληρού πυρήνα [noyau dur] του αιτήματος ισοδυναμεί με τη διατήρηση μιας ουσιοκρατίας καθώς, αφενός, ο σκληρός πυρήνας αυτός δεν είναι πάντοτε ο ίδιος αλλά συναρτάται από την εκ νέου συνάρθρωσή του σε μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου και, αφετέρου, διότι μετασχηματίζεται εξίσου μέσα από αυτήν. Thomás Zicman de Barros, «Desire and Collective Identities: Decomposing Ernesto Laclau's Notion of Demand», σ. 2-3. Αλλωστε, η λογική της ριζικής επένδυσης στην ισοδυναμική εκκαθολίκευσή του περιστρέφεται γύρω από την κατάσταση έλλειψης που οδηγεί στην ανάδυσή του και όχι γύρω από το κυριολεκτικό από περιεχόμενό του. Η πλήρης έλλειψη του τελευταίου, ωστόσο, μπορεί να είναι πολιτικά προβληματική.

τους», γεγονός που διασφαλίζει και μια σχετική «συνοχή» ανάμεσα στα ιδιαίτερα σημαίνοντα ή αιτήματα στην αλυσίδα ισοδυναμίας. Η πρόσδεση αυτή σε ένα ορισμένο ιδιαίτερο «οντικό» περιεχόμενο συνδέεται με τα όρια της *οντολογικής* λειτουργίας της ηγεμονίας: «θέτοντας τον ορίζοντα του κοινωνικού, το όριο αυτού που μπορεί να αναπαρασταθεί εντός του».⁶⁵¹

Το επιμέρους έχει μετασχηματίσει την ίδια του τη μερικότητα στο όνομα μιας υπερβατολογικής καθολικότητας. Αυτός είναι ο λόγος που η οντολογική λειτουργία ποτέ δεν μπορεί να αναχθεί στο οντικό της περιεχόμενο. Αλλά επειδή αυτή η οντολογική λειτουργία μπορεί να είναι παρούσα μόνο όταν συνδέεται με ένα οντικό περιεχόμενο, το τελευταίο γίνεται ο ορίζοντας για κάθε τι που υπάρχει —το σημείο στο οποίο το οντικό και το οντολογικό συγχωνεύονται σε μια ενδεχομενική αλλά αδιαίρετη ενότητα. [...] Καθώς, η κοινωνία ως καθολικότητα δε διαθέτει κανονικό νόημα, πέρα και πάνω από τα οντικά περιεχόμενα που την ενσαρκώνουν, *αυτά τα περιεχόμενα είναι, για τα υποκείμενα που πρόσκεινται σε αυτά, όλα όσα υπάρχουν*. Δεν αποτελεί λοιπόν το «μη χείρον» που μπορούμε να πετύχουμε εμπειρικά σε σύγκριση με μια άπιαστη τελική πληρότητα για την οποία περιμένουμε εις μάτην.⁶⁵²

Στον αντίποδα, λοιπόν, μιας καθαρά οντολογικής σκοπιάς, το οντικό περιεχόμενο με το οποίο συνδέεται η οντολογική λειτουργία, καθορίζει όχι μόνο τη δυνατότητα αναπαράστασης της πληρότητας της κοινωνίας, αλλά και τον ορίζοντα κάθε δυνατής αναπαράστασης.⁶⁵³ Καθώς καμία πολιτική απόπειρα ηγεμόνευσης του πεδίου του νοήματος δε λειτουργεί στο κενό αλλά απευθύνεται σε μια μερικώς δομημένη κατάσταση, τα ιδιαίτερα περιεχόμενα (σημαίνοντα, ιδέες ή ταυτότητες) συνεισφέρουν ως ιστορικές συνθήκες δυνατότητας/αδυνατότητας στην ηγεμονική αναπαράσταση της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, αυτή η διάσταση του επιχειρήματος του Laclau αποκαλύπτει μια πιο σύνθετη σύλληψη της ενδεχομενικότητας που δεν προκρίνει ξεκάθαρα την οντολογική λειτουργία εις βάρος του οντικού περιεχόμενου που την επιτελεί. Από αυτήν την πολιτική σκοπιά, τα συγκεκριμένα οντικά περιεχόμενα συνεισφέρουν ουσιωδώς στη συγκρότηση της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων, καταπιέζοντας ή αποκλείοντας άλλες ιστορικά δυνατές εναλλακτικές, και δεν είναι απλώς δευτερεύουσα επιφύλαξη. Ακόμη και αυτή η λαϊκιστική υπόθεση συνδέεται κατ' ελάχιστον με την αντιπαράθεση του λαού σε μια διεφθαρμένη και ανίκανη ελίτ ή

⁶⁵¹ E. Laclau, *OPR*, σ. 217. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 82.

⁶⁵² *Ο.π.*, σ. 226. Έμφαση δική μου.

⁶⁵³ Βλ. επίσης, E. Laclau, «Structure, History and the Political», σ. 192.

ένα αναποτελεσματικό και πελατειακό κρατικό μηχανισμό, που βρίσκεται έτσι στο αντίπαλο στρατόπεδο. Ενώ, όμως, μια αντίστοιχη ερμηνευτική κατεύθυνση αναγνωρίζει την ιστορική διάσταση της ενδεχομενικότητας ως κομβική, ο Laclau μοιάζει ταυτόχρονα να την υπονομεύει παρακάτω.

Επ' αυτού, αξίζει να υπογραμμίσουμε στο παράθεμα τη φράση *«αυτά τα περιεχόμενα είναι, για τα υποκείμενα που πρόσκυνται σε αυτά, όλα όσα υπάρχουν»*, που υπονοεί την αναλυτική διάκριση ανάμεσα σε μια εκ των πραγμάτων εσωτερική ματιά και σε μια ενδεχομένως εξωτερική γωνία θέασης, είτε από το αρχιμήδειο σημείο ενός ανεξάρτητου παρατηρητή είτε μέσα από κάποια άλλη ανταγωνιστική οπτική. Δεδομένου ότι για τον Laclau μια εξωτερική ή εξω-ιδεολογική σκοπιά αποκλείεται εξ ορισμού, απομένει η ερμηνευτική δυνατότητα της ηγεμονικής οπτικής. Στην επόμενη φράση, πράγματι, ο ίδιος αποσύρει τη δυνατότητα μιας εξωτερικής ματιάς και ο υποκειμενικός ορίζοντας, από τη μία πλευρά, και ο αντικειμενικός ορίζοντας, από την άλλη, ταυτίζονται σε μια κυρίαρχη πράξη εξουσίας, στην εκδίπλωση της ηγεμονίας σε μια ορισμένη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου.

Αυτή η στιγμή της συγχώνευσης ανάμεσα σε μερικό αντικείμενο και ολότητα αναπαριστά, σε ένα χρονικό σημείο, τον έσχατο ιστορικό ορίζοντα, που δεν μπορεί να διαιρεθεί στις δύο του διαστάσεις, την καθολική και τη μερική. Η Ιστορία δεν μπορεί να συλληφθεί ως εκ τούτου ως μια ατέρμονη προέλαση προς ένα έσχατο τέλος. Η Ιστορία είναι μάλλον μια ασυνεχής διαδοχή από ηγεμονικούς σχηματισμούς που δεν υπαγορεύονται από ένα σενάριο που υπερβαίνει την ενδεχομενική ιστορικότητά τους.⁶⁵⁴

Σε προσεκτική παρατήρηση, η αναλυτική γωνία θέασης πλέον μετατίθεται *post hoc*· με μια χαρακτηριστική κίνηση υπογραμμίζει ότι το κριτικό εγχείρημα έχει νόημα μόνο από το εσωτερικό της ηγεμονικής προοπτικής. Ανάλυση και πολιτική πράξη εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένες σε ένα ενιαίο και αζεδιάλυτο εγχείρημα, που μετατοπίζει την έμφαση στην ηγεμονική διαπλοκή του συγκεκριμένου οντικού περιεχομένου και της οντολογικής λειτουργίας που εκείνο επιτελεί. Πρόκειται, όμως, ρητά για μια «ασυνεχή διαδοχή» από ηγεμονικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου.⁶⁵⁵

---

⁶⁵⁴ E. Laclau, *OPR*, σ. 226.

⁶⁵⁵ Η διαπίστωση αυτή καθιστά ριζικότερη τη θέση του στο *CHU*, ότι η σημασία μιας συνέχειας μέσω *μερικής ασυνέχειας* είναι «προφανής για τη θεωρία της ηγεμονίας». E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 78. Έμφαση δική μου.

ν. Η λογική του *objet petit a* του Lacan.

Σε αυτό το σημείο είναι που καθίσταται κομβική η κατανόηση της υιοθέτησης της λογικής του *objet petit a*, από πλευράς Laclau, στο μεταγενέστερο έργο του. Όπως σημειώνει στο *On Populist Reason*:

«Αυτό που έχουμε, εντέλει, είναι μια αποτυχημένη ολότητα, τόπος μιας μη ανακτήσιμης πληρότητας. Αυτή η ολότητα είναι συνάμα αδύνατη και αναγκαία. Αδύνατη, επειδή η ένταση ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά δεν μπορεί εντέλει να υπερκεραστεί· αναγκαία, διότι δίχως κάποιο είδος κλεισίματος, όσο επισημαστές και αν είναι, δε θα υφίστατο καμία σήμανση και καμία ταυτότητα».⁶⁵⁶

Ακολούθως, επισημαίνει ότι η συγκρότηση αυτού του αναγκαίου αντικειμένου, της ολότητας της κοινωνίας, δεν ακολουθεί κάποια *a priori* λογική, «ούτε υπάρχουν εννοιολογικά μέσα για να καθορίσουμε πλήρως αυτό το αντικείμενο».⁶⁵⁷ Καθώς, λοιπόν η συγκρότηση της ολότητας είναι αναγκαία και συνάμα αδύνατη, αποτελεί απλώς έναν ορίζοντα για τη συγκρότηση της κοινωνικής πραγματικότητας κι όχι το αυστηρώς καθορισμένο λογικό θεμέλιό της, ενώ λαμβάνει χώρα «μέσω μιας ριζικής επένδυσης της οποίας τα βήματα στο πεδίο του λόγου δεν είναι λογικο-εννοιολογικές συνδέσεις, αλλά προσδιοριστικές-επιτελεστικές».⁶⁵⁸ Η παραπάνω θέση συνεπάγεται ότι η πληρότητα της κοινωνίας την οποία καλείται να ενσαρκώσει η εκάστοτε ηγεμονική δύναμη αποτελεί κατ' ουσία περισσότερο μια φαντασιακή *υπόσχεση* πληρότητας, μια *προσδοκία* συνολικής συγκρότησης της κοινωνίας ικανή να συναρθρώσει εκ νέου τα διαφορετικά αιτήματα που στοιχίζονται πίσω από την εκάστοτε ηγεμονική δύναμη.⁶⁵⁹

Κατά τούτο, ο Laclau διευκρινίζει στο *On Populist Reason* ότι η έννοια του «κενού σημαίνοντος» αναφέρεται σε μια διαδικασία συμβολικής ενοποίησης και αναπαράστασης στο πεδίο του λόγου της αλυσίδας ισοδυναμίας και όχι κυριολεκτικής σήμανσής της.⁶⁶⁰ Παραπέμποντας ρητά στην επεξεργασία του λακανικού σημείου

---

⁶⁵⁶ E. Laclau, *OPR*, σ. 70.

⁶⁵⁷ *Ο.π.*

⁶⁵⁸ *Ο.π.*, σ. 97.

⁶⁵⁹ E. Laclau, *EE*, σ.151. Βλ ακόμη την ανάλυση από τον ίδιο της έννοιας της υπόσχεσης στη μεσσιανική δομή του Derrida, στο E. Laclau, «The Time is Out of Joint», σ. 73. Όπως επισημαίνει ο Harrison, παρότι ο Laclau απορρίπτει την ιδέα μιας πλήρως συγκροτημένης μορφής του κοινωνικού, «αυτό που παραμένει κρίσιμο για τη θεωρία του Laclau συνολικά, είναι φυσικά, η προσδοκία για μια τέτοια ολότητα». O. Harrison, *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought*, σ. 66.

⁶⁶⁰ E. Laclau, *OPR*, σ. 103-104.

στήριξης [point de capiton] από τον Žižek στο *The Sublime Object of Ideology*, ο Laclau υποστηρίζει ότι το κενό σημαίνον, κατ' αναλογία, δεν εκφράζει μια συμπύκνωση προϋπάρχοντος νοήματος αλλά αναπαριστά την ενότητα της αλυσίδας, συμβολίζοντας ένα κενό εντός του πεδίου της σήμανσης, ή, αλλιώς, την αδύνατη πληρότητα της κοινωνίας.⁶⁶¹ Στην επεξεργασία του κενού σημαίνοντος, παρατηρείται, συνεπώς, μια μετάθεση του χαρακτήρα της ενδεχομενικότητας. Η μετάθεση αυτή συνδέεται με την επιτελεσματικότητα της πράξης κατονομασίας. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο μέρος, η λογική της κατονομασίας στον Laclau στηρίζεται ρητά στην ερμηνεία από μια λακανική σκοπιά της «πρωταρχικής βάφτισης» του Kripke από τον Žižek.⁶⁶²

Ακολουθώντας τον Žižek, ο Laclau υπογραμμίζει ότι ο άγνωστος X που στηρίζει τη διαδικασία της κατονομασίας δεν είναι κάτι που ανήκει στο αντικείμενο, ένα προϋπάρχον χαρακτηριστικό γνώρισμά του, αλλά μια αναδρομική επίδραση της ίδιας της διαδικασίας της κατονομασίας.⁶⁶³ Ομοίως, απαντώντας στην κριτική της Butler στο *Contingency, Hegemony, Universality* για τη λογική της κατονομασίας, διευκρινίζει ότι η συνθήκη δυνατότητας της κατονομασίας έγκειται στο ότι «ανάμεσα στα περιγραφικά γνώρισματα και τα ονόματα πρέπει να υπάρχει ένα κενό, ώστε το όνομα να μην μπορεί να προσδεθεί *μόνιμα* σε μεμονωμένα αντικείμενα. Αλλά αυτό προϋποθέτει ότι το όνομα πρέπει να είναι εν μέρει ή οριακά κενό και ότι οι μερικές καθηλώσεις του θα είναι ουσιαδώς ασταθείς. Μέσω της κατονομασίας και της ανακατονομασίας το αντικείμενο κατασκευάζεται και ανακατασκευάζεται».⁶⁶⁴ Με άλλα λόγια, η συνθήκη δυνατότητας της κατονομασίας δεν είναι παρά η λογική του κενού σημαίνοντος.

Από ψυχαναλυτική σκοπιά, το κενό σημαίνον, ως κενό σημείο εντός της σήμανσης, καθιστά εφικτή, υπό όρους, την αναπαράστασή του, μέσω μιας ριζικής επένδυσης σε ένα μερικό αντικείμενο, στη λογική του *objet petit a*.⁶⁶⁵ Η ριζική επένδυση συνίσταται σε ένα ορισμένο ιδιαίτερο σημαίνον που αντιπροσωπεύει το όλον —ανάγεται στην «αξιοπρέπεια του Πράγματος»— εξυπηρετώντας ως ένα (αδύνατο)

---

⁶⁶¹ Ο.π., σ. 105.

⁶⁶² Ο.π., σ. 103-106.

⁶⁶³ J. Butler, E. Laclau, «The Uses of Equality», σ. 343-344. Παραπέμπει στο S. Žižek, *The Sublime Object of Ideology*, σ. 98.

⁶⁶⁴ J. Butler, E. Laclau, «The Uses of Equality», σ. 343-344. Ανάλογη θέση διατυπώνει στον πρόλογο στο Slavoj Žižek, *The Sublime Object of Ideology*.

⁶⁶⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 110.

αντικείμενο συναισθηματικής κάθεξης.⁶⁶⁶ Όπως επισημαίνει ο Howarth, «ενώ αυτή η ριζική επένδυση σε ένα αντικείμενο κάθεξης είναι ριζικά ενδεχομενική —τίποτα δεν προκαθορίζει το γεγονός ότι ένα σημαίνον επιτελεί αυτό το ρόλο— “άπαξ και ένα ορισμένο μέρος έχει αναλάβει αυτή τη λειτουργία”, διατηρεί ένα δεσμό που «δεν μπορεί να αλλάξει κατά βούληση»». ⁶⁶⁷ Με δυο λόγια, η ριζική επένδυση καθιστά «ένα αντικείμενο την ενσάρκωση μιας μυθικής πληρότητας. Το συναίσθημα (δηλαδή, η ικανοποίηση) είναι η ίδια η ουσία της επένδυσης, ενώ ο ενδεχομενικός χαρακτήρας της εξηγεί το “ριζικό” μέρος της φόρμουλας». ⁶⁶⁸

Ο Laclau επεξεργάζεται, εκ νέου, τη λογική του κενού σημαίνοντος απομακρύνοντας την από τον τόπο της γλωσσολογικής διαφοράς προς μια νέα διττή θεμελίωση: στη ρητορική που περιγράφει τη μορφή της επένδυσης και στην ψυχανάλυση που εξηγεί τη δύναμη της επένδυσης αυτής. ⁶⁶⁹ Αφενός, η σήμανση είναι συνεκδοχική και καταχρηστική, περιλαμβάνει, δηλαδή, μια «ριζική» μετάθεση νοήματος, το σημαίνον είναι, με άλλα λόγια, κενό. Αφετέρου, το κενό σημαίνον εξακολουθεί να σημαίνει, λόγω της συναισθηματικής κάθεξης που είναι η «ουσία της επένδυσης». ⁶⁷⁰ Το συναίσθημα, δηλαδή, γεφυρώνει τη σήμανση. ⁶⁷¹ Ωστόσο, εάν η αναπαράσταση της πληρότητας προϋποθέτει τη —μερική έστω— εκκένωση του κεντρικού σημαίνοντος από το από περιεχόμενό του και τον μετασχηματισμό του

---

⁶⁶⁶ Ο.π., σ. 115.

⁶⁶⁷ D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, εισαγωγή, σ. 14. Παραπέμπει στο E. Laclau, *OPR*, σ. 115.

⁶⁶⁸ E. Laclau, *OPR*, σ. 115.

⁶⁶⁹ Ο.π., σ. 110. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 326.

⁶⁷⁰ Όπως επισημαίνουν οι Γλυνός και Σταυρακάκης, για τα πραγματικά όρια της σήμανσης στο Lacan, αν «σε συμβολικό επίπεδο, αυτά θετικοποιούνται σε μορφή των δομικά σημαντικών σημαίνοντων που αποκαλούνται κύρια σημαίνοντα [master signifiers], στο φαντασιακό επίπεδο, αυτά θετικοποιούνται στη μορφή των objet petit a». J. Glynnos, Y. Stavarakakis, (2004 [2003]), «Encounters of the Real Kind: Sussing out the Limits of Laclau's Embrace of Lacan», σ. 208.

⁶⁷¹ «Δεν είναι δυνατό να υπάρξει μια γλώσσα στην οποία οι σχέσεις αξίας θα καθιερώνονταν μόνο ανάμεσα σε τυπικά καθορίσιμες μονάδες. Έτσι, το συναίσθημα είναι απαραίτητο για να είναι δυνατή η σήμανση. Αλλά φτάνουμε στο ίδιο συμπέρασμα εάν εξετάσουμε το ζήτημα από τη σκοπιά του συναισθήματος. Το συναίσθημα δεν είναι κάτι που υπάρχει αφεαυτού, ανεξάρτητα από τη γλώσσα. Συγκροτείται μόνο μέσα από τη διαφορεική κάθεξη μιας σημαίνουσας αλυσίδας. Αυτό ακριβώς σημαίνει επένδυση». E. Laclau, *OPR*, σ. 111. Έμφαση στο πρωτότυπο. Πρβλ. επίσης την θέση του Χρηστίδη για το νόημα αντί της σημασίας: «Αν το νόημα είναι ένα αζεδιάλυτο μίγμα αισθήματος και παράστασης, στις περιπέτειές του δεν μπορεί παρά να εμπλέκονται καθοριστικά τα δύο αυτά συστατικά του. Το αίσθημα διαποτίζει την παράσταση και διαποτίζεται από αυτή». Α. Φ. Χρηστίδης, *Όψεις της γλώσσας*, Νήσος, Αθήνα:2002, σ. 43-44.

εντός μιας ριζικά νέας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, τότε δεν καθίσταται αδύνατη οποιαδήποτε κριτική της οιονεί ηγεμονικής διάρθρωσης;⁶⁷²

Με άλλους όρους, εάν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες εγκαλείται το υποκείμενο συγκροτούνται εντός της σχέσης αντιπροσώπευσης, τότε τίποτε δεν εγγυάται τη δυνατότητα αντίστασης ή κριτικής στο αντικείμενο της ριζικής επένδυσης, ιδιαίτερα σε συνθήκες αταξίας. Εκκενώνοντας τον τόπο της απόφασης, το υποκείμενο στερείται από οποιοδήποτε κανονιστικής φύσεως περιεχόμενο χάρη στο οποίο να μπορεί να αναμετρηθεί με την απόφαση. Υπ' αυτήν την έννοια, θεωρώ το παρακάτω παράδειγμα του C. Lundberg απολύτως σχετικό, όχι μόνο με την πιθανότητα το αίτημα να διακρίνεται από έναν αδύνατο χαρακτήρα, ώστε να μην μπορεί να λειτουργήσει ως κενό σημαίνον, αλλά και με την πιθανότητα το αίτημα να υποδεικνύει μια ορισμένη σχέση με την απόλαυση [jouissance], διαφορετική από αυτήν που ορίζει ο Laclau.⁶⁷³

Συγκεκριμένα, ο Lundberg αναλύει την αντίδραση από πλευράς ακτιβιστών του Πόρτλαντ και του Δικτύου Αλληλεγγύης του Μεξικό [Mexico Solidarity Network] στην απόφαση της κυβέρνησης του Μεξικό να καταρτίσει μια λίστα με τους πιο «παγκοσμιοφοβικούς» [globalophobics] ηγέτες κινημάτων κατά της παγκοσμιοποίησης, εν όψει εκδήλωσης του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (ΠΟΕ), στο Κανκούν το 2003. Παραδόξως, οι αντιδράσεις των ακτιβιστών δεν εστιάζουν στην ίδια την κατάρτιση λίστας όσο στο γεγονός ότι δε συμπεριλαμβάνονται οι ίδιοι, δηλαδή, είναι «αιτήματα να αναγνωριστούν ως επικίνδυνοι και σε αλληλεγγύη με άλλους εξίσου επικίνδυνους παγκόσμιους πολίτες».⁶⁷⁴ Σε αυτήν την περίπτωση, το αδύνατο αίτημα προϋποθέτει τη διαχειριστική ανταπόκριση από την καθεστηκυία τάξη, που έγκειται όχι στην ικανοποίηση του αλλά στην απόρριψή του, ως συμβολική αναγνώριση, ως «μια πρακτική για απόλαυση — ως μια συναισθηματικά επενδυμένη έγκληση για τιμωρία και αγάπη από την κυβερνώσα τάξη».⁶⁷⁵

---

⁶⁷² «Είναι μόνο με την προσέγγιση του Lacan που έχουμε μια πραγματική ανακάλυψη [breakthrough]: η ταυτότητα και η ενότητα του αντικειμένου προκύπτει από την ίδια τη λειτουργία της κατονομασίας. Αυτό, ωστόσο, είναι εφικτό μόνο αν η κατονομασία δεν υποτάσσεται ούτε στην περιγραφή ούτε σε μια προϋπάρχουσα αναφορά [designation]. Προκειμένου να επιτελέσει αυτόν τον ρόλο, το σημαίνον πρέπει να γίνει, όχι μόνο ενδεχομενικό αλλά και κενό». E. Laclau, *OPR*, σ. 104.

⁶⁷³ Christian Lundberg, «On Being Bound to Equivalential Chains», σ. 305.

⁶⁷⁴ *Ο.π.*, σ. 300-301.

⁶⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 302.

Ο Lundberg συμπεραίνει εύστοχα ότι η υποκειμενοποίηση μέσω της λογικής του αδύνατου αιτήματος δεν προϋποθέτει μόνο την κρατική τάξη από την οποία αιτείται την αναγνώριση, αλλά και την «καταπίεση» από αυτήν την τάξη, την ανοικτή αντιπαράθεση με αυτήν, μια στάση που το καταδικάζει σε «περιθωριακότητα» [marginality].⁶⁷⁶ Συνεπώς, από ψυχαναλυτική σκοπιά, το αίτημα μπορεί να ιδωθεί ως υστερικό και εξαντλείται στην «απλή εκκένωσή του», καθώς η αποκλειστικά (αντι)θεσμική του έμφαση κατ' ουσία μεταθέτει το βάρος της απόφασης ή τη αίτιο της επιθυμίας.⁶⁷⁷ Με άλλα λόγια, απεμπολεί τη διαμόρφωση του πολιτικού ορίζοντα. Ως εκ τούτου, το υστερικό αίτημα εγκλωβίζεται «σε μια παραλυτική διάθεση ενώπιον της θεσμικής πολιτικής».⁶⁷⁸ Ακολουθώντας, η όποια δράση [agency] απορρέει από το αίτημα σε επίπεδο συναισθηματικής κάθεξης και ρητορικής λειτουργίας του περιορίζεται από τη μετάθεση [deferral] της επιθυμίας, ώστε η ταυτότητα του υποκειμένου να συνδέεται άρρηκτα με την αναπαραγωγή της θεσμικής τάξης πραγμάτων.⁶⁷⁹

Ωστόσο, η ανάλυση του υστερικού αιτήματος από τον Lundberg στηρίζει και μια κριτική στη θέση της απόλαυσης στο σχήμα του Laclau. Όπως επισημαίνει ο Lundberg, ο Laclau ρητά συνδέει την ηγεμονική αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας με τη ριζική επένδυση —και κατ' επέκταση και με τη συναισθηματική κάθεξη— σε ένα αδύνατο αντικείμενο στη λογική του objet petit a, όταν επισημαίνει ότι «[η] λογική του objet petit a και η ηγεμονική λογική δεν είναι μόνο όμοιες, είναι ταυτόσημες».⁶⁸⁰ Υπ' αυτούς τους όρους, το υστερικό αίτημα των ακτιβιστών αναπαριστά «τη συναισθηματική επιβεβαίωση μιας ηγεμονικής τάξης» παρά την κυριολεκτική διαφωνία της με αυτήν ως προς το περιεχόμενό της αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει το κενό σημαίνον σε μια ευρύτερη αλυσίδα ισοδυναμίας.⁶⁸¹

⁶⁷⁶ Ο.π., σ. 311.

⁶⁷⁷ Ο.π., όπου αναφέρεται στην επεξεργασία της υστερίας από τον Lacan ως αποφυγής άρθρωσης μιας ίδιας επιθυμίας που εκδηλώνεται μέσω της αδιάκοπης παραγωγής αιτημάτων προς τον Άλλο, τον οποίο εντέλει ο υστερικός αποδέχεται ως αποκλειστικά ικανό να τα ικανοποιήσει. βλ. Jacques Lacan, *The Seminar of Jacques Lacan. Book VII. The Ethics of Psychoanalysis, 1959-1960*, μτφρ. D. Porter, W.W. Norton. Νέα Υόρκη: 1997, σ. 53.

⁶⁷⁸ Ο.π., σ. 313-314.

⁶⁷⁹ Ο.π., σ. 314.

⁶⁸⁰ Ο.π., σ. 303, αναφέρεται στο E. Laclau, *OPR*, σ. 116. Ο Lundberg επισημαίνει ότι «[μ]ακράν από το να αποτελεί την πλήρωση [consummation] μιας λογικής της δομής και επένδυσης, η απόλαυση είναι ένα συμπλήρωμα στην αποτυχία σε μια δομή [...]» παραθέτοντας στην επεξεργασία της σε σχέση με την ατέρμονη επιθυμία, από τον Lacan. βλ. ο.π., σ. 304.

⁶⁸¹ Ο.π., σ. 314.

Σε αντιδιαστολή με το υστερικό αίτημα που διατυπώνεται με συγκεκριμένους όρους συμβατούς με την κρατούσα τάξη πραγμάτων, ο Laclau προκρίνει τη συνεκδοχική ταύτιση του αιτήματος με την τάξη αυτήν καθεαυτήν, ώστε το περιεχόμενο του αιτήματος να ακολουθεί την ταύτιση με το αδύνατο αντικείμενο και όχι να την ορίζει εκ προοιμίου. Υπ' αυτήν την έννοια, η πολιτική σημασία του αιτήματος, κατά τον Laclau, προϋποθέτει την αναγνώριση και διεύρυνση της ανταγωνιστικής φύσης του αιτήματος σε σχέση με την οικεία τάξη νοήματος. Κατά τη γνώμη μου, μακράν από το να υπονομεύει τη λογική του αιτήματος tout court, η κριτική του Lundberg υποδεικνύει την ανάγκη περαιτέρω θεωρητικής επεξεργασίας των συνθηκών υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα η άρθρωση του αιτήματος στο πεδίο του λόγου, η μετατροπή του σε απαίτηση και η σχέση του με το αντικείμενο της επιθυμίας που οργανώνει την απόλαυση για το υποκείμενο. Τα όρια και οι συνέπειες αυτής της ορισμένης συναισθηματικής πρόσδεσης του πολιτικού υποκειμένου για την σύλληψη της απόλαυσης ως πληρότητας της τάξης, στο σχήμα του Laclau, ασφαλώς υπερβαίνουν τόσο το στόχο όσο και την έκταση του παρόντος. Ωστόσο, τα παραπάνω ερωτήματα στηρίζουν, θεωρώ, ως θεμιτή υπόθεση εργασίας το κατά πόσον η ανάγκη για μια κάποια τάξη, μπορεί να ιδωθεί κι ως μια ορισμένη (ελάχιστη) συναισθηματική επένδυση πάνω στο συναίσθημα του φόβου, απέναντι στο τρομακτικό ενδεχόμενο της αταξίας, που εντέλει, υπό περιστάσεις, στηρίζει την ταύτιση με τον ηγέτη και επιτυγχάνει έτσι την φαντασιακή συρραφή της έλλειψης στον Άλλο.⁶⁸²

Ανακεφαλαιώνοντας, η ενδεχομενική σύζευξη της αναπαράστασης της κοινωνίας και του ιδιαίτερου περιεχομένου που καλείται να ανταποκριθεί σε αυτό το αδύνατο εγχείρημα, για τον Laclau, επιτελείται μέσα από τα κενά σημαίνοντα. Τα τελευταία συνιστούν τη μορφή με την οποία μπορεί να εκδηλωθεί η πληρότητα της κοινωνίας στο πεδίο του λόγου, καθώς η τελευταία δε διαθέτει απευθείας πρόσβαση στο πεδίο της αναπαράστασης. Συνεπώς, τα κενά σημαίνοντα δεν αντιστοιχούν a priori σε κάποιο ιδιαίτερο σημαινόμενο, όχι λόγω ενός πλεονάσματος ή μιας αστάθειας στο πεδίο του νοήματος ή ακόμη της ετερογένειας των κοινωνικών δρώντων και των αιτημάτων

---

⁶⁸² Παρότι το ερώτημα αυτό ξεπερνά το σκοπό και την έκταση του παρόντος, η παρατήρηση αυτή, κατά τη γνώμη μου, συνδέεται ειδικά με την τρομακτική διάσταση του φαντασιακού που ως αίτιο της επιθυμίας [cause of desire] στηρίζει την ατέρμονη οικονομία της επιθυμίας επιτρέποντας κατά αυτόν τον τρόπο τη συρραφή της έλλειψης στον άλλο. J. Glynos, D. Howarth, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, σ. 147· Jason Glynos, «There is no Other of the Other», *Paragraph*, τόμ. 24, τχ. 2, 2001, σ. 94· Γ. Σταυρακάκης, *Lacan and the Political*, σ. 108-109.

τους, αλλά εξαιτίας της εγγενούς αδυνατότητας της σήμανσης που υποδεικνύει τα όριά της στο πεδίο του λόγου και καθιστά εφικτή την πρόσκαιρη αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας.⁶⁸³ Στο πλαίσιο αυτό, η περίπτωση της αταξίας μπορεί να ιδωθεί ότι λειτουργεί συμπληρωματικά στο επιχείρημα του Laclau, αναδεικνύοντας την εκκένωση του ιδιαίτερου περιεχόμενου και την ανάδυση του κενού σημαίνοντος, ως αναγκαίας συνθήκης δυνατότητας για την αναπαράσταση της πληρότητας.

Κατά τούτο, τα κενά σημαίνοντα παραμένουν οι αναγκαίες συνθήκες δυνατότητας για το τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/ αντιπροσώπευση.⁶⁸⁴ Ωστόσο, ο χαρακτήρας των κενών σημαινόντων στο έργο του Laclau, μετατίθεται ως αποτέλεσμα της θεωρητικής επεξεργασίας του που στόχο έχει τη ριζοσπαστικοποίηση του εγχειρήματος αναπαράστασης. Η εμβάθυνση στην επιτελεστικότητα της πράξης κατονομασίας και η συνάρθρωσή της με τη λογική του *objet petit a* από τη λακανική ψυχανάλυση, απομακρύνουν τη λογική του κενού σημαίνοντος από τον τόπο της γλωσσολογικής διαφοράς προς τη λογική της ριζικής επένδυσης. Όπως αναφέρθηκε, η τελευταία στηρίζεται τόσο σε μια καταχρηστική μετάθεση νοήματος, ως προς τη μορφή της, όσο και σε μια συναισθηματική επένδυση, ως προς την ουσία της. Κατά συνέπεια, ίσως δεν αρκεί το ιδιαίτερο περιεχόμενο να είναι απλώς εν μέρει κενό. Υπό περιστάσεις, ίσως είναι ουσιώδης προϋπόθεση να προσεγγίζει την κενότητα που αναδεικνύει παραδειγματικά η περίπτωση της αταξίας.⁶⁸⁵

vi. Έλλειψη ως η οιονεί μόνη πηγή της απόφασης.

Υπ' αυτούς τους όρους, η έννοια της έλλειψης και η οριακή περίπτωση της «οργανικής κρίσης», που στο έργο του Laclau εξελίσσεται σε αταξία, αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο. Η γενικευμένη αταξία δεν αντιπροσωπεύει απλώς μια ενδεχόμενη κοινωνική κατάσταση, αλλά μια παραδειγματική περίπτωση στην οποία σημασία δεν έχουν οι λόγοι για τη μετάβαση στον λόγο [discourse] μιας νέας τάξης· το γεγονός ότι «παρουσιάζεται ως η ενσάρκωση της πληρότητας αρκεί για να εξασφαλίσει την αποδοχή του».⁶⁸⁶ Με άλλα, σχεδόν ισοδύναμα λόγια, η κριτική στην κυρίαρχη τάξη

⁶⁸³ E. Laclau, ««Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική;», σ. 215.

⁶⁸⁴ *Ο.π.*, σ. 223.

⁶⁸⁵ Ομοίως, θα προσθέταμε ότι και η έννοια της κενότητας στον Laclau είναι αμφίσημη: ακροβατεί ανάμεσα στη σημασία της «εκ βάθρων έλλειψης» κάθε περιεχομένου (του κενού σημαίνοντος ως δομικού ανεπίκριτου) και τη σημασία του «αλλότριου» (του κενού σημαίνοντος ως καταχρηστικού συμβόλου). Εξού, και οι δύο έννοιες της κατάχρησης.

⁶⁸⁶ E. Laclau, *EE*, σ. 146.

δε θα αφορά τη «δομικότητα της κυρίαρχης δομής, αλλά στα απο-δομητικά της αποτελέσματα [effects]». ⁶⁸⁷ Δηλαδή, ο μυθικός χώρος θα αναδεικνύει την εικόνα της αταξίας, ώστε να προβάλλεται ως «καθαρή θετικότητα και χωρικότητα», εις βάρος του κυριολεκτικού περιεχομένου του. ⁶⁸⁸

Σε αυτήν την περίπτωση, στην απόφαση ως *καθαρή τρέλα* —την οποία ο Laclau αναγνωρίζει ρητά ως οριακή—, πράγματι το οντικό περιεχόμενο και η οντολογική λειτουργία της πλήρωσης είναι μεταξύ τους πλήρως εξωτερικά. ⁶⁸⁹ Μόνο τότε είναι πράγματι απαραίτητη η συμπληρωματική συνθήκη της ανάγκης για μια απόφαση, του *επείγοντος* χαρακτήρα μιας απόφασης που είναι αδύνατη αλλά πρέπει να ληφθεί, όπως το θέτει ο Derrida. ⁶⁹⁰ Αυτή η περίσταση του ανεπίκριτου, κατά τον Laclau:

[...] θα πρέπει κυριολεκτικά να θεωρηθεί ως εκείνη η κατάσταση από την οποία *καμία* πορεία δράσης δεν ακολουθεί κατ' ανάγκη. Αυτό σημαίνει ότι δε θα πρέπει να την καταστήσουμε την αναγκαία πηγή οποιασδήποτε συγκεκριμένης απόφασης στην ηθική ή πολιτική σφαίρα. ⁶⁹¹

Έτσι, εξετάζοντας τον τόπο της απόφασης, ή αλλιώς, τον τόπο του υποκειμένου ενώπιον της έλλειψης της δομής στο «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», ο Laclau αναγνωρίζει ρητά αυτήν την οριακή προβληματική, σημειώνοντας ότι «μια αληθινή απόφαση πάντοτε διαφεύγει από οποιονδήποτε κανόνα μπορεί να ελπίζει ότι θα την υποτάξει [...] σε αυτήν την περίπτωση, η απόφαση πρέπει να θεμελιωθεί στη δική της μοναδικότητα». ⁶⁹² Ταυτόχρονα, σκιαγραφεί ξεκάθαρα τη διάσταση της ταύτισης στο πεδίο της απόφασης στον αντίποδα της κρίσης: «Ωστε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η ταύτιση είναι μια εγγενής διάσταση της απόφασης. Η παρουσία της στην ίδια την καρδιά της απόφασης καθίσταται πιο εμφανής, όσο λιγότερο μπορούμε να δώσουμε ξεκάθαρα κριτήρια για την επιλογή αυτού με το οποίο ταυτιζόμαστε». ⁶⁹³ Υπ' αυτήν την έννοια, η λογική της ταύτισης αντιδιαστέλλεται στη λογική του νοήματος και το συναίσθημα μοιάζει να λειτουργεί επικουρικά ή ως υποκατάστατο της κρίσης. Με αφετηρία λοιπόν τον ασύμμετρο χαρακτήρα ανάμεσα στο

---

⁶⁸⁷ Ο.π., σ. 140-141.

⁶⁸⁸ Ο.π.

⁶⁸⁹ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 79.

⁶⁹⁰ E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 55.

⁶⁹¹ E. Laclau, «The Time is Out of Joint», *EM*, σ. 78, έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶⁹² E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 55.

⁶⁹³ Ο.π., σ. 58.

συγκεκριμένο μερικό περιεχόμενο και τη γενική μορφή της πληρότητας, καταλήγει παρακάτω: «εάν η απόφαση είναι ανεπίκριτη κατά τρόπο αβυσσαλέο [abyssal undecidability] και, παρά τούτα, η απόφαση *πρέπει* να παρθεί [...] εκείνο που κυρίως έχει σημασία είναι ότι υπάρχει *μια* απόφαση —με το πραγματικό της περιεχόμενο να αποτελεί μια δευτερεύουσα σκέψη».⁶⁹⁴

Αντιστρέφοντας, ωστόσο, το επιχείρημα του Laclau, η απόφαση περιχαράκωνεται γύρω από τον εαυτό της, στη μοναδικότητά της, *μόνο* στον βαθμό που μια οποιαδήποτε απόφαση, είναι περισσότερο απαραίτητη, παρά μια συγκεκριμένη, όταν η απόφαση είναι επείγουσα, αλλά δεν υπάρχουν καθόλου κριτήρια για αυτή. Με άλλα λόγια, όταν το «ανεπίκριτο» της απόφασης είναι αβυσσαλέο. Τότε, πράγματι, το περιεχόμενό της μπορεί να είναι δευτερεύουσας σημασίας.⁶⁹⁵ Ωστόσο, μια τέτοια περίπτωση, στην αφηρημένη τυπική καθαρότητά της, δύσκολα αντιστοιχεί με μια κατάσταση γειωμένη στην πραγματική πολιτική εμπειρία. Αντιστρόφως, μπορούμε να σκεφτούμε περιστάσεις όπου η ανάγκη για μια απόφαση συνδέεται απαραίτητα με τη λήψη της υπό συγκεκριμένους όρους, όπως για παράδειγμα σε ένα κρίσιμο δημοψήφισμα που τέμνει την πολιτική ζωή μιας χώρας.⁶⁹⁶

Από θεωρητική σκοπιά, επιπλέον, μια τέτοια περίπτωση δεν αποτελεί τη μόνη πιθανή ερμηνεία του «ανεπίκριτου» στην αποδομητική παράδοση. Όπως σημειώνει η Norval, η έννοια της «ενδεχομενικότητας» ή, εν προκειμένω, του «ανεπίκριτου» μοιάζει να ταυτίζεται από τον Laclau με την πλήρη απροσδιοριστία, χάνοντας τον χαρακτήρα «της καθορισμένης έντασης», της αναστολής της απόφασης «ανάμεσα σε πολλαπλές, πλην όμως καθορισμένες πιθανότητες» και των αποτελεσμάτων που απορρέουν από την αναστολή αυτή και διατρέχουν το πεδίο της απόφασης.⁶⁹⁷ Πράγματι, η ερμηνεία της αποδόμησης από τον Laclau ως επανενεργοποίησης της

⁶⁹⁴ Ό.π., σ. 58-59, έμφαση στο πρωτότυπο.

⁶⁹⁵ Ο ίδιος ο Laclau αναγνωρίζει ρητά ότι αυτό το επιχείρημά του απαντά μόνο σε οριακές καταστάσεις, παρακάτω στο ίδιο κείμενο. Βλ. E. Laclau, «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», σ. 60.

⁶⁹⁶ Αξίζει να σημειώσουμε, ότι η λήψη της απόφασης σε ένα δεδομένο ιστορικό πλαίσιο παρότι ισοδυναμεί με μία καθορισμένη ένταση, δεν αποκλείει την υπόθεση της ριζικής διαφωνίας επί των όρων ή επί της σημασίας των πιθανών επιλογών. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, ο επικαθορισμός δε μεταφράζεται ποτέ σε πλήρη απουσία νοήματος.

⁶⁹⁷ A. Norval, «Hegemony After Deconstruction: The Consequences of Undecidability», *Journal of Political Ideologies*, τόμ 9, τχ. 2, 2004, σ. 146. Η Norval σκιαγραφεί με σαφήνεια τα σημεία απόκλισης της σκέψης του Laclau στην υιοθέτηση της στρατηγικής της αποδόμησης από τα γραπτά του Derrida, υπογραμμίζοντας τον ηθικό-θεωρητικό χαρακτήρα της απόφασης σε αυτά, τον οποίο ο Laclau απορρίπτει. Παρότι, η ανάλυσή μου εμφανίζει κάποια κοινά σημεία ακολουθεί μια διαφορετική τροχιά εντοπίζοντας στην ανάγνωση του Derrida από τον Laclau μια βαθύτερη θεωρητική απορία, που αποτελεί πηγή διαρκούς έντασης στη θεωρητική του επεξεργασία όπως αναλύεται στο παρόν.

απόφασης επιδιώκει ρητά την αποσύνδεση της τελευταίας από οποιοδήποτε οντικό περιεχόμενο: «Η πολιτική και ηθική σημασία αυτής της πρώτης κίνησης είναι ότι, διευρύνοντας το χώρο του ανεπίκριτου της δομής, ταυτόχρονα διευρύνει το χώρο της ευθύνης –δηλαδή της απόφασης.»⁶⁹⁸

Εν κατακλείδι, η κατεύθυνση που ακολουθεί ο Laclau, επιχειρώντας να τεκμηριώσει την πλήρη εξωτερικότητα του ιδιαίτερου περιεχομένου προς το εγχείρημα πλήρωσης της γενικής μορφής της πληρότητας στο πεδίο της απόφασης αναδεικνύει μια ανεπύλυτη ένταση. Η παραδοχή του αδιάφορου χαρακτήρα του οντικού προς τη γενική μορφή της πληρότητας δεν εξάγεται αβίαστα κάθε φορά, στον βαθμό που απορρέει λογικά μόνο υπό την πρόσθετη παραδοχή του ανταγωνισμού, του επικαθορισμού του πεδίου του νοήματος ή τέλος μιας επιτακτικής ανάγκης για απόφαση, ενώπιον ενός «αβυσσαλέου ανεπίκριτου». Καθώς το βάρος του πρωταρχικού αιτίου μετατίθεται, στην ανάλυση του Laclau, ανάμεσα στην έλλειψη της δομής και στην έλλειψη του υποκειμένου, ο κατάλογος των πιθανών ονομάτων για το αίτιο αυτό είναι μακρύς. Μπορεί να συμπεριλάβει, ακόμη, μια σειρά από σχετικές έννοιες: *οργανική κρίση, αταξία, ανισομέρεια της δομής, δομικές αποδιαθρώσεις* ή και την *ετερογένεια* στη μέγιστη εκτασιακότητα της αλυσίδας ισοδυναμίας. Όλες οι παραπάνω έννοιες ως διαφορετικές εκφάνσεις της ίδιας θεμελιώδους *έλλειψης* ή *αστάθειας νοήματος* επιτελούν στο εγχείρημα του Laclau την ίδια λειτουργία: συγκροτούν ένα βρόγχο ανάμεσα στην ενδεχομενικότητα της ανοικτής δομής και την πολιτική πράξη του υποκειμένου, την απόφαση. Εάν δεχτούμε άκριτα το παραπάνω συμπέρασμα, τότε η έννοια της έλλειψης εγγυάται από μόνη της την (ανα)παραγωγή της απόφασης, οδηγώντας σε νέες πράξεις ταύτισης. Ως εκ τούτου, μπορεί να θεωρηθεί αναγκαία και επαρκής συνθήκη.

Εύλογα ανακύπτει το ερώτημα κατά πόσον μια έννοια οιονεί υπερβατολογικής ενδεχομενικότητας είτε στη γλωσσολογική εκδοχή της ανοικτότητας της γλώσσας είτε στην αποδομητική εκδοχή του ανεπίκριτου της δομής —είτε ακόμη ως μια «λακανικο-χαϊντεγκεριανή» οντολογία της έλλειψης, όπως το θέτει ο Critchley—, επαρκεί για την ικανοποιητική εξήγηση της πολιτικής πράξης, ειδικότερα στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής αντίληψης της πολιτικής.⁶⁹⁹ Με τη διαπίστωση αυτή, δεν επιθυμώ να

⁶⁹⁸ E. Laclau, «The Time is Out of Joint», *EM*, σ. 78.

⁶⁹⁹ S. Critchley, *Ζητώντας το Απειρο*, σ. 133.

υποβαθμίσω τη σημασία της έννοιας της «έλλειψης», στο θεωρητικό οικοδόμημα του Laclau ή στη σύγχρονη πολιτική θεωρία εν γένει. Τουναντίον. Ωστόσο, θεωρώ ότι τα επιχειρήματα υπέρ μιας περικλειστης και περιεκτικής σύλληψης της ενδεχομενικότητας ως οιονεί υπερβατολογικής —με έμφαση στο υπερβατολογικής— στη συντριπτική τους υπεροχή, απλώς, δεν είναι αποφασιστικά, ακόμη και εντός του σώματος του έργου του.⁷⁰⁰ Συνεπώς, το παραπάνω ερώτημα, κατά τη γνώμη μου, παραμένει γόνιμα ανοικτό.

Τέλος, από μια σύγχρονη πολιτική σκοπιά, εάν η απάντηση στην έλλειψη ή αταξία δεν είναι παρά μια οποιαδήποτε τάξη qua τάξη, είναι σαφές ότι το υποκείμενο δεν κινητοποιείται επαρκώς, να την επιλέξει, να την προασπιστεί ή ακόμη και να διεκδικήσει την επιλογή του. Είναι χαρακτηριστική η αυξανόμενη στις φιλελεύθερες δημοκρατίες της Δύσης «απομάγευση» των πολιτών απέναντι στο δημόσιο χώρο που τροφοδοτεί την κρίση αντιπροσώπευσης με ολοένα μειούμενα ποσοστά προσέλευσης στις κάλπες, δραστηριοποίησης σε κινητοποιήσεις κομμάτων και εν γένει συμμετοχής στα κοινά.⁷⁰¹ Συνέπεια της έλλειψης κινητοποίησης δεν μπορεί παρά να είναι η εξασθένιση του ανταγωνισμού και της πολιτικής, νοούμενης ως διαφωνίας υπέρ μιας λογικής της συναίνεσης και η συρρίκνωση της δημόσιας σφαίρας με τη μεταφορά ολοένα και περισσότερων πτυχών του δημόσιου βίου υπό τον έλεγχο ιδιωτών.⁷⁰²

Για να είμαστε ακριβείς, κάποιος πολιτικός ανταγωνισμός συνεχίζει να υφίσταται θεσμικά, υπό τη μορφή εκλογικών διαδικασιών ανάμεσα σε πολιτικές επιλογές που διαφέρουν ανεπαίσθητα και την εναλλαγή κομματικών μηχανισμών και επαγγελματιών πολιτικών στην εξουσία.⁷⁰³ Ωστόσο, αποτελεί απλώς το τελευταίο ανάχωμα απέναντι στην πλήρη παγίωση και αναπαραγωγή μιας ορισμένης κοινωνικής αντικειμενικότητας ενώ ως επίφαση δημοκρατικότητας αφήνει ανεμπόδιστο τον κυρίαρχο συσχετισμό πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων, ευνοώντας τη

---

⁷⁰⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, η εμβριθής ενασχόληση του Σταυρακάκη με το θεωρητικό καθεστώς της λακανικής απόλαυσης [jouissance] στο έργο του Laclau είναι σαφώς σχετική. Η περιορισμένη θεματοποίησή της από τον Laclau αφήνει πολλά αναπάντητα ερωτηματικά για την πρόσδεση του υποκειμένου στο αντικείμενο της ταύτισης, ώστε η προβληματική μου σε αυτό το κεφάλαιο για την ελλιπή επεξεργασία της κατεύθυνσης από το οντικό στο οντολογικό να μπορεί υπό όρους να ιδωθεί ως μια παράλληλη απορία, από μια διαφορετική σκοπιά. Βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 107-112.

⁷⁰¹ Για την κρίση εμπιστοσύνης ως κρίση «συμβολικής πίστης», βλ. Jason Glynos, «There is no Other of the Other», σ. 82.

⁷⁰² Βλ. σχετικά, C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 108-128. Επίσης, βλ. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ.255.

⁷⁰³ Jacques Rancière, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, σ. 104-105.

θεσμική αποκρυστάλλωση —έστω υπόρρητα— της αδιαφάνειας, της έλλειψης λογοδοσίας και της διαφθοράς στους κόλπους της εξουσίας.⁷⁰⁴

Υπ' αυτούς τους όρους, ο πολιτικός ανταγωνισμός δεν ευνοεί τη χειραφέτηση του υποκειμένου, το άνοιγμα της κοινωνίας σε ετερογενείς κοινωνικούς δρώντες και αιτήματα ή τη συμβολή νέων ιδεών και αξιών στην εκ νέου ενσάρκωση της καθολικότητας της κοινωνίας. Ο παραπάνω προβληματισμός για την αναζωογόνηση του διαλόγου και την κινητοποίηση του υποκειμένου μέσω του ανταγωνισμού αναπόδραστα θέτει το ερώτημα κατά πόσον υφίσταται κάποια έννοια που επιτελεί τον ρόλο αυτό εν είδει αντίβαρου στο θεωρητικό σχήμα του Laclau. Μια αντίστοιχη ερμηνεία προϋποθέτει την απομάκρυνσή μας από το πεδίο της τυπικής καθαρότητας της σκοπιάς της ανάλυσης προς την πολιτική πράξη του υποκειμένου, με στόχο να αναγνωρίσει την αναγκαία διαπλοκή του οντικού με το οντολογικό και να υπονομεύσει την αποκλειστική προτεραιότητα του οντολογικού, στο εννοιολογικό τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/αντιπροσώπευση. Μια ανάλογη διαπίστωση μπορεί να εξαχθεί κατά τη γνώμη μου, εάν εξετάσουμε τη σχέση ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό, μια σχέση που αποτελεί το μίτο που οδηγεί στο επόμενο μέρος του παρόντος.

---

⁷⁰⁴ Τους θεσμικούς και εξωθεσμικούς μηχανισμούς περιγράφει με λεπτομέρεια το έργο του Colin Crouch, *Post-Democracy*, Polity Press, 2000. Στα ελληνικά: C. Crouch, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, 1η εκδ., *Εκκρεμές*, Αθήνα: 2006. Για την αποσύνδεση της δημοκρατίας από τη λαϊκή κυριαρχία μέσα από τους παραπάνω “μεταδημοκρατικούς” μετασχηματισμούς βλ. επίσης, Y.Stavrakakis, «Paradoxes of Polarization», σ. 43-58.

Σύνοψη - συμπεράσματα

Συνοψίζοντας το πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, η θεωρία της ηγεμονίας στο *Hegemony and Socialist Strategy* εδράζεται σε μια «μετα-δομιστική» αντίληψη για το υποκείμενο ως φορέα θέσεων υποκειμένου. Η ταυτότητα του υποκειμένου δεν είναι προδιαγεγραμμένη *a priori*, αλλά προέρχεται από προηγούμενες πράξεις *ταύτισης*. Ως εκ τούτου, οι συγγραφείς δεν προκρίνουν κάποιο προνομιακό επαναστατικό υποκείμενο ή μια συγκεκριμένη ταξική αποστολή στην οποία να πρέπει να ανταποκριθεί το τελευταίο. Από τη σκοπιά των θέσεων υποκειμένου, ωστόσο, δεν μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς πως αναδύεται η ανάγκη για την πολιτική συγκρότηση της κοινωνικής αντικειμενικότητας ή, αλλιώς, οι συνθήκες για την ανάληψη νέων πράξεων *ταύτισης*, από πλευράς των ατόμων.

Μετά την κριτική του Žižek, ο Laclau προσανατολίζεται στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* προς μια σύλληψη του υποκειμένου, επηρεασμένη από την ψυχανάλυση, ως υποκειμένου της έλλειψης. Σχηματικά, το άτομο εξακολουθεί να καταλαμβάνει μια πλειάδα από θέσεις υποκειμένου στο κοινωνικό οικοδόμημα, δηλαδή, ταυτότητες που απορρέουν από τις παγιωμένες πρακτικές του κοινωνικού. Όταν οι κοινωνικές πρακτικές στις οποίες εμπλέκεται αποδιαρθρώνονται, τότε αναδύεται ως το υποκείμενο της έλλειψης και χαρακτηρίζεται από πολιτική σημασία. Ως αποτέλεσμα της αποτυχίας της δομής να συγκροτήσει τον εαυτό της, το υποκείμενο ωθείται σε *πράξεις ταύτισης*. Η πηγή δικαιολόγησης για αυτές δεν προέρχεται από την αποδιαρθρωμένη δομή, αλλά από την ίδια την απόφαση και, ειδικότερα, από το αντικείμενο της ταύτισης. Το αντικείμενο της ταύτισης αντανakλά αυτήν την έλλειψη, διαιρούμενο ανάμεσα στο χειροπιαστό του περιεχόμενο και τη γενική μορφή της πληρότητας την οποία καλείται να αναπαραστήσει.

Υπ' αυτήν την έννοια, κατά τον Laclau, η υποκειμενικότητα συγκροτείται μέσα από πράξεις ταύτισης με μια πηγή έξω από το άτομο. Επιπλέον, ο συγκεκριμένος χαρακτήρας του οντικού αυτού περιεχόμενου, υπό περιστάσεις, είναι ήσσονος σημασίας μπροστά στην ανάγκη να αποκατασταθεί μια κάποια τάξη νοήματος. Σε αυτήν την περίπτωση, οποιαδήποτε κανονιστική ή ιδεολογική διάσταση της ατομικής δράσης «θυσιάζεται» θεωρητικά στο βωμό της επιτελεστικότητας της απόφασης, ανάγοντας την τελευταία σε μια συστατική πολιτική πράξη, δίχως, ωστόσο, διαρκές ή

ενιαίο υποκείμενο αναφοράς. Άρα, η συγκρότηση του υποκειμένου χαράσσεται στο πεδίο μιας ανεπικρίτης απόφασης.

Κατά τον Laclau, η απόφαση αυτή συνδέεται με τη λεγόμενη κατάσταση αταξίας, όπως αναλύεται στο επόμενο κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Η σκιά της αταξίας στην αναπαράσταση». Κατά τη γνώμη μου, η επαναλαμβανόμενη εικόνα της αταξίας διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο στο επιχείρημά του, στηρίζοντας μια ορισμένη λογική στην πράξη ταύτισης καθώς απέναντι στην ανομία και το χάος οποιαδήποτε πράξη ταύτισης αποτελεί μια νομιμοποιημένη ή αυτονόητη απόφαση. Η εικόνα της αταξίας στην θεωρία της ηγεμονίας ανάγεται στην επεξεργασία της *οργανικής κρίσης* από τον Gramsci. Η περίπτωση της οργανικής κρίσης υποδηλώνει τη χαλάρωση της διαφορικής διάταξης ή, αλλιώς, την αποσταθεροποίηση της θετικής ταυτότητας των κοινωνικών στοιχείων που έχει ως αποτέλεσμα τον επικαθορισμό των κοινωνικών σημαινόντων, σε μια κατάσταση ιδανική για τη συγκρότηση αλυσίδων ισοδυναμίας, κατά τους Laclau και Mouffe.

Σε περαιτέρω θεωρητική επεξεργασία στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, ο Laclau αντιπαραβάλλει την *οργανική κρίση* στη *φυσική κατάσταση* του Hobbes. Η τελευταία εμφανίζεται ως η ριζικότερη εκδοχή αταξίας, η λογική της κορύφωση, της οποίας το αντίθετό της δεν είναι μια συγκεκριμένη μορφή τάξης αλλά η τάξη αυτή καθαυτή. Σε συνθήκες αταξίας, η ανάγκη για μια τάξη γίνεται πιο πιεστική από το συγκεκριμένο περιεχόμενό της ώστε το συγκεκριμένο περιεχόμενο καθίσταται δευτερεύον. Ως εκ τούτου, η περίπτωση της γενικευμένης αταξίας αναδεικνύεται ως ολοένα και πιο κεντρική στο επιχείρημα του Laclau, ως το σημείο να αναχθεί σε υποδειγματική περίπτωση, την περίοδο μετά την συγγραφή του *Για την επανάσταση της εποχής μας*. Ως τέτοια, συνοδεύει την επεξεργασία της ηγεμονικής σχέσης της πλήρωσης της «γενικής μορφής της πληρότητας», στην αναπαράσταση της κοινωνίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο «Ιδιαίτερη σύλληψη της αντιπροσώπευσης» αναλύεται μια διαφορετική επεξεργασία της αναπαράστασης της «γενικής μορφής της πληρότητας» μέσω της σχέσης αντιπροσώπευσης, στο μεταγενέστερο *On Populist Reason*. Για τον Laclau, η αντιπροσώπευση διαδραματίζει κομβικό ρόλο στην υπόθεση του λαϊκισμού, για τη συγκρότηση των κοινωνικών ταυτοτήτων μέσω της συγκρότησης του λαϊκού υποκειμένου. Με αναφορά στις προσεγγίσεις της ψυχολογίας των μαζών, και ιδιαίτερα στη θεωρία του Freud, ο Laclau ανασυγκροτεί τους μηχανισμούς που

επιτρέπουν, από τη μία πλευρά, την οργάνωση των μελών, και, από την άλλη, την ανάπτυξη λιβιδινικών δεσμών ανάμεσα στον ηγέτη και τα μέλη της ομάδας καθιστώντας εφικτή τη ταύτιση με τον ηγέτη και την πολιτική αντιπροσώπευση. Στο σχήμα του Laclau που στηρίζεται ρητά στη θεωρία του Freud, η σχέση του αντιπροσωπευόμενου με τον ηγέτη ακολουθεί το πρότυπο της αγάπης για τον πατέρα και τελεί σε συνάρτηση με την απόσταση ανάμεσα σε εγώ και υπερεγώ. Σε αδρές γραμμές, όσο η απόσταση αυτή μειώνεται τόσο ο ηγέτης αναγνωρίζεται ως πρώτος μεταξύ ίσων. Θα αποτελεί το αντικείμενο-επιλογής των μελών της ομάδας, αλλά θα είναι επίσης μέρος της ομάδας, συμμετέχοντας στη γενική διαδικασία της αμοιβαίας ταύτισης. Ωστόσο, τονίζει ότι η απόσταση αυτή ποτέ δεν εκμηδενίζεται οπότε η πρωταρχική ανάγκη για ταύτιση με τον ηγέτη διαμέσου της αντιπροσώπευσης δεν εξαφανίζεται ποτέ.

Η διαπίστωση αυτή οδηγεί τον Laclau να υπογραμμίσει τη συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης, απέναντι στο επιχειρήματα της Pitkin από το *The Concept of Representation*. Η στάση της Pitkin απέναντι στη συμβολική αντιπροσώπευση είναι επιφυλακτική καθώς η συμβολική διάσταση παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας επικίνδυνης πολιτικής τάσης, που βρίσκει την καθαρότερη έκφραση στο φασισμό και στην ταύτιση με τον Führer. Ωστόσο, το θεμελιώδες ζήτημα για την Pitkin, είναι ότι στη συμβολική προσέγγιση η ισορροπία ανάμεσα στους δύο πόλους της σχέσης αντιπροσώπευσης κλίνει αμετάκλητα υπέρ της πλευράς του αντιπροσώπου. Ως ανάχωμα στη σαγήνη των συμβόλων, επικαλείται τους λόγους [reasons] που οδηγούν στην ταύτιση αντιπρόσωπου και αντιπροσωπευόμενου.

Η κριτική του Laclau επισημαίνει ότι η πηγή εγκυρότητας των λόγων πίσω από την ταύτιση ενδέχεται να συγκροτείται διαμέσου της αντιπροσώπευσης. Επαναφέροντας το παράδειγμα της αταξίας, υπογραμμίζει ότι οι αδύναμα συγκροτημένες ταυτότητες μπορεί να συγκροτούνται μέσα από τη σχέση, καθώς η οντολογική ανάγκη για κάποια μορφή τάξης καλύπτεται από ένα μερικό οντικό περιεχόμενο που έχει επενδυθεί με την οντολογική διάσταση της τάξης αυτής καθ αυτή, έχει δηλαδή αναχθεί στην αξιοπρέπεια του *Πράγματος*, σύμφωνα με τη λογική του objet petit a. Η κίνηση αυτή, κατά τον ίδιο, είναι ανάλογη με την κίνηση από τον αντιπρόσωπο προς τον αντιπροσωπευόμενο στο πλαίσιο της αμφίδρομης σχέσης αντιπροσώπευσης και της συγκρότησης της ταυτότητας του λαού.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον ίδιο, η άρνηση της Pitkin οφείλεται στην υπόρρητη παραδοχή μιας α-ιστορικής ορθολογικότητας πίσω από την έννοια των λόγων, ώστε αναπόδραστα εντοπίζει στην καρδιά της συμβολικής αντιπροσώπευσης ανορθολογικότητα. Ωστόσο, επισημαίνουμε, pace Laclau, ότι η αντιπροσώπευση, για την Pitkin, οφείλει να συνιστά μια σχέση αναφοράς με ορισμένη κατεύθυνση από τον αντιπροσωπευόμενο στον αντιπρόσωπο που αναλαμβάνει να εκφράσει τα πραγματικά συμφέροντα του πρώτου, *ως έχουν*. Καθώς, η ίδια αναγνωρίζει μια σχετική αυτονομία στον αντιπρόσωπο, η αντιπροσώπευση εμφορείται από μια σχετική ισοδυναμία ανάμεσα στους δύο πόλους. Ωστόσο, η ισοδυναμία αυτή προϋποθέτει, για την Pitkin, ότι η δραστηριότητα του αντιπρόσωπου μπορεί να αξιολογείται θετικά ή αρνητικά στη βάση της ορθολογικής δικαιολόγησής της, με βάση «τους λόγους» των αντιπροσωπευόμενων, ώστε να διασφαλίσει ότι τα συμφέροντα των αντιπροσωπευόμενων είναι πρωταρχικά στην αντιπροσώπευση. Έτσι, η σύλληψη της αντιπροσώπευσης, διατηρεί ένα κανονιστικό σκληρό πυρήνα που αποτελεί εμπόδιο στο να αναγνωρίσει ότι η ταυτότητα του αντιπροσωπευόμενου μπορεί να συγκροτείται εντός της σχέσης αντιπροσώπευσης.

Στον αντίποδα, ο Laclau υπογραμμίζει την κατεύθυνση από τον αντιπρόσωπο και τη συμβολή του στη συγκρότηση της ταυτότητας του αντιπροσωπευόμενου, του λαού. Ωστόσο, η μέριμνά του για την αντίστροφη κατεύθυνση, από τον αντιπροσωπευόμενο προς τον αντιπρόσωπο, εξαντλείται, πρωτίστως, στην ανάδειξη του κινδύνου κατάρρευσης της αλυσίδας ισοδυναμίας υπό το βάρος των αιτημάτων. Η συμβολική διάσταση της σχέσης αντιπροσώπευσης προκρίνεται από τον ίδιο ως ιδανικός ορισμός για την έννοια, καθώς καλύπτει ένα ευρύ φάσμα από δυνατότητες αντιπροσώπευσης. Με άλλα λόγια, η έμφαση αποδίδεται από τον Laclau στη συμβολική διάσταση της σχέσης, δίχως να απορρέουν από αυτή συμβατικές υποχρεώσεις για τον αντιπρόσωπο ή να αναγνωρίζονται συνθήκες λογοδοσίας στον /ή αξιολόγησής του από τον αντιπροσωπευόμενο. Εξαιρώντας το ενδεχόμενο πλήρους αυτονομίας του αντιπρόσωπου από τους αντιπροσωπευόμενους κάθε τέτοια σχέση είναι εξ ορισμού αντιπροσωπευτική. Έτσι, στην περίπτωση της αταξίας, η συμβολική διάσταση ως η *par excellence* λογική της αντιπροσώπευσης μας οδηγεί απαρέγκλιτα στην ανάγκη ταύτισης με την τάξη αυτή καθαυτήν.

Κατά την ερμηνεία μου, η κριτική του Laclau στην κριτική της Pitkin στη συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης, παραγνωρίζει ή αποσιωπά την παράλληλη κριτική της στη φορμαλιστική διάσταση της αντιπροσώπευσης του Hobbes. Κατά τον Hobbes, η σχέση αντιπροσώπευσης στηρίζεται στην εξουσιοδότηση του αντιπρόσωπου (του Λεβιάθαν) από τους αντιπροσωπευόμενους (τους πολίτες). Η εξουσιοδότηση αυτή ισοδυναμεί με μια απεριόριστη μεταφορά δικαιωμάτων, στη βάση της ιδρυτικής πράξης συγκρότησης της κοινωνίας, του κοινωνικού συμβολαίου. Όπως τονίζει η Pitkin, τα δικαιώματα που πηγάζουν από την εξουσιοδότηση υπέρ του αντιπρόσωπου δε συνοδεύονται, κατά τον Hobbes, από την ανάληψη αντίστοιχων υποχρεώσεων, ούτε καν προς τον ίδιο τον αντιπροσωπευόμενο. Καθώς, η σχέση αντιπροσώπευσης αποτελεί εκχώρηση εξουσίας, στον βαθμό που η απόφαση του κυρίαρχου στηρίζεται στην εξουσιοδότηση, κάθε πράξη του αναφέρεται σε αυτήν και καλύπτεται από αυτήν. Υπ' αυτήν την έννοια, η σχέση αντιπροσώπευσης από τον Λεβιάθαν είναι μια φορμαλιστική νομική σχέση, δίχως πρόνοια για διατάξεις που ορίζουν συνθήκες λύσης. Παρότι αποτελεί ένα *fictio iuris*, ένα πλάσμα δικαίου χαρακτηρίζεται, ωστόσο, από πραγματικές και ενδεχομένως αμετάκλητες πολιτικές συνέπειες. Καθώς, λοιπόν, δεν προσδιορίζονται οι όροι με τους οποίους να οφείλει να εναρμονίζεται η ενάσκηση των δικαιωμάτων από τον Λεβιάθαν, πρόκειται μάλλον για μη αναστρέψιμη εκχώρηση θέλησης παρά για απλή μεταφορά δικαιωμάτων.

Ωστόσο, το πλέον προβληματικό στοιχείο στην αντιπροσώπευση από τον Λεβιάθαν στον Hobbes, κατά την άποψή μου, έγκειται στη φορμαλιστική συγκρότηση του ίδιου του αντιπροσωπευόμενου. Εάν το παράδοξο της αντιπροσώπευσης για την Pitkin επιλύεται υπό την προϋπόθεση ο αντιπροσωπευόμενος να αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς για τον αντιπρόσωπο, στον Hobbes το παράδοξο αυτό δια-λύεται μέσω της κενής ταυτότητας του αντιπροσωπευόμενου. Η σχέση εξουσιοδότησης ισχύει υπό οποιεσδήποτε συνθήκες, εφόσον το υποκείμενο που αποδέχεται την εξουσιοδότηση, προκειμένου να εξέλθει από τη φυσική κατάσταση, μπορεί να νοηθεί λογικά ως ίδιο. Στην περίπτωση του Laclau, το υποκείμενο που ωθείται στην ταύτιση με τον ηγέτη του και το συλλογικό λαϊκό υποκείμενο συμπίπτουν μόνο μέσω μιας χαλαρής *κατ' όνομα* σύνδεσης, στο μέτρο που το υποκείμενο δε χαρακτηρίζεται από κάποιο αναγκαίο σταθερό περιεχόμενο αλλά δεν είναι και εξ ολοκλήρου «κενός τόπος». Στην περίπτωση, ωστόσο της γενικευμένης αταξίας, το λαϊκό υποκείμενο *οριακά δεν υπάρχει*, συγκροτείται μέσω της ταύτισης με τον ηγέτη.

Θεωρώ πως, η παραπάνω προβληματική εξηγεί εν μέρει γιατί ο Laclau εμμένει στην κριτική υπεράσπιση της συμβολικής αντιπροσώπευσης. Η κεντρικότητα της περίπτωσης της αταξίας αναδεικνύει την έλλειψη ενός σταθερού θεμελίου, ή λόγου ως αποφασιστικού επιχειρήματος για το υποκείμενο. Με τη σειρά της, η έλλειψη αυτή καθιστά εξηγητικά αναγκαία την προσφυγή στη συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης. Ωστόσο, συμβολική και φορμαλιστική σύλληψη της αντιπροσώπευσης υποβλέπουν εξίσου οποιαδήποτε προϋπάρχουσα ουσιώδη σύνδεση ανάμεσα σε αντιπρόσωπο και αντιπροσωπευόμενο, ή ακόμη την αναγνώριση οποιωνδήποτε συνθηκών θα μπορούσαν να σημάνουν τη λύση της σχέσης αυτής.

Έτσι, η συμβολική διάσταση της αντιπροσώπευσης συμπληρώνεται λογικά από τη φορμαλιστική διάσταση: η υπόσχεση της ριζικής ανατροπής (ή αντιστρόφως της πληρότητας της τάξης) και της αδιαμεσολάβητης σχέσης ηγέτη και λαούπου προκύπτει από τη φαντασιακή ταύτιση στη βάση του υπερεγώ, συνυφαίνεται με την εκχώρηση της εξουσίας στο πρόσωπο του ηγέτη που εγγυάται την ταυτότητα των υποκειμένων. Ενώ η αμεσότερη σχέση του αντιπρόσωπου με τους αντιπροσωπευόμενους μέσω της ταύτισης είναι συστατικό στοιχείο της συμβολικής διάστασης, η προσωποποίηση της εξουσίας και η απροϋπόθετη κυριαρχία του ηγέτη αποτελούν σαφώς χαρακτηριστικά της φορμαλιστικής σχέσης αντιπροσώπευσης.

Υπ' αυτήν την έννοια, η αποσύνδεση της φόρμας από το περιεχόμενο, σε συνδυασμό με την επιτελεστική διάσταση της ηγεμονίας ως διαρκούς πολιτικού επιχειρήματος, μπορεί να επιφέρει ανησυχητικές πολιτικές συνέπειες. Εάν η καθαυτή τάξη ταυτίζεται με το όνομα του ηγέτη, είναι, αδύνατον να γίνει ουσιαστική διάκριση της υπόσχεσης της τάξης από την πραγματική τάξη ή της αλήθειας από την προπαγάνδα. Ακόμη και η επίκληση από τον ηγέτη καθεστώτος εξάιρεσης δε μας απομακρύνει εκτός πεδίου εγκυρότητας της αντιπροσωπευτικής εντολής. Σε αυτήν την περίπτωση, ο λαϊκισμός ενδέχεται να καθιστά αδύνατη την οποιαδήποτε κριτική στον ηγέτη, ιδιαίτερα αν συνυπολογίσουμε ότι ο τόπος εκφοράς του λόγου του ηγέτη είναι προνομιακός και ότι ο τελευταίος μπορεί να λάβει αποφάσεις που μεταβάλλουν αμετάκλητα το πολιτικό πεδίο λήψης αποφάσεων.

Κατ' επέκταση, η περίπτωση της αταξίας, κατά τη γνώμη μου, δεν περιγράφει απλώς μια οριακή περίπτωση, αλλά μια παραδειγματική περίπτωση που αναδεικνύει τις συνθήκες της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Δίχως

περαιτέρω θεωρητική μέριμνα για τους λόγους, τις αξίες ή τα συναισθήματα με τα οποία το υποκείμενο προχωράει σε αυτήν ή την άλλη πράξη ταύτισης, η απώλεια είναι διπλή: αφενός η κατανόησή μας παραμένει σημαντικά ελλιπής, αφετέρου, ως υποκείμενα της εξουσίας οι ίδιοι απομένουμε ανυπεράσπιστοι απέναντι στην πιθανότητα της κατάχρησης της εξουσίας. Ωστόσο, η εικόνα αυτή δεν αντανακλά πλήρως τη σκέψη του Laclau.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, στο κεφάλαιο «Αντιπροσώπηση: συγκρότηση ως αξίωση», αντιπαραβάλλω την προσέγγιση της αντιπροσώπησης από τον Laclau στη θεωρία του M. Saward, στο *The Representative Claim*. Ο Saward αναδεικνύει την πολιτική αντιπροσώπηση ως μια δυναμική διαδικασία κατασκευής αξιώσεων αντιπροσώπησης. Σχηματικά: «Ένας κατασκευαστής αναπαραστάσεων [π.χ. το κόμμα των Ρεπουμπλικάνων] (M) προτείνει ένα υποκείμενο [έναν υποψήφιο για Πρόεδρο] (S) που αντιπροσωπεύει ένα αντικείμενο [αυτούς που θέλουν να κάνουν την Αμερική σπουδαία ξανά] (O) το οποίο σχετίζεται με ένα αντικείμενο αναφοράς [τον λαό των ΗΠΑ] (R) και προσφέρεται σε ένα ακροατήριο [πρωτίστως, στους εγγεγραμμένους ψηφοφόρους, αλλά και σε όσους ενδιαφέρονται για τα κοινά στις ΗΠΑ] (A)».⁷⁰⁵ Ο Saward αντιλαμβάνεται την αντιπροσώπηση ως ένα δυναμικό συμβάν, διευρύνοντας συνάμα το πεδίο της αντιπροσώπησης προς μη παραδοσιακά όργανα και πρακτικές αντιπροσώπησης. Σε αδρές γραμμές, το υποκείμενο της αξίωσης (ο αντιπρόσωπος) δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκη με τον κατασκευαστή της αξίωσης, ενώ η αξίωση συγκροτεί τον αντιπρόσωπο, τον αντιπροσωπευόμενο και τη μεταξύ τους σχέση, καθώς απευθύνεται από τον πρώτο στον δεύτερο. Έτσι, το αντικείμενο της αξίωσης δεν αναφέρεται απευθείας στην προϋπάρχουσα ταυτότητα του αντιπροσωπευόμενου, στο αντικείμενο αναφοράς, ούτε αποτελεί αντικειμενική περιγραφή ή εικόνα του αλλά μια «απεικόνισή» του, ως εάν αυτό να έχει ορισμένες ιδιότητες ή συμφέροντα. Καθώς ο αντιπροσωπευόμενος αποδέχεται την απεικόνισή του ως αντικείμενο, αποδέχεται συνάμα και το υποκείμενο ως αντιπρόσωπο.

Ακόμη, κατά τον Saward το αντικείμενο της αξίωσης διακρίνεται από το αντικείμενο αναφοράς. Εφόσον το αντικείμενο αναφοράς διατηρεί μια ανεξάλειπτη

---

⁷⁰⁵ Στο πρωτότυπο, τα αρχικά σε παρένθεση παραπέμπουν στους βασικούς όρους του σχήματος στην αγγλική γλώσσα: «A maker of representations (M) puts forward a subject (S) which stands for an object (O) which is related to a referent (R) and is offered to an audience (A)». Βλ. M. Saward, *Representative Claim*, σ.36. Το παράδειγμα είναι του γράφοντα.

υλικότητα, η αναλυτική αυτή διάκριση μπορεί να ιδωθεί ότι ευνοεί την κριτική διαδικασία από τους αντιπροσωπευόμενους. Από αυτήν τη σκοπιά, η διάκριση ανάμεσα σε αντικείμενο και αντικείμενο αναφοράς αναδεικνύει τον εγγενώς πολιτικό χαρακτήρα της αξίωσης, υπογραμμίζοντας τον αμφισβητήσιμο και ανοικτό χαρακτήρα κάθε σχέσης αντιπροσώπευσης. Σε αντιπαράβολή, αναδεικνύεται η αμφίσημη στάση του Laclau απέναντι στο «διαφορικό υπόλοιπο» το οποίο μπορεί να αποτελεί τόσο συνθήκη δυνατότητας για νέες πράξεις ταύτισης, όσο και ένα είδος ορίου στην εκκαθολίκευση της αντιπροσώπευσης. Εν κατακλείδι, υπογραμμίζεται ότι αμφότεροι ασκούν κριτική στη μεταφυσική παραδοχή της πλήρους παρουσίας του αντιπροσωπευόμενου στο πεδίο της απόφασης και κατ' επέκταση στην αποκλειστική κατεύθυνση που προκρίνει η παραδοσιακή σύλληψη της αντιπροσώπευσης, από τον αντιπροσωπευόμενο προς τον αντιπρόσωπο.

Στο επόμενο κεφάλαιο «Η αποδοχή της αξίωσης αντιπροσώπευσης» εξετάζεται περαιτέρω πώς η κριτική στην παραδοσιακή σύλληψη της αντιπροσώπευσης αποτελεί μια κοινή θεωρητική αφετηρία για τους δύο συγγραφείς για περαιτέρω στοχασμό. Εάν η αντιπροσώπευση συνεισφέρει ριζικά στη συγκρότηση ενός ενιαίου πολιτικού υποκειμένου, το εγχείρημα αυτό λαμβάνει χώρα μέσα σε ένα πεδίο αντιλήψεων και πρακτικών τουλάχιστον εν μέρει δομημένο. Υπ' αυτήν την έννοια, οι συγγραφείς δεν προκρίνουν την «εκ του μηδενός συγκρότηση» των αντιπροσωπευόμενων αλλά την ανάδυση ενός ενιαίου πολιτικού υποκειμένου, στη βάση της αντιπαράθεσης σε ένα καθεστώς. Επίσης, αμφότερες οι προσεγγίσεις διευρύνουν το πεδίο της αντιπροσώπευσης, πέρα και έξω από τα θεσμικά κανάλια και τους παγιωμένους επίσημους μηχανισμούς, ανάγοντάς τη σε εν δυνάμει κομβική λογική του δημοκρατικού πράττειν. Ωστόσο, επισημαίνεται ότι αυτή η σύμπλευση αντιπροσώπευσης και δημοκρατίας δεν είναι αυτονόητη, καθώς μπορεί να αντιστοιχεί σε περιπτώσεις κατάχρησης εξουσίας, υποκρισίας ή χειραγώγησης. Έτσι, η έννοια της νομιμοποίησης προοδευτικά υποβάλλεται σε επανερμηνεία, έχοντας απωλέσει το παραδοσιακό καθεστώς της, που τη θέλει να προκύπτει από μια εξωτερική αξιολόγηση.

Σε αδρές γραμμές, στον Laclau, η αξιολόγηση της σχέσης αντιπροσώπευσης αναγνωρίζεται στην απόφαση ταύτισης που έχει νόημα μόνο για τα υποκείμενα που πρόσκεινται σε αυτήν, δηλαδή, την αποδέχονται ως επιφάνεια ταύτισης. Όμως, η θέση του Laclau δεν αποφεύγει πλήρως ένα πιθανό βρόγχο στην απόφαση μέσω της σχέσης

αντιπροσώπευσης, που υπό περιστάσεις, μπορεί να καταλήγει είτε στην ταύτιση με την κυρίαρχη δομική τάξη είτε στην ταύτιση προς μια κάποια τάξη, ανεξαρτήτως του περιεχομένου της. Καθώς, στην περίπτωση της αταξίας, η έννοια της νομιμοποίησης δε διαθέτει κανένα έρεισμα, κάθε εξωτερική αξιολόγηση μοιάζει πολιτικά μη συναφής.

Ομοίως, η προσέγγιση του Saward προκρίνει ότι η δυνατότητα να αξιολογήσουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση της κάθε αξίωσης αντιπροσώπευσης επαφίεται στους αντίστοιχους αντιπροσωπευόμενους. Απέναντι στον κίνδυνο να αξιολογείται η αξίωση αντιπροσώπευσης εκ του αποτελέσματος, δηλαδή, απλώς στη βάση της επιτυχημένης αποδοχής της, ο Saward διακρίνει τη δημοκρατική από την πολιτική νομιμοποίηση. Η έννοια της δημοκρατικής νομιμοποίησης αναφέρεται στην αποδοχή της αξίωσης από τους ίδιους τους αντιπροσωπευόμενους, μιας αποδοχής που επεκτείνεται και στους όρους κρίσης ή τους λόγους που αυτή προτείνει, όπως συνεπάγεται και το σχήμα του Laclau. Ωστόσο, ο Saward εμβαθύνει περαιτέρω στην επεξεργασία της δημοκρατικής νομιμοποίησης, αφενός, με την έννοια του «ακροατηρίου» και, αφετέρου, με την αναφορά στη «σκοπιά του πολίτη».

Από τη μια πλευρά, ο Saward διακρίνει ανάμεσα στο ακροατήριο στο οποίο απευθύνεται η αξίωση και τους αντιπροσωπευόμενους, ως αντικείμενο της αναπαράστασης την οποία συγκροτεί η αξίωση. Σε κάθε περίπτωση, η αποδοχή από το ακροατήριο μπορεί να είναι μέτρο της επιτυχίας ή της αξιοπιστίας της αξίωσης, αλλά για τον ίδιο, δε σημαίνει την καθαυτό δημοκρατική νομιμοποίησή της. Αντιθέτως, μόνο οι αντιπροσωπευόμενοι μπορούν να κρίνουν εάν ο αντιπρόσωπος τούς αντιπροσωπεύει με τη διττή έννοια: εάν η αξίωση αφορά αυτούς και εάν τους απεικονίζει με όρους που αναγνωρίζουν και αποδέχονται. Ακολούθως, η αποδοχή της αξίωσης από πλευράς των αντιπροσωπευόμενων μπορεί να είναι είτε αυθόρμητη είτε αναστοχαστική, δηλαδή, να λαμβάνει χώρα από τη «σκοπιά του πολίτη». Ωστόσο, ισοδυναμεί με δημοκρατική νομιμοποίηση, μόνο εάν είναι αναστοχαστική, αν έχει πραγματικά κριτικό χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος του ακαδημαϊκού της πολιτικής θεωρίας για τον Saward δε διαχωρίζεται από αυτόν του ακροατηρίου ή των αντιπροσωπευόμενων. Ο ακαδημαϊκός μπορεί να λειτουργεί απλώς ερμηνευτικά ως «ιδιαιτέρως καλά πληροφορημένος» αντιπροσωπευόμενος. Καθώς η επιτυχία μιας αξίωσης μπορεί να οφείλεται σε πληθώρα συνθηκών της κρίσης, για τη νομιμοποίησή της είναι απαραίτητη η κριτική αποδοχή της από τους αντιπροσωπευόμενους, ως ακροατηρίου

για το οποίο προορίζεται η αξίωση εκείνη. Συνεπώς, το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης για τον Saward αποτελεί μια διαρκή διαδικασία που αφορά πρωτίστως τις συνθήκες υπό τις οποίες καθίσταται δυνατή η αποδοχή της αξίωσης και με βάση τις οποίες μπορεί να ασκηθεί κριτική. Οι συνθήκες αυτές συνθέτουν ένα φάσμα πολιτικών θεσμών και πρακτικών που επιτρέπουν τον πλουραλισμό και την ελευθερία σε μια ανοικτή κοινωνία. Με άλλα λόγια, παρά την τυπική δομή του, το σχήμα του Saward δεν αποφεύγει την παραδοχή κάποιων ελάχιστων συμβατικών συνθηκών με κανονιστικό περιεχόμενο, που διασφαλίζουν τη δυνατότητα κρίσης της αξίωσης από τον πολίτη και κατ' επέκταση τη νομιμοποίηση της αντιπροσωπευτικής αξίωσης.

Κατ' αντιστοιχία, ο ρόλος των συνθηκών της κρίσης, στο έργο του Laclau εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο «Ο οιονεί υπερβατολογικός χαρακτήρας της ενδεχομενικότητας». Κατά τη γνώμη μου, στο τρίπτυχο αναπαράσταση/ ταύτιση/αντιπροσώπευση, η σκέψη του Laclau αναγνωρίζει μια ουσιώδη δομική ομολογία, καθώς και οι τρεις έννοιες σκιαγραφούν μια *οιονεί υπερβατολογική* υποδομή στο πεδίο του λόγου που πλαισιώνει κάθε φορά την αναπαράσταση της κοινωνίας ή της γενικής μορφής της πληρότητας. Ωστόσο, πίσω από αυτήν τη φαινομενική δομική ομολογία παρατηρούμε μια υπόρρητη, πλην ουσιώδη, μεταβολή: μια προοδευτική μετάθεση της έννοιας της ενδεχομενικότητας. Υπ' αυτήν την έννοια, η στάση του Laclau είναι, κατά τη γνώμη μου, αμφίσημη απέναντι στο καθεστώς της ενδεχομενικότητας. Από τη μία πλευρά, υποστηρίζει τη ριζική ενδεχομενικότητα και ιστορικότητα στο σχήμα της ηγεμονίας, μια ενδεχομενικότητα που εκφράζεται μέσα από ιστορικές συνθήκες δυνατότητας, αλλά, από την άλλη, προκρίνει με σαφήνεια την οντολογική διάσταση της πλήρωσης αυτής, δίχως να αποδίδει τα ίσα στον πολιτικά ουσιώδη ρόλο που, κατά την ερμηνεία μου, διαδραματίζουν τα ιδιαίτερα οντικά περιεχόμενα.

Προς την κατεύθυνση αυτή γίνεται μια σύντομη παρέκβαση στην εννοιολόγηση της ενδεχομενικότητας από τον Marchart, στο *Post-Foundational Political Thought*. Ο Marchart συλλαμβάνει την ενδεχομενικότητα ως συνθήκη δυνατότητας και συνάμα αδυνατότητας για κάθε τάξη νοήματος, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Η έννοια της ενδεχομενικότητας συνδέεται με την απαγκίστρωση του φιλοσοφικού στοχασμού από την ιδέα των α-ιστορικών θεμελίων και τη μεταστροφή του προς μια διαρκή διαδικασία θεμελίωσης,

μέσω της διαλεκτικής παρουσίας/απουσίας του θεμελίου. Κατά τον Marchart, η ενδεχομενικότητα υποδεικνύει μια αποδιάρθρωση της διαδικασίας σήμανσης και, ακολουθώντας τον Derrida, συνδέει τη δυνατότητα κάθε σήμανσης με την πιθανότητα κατάρρευσής της. Συνεπώς, η ενδεχομενικότητα είναι οιονεί υπερβατολογική συνθήκη δυνατότητας/ αδυνατότητας οποιουδήποτε νοήματος. Επιπλέον, ο προσδιορισμός οιονεί υποδηλώνει αναστοχαστικά την αναγνώριση μιας ριζικής ιστορικότητας. Με άλλα λόγια, παρότι η συνθήκη της ενδεχομενικότητας είναι υπεριστορική και υπερβατολογική, η πραγμάτωσή της υπόκειται σε ορισμένες ιστορικο-εμπειρικές συνθήκες, εξού και καλείται οιονεί υπερβατολογική.

Κατ' αναλογία με το επιχείρημα του Marchart, εξετάζεται το νήμα της ενδεχομενικότητας ως οιονεί υπερβατολογικής συνθήκης στο έργο του Laclau. Αφετηρία για μια συνοπτική επισκόπηση της ενδεχομενικότητας αποτελεί το δοκίμιο «Γιατί τα κενά σημαίνοντα έχουν σημασία για την πολιτική;» που εκδίδεται μετά το *Hegemony and Socialist Strategy*. Η ενδεχομενικότητα των κενών σημαίνοντων προκύπτει, κατά τον Laclau, από τον ανοικτό χαρακτήρα της σήμανσης, καθώς ένα κατ' ανάγκην ανεπαρκές μερικό οντικό περιεχόμενο αναλαμβάνει την αναπαράσταση της γενικής μορφής της πληρότητας της κοινωνίας, θεμελιώνοντας προσωρινά το πεδίο της σήμανσης. Σύμφωνα με τον ίδιο, τα κενά σημαίνοντα διαιρούνται ανάμεσα στο ιδιαίτερο περιεχόμενό τους και τη γενικότερη λειτουργία να αναπαραστήσουν το όλον, μια λειτουργία ασύμμετρη με το μερικό χαρακτήρα τους. Κάθε διάρθρωση στο πεδίο του λόγου διέπεται από αυτήν την αδυνατότητα να κλείσει στον εαυτό της, μια αδυνατότητα εγγενή στη σήμανση tout court, που εμφανίζεται ως απουσία σταθερών ορίων της ίδιας της γλώσσας. Τα τελευταία, καθότι απαραίτητα για την καθήλωση του νοήματος, αναπαρίστανται, κατ' ανάγκην, μόνο κατά τρόπο εφήμερο και μερικό, μέσα από τα κενά σημαίνοντα. Συνεπώς, προκρίνει ένα υπερβατολογικό επιχείρημα, όπου το πεδίο του λόγου δεν μπορεί να έχει συνθήκες δυνατότητας, ενώ οι διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου έχουν σαφείς ιστορικές συνθήκες.

Απαντώντας στην κριτική της Butler στο *Contingency, Hegemony, Universality*, ο Laclau διαχωρίζει τα κενά σημαίνοντα και τα ιστορικά παραδείγματά τους, από τη διάκριση φόρμας και περιεχόμενου. Καθότι η ουσία της φόρμας οργανώνεται γύρω από ορισμένα μόνο πιθανά περιεχόμενα, επισημαίνει ότι τα περιεχόμενα επηρεάζουν την ουσία της, σε αντιδιαστολή με τα ιστορικά παραδείγματα

ενός κανόνα. Παραθέτει τρία παραδείγματα για το γραμματικό κανόνα της σύνταξης ρήματος και υποκείμενου σε μια πρόταση, επισημαίνοντας ότι ο κανόνας δεν επηρεάζεται από το σημασιολογικό περιεχόμενο των πιθανών συνδυασμών. Ωστόσο, εξετάζοντας τα παραδείγματα επισημαίνεται ότι η δυνατότητα υποκατάστασης των ονομάτων στηρίζεται ταυτόχρονα στη δυνατότητα της κάθε πρότασης να παράγει νόημα και άρα προϋποθέτει την προσφυγή στη σημασιολογική διάσταση της κάθε πρότασης. Ως εκ τούτου, τα παραδείγματα του Laclau, κατά τη γνώμη μου, υποστηρίζουν το επιχείρημά του μόνο εφόσον υπόρρητα προϋποθέτουν τη διατήρηση μιας ορισμένης διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. Υπ' αυτήν την έννοια, ακόμη και φαινομενικά τυπικοί κανόνες, όπως ο γραμματικός που φέρει ως παράδειγμα ο ίδιος, προϋποθέτουν συγκεκριμένες παραδοχές, που μπορεί να εμφανίζονται ως κατανοητές και αποδεκτές στη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου στην οποία εκφέρεται η απάντηση του Laclau, αλλά σίγουρα δεν είναι αυτονόητες ή καθολικά αποδεκτές, πέρα από οποιαδήποτε ιστορικότητα ή ιδιαίτερο συγκείμενο. Συνεπώς, θεωρώ ότι η ανάδειξη των ιδιαίτερων αυτών παραδοχών που επιμολύνουν την έννοια του κανόνα υποδεικνύει ότι ούτε η έννοια της φόρμας αλλά ούτε του κανόνα ανταποκρίνονται στην οιονεί υπερβατολογική διάσταση του κενού σημαίνοντος.

Αρνούμενος να αναγνωρίσει οποιαδήποτε ιστορικότητα στην έννοια του κενού σημαίνοντος, ο Laclau υπογραμμίζει ότι η ερμηνεία της Butler εδράζεται στην *υποστασιοποίηση* ενός αρνητικού ορίου, της εγγενούς αδυνατότητας της σήμανσης, η οποία δεν επιτρέπει να εμβαθύνουμε στη λογική του μετασχηματισμού του συγκείμενου. Αντιθέτως, υποστηρίζει ότι, η ενδεχομενικότητα παράγει αποτελέσματα στο πεδίο του νοήματος, όπως το *Πραγματικό* της ψυχανάλυσης, που αντιστέκεται στη συμβολοποίηση ή αναπαράσταση διαταράσσοντάς τη και συνάμα διεκδικεί την πρόσβαση σε αυτή μέσα από οντικά περιεχόμενα, δίχως να αντιστοιχεί σε κανένα από αυτά εκ προοιμίου. Υπ' αυτήν την έννοια, η μόνη εφικτή θετικοποίηση της ενδεχομενικότητας, κατά τον ίδιο, είναι η παραγωγή και πλήρωση οριακά κενών σημαινόντων.

Για να καταδείξει τη λογική του κενού σημαίνοντος, ο Laclau παραπέμπει νωρίτερα στο διάλογό του με τη Butler στην ανάλυση του ρόλου του «μηδενός» στο «Pascal's Allegory of Persuasion» του Paul de Man. Παρότι το μηδέν είναι κενό περιεχομένου την ίδια στιγμή είναι απαραίτητο για τη συγκρότηση του πεδίου των

αριθμών ως τάξη, ώστε εμφανίζεται ως μονάδα. Η αναλογία με το επιχείρημα του Laclau αναδεικνύει τη δυνατότητα κατονομασίας του κενού σημαίνοντος. Υπ' αυτήν την έννοια, η αναγκαία, πλην όμως αδύνατη, αναπαράσταση θα έχει το χαρακτήρα μιας τροπολογικής υποκατάστασης ή, αλλιώς, μιας μετάθεσης νοήματος, όπως αυτή εκδηλώνεται στην αποδομητική λογική της επανάληψης κατά τον Derrida ή στην εφαρμογή ενός κανόνα στον ύστερο Wittgenstein. Με άλλα λόγια, η επεξεργασία του κενού σημαίνοντος από τον Laclau στο *Contingency, Hegemony, Universality* χαρακτηρίζεται ήδη από μια μετάθεση περιεχομένου: υποδηλώνει μια τροπολογική υποκατάσταση στο ιδιαίτερο περιεχόμενο που καλείται να αναπαραστήσει τη γενική μορφή της πληρότητας, μια καταχρηστική υποκατάσταση που μπορεί να ισοδυναμεί με τη μερική εκκένωσή του και συνάρθρωση σε μια νέα τάξη ή, ακόμη, να προσεγγίζει την εκ βάθρων ανα-νοηματοδότηση.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι τα κενά σημαίνοντα, κατά τον Laclau, αποτελούν την οιονεί υπερβατολογική προϋπόθεση της αναπαράστασης της κοινωνίας. Παραμένει, ωστόσο, αμφίσημος ο ρόλος που μπορούν να διαδραματίσουν οι ιστορικές συνθήκες, τα οντικά ή ιδιαίτερα περιεχόμενα, στο σχήμα που παρατάσσει, στην ανάδυση και πλήρωση των κενών σημαίνοντων και κατ' επέκταση στο τρίπτυχο αναπαράσταση/ταύτιση/ αντιπροσώπευση. Στο πλαίσιο αυτό, εν συνεχεία εξετάζονται οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας και η σύνδεσή τους με το ιστορικό συγκείμενο. Κατά τον Laclau, οι συνθήκες δυνατότητας της πολιτικής συγκρότησης της αντικειμενικότητας είναι εξωτερικές προς την κυρίαρχη τάξη νοήματος της δομής και άρα ενδεχομενικές, δηλαδή δεν προκύπτουν κατ' ανάγκη από την ίδια τη δομή. Με άλλα λόγια, η απόφαση διέπεται από μια *ανεπίκριτη* ένταση, καθώς, όπως τονίζει, κανένα οντικό περιεχόμενο δεν αντιστοιχεί, κατά τρόπο αναγκαίο, στη γενική μορφή της πληρότητας. Ωστόσο, η πρόσδεση της αναπαράστασης σε κάποιο ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο είναι αναγκαία, διότι η γενική μορφή της πληρότητας δεν είναι αφεαυτής αναπαραστάσιμη.

Η ανάλυση του Laclau αποδίδει την ορατότητα της ενδεχομενικότητας στην εξωτερικότητα του συγκεκριμένου οντικού περιεχομένου σε σχέση με την καθαυτό γενική μορφή της πληρότητας. Όπως επισημαίνεται, το επιχείρημά του διακρίνεται από ένα λογικό βρόγχο σε σχέση με τον αδιάφορο χαρακτήρα του ιδιαίτερου οντικού περιεχομένου. Κατ' επέκταση, το συμπέρασμά του είναι, θεωρώ, επισφαλές. Αφενός,

προϋποθέτει μια θεμελιώδη αστάθεια στο πεδίο του λόγου ενώ, αφετέρου, παραγνωρίζει ότι η απόφαση λαμβάνει χώρα σε ένα μερικώς μόνο αποδιαρθρωμένο πεδίο και ότι η εξωτερικότητα του οντικού περιεχομένου απέναντι στο εγχείρημα της αναπαράστασης ενδέχεται να θεματοποιείται εξίσου από το ηγεμονικό εγχείρημα.

Υπ' αυτήν την έννοια, υπογραμμίζεται ότι η ανάλυση του Laclau στηρίζεται σε μια οντολογική σκοπιά από την οποία η εξίσωση όλων των οντικών περιεχομένων μεταφέρεται, δίχως επιφυλάξεις, στο επίπεδο της πολιτικής πράξης. Η επιχειρηματολογία του μοιάζει να υπογραμμίζει ότι η τάξη νοήματος που απορρέει από την εκ νέου αναπαράσταση της κοινωνίας πρέπει να νοηθεί ως ουσιωδώς νέα. Ωστόσο, μια τέτοια διαπίστωση από τη σκοπιά της ανάλυσης δε συνεπάγεται αυτομάτως την παραδοχή μιας πλήρους απροσδιοριστίας στην αναπαράσταση, από τη σκοπιά του υποκειμένου. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί να εξετάσουμε περαιτέρω τις πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας.

Από αυτήν την πολιτική σκοπιά, ο Laclau αναγνωρίζει στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* ότι τόσο η μυθική/ κυριολεκτική διάσταση, όσο και η φαντασιακή/ μεταφορική διάσταση της αντιπροσώπευσης από την αλυσίδα ισοδυναμίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη δυνατότητα αναπαράστασης της γενικής μορφής της πληρότητας, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό. Καθώς, η αναπαράσταση της γενικής μορφής της πληρότητας αποτελεί το μείζον διακύβευμα, η νέα τάξη δεν αξιολογείται ως προς το περιεχόμενό της αλλά ως προς την ικανότητα της να αναπαραστήσει την πληρότητα, την καθαυτό τάξη. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Laclau αναγνωρίζει ότι δεν αρκεί το συγκεκριμένο ιδιαίτερο σημαίνον να είναι απλώς διαθέσιμο, αλλά πρέπει ακόμη να ανταγωνιστεί με άλλα, στην περίπτωση ανταγωνιστικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου, ως προς το να μη συγκρούεται με τις βασικές αρχές οργάνωσης της κοινωνίας ή, αλλιώς, ως προς την αξιοπιστία του. Συνεπώς, από τη σκοπιά του υποκειμένου, οι βασικές αρχές σε μια τάξη νοήματος λειτουργούν ως ένα είδος ορίου στη φαντασιακή διάσταση της γενικής μορφής της πληρότητας, κατ' αναλογία με το από περιεχόμενο του μυθικού χώρου, και ως ένα είδος κριτηρίου ανάμεσα σε ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου.

Στην κριτική ανάγνωση του επιχειρήματος του Laclau στο *The Ticklish Subject*, ο Žižek υποκαθιστά τον πρωτότυπο όρο «αξιοπιστία» με τον όρο «αναγνωσιμότητα». Η λεξιλογική αυτή υποκατάσταση δεν είναι άνευ σημασίας καθώς υποδηλώνει ότι το

επίδικο ζήτημα εξαντλείται στην αποτελεσματικότητα που αξιώνει το ιδιαίτερο αυτό περιεχόμενο ως ενσάρκωση της θετικότητας, ή, αλλιώς, ως τάξη απέναντι στην πλήρη αταξία. Με άλλα λόγια, το επιχείρημα του Laclau δε θεματοποιεί την αξιοπιστία ή το ήθος της πηγής της προτεινόμενης διάρθρωσης λόγου, είτε αναφερόμαστε σε μια ιδεολογία, σε ένα πολιτικό κόμμα, στον ηγέτη είτε ακόμη και στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων εν γένει. Με δύο λόγια, συμπεραίνουμε ότι η αναπαράσταση της πληρότητας επιτελείται *παρά* και *όχι χάρη* στο ιδιαίτερο από περιεχόμενο που αναπαριστά τη γενική μορφή της πληρότητας.

Για τον Laclau, τα κριτήρια αξιοπιστίας ή οι λόγοι για την απόφαση του υποκειμένου να ταυτιστεί με ένα σημαίνον —παρότι μη καθοριστικοί— αναδεικνύονται μέσα από την αναπαράσταση μιας εναλλακτικής τάξης πραγμάτων που εκφράζει μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου και δεν αντιστοιχούν σε μια καθολική ή υπερσυγκειμενική έννοια ορθολογικότητας. Στο «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», ο Laclau υιοθετεί την έννοια της αναπεριγραφής του Skinner, ως μόνης διεξόδου απέναντι στη ριζική διαφωνία, συμπεραίνοντας ότι η μεταστροφή της πεποίθησης υποδεικνύει την έλλειψη νοήματος και την πληρότητα που συνεπάγεται η αναπεριγραφή, ως συνθήκη αποδοχής της αναπαράστασης. Υπ' αυτό το πρίσμα, η έννοια της έλλειψης ή, αλλιώς, η περίπτωση της αταξίας αποκτά διαφορετικό περιεχόμενο. Η αταξία δεν αντιπροσωπεύει απλώς μια ενδεχόμενη κοινωνική κατάσταση αλλά μια παραδειγματική περίπτωση, όπου η τάξη αρκεί να εμφανίζεται ως η ενσάρκωση της πληρότητας.

Η ίδια ανεπίλυτη ένταση ανάμεσα στην οντολογική και την οντική διάσταση της αναπαράστασης αναπαράγεται και στον καταστατικό δυισμό που, στο *On Populist Reason*, χαρακτηρίζει την αντιπροσωπευτικότητα της αλυσίδας ισοδυναμίας. Εάν σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας, το κεντρικό σημαίνον που αντιπροσωπεύει την αλυσίδα έχει εκκενωθεί πλήρως από κάθε ιδιαίτερο περιεχόμενο και η σχέση ταύτισης του κάθε κρίκου της αλυσίδας με το κενό σημαίνον είναι ο μόνος δεσμός που συνενώνει τα συχνά αντιθετικά αιτήματα κάτω από τη σκέπη της, η πολιτική αυτή συγκατοίκηση δεν μπορεί παρά να είναι επισφαλής. Στον αντίποδα του φαντασιακού ορίζοντα, όσο ο μυθικός χώρος παρουσιάζεται ως αναγκαία κοινωνική τάξη, *γειώνεται σε ένα καθ' ολοκληρίαν* μυθικό χώρο. Κατά τον Laclau, κάθε ηγεμονικό εγχείρημα καλείται να διαμορφώσει και να διατηρήσει μια λεπτή ισορροπία, ανάμεσα στις δύο αυτές

διαστάσεις. Συνεπώς, η πρόσδεση σε κάποιο οντικό περιεχόμενο μπορεί να είναι ουσιώδης συνθήκη δυνατότητας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το κίνημα του *Solidarność*, όπου τα πρωταρχικά αιτήματα των εργατών αποτελούν τον πυρήνα ενός ευρύτερου σχηματισμού, δίχως να χάνουν πλήρως την επαφή τους με το ορισμένο οντικό περιεχόμενό τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, διασφαλίζουν μια σχετική «συνοχή» ανάμεσα στα ιδιαίτερα σημαίνοντα ή αιτήματα της αλυσίδας ισοδυναμίας.

Στον αντίποδα, λοιπόν, μιας αμιγούς οντολογικής σκοπιάς, ο Laclau αναγνωρίζει ότι το οντικό περιεχόμενο με το οποίο συνδέεται η οντολογική λειτουργία, καθορίζει όχι μόνο τη δυνατότητα αντιπροσώπευσης της πληρότητας της κοινωνίας, αλλά και τον ορίζοντα κάθε δυνατής αντιπροσώπευσης. Καθώς καμία πολιτική απόπειρα ηγεμόνευσης του πεδίου του νοήματος δε λειτουργεί στο κενό, τα ιδιαίτερα περιεχόμενα συνεισφέρουν ως ιστορικές συνθήκες δυνατότητας για την ηγεμονική πλήρωση του ονόματος της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, αποκαλύπτεται μια πιο σύνθετη σύλληψη της ενδεχομενικότητας που δεν προκρίνει ξεκάθαρα την οντολογική λειτουργία εις βάρος του οντικού περιεχόμενου που την επιτελεί. Ενώ, όμως, μια αντίστοιχη ερμηνευτική κατεύθυνση αναγνωρίζει ότι η ιστορική διάσταση της ενδεχομενικότητας είναι κομβική για την αναπαράσταση, ο Laclau στη συνέχεια, μεταθέτει την αναλυτική γωνία θέασης *post hoc*. Με μια χαρακτηριστική κίνηση, υπογραμμίζει ότι το κριτικό εγχείρημα έχει νόημα μόνο από το εσωτερικό της ηγεμονικής προοπτικής. Ανάλυση και πολιτική πράξη εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένες σε ένα ενιαίο και αξεδιάλυτο εγχείρημα, που μεταθέτει την έμφαση στην ηγεμονική διαπλοκή του συγκεκριμένου οντικού περιεχομένου και της οντολογικής λειτουργίας που εκείνο επιτελεί.

Κατά την ερμηνεία μου, η διαπίστωση αυτή συνδέεται με την προοδευτική μετάθεση της έννοιας του κενού σημαίνοντος, στο *Contingency*, *Hegemony*, *Universality* και στο *On Populist Reason*, που συνδέεται με την επιτελεστικότητα της πράξης κατονομασίας. Η λογική της κατονομασίας υιοθετεί ρητά την επεξεργασία της έννοιας της «πρωταρχικής βάφτισης» του Kripke από τον Žižek. Ακολουθώντας τον Žižek, ο Laclau υπογραμμίζει ότι μέσω της κατονομασίας το αντικείμενο κατασκευάζεται, ως αναδρομική επίδραση της ίδιας της διαδικασίας της κατονομασίας. Η συνθήκη δυνατότητας της κατονομασίας είναι ο κενός χαρακτήρας του σημαίνοντος, ώστε το όνομα να μην μπορεί να προσδεθεί *μόνιμα* σε μεμονωμένα αντικείμενα.

Κατ' αναλογία, από μια ψυχαναλυτική σκοπιά, το κενό σημαίνον καθιστά εφικτή, υπό όρους, την αναπαράσταση ενός αδύνατου αντικειμένου, μέσω της ριζικής επένδυσης σε ένα μερικό αντικείμενο, στη λογική του *objet petit a*. Συνεπώς, η λογική του κενού σημαίνοντος υποβάλλεται, εκ νέου, σε επεξεργασία και απομακρύνεται από την πρόσδεσή της στη γλωσσολογική διαφορά προς μια νέα διττή θεμελίωση: στη ρητορική που περιγράφει τη ριζική μορφή μιας επένδυσης και στην ψυχανάλυση που εξηγεί τη δύναμη της. Αφενός, η επένδυση αυτή είναι καταχρηστική, περιλαμβάνει, δηλαδή, μια «ριζική» μετάθεση νοήματος. Αφετέρου, στηρίζεται στη συναισθηματική κάθεξη του σημαίνοντος, που αποτελεί την «ουσία της επένδυσης». Κατά συνέπεια, δεν αρκεί το ιδιαίτερο περιεχόμενο να είναι απλώς εν μέρει κενό. Είναι ουσιώδους προϋπόθεση να προσεγγίζει την κενότητα που αναδεικνύει η περίπτωση της αταξίας.

Αντιστοίχως, στην περίπτωση της ανεπίκριτης απόφασης στο «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», το οντικό περιεχόμενο και η οντολογική λειτουργία της πλήρωσης εμφανίζονται μεταξύ τους ως πλήρως εξωτερικά και *καμία* πορεία δράσης δεν ακολουθεί κατ' ανάγκη για το υποκείμενο. Υπ' αυτήν την έννοια, η λογική της ταύτισης καθίσταται κεντρικότερη στο πεδίο της απόφασης, ώστε αν η απόφαση είναι ανεπίκριτη και συνάμα αναγκαία, το πραγματικό περιεχόμενό της είναι αδιάφορο. Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι ακόμη κι αν αποδεχτούμε το ετερόδοξο της ανάγνωσης του επιχειρήματος του Derrida από τον Laclau, είναι δύσκολο να αντιστοιχήσουμε μια τέτοια περίπτωση στην αφηρημένη τυπική καθαρότητά της με μια κατάσταση γειωμένη στην πραγματική πολιτική εμπειρία. Ως εκ τούτου, η παραδοχή της πλήρους εξωτερικότητας του οντικού στη λειτουργία πλήρωσης ή αλλιώς του αδιάφορου χαρακτήρα του περιεχομένου του, δεν εξάγεται αβίαστα κάθε φορά στο επιχείρημα του Laclau, στον βαθμό που απορρέει λογικά μόνο υπό την πρόσθετη παραδοχή μιας θεμελιώδους αστάθειας ή έλλειψης στο πεδίο του νοήματος. Η έλλειψη αυτή συγκροτεί ένα βρόγχο ανάμεσα στην ενδεχομενικότητα της ανοικτής δομής και την πολιτική πράξη. Εύλογα, λοιπόν, προκύπτει το ανοικτό ερώτημα εάν μια έννοια οιονεί υπερβατολογικής ενδεχομενικότητας—με έμφαση στο υπερβατολογικής—επαρκεί για την ικανοποιητική εξήγηση της πολιτικής πράξης και ιδιαίτερα στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής αντίληψης της πολιτικής.

Μέρος τρίτο: Δημοκρατική απόφαση και ηθική

Ενδεχομένως, στον αναγνώστη του παρόντος να προκαλέσει απορία ή ακόμη και έκπληξη, η θεωρητική επιλογή να γίνει εκτενής αναφορά στην έννοια της ηθικής, με αφετηρία το έργο του Laclau. Σε μια θεωρητική προσέγγιση που αξιώνει να συλλάβει την πολιτική ως το οντολογικό πεδίο διαμόρφωσης της κοινωνικής πραγματικότητας, η έννοια της ηθικής —που ιστορικά έχει συνδεθεί περισσότερο με το πεδίο των μεταφυσικών ή ορθολογικών *a priori* παραδοχών— φαντάζει *prima facie* ως θεωρητική παραφωνία, καθώς μοιάζει να αντιφάσκει με την πρωταρχικότητα του πολιτικού. Από τη μία πλευρά, η υπερβατολογική προέλευση ενός κυρίαρχου λόγου από τις θρησκευτικές κοσμοθεωρίες θέτει «τις συνθήκες ύπαρξης ενός πεπερασμένου και ενδεχομενικού όντος» ή, με άλλα λόγια, «ισοδυναμεί με τη συσχέτισή του με ένα θεμέλιο ή μιαν αρχή που διατηρεί άπειρη απόσταση από αυτό».⁷⁰⁶ Από την άλλη πλευρά, το ορθολογικό υποκείμενο της κληρονομιάς του Διαφωτισμού, που κληρονομεί η μαρξιστική σκέψη, ισοδυναμεί με την εκδίπλωση μιας αναγκαίας Ιστορίας.⁷⁰⁷ Την εποχή συγγραφής του *Hegemony and Socialist Strategy*, αμφότερα αποτελούν κυρίαρχα εξηγητικά πλαίσια στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, ως *sine qua non* σημεία αναφοράς και κατ' εξοχήν πηγές δικαιολόγησης για το πολιτικό πράττειν. Η συστηματική κριτική στην οποία οι Laclau και Mouffe υποβάλλουν τις δύο θεωρητικές παραδόσεις, όσον αφορά στην ηθική συγκρότηση του υποκειμένου συνιστά το θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αρθρώνεται η θεωρία της ηγεμονίας.⁷⁰⁸

Υπ' αυτήν την έννοια, με τον όρο ηθική, στα κεφάλαια που ακολουθούν αναφέρομαι αρχικά σε αυτές τις αξίες, ιδεώδη ή αρχές που εμψυχώνουν, κινητοποιούν και καθοδηγούν το ατομικό ή συλλογικό πράττειν των κοινωνικών δρώντων σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης δραστηριότητας, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής διαμόρφωσης της κοινωνίας. Είτε συνδέεται με το μεμονωμένο υποκείμενο στον

⁷⁰⁶ E. Laclau, *EE*, σ. 77.

⁷⁰⁷ Κατά τον Laclau, στη μαρξιστική σκέψη, το υποκείμενο αντανάκλα την αναγκαιότητα της Ιστορίας που συμπίπτει με την ελευθερία του υποκειμένου, ως το *καθήκον* του να αναγνωρίσει αυτή την αναγκαιότητα. Υπ' αυτήν την έννοια, η αδυναμία διάκρισης του Μαρξισμού ανάμεσα σε κανονιστικό και περιγραφικό είναι ο λόγος που «ο Μαρξισμός δεν μπορεί να έχει μια ηθική ανεξάρτητα θεμελιωμένη». Βλ. E. Laclau, «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 661. Βλ. επίσης, E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 80.

⁷⁰⁸ Ενδεικτικά, για την κριτική τους στο ορθολογικό υποκείμενο της μαρξιστικής σκέψης, βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 1-3. Για την κριτική στο νεο-φιλελευθερισμό των F. Hayek, M. Friedman και R. Nozick, βλ. *Ο.π.*, σ. 171-173.

φιλελευθερισμό ως αυτόνομου δρώντα, είτε με το συλλογικό υποκείμενο ενός προνομιακού φορέα ιστορικού καθήκοντος στη μαρξιστική αναδίπλωση της ιστορίας, στη νεωτερικότητα η ηθική γίνεται αντιληπτή ως μια *a priori* έννοια «αρχής», η οποία κατά κανόνα, δε χαρακτηρίζεται από ενδεχομενικότητα και ιστορικότητα αλλά αντιθέτως αξιώνει καθολικής εγκυρότητας και αποδοχής.⁷⁰⁹ Σε κάθε περίπτωση, η ηθική τότε τίθεται, κατά τον Laclau, ως προ-συγκροτημένη και συνάμα διανοητικά καταληπτή αντικειμενικότητα πέρα από τη διαβούλευση των μελών της αντίστοιχης προσδιορισμένης πολιτικής κοινότητας.⁷¹⁰

Συνεπώς, η έννοια της ηθικής εδώ ορίζεται κατά τρόπο ίσως προκλητικά ευρύ, ώστε να μεταφράζεται τόσο στην ατομική αντίληψη για το αγαθό που βρίσκεται στον πυρήνα της ατομικής πράξης, στην καρδιά της υποκειμενικότητας, όσο και στα ευρύτερα κανονιστικά ή ρυθμιστικά πρότυπα που διέπουν τις αρχές συγκρότησης και οργάνωσης μιας κοινότητας και προσανατολίζουν την πορεία της στο παρόν και το μέλλον. Με άλλα λόγια, οριζόμενη σε αδρές γραμμές η έννοια της ηθικής εμφανίζεται να συνδέεται άρρηκτα με το ζήτημα της ταυτότητας της κοινωνίας εν συνόλω αλλά και των μεμονωμένων ατόμων, ομάδων ή θεσμικών φορέων ως στοιχεία αυτής, αλλά και ως κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα. Από αυτή τη σκοπιά, η πολιτική πράξη *δεν μπορεί παρά* να συνδέεται, αναπόδραστα σχεδόν, με κάποιο τρόπο λιγότερο ή περισσότερο χαλαρό με την έννοια της ηθικής.

Από αυτήν την άποψη, η έννοια της ηθικής φαίνεται πλεονάζουσα, αν όχι παράταιρη, στο εννοιολογικό οικοδόμημα της θεωρίας της ηγεμονίας, ένα «ανθεκτικό κατάλοιπο» σε σχέση με τη σύγχρονη πολιτική θεωρία.⁷¹¹ Ωστόσο, στο πλαίσιο της θεωρητικής αξίωσης για μια γενική πολιτική οντολογία, έχει αν μη τι άλλο ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς, έστω και εν είδει θεωρητικής άσκησης, ποια μπορεί να είναι η θέση της ηθικής στο θεωρητικό οικοδόμημα του Laclau. Άλλωστε, θεωρώ ότι, στο τέλος του παρόντος η άσκηση αυτή θα αποδειχθεί όχι μόνο ακαδημαϊκά ενδιαφέρουσα αλλά και

---

⁷⁰⁹ Βλ., E. Laclau, *EE*, σ. 172.

⁷¹⁰ Βλ., E. Laclau, «Power and Representation», σ. 85. Βλ. επίσης, E. Laclau, «God Only Knows», *Marxism Today*, Δεκέμβρης 1991-Ιανουάριος 1992, σ. 56, —στα ελληνικά, «Εσχατολογία, Νεωτερικότητα και Δημοκρατία», σ. 191, στο, E. Laclau, *EE*, (ελλ. έκδ.), σ. 189-198. Τέλος, βλ., επίσης, E. Laclau, «Μετα-Μαρξισμός και Θεωρία του Λόγου», σ. 164.

⁷¹¹ Με τον χαρακτηρισμό «ανθεκτικό κατάλοιπο», δεν μπορεί παρά να αναγνωρίσει κανείς ότι από τη σκοπιά της ηθικής θεωρίας, οι όροι αντιστρέφονται «με την ηθική φιλοσοφία πάνω από την τριβή [fray] της πολιτικής διαμάχης» και την πολιτική να εντάσσεται στο περίγραμμα που η ηθική προδιαγράφει. M. Devenney, *Ethics and Politics in Contemporary Theory*, σ. 164.

θεωρητικά γόνιμη για την βαθύτερη ερμηνευτική κατανόηση του σχήματος της ηγεμονίας και των δυνατοτήτων που σκιαγραφεί ειδικότερα για τη δημοκρατική απόφαση.

Στα επόμενα κεφάλαια, μέσα από μια συνοπτική αναδρομή με παραπομπές στο *Hegemony and Socialist Strategy* και παραθέματα από το μεταγενέστερο έργο του Laclau, επιχειρώ να ανακατασκευάσω τη θέση του Laclau περί ηθικής και τη σχέση της φορτισμένης αυτής έννοιας στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, με τις έννοιες της απόφασης, του υποκειμένου και της ηγεμονίας. Η παρακάτω επισκόπηση των κύριων σημείων του επιχειρήματός του γύρω από την ηθική δεν αξιώνει, επ' ουδενί, να αποτελέσει μια εξαντλητική απαρίθμηση των γραπτών αναφορών του Laclau στον όρο. Ωστόσο, διαμορφώνει καταρχάς το πεδίο πάνω στο οποίο μπορούν να αρθρωθούν οι απαντήσεις του στην κριτική που δέχτηκε από ετερόκλητες κατευθύνσεις για την έννοια της ηθικής στο έργο του.⁷¹² Επιπλέον, η επισκόπηση αυτή επιτρέπει να αναδειχθεί από μια άλλη σκοπιά η θεωρητική ένταση ανάμεσα στην οντολογική και την οντική διάσταση της αναπαράστασης της κοινωνίας που, σύμφωνα με την ερμηνεία μου, διατρέχει το επιχείρημά του.⁷¹³ Ως εκ τούτου, το εγχείρημά μου παρουσιάζει το έργο του Laclau, από μια οπτική γωνία, λιγότερο πεπατημένη, στη σχετική ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, πλην όμως ενδιαφέρουσα και, κατά την άποψή μου, ερμηνευτικά γονιμότερη.

---

⁷¹² Χαρακτηριστικά, η τεταμένη σχέση της ηθικής με την ηγεμονία αποτελεί αντικείμενο κριτικής αλλά και βάση για περαιτέρω στοχασμό για μια σειρά από σχολιαστές του έργου του Laclau. Ενδεικτικά, μόνο αναφέρω: S. Critchley, «Ethics, Politics and Radical Democracy - The History of a Disagreement», *Culture Machine*, τόμ. 4, 2002·David Howarth, «Hegemony, Political Subjectivity, and Radical Democracy», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 256-276·Daniel de Mendonca, «The Place of Normativity in the Political Ontology of Ernesto Laclau», *Brazilian Political Science Review*, τόμ. 8, τχ. 1, 2014, σ. 58-79·Mark Devenney, «Towards an Ethics of Incommensurability», σ. 212-215, *Strategies*, τόμ. 14, τχ. 2, 2001, σ. 209-225· Jason Glynos, «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a Postfoundationalist World: From an Ethics of Desire to an Ethics of the Drive», *Theory & Event*, τόμ. 4, τχ. 4, 2000·Jason Glynos, «Radical Democratic Ethos, or What is an authentic Political Act?», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 2, τχ. 2, 2003, σ. 187-208.

⁷¹³ Η ερμηνευτική κατεύθυνση που επιλέγω συμπίπτει, άλλωστε, και με τη θεωρητική «στρατηγική» του ίδιου του Laclau να πραγματεύεται το πολιτικό φαινόμενο κάτω από διαφορετικό πρίσμα, συχνά εντός του ίδιου κειμένου, κινούμενος από τη γλωσσολογία προς την ψυχανάλυση, καταλήγοντας στη ρητορική. Βλ. λ.χ. τα δοκίμια του: «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», σ. 651-652· «Afterword: Language, Discourse and Rhetoric», στο Dusan Radunović, Sanja Bahun (επιμ.), *Language, Ideology, and the Human: New Interventions*, Ashgate, Λονδίνο: 2012, σ. 237-242.

Ηγεμονία και ηθική

Η στάση των Laclau και Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy* είναι αν μη τι άλλο εξαρχής επιφυλακτική απέναντι στην έννοια της «ηθικής», περιορίζοντας την επεξεργασία της στο περιθώριο της προσέγγισής τους και ειδικότερα, στη γενεαλογία της έννοιας της «ηγεμονίας» που επιχειρούν στη μαρξιστική παράδοση.⁷¹⁴ Πράγματι, οι αναφορές στον όρο «ηθική» στο συγκεκριμένο έργο τους είναι ελάχιστες και περιορίζονται στο πρώτο κεφάλαιο, όπου οι συγγραφείς αποδομούν την ιστορική εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης με στόχο να αποκαταστήσουν την «ηγεμονία» του Gramsci σε κεντρική κατηγορία κατανόησης του πολιτικού.⁷¹⁵ Με άλλα λόγια, σε «[...] ένα συγκείμενο που κυριαρχείται από την εμπειρία του κατακερματισμού και την απροσδιοριστία των συναρθρώσεων ανάμεσα σε διαφορετικούς αγώνες [struggles] και θέσεις υποκειμένου», οι συγγραφείς επιδιώκουν ρητά να διατυπώσουν μια νέα θεωρητική απάντηση στην κρίση του «ουσιακρατικού μονισμού».⁷¹⁶

Σε αυτό το πνεύμα, αναλύοντας τον αναθεωρητικό μαρξισμό και ιδίως το έργο του Bernstein, οι Laclau και Mouffe παρατηρούν ότι στην αριστερή παράδοση η έννοια της ηθικής συνδέεται με την προοδευτική αυτονόμηση του πολιτικού εποικοδομήματος από τον καθορισμό της πολιτικής από την οικονομική βάση. Η αποδυνάμωση της αρχής του οικονομικού καθορισμού είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την «επιστροφή της ηθικής», καθώς: «το σημείο της οικονομικής ανάπτυξης που έχει επιτευχθεί σήμερα επιτρέπει σε ιδεολογικούς, και ιδιαίτερα σε ηθικούς παράγοντες, μεγαλύτερο χώρο για ανεξάρτητη δραστηριότητα από όσο ίσχυε πρωτότερα».⁷¹⁷ Παρακάτω, όταν

---

⁷¹⁴ Με τον όρο «ηθική» σε αυτό το σημείο της ανάλυσης αναφέρομαι στον όρο «ethics» και τα παράγωγά του στο πρωτότυπο καθώς επίσης και στον όρο «moral» (είτε λειτουργεί ως ουσιαστικό, είτε ως επίθετο), αντανakλώντας το γεγονός ότι στο *HSS* δε γίνεται ουσιώδης αναλυτική διάκριση ανάμεσα στους δύο όρους. Σε μεταγενέστερο δοκίμιο του Laclau, γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στον όρο «ηθικότητα» (morality), στο πλαίσιο κριτικής του επιχειρήματος του Walzer ο οποίος τη διακρίνει περαιτέρω σε χαλαρή ηθικότητα [thin morality] και πυκνή ηθικότητα [thick morality]. Ενώ η πυκνή ηθικότητα αποτελεί το σύνολο των ηθικών αρχών μιας ομάδας και είναι ενσωματωμένη στο πολιτισμικό συγκείμενό της, η χαλαρή ηθικότητα αποτελεί «έναν ύστατο πυρήνα ηθικών αρχών που καθιστά εφικτή τη διαπολιτισμική επικοινωνία και κατανόηση [...]». Η κριτική του Laclau αποδέχεται υπό προϋποθέσεις έναν τέτοιο ορισμό που δεν αποκλίνει ωστόσο αισθητά από την έννοια του «κανονιστικού» την οποία και χρησιμοποιεί ο ίδιος στο έργο του. Βλ. E. Laclau, «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», σ. 85. Στο μεταγενέστερο έργο του αναγνωρίζει ρητά ότι η ηθικότητα αποτελεί ένα σύμπλεγμα από κανονιστικά και περιγραφικά στοιχεία. E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», *RFS*, σ. 128.

⁷¹⁵ E. Laclau, C. Mouffe, «Hegemony: the Genealogy of a Concept» στο E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 7-47.

⁷¹⁶ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 13-14.

⁷¹⁷ *Ο.π.*, σ. 31.

αναλύουν τη στρατηγική του Bernstein για την υπέρβαση του άτεγκτου οικονομικού αναγωγισμού, επισημαίνουν ότι ο τελευταίος δεν επιχειρεί την απευθείας υπονόμηση της ιστορικής αναγκαιότητας του ορθόδοξου μαρξισμού, αλλά την έμμεση υπέρβασή της: μέσω της ανάδειξης του υποκειμενικού παράγοντα ο οποίος δια της απόφασης αποδέχεται ή όχι την αλήθεια των μαρξιστικών θέσεων, το άτομο μετατρέπεται σε «ηθικό υποκείμενο».⁷¹⁸

Κατά τους Laclau και Mouffe, η παραδοχή του Bernstein για την «ελεύθερη απόφαση του ηθικού υποκειμένου» δεν αρκεί αφεαυτής για την εξήγηση μιας προοδευτικής κατεύθυνσης της ιστορίας αλλά απαιτείται επιπροσθέτως μια επεξεργασία των νόμων της ιστορικής εξέλιξης «που καθορίζουν a priori το νόημα κάθε συμβάντος».⁷¹⁹ Με άλλα λόγια, οι ίδιοι, αφενός, επισημαίνουν ότι η προσφυγή του Bernstein στην ανάγκη για ηθική κρίση δεν συνιστά πλήρη ρήξη με την κληρονομιά του μαρξιστικού ντετερμινισμού και, αφετέρου, ότι η κρίση του μαρξιστικού παραδείγματος δε σημαίνει κατ' ανάγκην την επιστροφή στο υπερβατικό υποκείμενο του φιλελευθερισμού, «που συγκροτείται έξω από κάθε συνθήκη ανάδυσης στο πεδίο του λόγου».⁷²⁰

Η μετάβαση στην ανάλυση του Gramsci αποκαλύπτει για τους συγγραφείς ήδη ένα αξιοσημείωτο βήμα προς μια διαφορετική κατεύθυνση με τη διατύπωση της ηγεμονίας ως «ηγεσίας». Αρχικά, το ζήτημα του επαναστατικού υποκειμένου τίθεται από τον Gramsci με όρους αντίστοιχους με εκείνους που υιοθετεί ο Lenin, δηλαδή, στη βάση της επιτυχημένης ανάληψης συμφερόντων που υπερβαίνουν τα στενά ταξικά συμφέροντα του προλεταριάτου. Ωστόσο, ο Gramsci ήδη υπογραμμίζει την ανάγκη το υποκείμενο να συγκροτήσει ευρύτερες συμμαχίες «που του επιτρέπουν να κινητοποιήσει την πλειονότητα του εργαζόμενου πληθυσμού ενάντια στον καπιταλισμό και το κράτος της «αστικής τάξης».⁷²¹ Έτσι, η έννοια της ηγεσίας

---

⁷¹⁸ Ο.π., σ. 33-34.

⁷¹⁹ Ο.π. Επίσης, βλ. E. Laclau, «The Time is Out of Joint», σ. 80.

⁷²⁰ Ο.π., υποσημείωση 53. Είναι ενδιαφέρον ότι η φιλελεύθερη παράδοση, αυτή τη φορά στη νεοφιλελεύθερη εκδοχή της, συνοδεύει και την επόμενη αναφορά στον όρο «ηθική» που αφορά τη νεοφιλελεύθερη κριτική στο κράτος πρόνοιας των ΗΠΑ ότι επεμβαίνει στα «οικονομικά και ηθικά χαρακτηριστικά της αγοράς» και στον πολιτικό φιλελευθερισμό ότι «[...] δημιουργεί κρατικό παρεμβατισμό στις ιδιωτικές ζωές των ανθρώπων και την ηθική δομή της κοινωνίας σε τέτοιες περιοχές όπως η κοινωνικοποίηση των παιδιών και η σχέση ανάμεσα στα φύλα». Είναι συνεπώς εμφανής μια σύνδεση του όρου «ηθική» έστω και κειμενικά με την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού βλ. ό.π., σ. 170.

⁷²¹ Ο.π., σ. 66.

αντιμετωπίζεται πλέον ως καταστατική στην ανάδυση του πολιτικού υποκειμένου, παρότι, όπως επισημαίνουν οι Laclau και Mouffe, η ιδέα της ηγεσίας παραμένει «απολύτως συμβατή με την ιδέα των ταξικών συμμαχιών».⁷²²

Η θεωρητική ρήξη του Gramsci με την έννοια της προ-συγκροτημένης ταξικής ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων ολοκληρώνεται με τη διατύπωση της ηγεμονίας ως «διανοητικής και ηθικής ηγεσίας» [intellectual and moral leadership]. Η έννοια της «ηγεσίας» δε συνδέεται πλέον με την πολιτική συμμαχία που «μπορεί να στηρίζεται σε μια συγκυριακή σύμπτωση συμφερόντων» αλλά στηρίζεται πάνω σε «ιδέες και αξίες τις οποίες συμμερίζεται ένας αριθμός τομέων [της κοινωνίας]» οι οποίες επιτρέπουν την ιδεολογική σύνθεση μιας ευρύτερης «συλλογικής θέλησης» ή, με άλλα λόγια, τη δημιουργία ενός «ιστορικού μπλοκ» ανάμεσα σε κοινωνικούς δρώντες, ανεξάρτητα και πάνω από «τη δομική τους θέση μέσα στο επαναστατικό και σχεσιακό σχήμα του οικονομισμού».⁷²³

Κατά τους Laclau και Mouffe, ο ρόλος της ιδεολογίας είναι κομβικός για την εννοιολόγηση της ηγεμονίας από τον Gramsci. Η τελευταία δεν παραπέμπει πλέον σε ένα ορισμένο προϋπάρχον αξιακό σύστημα ή στη θεματική της ψευδούς συνείδησης, αλλά στον ομογενοποιητικό παράγοντα, εν είδει «οργανικού σκυροδέματος» που συναρθρώνει «την πολλαπλότητα των διασκορπισμένων θελήσεων με ετερόκλιτους στόχους, που συγκολλούνται μαζί σε ένα μόνο στόχο, στη βάση μιας ίσης και κοινής αντίληψης του κόσμου».⁷²⁴ Με άλλα λόγια, το συλλογικό υποκείμενο της «διανοητικής και ηθικής ηγεσίας» προκύπτει από τη συνάρθρωση ανάμεσα σε ετερόκλιτα στοιχεία, ιδέες και αξίες που ανασυντίθενται σε ένα οργανικό όλον, κατά τρόπο μη προβλέψιμο *a priori*.⁷²⁵ Η ανάλυση αυτή επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε —έστω αδρομερώς— την πρωταρχική αντίληψη των συγγραφέων περί ηθικής, ως ενός *κοινού ήθους* που αποτελεί προϊόν ηγεμονικής συνάρθρωσης και φιλοδοξεί να κυριαρχήσει στο πεδίο του λόγου, αποδίδοντας εκ νέου νόημα στα στοιχεία του.⁷²⁶ Ως εκ τούτου, η ηθική

---

⁷²² Ο.π.

⁷²³ Ο.π., σ. 67.

⁷²⁴ Ο.π., σ. 67-68.

⁷²⁵ Για την αντίληψη της κοινωνίας ως ηθικο-πολιτικό χώρο και τη σημασία της ηγεμονικής συνάρθρωσης για την πολιτική πράξη στο έργο του Gramsci, κατά τους Laclau και Mouffe, βλ. *ό.π.*, σ. 48-49.

⁷²⁶ «Επιδίωξη της ηγεμονίας είναι η καλλιέργεια συγκεκριμένων μορφών κοινότητας, ηθών, εθίμων και ενός συνολικού ήθους που ο Γκράμσι ονομάζει “κοινό νου”». S. Critchley, *Ζητώντας το Απειρο*, σ. 128.

πολιτικοποιείται και η πρωτόλεια αυτή σύλληψη περί συλλογικής ηθικής, από το έργο του Gramsci, συνδέεται απαράγραπτα με την κατηγορία του υποκειμένου.⁷²⁷

Σε αντιδιαστολή με μια ορισμένη ανάγνωση του πολιτικού φιλελευθερισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy*, οι Laclau και Mouffe επιδιώκουν να ανασύρουν την ιδέα της ελευθερίας του υποκειμένου, όμως όχι αντιδιαστέλλοντας το άτομο προς την κοινωνία, ούτε θεμελιώνοντας την ελευθερία του στη βάση ενός ατομισμού φυσικών δικαιωμάτων στο πρότυπο της ιδιοκτησίας.⁷²⁸ Όπως επισημαίνουν παρακάτω:

Δεν είναι ο φιλελευθερισμός ως τέτοιος που θα πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση, καθότι ως *ηθική* αρχή που υπερασπίζεται την ελευθερία του ατόμου να εκπληρώσει τις ανθρώπινες ικανότητές του/της, έχει σήμερα περισσότερη αξία από ποτέ. Αλλά εάν αυτή η διάσταση της ελευθερίας είναι καταστατική κάθε δημοκρατικού και χειραφετητικού προγράμματος, δεν πρέπει να μας κάνει, από αντίδραση σε ορισμένες «ολιστικές» υπερβολές, να επιστρέψουμε απλώς και μόνο στην υπεράσπιση ενός «αστικού» ατομισμού.⁷²⁹

Κατά τους Laclau και Mouffe, το ζήτημα των δικαιωμάτων του ατόμου πρέπει να τεθεί πάνω στη βάση των κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν τις θέσεις υποκειμένου του και επιτρέπουν την αντίληψη των δημοκρατικών δικαιωμάτων, ως δικαιωμάτων που «μπορούν να ασκηθούν μόνο συλλογικά και προϋποθέτουν την ύπαρξη ίσων δικαιωμάτων για τους άλλους».⁷³⁰ Συνεπώς, η ιδέα της ελευθερίας του υποκειμένου εξαρχής συνδέεται με έναν λόγο *πολιτικών* δικαιωμάτων.⁷³¹ Συνάμα, οι ίδιοι υπογραμμίζουν την αδυναμία της εργαλειακής ορθολογικότητας που εντοπίζεται στον πυρήνα της σύγχρονης ηθικής του Διαφωτισμού και που αγνοεί ή υποβαθμίζει τον καταστατικά ανοικτό και ενδεχομενικό χαρακτήρα των κοινωνικών και πολιτικών δομών στη συγκρότηση του υποκειμένου, στο πεδίο του λόγου.⁷³²

⁷²⁷ Βλ. επίσης, E. Laclau, «The Time is Out of Joint», σ. 81.

⁷²⁸ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 174.

⁷²⁹ *Ο.π.*, σ. 184.

⁷³⁰ *Ο.π.*, σ. 184-185.

⁷³¹ Σε παρόμοιο πνεύμα, η ανταλλαγή ηλεκτρονικών μηνυμάτων εν είδει διαλόγου του Ernesto Laclau και της Judith Butler πάνω στα ζητήματα της δικαιοσύνης, της συμπερίληψης και του αποκλεισμού σαφώς περιστρέφεται γύρω από μια ανάλογη εννοιολόγηση της ηθικής που εδράζεται στον λόγο των πολιτικών δικαιωμάτων και τη δυνατότητα προοδευτικής διεύρυνσης και επέκτασής του, γύρω από ζητήματα ταυτότητας φυλετικών, πολιτισμικών, εθνοτικών κι άλλων μειονοτικών ομάδων της κοινωνίας. Βλ. «The Uses of Equality», στο S. Crichtley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 329-344.

⁷³² Κατά τον Devenney οι Laclau και Mouffe στο *HSS* ασκούν πολύπλευρη κριτική σε μια ορθολογικότητα εργαλειακής φύσεως. Συγκεκριμένα, διακρίνει πέντε διαστάσεις (φύση, υποκείμενο, γνώση, κοινωνία και γλώσσα) τις οποίες μια αντίστοιχη ορθολογικότητα αντιλαμβάνεται παραδοσιακά

Από τα παραπάνω συνάγεται, ότι η έννοια της «ηθικής» χαρακτηρίζεται από μια ιδιαίτερη παρουσία στο εννοιολογικό σχήμα των Laclau και Mouffe. Ασφαλώς, δεν αντιστοιχεί σε μια υπερβατολογική ηθική η οποία θα ήταν άλλωστε ασύμβατη με τη σύλληψη του πολιτικού ως ενδεχομενικής συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της «ηθικής» λάμπει δια της απουσίας της στο *Hegemony and Socialist Strategy*, ενώ οι ελάχιστες αναφορές σε αυτήν, στο πλαίσιο της κριτικής αποδόμησης της μαρξιστικής παράδοσης, την προσδιορίζουν κατά τρόπο αρνητικό: ως αυτό που δεν είναι. Εάν, ωστόσο, οι αναφορές σε αυτή δε συγκροτούν μια πλήρη, θετικά προσδιορισμένη, εννοιολογική παρουσία, δηλαδή, μια υπερβατολογική έννοια ηθικής, αυτό δε συνεπάγεται ότι από το σχήμα τους απουσιάζει πλήρως οποιαδήποτε έννοια ηθικής.

Πέρα από την αυστηρά περιγραφική της διάσταση, η θεωρία της ηγεμονίας εμπνέεται και από μια ορισμένη πολιτική στόχευση. Η στρατηγική αποδόμηση των μαρξιστικών κειμένων αποσκοπεί όχι μόνο στην άρθρωση μιας γενεαλογίας της έννοιας της «ηγεμονίας», αλλά και στην ανάδειξη ενός νέου, διαφορετικού ορίζοντα πολιτικής πράξης, και ειδικότερα στη χάραξη μιας νέας πολιτικής στρατηγικής της αριστεράς ενώπιον της πρόκλησης που αποτελούν τα αναδυόμενα νέα κοινωνικά κινήματα τις δεκαετίες του '70 και του '80, για την παραδοσιακή πολιτική αντίληψη. Μια τέτοια στόχευση καθίσταται δυνατή μόνο με τη συγκρότηση ενός ορισμένου κανονιστικού προτύπου για την ηγεμονία, όπως έχει αποκληθεί από τους σχολιαστές του *Hegemony and Socialist Strategy*, της *ριζοσπαστικής δημοκρατίας*.⁷³³

Στο πλαίσιο αυτό, η ριζοσπαστική δημοκρατία αναφέρεται στην τότε επίκαιρη ιστορική κατάσταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπου νέα κοινωνικά κινήματα έθεταν ζητήματα ταυτότητας και διακρίσεων στο επίκεντρο του λόγου τους, προβάλλοντας «αντίσταση στις νέες μορφές υποταγής [...] από την ίδια την καρδιά της

ως αντικειμενικά μέσα προς επίτευξη σκοπών, μια αντίληψη που είναι παντελώς ασύμβατη με την εννοιολόγηση της ηθικής, στο HSS. Βλ. Mark Devenney, «Towards an Ethics of Incommensurability», *Strategies*, τόμ. 14, τχ. 2, 2001, σ. 212-215. Οι παραπομπές από τη μεταγενέστερη έκδοση υπό τον τίτλο «Ethics and Politics in Discourse Theory», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 123-139.

⁷³³ Η ανάγκη ή, ορθότερα, το «έλλειμμα» της θεωρίας της ηγεμονίας για ένα κανονιστικό πρότυπο περιγράφεται εύγλωττα από τον Critchley στο S. Critchley, «Ethics, Politics and Radical Democracy - The History of a Disagreement», *Culture Machine*, τόμ. 4, 2002. Το άρθρο αυτό, όπως είχε σχεδιαστεί εξ αρχής, ανά-δημοσιεύτηκε αργότερα αυτούσιο ως συμβολή του Critchley, σε συλλογικό τόμο αφιερωμένο στον Laclau, με τον τίτλο «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 113-122. Στις παραπομπές ακολουθείται η μεταγενέστερη έκδοση, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 116.

νέας κοινωνίας». ⁷³⁴ Σε αντιδιαστολή με πολιτικές που εμμένουν στην ταυτότητα των κοινωνικών δρώντων, αποδίδοντας έμφαση στη διαφορά και στον αποκλεισμό, το πρότυπο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας συνίσταται στην επέκταση της εξισωτικής λογικής της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τους Laclau και Mouffe, η επέκταση της εξισωτικής λογικής επιτυγχάνεται μέσω της συγκρότησης μιας αλυσίδας ισοδυναμίας ανάμεσα στους διαφορετικούς ανταγωνισμούς που διατρέχουν το κοινωνικό, διανοίγοντας τον ορίζοντα της ιστορικής πράξης. Με άλλα λόγια, υποστηρίζουν πως, οι δυνατότητες πολιτικής χειραφέτησης περνούν μέσα από τη δημιουργία ενός καθολικού πολιτικού υποκειμένου.

Η κατασκευή ενδεχομενικών αλυσίδων ισοδυναμίας είναι, κατά την άποψη μας, το έδαφος όπου πρέπει να εδραιωθεί ο σύνδεσμος ανάμεσα στην καθολικότητα και την ιδιαιτερότητα. Η ένταση ανάμεσα σε αυτές τις δύο πολιτικές εναλλακτικές λύσεις —η οικοδόμηση ενός καθολικού χειραφετητικού υποκειμένου, η μεγέθυνση της δημοκρατικής επανάστασης μέσω της διεύρυνσης των ισκρατικών αρχών σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού— διανύει ολόκληρη της ιστορία της νεωτερικής δημοκρατίας. ⁷³⁵

Συνεπάγεται, ωστόσο, στο πρότυπο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας ένα «αναγκαίο» κανονιστικό ή ηθικό περιεχόμενο για τη θεωρία της ηγεμονίας; Όπως αναδεικνύεται παρακάτω, το ζήτημα αυτό αποτελεί μια ανοικτή ερμηνευτική πρόκληση για την κατανόηση του επιχειρήματος των συγγραφέων και συνάμα πηγή παρανόησης και βάση κριτικής για πληθώρα ερμηνευτικών προσεγγίσεων έκτοτε. ⁷³⁶ Ως εκ τούτου, η απάντηση του ερωτήματος αυτού καθιστά επιβεβλημένη την προσφυγή στο μεταγενέστερο έργο του Laclau, όπου ο τελευταίος αποσαφηνίζει τη θέση του περί ηθικής και (απο)καθιστά αναδρομικά σαφέστερο το εγχείρημα του ιδίου και της Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy*.

⁷³⁴ E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 161.

⁷³⁵ E. Laclau, «Η δημοκρατία ανάμεσα στην αυτονομία και την ετερονομία», σ. 149.

⁷³⁶ Πέρα από την κριτική του Critchley στο «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», η οποία αναφέρεται παραπάνω, ενδεικτικά να αναφέρω την ένσταση του Žižek που επισημαίνει την φαινομενική αντίθεση ανάμεσα στην αναγνώριση «ενός καθολικού μηχανισμού ιδεολογικού “τσιμέντου” [...] που μπορεί να αναλύσει κάθε πιθανή κοινωνικοπολιτική τάξη, από τον Φασισμό ως τη φιλελεύθερη δημοκρατία [...]» και στην παραδοχή «μιας καθορισμένης πολιτικής επιλογής, της ριζοσπαστικής δημοκρατίας». S. Žižek, *The Ticklish Subject*, σ. 174, στο E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 79-80. Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί η ερμηνευτική γραμμή του Devenney, στο *Ethics and politics in Contemporary Theory*, όπου ακολουθώντας το εγχείρημα του Laclau περί ριζοσπαστικής δημοκρατίας, οδηγείται σε μια ορισμένη κανονιστική οριοθέτηση του ηγεμονικού εγχειρήματος *tout court*, όπως αναλύεται παρακάτω.

Τα τρία κύρια σημεία της σχέσης ηθικού-κανονιστικού

Ενώ στο *Hegemony and Socialist Strategy* η στάση των Laclau και Mouffe είναι επιφυλακτική απέναντι στην έννοια της ηθικής και οι αναφορές τους σε αυτήν στερούνται αναλυτική ενάργεια, στο μεταγενέστερο έργο του ο Laclau προβαίνει σε σαφή διάκριση ανάμεσα στις έννοιες του «ηθικού» και του «κανονιστικού». Επιπλέον, οριοθετεί τη προσέγγισή του για την ηθική, σε σχέση με τις έννοιες της απόφασης, του υποκειμένου και της ηγεμονίας. Εν προκειμένω, στο *Contingency, Hegemony, Universality*, τον ιδιότυπο «τριάλογο», όπως συχνά αποκαλείται, ανάμεσα στους Butler, Laclau και Žižek, ο κάθε συγγραφέας είχε την ευκαιρία να απευθύνει ένα αριθμό ερωτήσεων στους άλλους δύο. Η Butler διατυπώνει το ακόλουθο ερώτημα για τη σχέση ηθικής και απόφασης:

Τι αποτελεί μια βιώσιμη θεωρία της δυνατότητας δράσης [agency] για τη σύγχρονη πολιτική ζωή; Επαρκεί η έννοια της απόφασης κατά Derrida για την εξήγηση των ειδών διαπραγμάτευσης που απαιτεί η δυνατότητα της πολιτικής δράσης; Είναι η «απόφαση» ηθική ή υπαρξιακή κατηγορία και, εάν ναι, πως σχετίζεται με τη σφαίρα της πολιτικής;⁷³⁷

Στην απάντηση του, που αξίζει να αναλύσουμε για τους σκοπούς του παρόντος, ο Laclau διευκρινίζει την αντίληψή του περί ηθικής και διαφωτίζει τη σχέση της με την απόφαση. Η επιχειρηματολογία του αποδομεί την αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε περιγραφική και κανονιστική διάσταση των διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου, καθώς μια αμιγώς περιγραφική διάρθρωση, κατά τον ίδιο, είναι αδύνατη.⁷³⁸ Από αυτήν τη σκοπιά, τόσο η θεωρητική ανάλυση, όσο και η πολιτική πράξη δεν είναι απαλλαγμένες από μια ορισμένη κανονιστική διάσταση, από αξίες, ιδέες και άλλες παραδοχές που αποτελούν συνθήκη δυνατότητας για την πρακτική ενασχόληση με τον κόσμο, ή, με άλλα λόγια, για την αντίληψη και άρθρωση ισχυρισμών για το κοινωνικό ως «γεγονότων». Τα γεγονότα ως εκ τούτου δεν αποτελούν μια «ουδέτερη περιγραφή» της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά ενσωματώνουν κανονιστικά στοιχεία, από τη σκοπιά του υποκειμένου.⁷³⁹

⁷³⁷ Judith Butler, «Questions», στο J. Butler., E. Laclau, S. Žižek, *CHU*, σ. 5-6.

⁷³⁸ Η στάση των Laclau και Mouffe απέναντι στη διάκριση περιγραφικού/κανονιστικού, αποτυπώνεται ήδη στην απάντησή τους στην κριτική του N. Geras, όπου υπερασπίζονται τη διάκριση φυσικής ύπαρξης ή «οντότητας» [ens] και κοινωνικής υπόστασης ή «είναι» [esse], επιφυλάσσοντας την πρόσβαση του γνωσιολογικού εγχειρήματος στην ύπαρξη, μόνο έμμεσα, δηλαδή, μέσω της κοινωνικής υπόστασης της. E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 139.

⁷³⁹ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 80.

Η αποδόμηση της διάκρισης *ανάμεσα σε περιγραφικό και κανονιστικό* αποτελεί το πρώτο βήμα ή κύριο σημείο στην επιχειρηματολογία του Laclau. Η κίνηση αυτή του επιτρέπει να αναγάγει τη στιγμή της ηγεμονικής ενσάρκωσης της (οριακά) κενής πληρότητας της κοινωνίας στην κατ' εξοχήν *ηθική* εμπειρία, αυτήν της οντολογικής συγκρότησης του κοινωνικού.⁷⁴⁰ Κατ' αντιδιαστολή, τα ετερόκλητα οντικά περιεχόμενα που καλούνται να διαδραματίσουν τον ρόλο αυτό, δεν είναι παρά «τα περιγραφικά/κανονιστικά συμπλέγματα που είναι οι οντικές πρώτες ύλες, που ενσαρκώνουν, κατά τρόπο εφήμερο, εκείνη την καθολικότητα, εκείνη τη φευγαλέα πληρότητα».⁷⁴¹ Αντιστρόφως, η πληρότητα της κοινωνίας αποτελεί το αδύνατο αντικείμενο του οποίου η *ριζική επένδυση* αποτελεί τον μόνο τρόπο πρόσβασης στο πεδίο της αναπαράστασης. Με άλλα λόγια, η πληρότητα της κοινωνίας κάνει αισθητή την παρουσία της, μόνο διά της αποτυχίας κάθε ορισμένης απόπειρας αναπαράστασής.

Υπ' αυτήν την έννοια, η στιγμή της *ηθικής* μεταφράζεται για το υποκείμενο στη στιγμή της απόφασης, στο πεδίο που χαράσσεται από τον ανεπίκριτο χαρακτήρα της διαρρηγμένης δομής. «Όπως - φέρεται κατά τον Derrida - να λέει ο Kierkegaard: “η στιγμή της απόφασης είναι η στιγμή της τρέλας”. Και θα πρόσθετα (κάτι που δε θα έκανε ο Derrida): αυτή είναι η στιγμή του υποκειμένου πριν την υποκειμενοποίηση».⁷⁴² Με όρους αποδόμησης, «κάθε απόφαση είναι εσωτερικά διαιρεμένη: είναι, από τη μία πλευρά, *αυτή* η απόφαση (ένα ορισμένο οντικό περιεχόμενο) αλλά είναι, από την άλλη, *μια* απόφαση (έχει την οντολογική λειτουργία να επιφέρει ένα κάποιο κλείσιμο σε αυτό που ήταν δομικά ανοικτό)».⁷⁴³ Συνεπώς, ο Laclau υπογραμμίζει ότι το ορισμένο οντικό περιεχόμενο δεν μπορεί να συναχθεί από την οντολογική λειτουργία, καθώς το περιεχόμενο είναι απλώς μια εφήμερη ενσάρκωση της λειτουργίας, μια *ριζική επένδυση* της κενής καθολικότητας ή πληρότητας της κοινωνίας. Η παραδοχή της δομής της ριζικής επένδυσης αποτελεί και το δεύτερο κύριο σημείο ή βήμα της επιχειρηματολογίας του ίδιου περί ηθικής.

---

⁷⁴⁰ Το επιχείρημα του Laclau εδώ αναδιατυπώνει με όρους ηθικής το οντολογικό επιχείρημα για την «γενική μορφή της πλήρωσης», από το προγενέστερο έργο του, όπως αυτό αναλύεται στο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους «Οι συνθήκες ορατότητας της ενδεχομενικότητας». Συνεπώς, υποδεικνύει, αν μη τι άλλο, την ακλόνητη επιμονή του Laclau να αναγνωρίζει την πρωταρχικότητα του οντολογικού στην ηγεμονική ενσάρκωση της πληρότητας της κοινωνίας.

⁷⁴¹ *Ο.π.*, σ. 81. Όπως προσθέτει σε μεταγενέστερο δοκίμιο, «[α]υτό που συνήθως αποκαλούμε ηθικότητα ανήκει σε εκείνα τα συμπλέγματα». E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», στο E. Laclau, *RFS*, σ. 128.

⁷⁴² E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 79.

⁷⁴³ *Ο.π.*. Έμφαση στο πρωτότυπο.

[...] δεν υπάρχει λογική μετάβαση από μια αναπόφευκτη ηθική στιγμή, στην οποία η πληρότητα της κοινωνίας εκδηλώνεται ως ένα κενό σύμβολο, σε οποιαδήποτε συγκεκριμένη κανονιστική τάξη. Υπάρχει μια ηθική επένδυση σε συγκεκριμένες κανονιστικές τάξεις, αλλά καμία κανονιστική τάξη η οποία να είναι, καθ'εαυτήν και δι'αυτήν, ηθική.⁷⁴⁴

Η παραδοχή της ριζικής επένδυσης της ηθικής εμπειρίας αποτελεί και την πηγή κάθε κοινωνικής ελευθερίας, καθώς σε αντίθετη περίπτωση η επίτευξη του οντικού περιεχομένου δε θα σηματοδοτούσε μια τροπολογική κίνηση συστατική στη συγκρότηση του κοινωνικού χώρου, αλλά «θα είχε αντικατασταθεί από μια πλήρη κυριολεξία».⁷⁴⁵ Υπ' αυτήν την έννοια, συνάγει τον *αδιάφορο χαρακτήρα* του ορισμένου κανονιστικού περιεχομένου που επενδύεται ηθικά, μια παραδοχή που αποτελεί το τρίτο κύριο σημείο της επιχειρηματολογίας του.

Εύλογα, ωστόσο, ανακύπτει το ερώτημα αν η παραδοχή της ηθικής ως ριζικής επένδυσης της καθολικότητας της κοινωνίας μας οδηγεί απαρέγκλιτα σε μια εννοιολόγηση της απόφασης απαλλαγμένης από οποιοδήποτε ουσιαστικό περιεχόμενο, σε μια «ντεσιζιονιστική» εκδοχή της απόφασης, δίχως κανένα θεμέλιο πέρα από τον εαυτό της. Η απάντηση του Laclau είναι σαφώς αρνητική: «Κατά πρώτον, μόνο αυτή η διάσταση της απόφασης που δεν είναι προκαθορισμένη από ένα υπάρχον κανονιστικό πλαίσιο, είναι ακριβολογώντας, ηθική. Κατά δεύτερον, κάθε κανονιστική τάξη δεν είναι τίποτε παρά η ιζηματοποιημένη μορφή ενός αρχικού ηθικού συμβάντος».⁷⁴⁶ Με άλλα λόγια, το σύνολο των ιζηματοποιημένων κοινωνικών πρακτικών λειτουργεί ως όριο της παντοδυναμίας της απόφασης, ως το προϋπάρχον κανονιστικό πλαίσιο της, το οποίο παρά τις κατά τόπους αποδιαρθρώσεις δεν καταρρέει ποτέ «ως το σημείο που να απαιτεί μια πράξη ολοκληρωτικής αναθεμελίωσης».⁷⁴⁷ Στην απάντηση του Laclau απέναντι στην κατηγορία του ντεσιζιονισμού θα επιστρέψουμε στο επόμενο κεφάλαιο, καθώς η σχετική υπεράσπιση του έργου του αποκαλύπτει μια περίπλοκη και ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία.

---

⁷⁴⁴ Ο.π., σ. 81.

⁷⁴⁵ Ο.π., σ. 79. Η ομοιότητα του παρόντος επιχειρήματος του Laclau με το οντολογικό επιχείρημα, ειδικότερα όσον αφορά στον καταστατικό χαρακτήρα της τροπολογικής υποκατάστασης και άρα στον δευτερεύοντα ρόλο που αποδίδεται στο οντικό ή κανονιστικό είναι σε αυτό το σημείο πασιδήλη. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφάλαιο «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας».

⁷⁴⁶ Ο.π., σ. 82.

⁷⁴⁷ Ο.π.

Ανακεφαλαιώνοντας, η επιχειρηματολογία του Laclau στο *Contingency, Hegemony, Universality* για τη θέση της ηθικής στο πλαίσιο της θεωρίας της ηγεμονίας στηρίζεται σε μια συλλογιστική με τρία κύρια σημεία: α) την *αποδόμηση της διάκρισης περιγραφικού/κανονιστικού*, β) την ηθική ως *πράξη ριζικής επένδυσης* ενός αδύνατου αντικειμένου (της πληρότητας της κοινωνίας) και γ) τον *αδιάφορο χαρακτήρα* του ορισμένου κανονιστικού περιεχόμενου που θα επιτελέσει τον ρόλο αυτό. Εκ πρώτης όψεως, η σύντομη αυτή επισκόπηση καθιστά εμφανές ότι από την επιχειρηματολογία του, δεν απορρέει μια παραδοσιακή έννοια «ηθικής» η οποία να συγκροτεί, προδιαγράφει ή νομιμοποιεί οποιοδήποτε από κανονιστικό περιεχόμενο, ή να θέτει κριτήρια για την εφαρμογή του ή να προσδιορίζει την απόφαση σε κάθε περίπτωση.⁷⁴⁸ Τουναντίον. Από αυτήν τη σκοπιά, οι παραπάνω παραδοχές του Laclau δε συγκροτούν *stricto sensu* μια απάντηση στο ερώτημα της ηθικής, αλλά περιλαμβάνουν στον πυρήνα τους όλα τα στοιχεία που προδιαγράφουν το χώρο στον οποίο μπορεί να αρθρωθεί μια πιθανή μεταδομιστική απάντηση στο ζήτημα της ηθικής.

Η πένα του Laclau πιάνει εκ νέου το νήμα της επιχειρηματολογίας του γύρω από αυτές τις τρεις παραδοχές στο μεταγενέστερο δοκίμιο «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», όπου και επεξεργάζεται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την έννοια της ηθικής με αφετηρία τη σχέση ανάμεσα στο ηθικό και το κανονιστικό.⁷⁴⁹ Διατρέχοντας τον κίνδυνο μιας ελαφράς επανάληψης, θεωρώ ενδιαφέρον να εμβαθύνουμε περαιτέρω σε αυτές τις παραδοχές, ιδιαίτερα στον βαθμό που αφορούν στη δομή της ηθικής εμπειρίας για το υποκείμενο.

---

⁷⁴⁸ Η διαπίστωση αυτή οφείλει στην ανάλυση του Jason Glynos για μια μεταδομιστική έννοια της «ηθικής», παρότι το επιχείρημά μου αποκλίνει αισθητά από του ίδιου. Βλ. Jason Glynos, «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a Postfoundationalist World: From an Ethics of Desire to an Ethics of the Drive», *Theory & Event*, τόμ. 4, τχ. 4, 2000, σ. 18-20.

⁷⁴⁹ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», *RFS*, σ. 127-138. Το δοκίμιο συνιστά απάντηση σε μια διάλεξη του Simon Critchley, στο New School for Social Research, που εκφωνήθηκε στο πλαίσιο της σειράς διαλέξεων Albert Schweitzer με τίτλο «Ηθική και Πολιτική», στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης την άνοιξη του 2004.

A. Κατάρρευση διάκρισης περιγραφικού/κανονιστικού

A.1 Οι κανονιστικές συνθήκες δυνατότητας του εγχειρήματος της ηγεμονίας.

Κατά τον Laclau, η αποδόμηση της διάκρισης ανάμεσα στην κανονιστική και στην περιγραφική διάσταση αποτελεί προϋπόθεση κάθε επεξεργασίας περί ηθικής. Στο «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», η παραδοχή αυτή αναπτύσσεται περαιτέρω, αντανakλώντας δύο αλληλένδετους ισχυρισμούς: α) την επιστημολογικά μετριοπαθέστερη θέση ότι η πρακτική ενασχόληση με τον κόσμο ενσωματώνει κανονιστικά στοιχεία όπως αξίες, ιδέες και στόχους και β) την ισχυρότερη επιστημολογικά θέση ότι ακόμη και αυτή η θεωρητική ενασχόληση με τον κόσμο προϋποθέτει κάποιο σύστημα σήμανσης που με τη σειρά του στηρίζεται σε προηγούμενες περιπτώσεις πρακτικής αλληλεπίδρασης με την πραγματικότητα.⁷⁵⁰

Ενώ ο πρώτος ισχυρισμός απηχεί τη διαδεδομένη κριτική στον θετικισμό για τη θεωρητική φόρτιση των προτάσεων παρατήρησης — ότι δεν υφίσταται, με άλλα λόγια, ουδέτερη γλώσσα παρατήρησης— ο δεύτερος παραπέμπει περισσότερο στα γλωσσικά παίγνια του Wittgenstein, όπου η γλώσσα συνυφαίνεται με την έμπρακτη χρήση της ώστε η εφαρμογή ενός κανόνα μεταβάλλει το περιεχόμενό του και μετατρέπεται σε στιγμή του.⁷⁵¹ Με άλλα λόγια, για τον Laclau είναι αδύνατη, αν όχι άνευ ουσίας, μια αυστηρή διάκριση ανάμεσα σε περιγραφικό και κανονιστικό. Για τη διασάφηση της θέσης του, θεωρώ χρήσιμη μια παρέκβαση στη μακρόχρονη θεωρητική αντιλογία του με τον S. Critchley περί του κανονιστικού περιεχομένου της θεωρίας της ηγεμονίας, που δια φωτίζεται περαιτέρω με μια αντίστροφη κριτική από τον Α. Κιουπκιολή.

---

⁷⁵⁰ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», *RFS*, σ. 127-128. Υπό μια έννοια, η επιστημολογικά ισχυρότερη θέση εξαρχής χαρακτήριζε την προσέγγιση των Laclau και Mouffe στο *HSS*. Στην απάντησή τους στην κριτική του N. Geras παραθέτουν χαρακτηριστικά από τον W.V. Quine: «Προσωπικά [...] πιστεύω στα φυσικά αντικείμενα και όχι στους θεούς του Ομήρου· και θεωρώ επιστημονικό σφάλμα το να πιστεύει κανείς το αντίθετο. Αλλά ως προς την επιστημολογική του βάση, τα φυσικά αντικείμενα και οι θεοί διαφέρουν μόνο κατά τον βαθμό και όχι κατά το είδος.. Και τα δύο είδη οντοτήτων υπεισέρχονται στην εννοιολογική μας σύλληψη απλώς ως πολιτισμικές παραδοχές και μόνο.[...] Επιπλέον, και οι αφηρημένες οντότητες που αποτελούν την ύλη των μαθηματικών —πρόκειται σε τελευταία ανάλυση για σύνολα, σύνολα συνόλων κ.ο.κ.— συνιστούν άλλη μια παραδοχή στο ίδιο πνεύμα. Από επιστημολογική άποψη και αυτές οι οντότητες είναι μύθοι, ισοδύναμοι κατά βάση με τα φυσικά αντικείμενα και τους θεούς, ούτε καλύτεροι ούτε χειρότεροι, πέρα από διαφορές στον βαθμό με τον οποίο διευκολύνουν τις σχέσεις μας με την αισθητηριακή εμπειρία.» E. Laclau, C. Mouffe, «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», σ. 131, παραπέμπει στο W.V. Quine, «Two Dogmas of Empiricism», *From a Logical Point of View*, Harper Torch, N. Υόρκη, 1963, σ. 44-45 [ελλ. έκδ.: «Δύο δόγματα του εμπειρισμού», στο Γ. Ρουσόπουλος (επιμ.), *Σύγχρονος εμπειρισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο: 2008].

⁷⁵¹ Βλ. ενδεικτικά, E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 78.

A.2 Ριζοσπαστική δημοκρατία και αντιπροσώπευση.

Σημείο αφετηρίας για την εξέταση της θεωρητικής αντιλογίας των Laclau και Critchley αποτελεί το «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», όπου ο Critchley υπογραμμίζει την ανάγκη της θεωρίας της ηγεμονίας για μια ορισμένη κανονιστική διάσταση. Την ανάγκη αυτή εντοπίζει στους ίδιους τους όρους δυνατότητας οποιασδήποτε δημοκρατικής πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας, ώστε αφορά εκ των πραγμάτων και τη θεωρία της ηγεμονίας στον βαθμό που η τελευταία συνιστά ένα πρόταγμα δημοκρατικής πολιτικής.⁷⁵²

Ειδικότερα, κατά τον Critchley, η έμφαση, που αποδίδει η θεωρία της ηγεμονίας, στην ενδεχομενική πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας, είναι απαραίτητο να εξισορροπηθεί από μια συμπληρωματική ηθική διάσταση με ορισμένο κανονιστικό περιεχόμενο. Η ηθική αυτή διάσταση είναι αναγκαία για τη θεωρία της ηγεμονίας, ώστε να αποφύγει την κατηγορία του βολονταρισμού ενός παντοδύναμου υποκείμενου και «[...] να μην κινδυνεύει να καταρρεύσει στην αυθαιρεσία ενός απροκάλυπτου “ντεσιζιονισμού”». ⁷⁵³ Ενώ, ωστόσο, η επεξεργασία της έννοιας της αποδιάρθρωσης ως μερικής (δηλαδή, της έλλειψης που ωθεί το υποκείμενο στην ταύτιση ενώπιον ενός υπόβαθρου ιζηματοποιημένων πρακτικών που παραμένουν σε ισχύ ως κανονιστικό πλαίσιο της απόφασης) μπορεί να απαντά στην κριτική του βολονταρισμού, η επιμονή του Laclau να περιχαράκωνει θεωρητικά την ηθική ως *κατ' ανάγκην* κενή αφήνει, κατά τον Critchley, το εννοιολογικό σχήμα του ευάλωτο απέναντι σε μια ανεστραμμένη κριτική, στην κατηγορία περί κανονιστικού ελλείμματος.⁷⁵⁴

Η επιχειρηματολογία του Critchley επιδιώκει να αναδείξει την έλλειψη της ηθικής στο σχήμα του Laclau, ορίζοντάς την, ωστόσο, κατά τρόπο θετικό ως εάν να αντιστοιχούσε σε ένα ορισμένο δημοκρατικό ήθος. Υπ' αυτήν την έννοια, αξίζει να σημειωθεί ότι η κριτική του Critchley λαμβάνει ως σημείο αφετηρίας τη θέση περί ριζοσπαστικής δημοκρατίας στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Δεδομένου ότι οι Laclau και Mouffe υπερασπίζονται μια ορισμένη δημοκρατική πολιτική, ο Critchley διερωτάται: «Εάν κάθε απόφαση είναι πολιτική, τότε πού έγκειται η ειδοποιός διαφορά

⁷⁵² S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 113-122.

⁷⁵³ Ο.π., σ. 116.

⁷⁵⁴ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 82.

ανάμεσα στη δημοκρατική και τη μη δημοκρατική απόφαση;». ⁷⁵⁵ Κατά τον Critchley, η απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να είναι είτε κανονιστική, είτε περιγραφική, σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η σκληρή γραμμή περί ηθικής θα συναντά εμπόδια:

Έτσι, από τη μία πλευρά μπορεί κανείς να αποδεχτεί ότι οι δημοκρατικές αποφάσεις είναι πιο περιεκτικές, συμμετοχικές, ισότιμες, πλουραλιστικές κτλ., αλλά εάν κανείς αποδεχτεί οποιαδήποτε εκδοχή αυτής της θέσης, τότε έχει παραδεχτεί κάποια ξεκάθαρα κανονιστική παραδοχή στη θεωρία της ηγεμονίας. Από την άλλη, εάν κανείς απλώς ισχυριστεί [...] ότι η δημοκρατική επανάσταση και η ριζοσπαστική δημοκρατία είναι περιγραφές ενός γεγονότος, τότε κατά τη γνώμη μου διατρέχει κανείς το ρίσκο να καταρρεύσει κάθε κριτική απόσταση ανάμεσα στη θεωρία της ηγεμονίας και της κοινωνικής πραγματικότητας που αυτή η θεωρία ισχυρίζεται ότι περιγράφει. ⁷⁵⁶

Ο Critchley ορθά, κατά τη γνώμη μου, επισημαίνει ότι το επιχείρημα του Laclau, υπό περιστάσεις, μοιάζει να αμφιταλαντεύεται ανάμεσα στην περιγραφική και την κανονιστική οπτική της κοινωνίας ή, με άλλους σχεδόν ισοδύναμους όρους, ανάμεσα στην οντολογική και την πολιτική σκοπιά. ⁷⁵⁷ Όταν το επιχείρημα προκρίνει την περιγραφική διάσταση οδηγεί σε αμφιλεγόμενες θέσεις, όπως όταν ισχυρίζεται με τη Mouffe στο *Hegemony and Socialist Strategy* ότι «η δημοκρατική επανάσταση απλώς λαμβάνει χώρα» ή όταν αποδίδει στο *Για την επανάσταση της εποχής μας* την ελευθερία του υποκειμένου στις αποδιάρθρωσεις. ⁷⁵⁸ Μια αντίστοιχη σκοπιά ανάλυσης που υποβαθμίζει την προοπτική της ηγεμονίας σε απλή περιγραφή μιας υπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων κινδυνεύει, κατά τον Critchley, να αποδειχτεί τετριμμένως αληθής, από κριτική άποψη. Ταυτόχρονα, θα προσθέταμε, μια αμιγώς περιγραφική θεώρηση τείνει να εξουδετερώνει τον ριζικά πολιτικό χαρακτήρα της συγκρότησης της κοινωνίας. Συνδέοντας την ελευθερία του υποκειμένου με την αποδιάρθρωση σε έναν κλειστό βρόγχο, περιστέλλει την πιθανή συμβολή του ανταγωνισμού στη συγκρότηση του ιδιαίτερου περιεχόμενου που λειτουργεί εν είδει υποβάθρου για την απόφαση από το υποκείμενο. Υπ' αυτούς τους όρους, μια περιγραφική σκοπιά μάλλον συσκοτίζει το πεδίο της απόφασης παρά συντελεί στην χειραφέτηση του υποκειμένου.

⁷⁵⁵ S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 116.

⁷⁵⁶ Ο.π.

⁷⁵⁷ Βλ. π.χ. την ανάλυση στο τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας».

⁷⁵⁸ Ο.π., σ. 116-117, έμφαση στο πρωτότυπο.

Ως εκ τούτου, ο Critchley συμπεραίνει ότι η θεωρία της ηγεμονίας χαρακτηρίζεται από ένα κανονιστικό έλλειμμα, ένα έλλειμμα στην κινητοποίηση του υποκειμένου. Κατά τη γνώμη του, το έλλειμμα αυτό σκιαγραφεί την ανάγκη να κατανοήσουμε την αποδόμηση ως συμπληρωματική λογική στην ηγεμονία καθώς επιτρέπει να αναγνωρίσουμε στον πυρήνα του υποκειμένου μια μορφή μεσσιανικής έγκλησης απέναντι στον Άλλο.⁷⁵⁹ Καθώς μια εκτενής ανάλυση της θεωρίας του Critchley υπερβαίνει το στόχο του παρόντος, αρκεί, αδρομερώς να σημειώσουμε πως, κατά τον ίδιο, η σύγχρονη πολιτική θεωρία —συμπεριλαμβανομένης και της θεωρίας της ηγεμονίας— οφείλει να αναγνωρίσει στην καρδιά του υποκειμένου έναν θετικό πυρήνα γύρω από την αποδοχή ενός αιτήματος. Η αποδοχή του αιτήματος αυτού επιφέρει μια απεριόριστη ευθύνη απέναντι στον Άλλο, συγκροτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο το υποκείμενο ως δρώντα.⁷⁶⁰

Συνοψίζοντας, η συλλογιστική του Critchley θέτει το εγχείρημα του Laclau ρητά ενώπιον ενός διλήμματος: η θεωρία της ηγεμονίας μπορεί να αποτελεί είτε μια «περιγραφή γεγονότων», δίχως κανένα ουσιαστικό αξιολογικό ισχυρισμό για την κοινωνική ηθική, είτε μια ορισμένη πρόταση για την ηθική και κατ' ανάγκην και για την κανονιστική διαμόρφωση της κοινωνίας.⁷⁶¹ Σύμφωνα με τον ίδιο, το δίλημμα είναι καθοριστικό για τη θεωρία της ηγεμονίας. Στην πρώτη περίπτωση, αποτελεί μια «μεταθητική προβληματική», άρα η κατηγορία της ηθικής αφορά σε κάθε μορφή συγκρότησης της κοινωνίας και είναι, ως εκ τούτου, τετριμμένα αληθής, αφού δεν προσφέρει τίποτε παραπάνω από την περιγραφή της κοινωνίας, δεν αποκαλύπτει τίποτα για την ουσία της ηθικής.⁷⁶² Στη δεύτερη περίπτωση, αν «το ηθικό είναι αναπόσπαστο κομμάτι μόνο της δημοκρατικής κοινωνίας», δηλαδή, αφορά πρωτίστως στην ηγεμονική συγκρότηση της δημοκρατικής κοινωνίας, τότε είναι αδύνατο να μην υπεισέρχονται κάποιες κανονιστικές παραδοχές στην έννοια περί ηθικής του Laclau.⁷⁶³

---

⁷⁵⁹ Όπως αναλύθηκε στο τελευταίο κεφάλαιο του προηγούμενου μέρους και η Norval έχει προκρίνει μια αντίστοιχη θεωρητική δίοδο, καθώς διακρίνει στην ανάγνωση του Derrida από τον Laclau μια ορισμένη έλλειψη. Θεωρεί ότι η ερμηνεία του ανεπικρίτου κατά Laclau είναι αν μη τι άλλο σε αυτό το σημείο τουλάχιστον ετερόδοξη αν όχι επιλεκτική, καθώς το υποκείμενο παραμένει περικλειστο στον εαυτό του, ή ορθότερα στην έλλειψη που το χαρακτηρίζει, ώστε το πολιτικό πράττειν να συνδέεται πρωτίστως με την εξαρχής αποτυχημένη προσπάθειά του να συρράψει αυτή την έλλειψη στον Άλλο. Βλ. A. Norval, «Hegemony After Deconstruction: The Consequences of Undecidability», σ. 146.

⁷⁶⁰ S. Critchley, *Ζητώντας το Απειρο*, σ. 82-83.

⁷⁶¹ S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 116-117.

⁷⁶² *Ο.π.*, σ. 121.

⁷⁶³ *Ο.π.*

Απέναντι σε αυτό το δίλημμα, ο Laclau είναι διατεθειμένος να αποδεχτεί ότι το επιχείρημά του είναι κατ' ουσία μετα-ηθικό. Ωστόσο, αρνείται ότι η παραδοχή αυτή καθιστά το εγχείρημα του τετριμμένο υπό οποιαδήποτε έννοια ή, αντιστρόφως, ότι η δημοκρατία συνιστά ένα προνομιακό κανονιστικό περιεχόμενο για τη ριζική επένδυση ή, αλλιώς, την ηθική εμπειρία.⁷⁶⁴ Κατά τον ίδιο, η κριτική στη διάκριση κανονιστικού/περιγραφικού δε συμπαρασύρει τη διάκριση ηθικού/κανονιστικού. Τουναντίον, είναι απαραίτητο το ηθικό να παραμένει ουσιαστικά κενό ως οντολογική συνθήκη δυνατότητας για οποιαδήποτε ριζική επένδυση, ενώ το κανονιστικό συγκροτείται σε κάθε περίπτωση εντός της πολιτικής και δη ηγεμονικής συγκρότησής της.⁷⁶⁵

Ακολουθώντας, αρνείται την πιθανότητα να *εξάγουμε* μια ορισμένη κανονιστική έγκληση από την οντολογική ύπαρξη του κενού ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό. Με άλλα λόγια, από οντολογική σκοπιά, δεν αναγνωρίζει καμία υποχρέωση να διατηρήσουμε το κενό αυτό ανοικτό, όπως σε μια δημοκρατική διάρθρωση του πεδίου του λόγου, κατά την οποία στα κενά σημαίνοντα «αποδίδονται πάντοτε αναστρέψιμα [reversible] περιεχόμενα μέσα από συλλογικά διαμορφωμένες [elaborated] ριζικές επενδύσεις».⁷⁶⁶ Όπως υπογραμμίζει, ακόμη και «η δημοκρατική διάνοιξη του κενού [ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό] είναι και η ίδια μια ενδεχομενική απόφαση που δεν γειώνεται σε καμία αναγκαία θεμελίωση».⁷⁶⁷ Με άλλα λόγια, ο Laclau τονίζει ότι το ηθικό και το κανονιστικό τελούν σε μια ριζική σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης και ότι η διαπλοκή τους λαμβάνει χώρα με όρους που συγκροτούνται μέσα από την ηγεμονική συνάρθρωσή τους.⁷⁶⁸ Υπ' αυτούς του όρους, η απάντηση του υπονομεύει την ίδια την προκείμενη της κριτικής του Critchley περί κανονιστικού ελλείμματος.

---

⁷⁶⁴ E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 290-291.

⁷⁶⁵ *Ο.π.*, σ. 284.

⁷⁶⁶ *Ο.π.*, σ. 291.

⁷⁶⁷ *Ο.π.* Αναφέρεται στην παραδοχή στο *CHU* ότι: «Η μόνη δημοκρατική κοινωνία είναι αυτή που μόνιμα δείχνει την ενδεχομενικότητα των ιδίων των θεμελίων της — με τους όρους μας, μόνιμα διατηρεί ανοικτό το χάσμα ανάμεσα στην ηθική στιγμή και στην κανονιστική τάξη». E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 86

⁷⁶⁸ Υπ' αυτήν την έννοια, ο Laclau απαντά εκ των προτέρων και στο σχετικό επιχείρημα του Devenney, στο *Ethics and politics in Contemporary Theory*. Στηριζόμενος στη διάνοιξη του οντολογικού χάσματος στη ριζοσπαστική δημοκρατία, ο Devenney προκρίνει την *a priori* περιστολή του πεδίου των πιθανών περιεχομένων της ριζικής επένδυσης, αποκλείοντας διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου με μη συμβατό κανονιστικό περιεχόμενο, όπως εκείνες του απολυταρχισμού. Παρότι το επιχείρημα του Devenney αρθρώνεται από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, τα συμπεράσματα στη συνέχεια εξελίσσονται σε οντολογικό επιχείρημα και άρα σε κάθε πιθανή οντολογική συγκρότηση της αντικειμενικότητας. Βλ. Mark Devenney, *Ethics and Politics in Contemporary Theory: Between Critical Theory and Post-Marxism*, σ. 169-170.

Σε αντιδιαστολή με την κριτική του Critchley, ο Κιουπκιολής διαπιστώνει στη θεωρία της ηγεμονίας μια αντίστροφη αδυναμία, δηλαδή, ένα *οντολογικό πλεόνασμα* που θέτει όρια στην ανάδειξη της ενδεχομενικότητας.⁷⁶⁹ Παρότι αναγνωρίζει την προσέγγιση του Laclau ως μια πολιτική οντολογία που αποδίδει έμφαση στην οντολογική διαφορά, ο Κιουπκιολής επικεντρώνεται στους «εγγενώς αμφιλεγόμενους περιορισμούς στη δημοκρατική πράξη».⁷⁷⁰ Η διεύρυνση της πολιτικής πράξης από τον Laclau, όπως ορθά παρατηρεί, στηρίζεται στην παραδοχή ότι δεν υπάρχει «καμία αγνή, “αντικειμενική” οντολογική περιγραφή» τα γεγονότα και οι αξίες συνυφαίνονται άρρηκτα, «καθώς η συγκρότηση των γεγονότων στρέφεται προς την πρακτική ενασχόληση του ατόμου με τον κόσμο».⁷⁷¹ Ωστόσο, ο Κιουπκιολής επισημαίνει ότι, παρότι η πολιτική οντολογία του Laclau «δεν προδιαγράφει καμία συγκεκριμένη ηθική ή κανονιστική θέση», το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το πολιτικό στην θεωρία της ηγεμονίας, το προσδιορίζει τρόπο τινά οντολογικά, ώστε «φαίνεται να αντιτίθεται με την ίδια την ιδέα της ενδεχομενικότητας που βρίσκεται στην καρδιά της οντολογίας του και να κινείται ενάντια στην αναζήτηση της ανοικτότητας που κινεί το ιδεώδες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.»⁷⁷²

Η κεντρικότητα της σχέσης αντιπροσώπευσης στην συγκρότηση του συλλογικού υποκειμένου, ιδιαίτερα σε συνθήκες αυξανόμενου κοινωνικού κατακερματισμού (ή, αλλιώς, η σκιά της αταξίας στο παρόν) και η ανάδειξη της ηγεμονίας ως οιονεί υπερβατολογικής δομής του πολιτικού, κατά τον Κιουπκιολή, εγκλωβίζουν την κοινωνική ενδεχομενικότητα σε μία ορισμένη διαρρύθμιση του πολιτικού, εις βάρος άλλων θεωρητικών εναλλακτικών πολιτικής ενεργοποίησης που δεν αναγνωρίζονται «ως εξίσου θεμιτές».⁷⁷³ Στο πλαίσιο αυτό, παρότι ο ίδιος

---

⁷⁶⁹ Alexandros Kioupkiolis, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», *Philosophy and Social Criticism*, τόμ. 37, τχ. 6, σ. 691–708.

⁷⁷⁰ A. Kioupkiolis, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», σ. 692.

⁷⁷¹ *Ο.π.*, σ. 692-693.

⁷⁷² *Ο.π.*, σ. 693.

⁷⁷³ *Ο.π.*, σ. 694. Στη συνέχεια του επιχειρήματός του, ο Κιουπκιολής αντιπαραβάλλει το θεωρητικό σχήμα του Laclau στις οριζόντιες κινητοποιήσεις μεμονωμένων δρώντων που δεν υπάγουν τις διαφορές τους σε μια ιεραρχική εξουσιαστική δομή αντιπροσώπευσης, αλλά συμμετέχουν σε συνεργατικές δομές κι δίκτυα, σύμφωνα με το μοντέλο των Hardt και Negri. Το «πλήθος» κατά τον Κιουπκιολή αποτελεί υπόδειγμα κοινωνικού σχηματισμού που δε δομείται πάνω στον ανταγωνιστικό αποκλεισμό και του οποίου τα «όρια είναι διαπερατά, ασαφή και αποδέχονται άπειρες νέες προσθήκες». A. Kioupkiolis, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», σ. 696-697. Για τους σκοπούς του παρόντος, δεν θα επεκταθώ στην ανάλυση της θεωρίας των Hardt και Negri με την οποία οι θεωρητικές διαφορές του Laclau είναι σημαντικές σε θεμελιακό επίπεδο και έχουν επισημανθεί εκτενώς από τον ίδιο. Ενδεικτικά, E. Laclau, «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς», σ. 89-94.

αποδέχεται τη συγκρότηση της κοινωνίας μέσω της πλήρωσης εγγενώς κενών καθολικών [σημαινόντων], υποβλέπει την ιδέα ενός ηγεμονικού δρώντα που ανάγεται σε κυρίαρχο υποκείμενο, «ίπταται πάνω από όλους τους άλλους αντιπροσωπευόμενους και δρα εν ονόματι μιας κοινότητας διαφορών που υποτάσσονται στον καθολικό αντιπρόσωπο».⁷⁷⁴

Όπως επισημαίνει, δεν υπάρχουν επαρκείς θεωρητικοί λόγοι που να εγγυώνται την «αναγωγή των αντιπρόσωπων από τον Laclau σε απαραίτητους ημιαυτόνομους δρώντες».⁷⁷⁵ Ομοίως, σημειώνει ότι δεν υπάρχουν σοβαροί θεωρητικοί λόγοι που να υποστηρίζουν ότι «οι κοινωνικές σχέσεις [...] είναι πάντοτε σχέσεις εξουσίας» ή «ότι τα όρια αυτά [στο σχηματισμό ταυτοτήτων] είναι κατ' ανάγκην ανταγωνιστικά».⁷⁷⁶ Σύμφωνα με τον Κιουπκιολή, αυτή η σειρά αμφιλεγόμενων παραδοχών στο έργο του Laclau αναγνωρίζει «ορισμένες λογικές πολιτικής οργάνωσης και διάδρασης ως αναπόδραστους νόμους που είναι εγγενείς στη φύση της πολιτικής σήμερα, και, ενδεχομένως στο χρόνο και το χώρο», προφυλάσσοντάς τες απέναντι σε οποιαδήποτε κριτική και αλλαγή. Συνάμα, οι παραδοχές αυτές αντιτίθενται στη «θεωρία και πράξη της ριζοσπαστικής δημοκρατίας», στην ίδια τη θεμελιακή παραδοχή της «απώτατης ενδεχομενικότητας της κοινωνίας».⁷⁷⁷

Πράγματι, η αναγνώριση αναπόδραστων νόμων της πολιτικής συγκρότησης κάθε κοινωνικής αντικειμενικότητας φαινομενικά αντιτίθεται στον δεδηλωμένο στόχο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας να θεματοποιήσει θεσμικά και πολιτικά «τη στιγμή της έντασης, την ανοικτότητα που δίνει στο κοινωνικό τον ουσιαστικά ατελή του χαρακτήρα» ή, αλλιώς, να αποκαλύψει «τον μη αναγκαίο χαρακτήρα των θεμελίων της [κοινωνίας], “διατηρώντας πάντοτε ανοικτή και εντέλει ανεπίκριτη” τη σύμπλεξη ανάμεσα στα ιδιαίτερα περιεχόμενα και την κοινωνική τάξη καθαυτήν [...]».⁷⁷⁸ Εφόσον, ακολουθώντας τον Laclau, η ηγεμονία συνιστά τον ορίζοντα της πολιτικής πράξης *tout court*, «τότε κάθε δυνατή μορφή δημοκρατίας θα πρέπει να φιλοξενεί ασύμμετρες σχέσεις εξουσίας, όρια αποκλεισμού [exclusionary limits] και μια ανταγωνιστική συγκρότηση της κοινότητας», θέτοντας αναπόδραστες παραμέτρους που περιορίζουν το αντιδιαμετρικά αντίθετο πρόταγμα της ριζοσπαστικής

⁷⁷⁴ Α. Κιουπκιολίς, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», σ. 694.

⁷⁷⁵ Ο.π.

⁷⁷⁶ Ο.π., σ. 695.

⁷⁷⁷ Ο.π.

⁷⁷⁸ Ο.π., παραπέμπει ρητά στο E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 190.

δημοκρατίας, για την επέκταση της εξισωτικής λογικής σε ολοένα και μεγαλύτερα τμήματα του κοινωνικού.⁷⁷⁹

Θεωρώ πως παρουσιάζει ενδιαφέρον να σταθούμε σε δύο αλληλένδετες διαστάσεις της κριτικής του Κιουπκιολή. Η πρώτη διάσταση αφορά στην αντίθεση ανάμεσα στο πρόταγμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και στους δομικούς ή άλλους περιορισμούς που θέτει η θεωρία της ηγεμονίας. Η δεύτερη συνδέεται με την ακριβή φύση αυτών των περιορισμών. Η απάντηση στην πρώτη διάσταση της κριτικής του, μέσω μιας αναγκαίας παρέκβασης, προσφέρει, κατά τη γνώμη μου, το πλαίσιο για μια ικανοποιητική απάντηση στη δεύτερη. Στο σημείο αυτό, θεωρώ ενδιαφέρον να αντιπαραβάλλουμε την «υποκειμενοποίηση» στον Jacques Rancière με την προσέγγιση του Laclau. Η υποκειμενοποίηση, στον Rancière, συνδέεται με μια λανθασμένη ταύτιση του υποκειμένου, η οποία υπογραμμίζει το μεταίχμιο ή διάκενο ανάμεσα στην πληθώρα των κοινωνικά υπαρκτών ταυτοτήτων και υποδεικνύει τη διάσχιση του κενού αυτού ως ουσιωδώς πολιτική πράξη ταύτισης.⁷⁸⁰ Κατά την άποψή μου, τα παραδείγματα που παραθέτει ο Rancière προς επίρρωση της θεωρίας του, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο ερμηνείας και υπό το πρίσμα του Laclau με γόνιμα συμπεράσματα.

A.3 Υποκειμενοποίηση ως λανθασμένη ταύτιση.

Έστω και σε αδρές γραμμές, οφείλουμε να σημειώσουμε εισαγωγικά ότι η θεωρία του Rancière περιστρέφεται γύρω από την ιδέα της «ισότητας» που λειτουργεί ρυθμιστικά στο σχήμα του. Η ισότητα επιτρέπει την ιδέα της καθολικότητας εφόσον εφαρμόζεται στην πράξη: «Η ισότητα δεν είναι μια αξία την οποία κάποιος επικαλείται, μα ένα καθολικό [ιδεώδες] το οποίο πρέπει να προϋποτίθεται, να επαληθεύεται και να (απο)δεικνύεται σε κάθε περίπτωση».⁷⁸¹ Η «Καθολικότητα» (ή «Αλήθεια») δε συμβολίζει, για τον ίδιο, την πληρότητα μιας κοινότητας απέναντι στη μερικότητα των συγκεκριμένων καταστάσεων, ούτε χαρακτηρίζει κατ' ανάγκην συγκεκριμένες ιστορικές έννοιες όπως του «άνδρα», του «πολίτη» ή ακόμη του «ανθρώπινου όντος», μέσα από τις οποίες μπορεί να εμφανίζεται.

⁷⁷⁹ Α. Κιουπκιολίς, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», σ. 696.

⁷⁸⁰ Jacques Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization», *The Identity in Question*, τόμ. 61, Οκτ. 1992, σ. 58-64.

⁷⁸¹ Ο.π., σ. 61.

Συνεπώς, δε λειτουργεί ως ένα ιδεώδες ή θεμέλιο αλλά εν είδει λογικού τελεστή [logical operator], η λειτουργία του οποίου έγκειται στην «πρακτική κατασκευή στο πεδίο του λόγου μιας πολεμικής επαλήθευσης [της ισότητας], μιας περίπτωσης, μιας απόδειξης [demonstration]» και στην εξαγωγή των πολιτικών προεκτάσεων της, δηλαδή, την επέκταση της ισότητας σε εκείνους που δεν αναγνωρίζονται ισότιμα στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων ή αστυνομία [police].⁷⁸² Υπ' αυτό το πρίσμα, η κοινωνική διαμαρτυρία, κατά τον Rancière, μπορεί να συνοψιστεί σε ένα συλλογισμό, στον οποίο η μία προκείμενη αφορά το γενικό κανόνα και η άλλη το ειδικότερο της περίπτωσης: «Ανήκουμε ή όχι στην κατηγορία των ανδρών ή πολιτών ή ανθρώπινων όντων, και τι έπεται από αυτό;»⁷⁸³.

Για παράδειγμα, στη Γαλλία του 19ου αιώνα οι εργάτες μπορούν να οικοδομήσουν τη λογική μιας απεργίας στη μορφή ενός συλλογισμού: Ανήκουν οι Γάλλοι εργάτες στην κατηγορία των Γάλλων; Εάν όχι, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων πρέπει να αλλάξει. Εάν ναι, πρέπει να τους μεταχειρίζονται ως ίσους και [οι εργάτες] δρουν για να το αποδείξουν.⁷⁸⁴

Στο πλαίσιο αυτό, το παράδειγμα του Rancière που ακολουθεί είναι, κατά τη γνώμη μου, απολύτως συναφές με τη διάσταση της (φαινομενικής) αντίθεσης ανάμεσα στο πρόταγμα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και στους δομικούς ή άλλους περιορισμούς στην πολιτική πράξη. Όταν στη μετεπαναστατική Γαλλία του 19^{ου} αιώνα, ο Louis Auguste Blanqui, ηγετική μορφή αλληπάλληλων εξεγέρσεων, ερωτάται από τις δικαστικές αρχές το επάγγελμά του, δίνει την απροσδόκητη απάντηση: «προλετάριος». Στην αναπόφευκτη απάντηση των αρχών ότι ο χαρακτηρισμός «προλετάριος» δεν

⁷⁸² Η έννοια του λογικού τελεστή [logical operator] υποδηλώνει στο πεδίο της λογικής μία λέξη ή σύμβολο που συνδέει δύο φράσεις πληροφορίας σε μια σχέση καθορίζοντας το είδος της έκβασης της σχέσης αυτής που επαληθεύεται ή όχι σε σχέση με το περιεχόμενο των φράσεων που συνδέονται και με βάση τον τελεστή αυτό ως κριτήριο. Όπως επισημαίνει η Ιακώβου, ο όρος “αστυνομία” [police] χρησιμοποιείται από τον Rancière σκόπιμα για να υποδηλώσει ό,τι αποκαλείται κοινώς “πολιτική” [politique], δηλαδή «διακυβέρνηση, πολιτική και διοικητική οργάνωση», σημασίες που διατηρεί σε κάποιον βαθμό στα γαλλικά ο όρος λόγω της ετυμολογικής προέλευσης του από το αρχαιοελληνικό “πόλις”. Βλ. Jacques Rancière, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, σ. 73-74, υποσ. 9. «Η αστυνομική τάξη λέει ποια είναι τα αντικείμενα για τα οποία πρέπει να μεριμνήσει η κοινότητα και ποιοι είναι οι ειδήμονες που έχουν την αρμοδιότητα να το κάνουν. Η πολιτική πράξη ξεκινά όταν επινοούνται συμπληρωματικοί δρώντες, οι οποίοι θέτουν στην ημερήσια διάταξη προβλήματα που δεν είχαν τεθεί, συγκροτούν μια άλλη δημόσια σφαίρα όπου και προτάσσουν μια ικανότητα να μιλούν και να αποφασίζουν που δεν τους αναγνωρίζεται.» Βλ. J. Rancière «Πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση», σ. 143.

⁷⁸³ J. Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization», σ. 61.

⁷⁸⁴ Ό.π. Επίσης, J. Rancière, «The Uses of Equality», στο *On the Shores of Politics*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1995 [1992], σ. 45-46.

αποτελεί επάγγελμα, ο Blanqui ανταπαντά ότι «είναι το επάγγελμα της πλειονότητας του λαού που στερούνται πολιτικών δικαιωμάτων».⁷⁸⁵

Ο Rancière ερμηνεύει την απόκριση του Blanqui ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ταύτισης που στο πεδίο της αστυνομίας [police] δε σημαίνει κάτι, είναι απλώς λανθασμένη, καθώς φυσικά η ιδιότητα του προλετάριου δεν αναγνωρίζεται ως επάγγελμα, όπως ανταπαντά ο κατήγορος. Ωστόσο, από τη σκοπιά της πολιτικής [politics], η απόκριση του Blanqui μπορεί να ιδωθεί υπό άλλο πρίσμα:

[...] *προλετάριος* δεν ήταν το όνομα καμίας κοινωνικής ομάδας που θα μπορούσε να αναγνωριστεί κοινωνιολογικά. Είναι το όνομα του παρία [outcast]. Ο παρίας δεν είναι ο κακόμοιρος φουκαράς άνθρωπος· παρίας είναι το όνομα εκείνων που τους αρνούνται μια ταυτότητα σε μια δεδομένη τάξη της αστυνομίας [police].⁷⁸⁶

Σύμφωνα με τον Rancière, ο όρος «προλετάριοι» στα λατινικά αναφερόταν σε εκείνους που απλώς ζούσαν και αναπαράγονταν, δίχως διακριτή θέση στη συμβολική τάξη της ρωμαϊκής κοινωνίας. Υπ' αυτήν την οπτική, την εποχή του Blanqui αποτελεί ταιριαστό όνομα για τους εργάτες «ως το όνομα του οποιουδήποτε, το όνομα του παρία: εκείνων που δεν ανήκουν στο σύστημα των καστών, και μάλιστα, εκείνων που με ευχαρίστηση θα κατέλυαν αυτή την τάξη (η τάξη που διαλύει τις τάξεις όπως είπε ο Marx)».⁷⁸⁷ Ο παρίας είναι και δεν είναι εντελώς ένα «σκεπτόμενο και ομιλόν ανθρώπινο ον», είναι στο μεταίχμιο ή διάκενο ανάμεσα σε διαφορετικές ταυτότητες, καθεστώτα και ιδιότητες. Αυτή η ιδιότυπη θέση του στη συμβολική τάξη καθιστά το όνομα «προλετάριος» ιδανικό τόπο πολιτικής υποκειμενοποίησης, καθώς η έννοια του υποκειμένου υπονοεί την αποσύνδεση από μια ταυτότητα προς έναν ενδιάμεσο τόπο [in-between]. Συνεπώς, εάν η ανάλυση του Rancière για το πολιτικό περιστρέφεται γύρω από «την εφαρμογή της ισότητας —τη διόρθωση μιας αδικίας [wrong]—» τότε

⁷⁸⁵ J. Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization, σ. 61.

⁷⁸⁶ *Ο.π.*, έμφαση στο πρωτότυπο. Η διάκριση ή σχέση αστυνομίας και πολιτικής στον Rancière μπορεί να ιδωθεί ως παράλληλη σε αυτήν ανάμεσα σε κοινωνικό και πολιτικό στον Laclau, καθώς η οντολογική πρωταρχικότητα στη συγκρότηση της κοινωνίας αποδίδεται αντιστοίχως στο δεύτερο πόλο της σχέσης. Ωστόσο, μια αυστηρή διαχωριστική γραμμή δεν μπορεί να αρθρωθεί με σαφήνεια στο έργο του Laclau. Βλ. O. Marchart, *Post-Foundational Political Thought*, σ. 142. Ομοίως, και για τον Rancière η διάκριση είναι πρωτίστως αναλυτική: «αυτό που αποκαλούμε το πολιτικό είναι ένας ορισμένος συνδυασμός των δύο λογικών, της πολιτικής και της αστυνομικής, οπότε η πολιτική δεν είναι το απολύτως έξω από το αστυνομικό κράτος». Βλ. J. Rancière «*Πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση*», σ. 148.

⁷⁸⁷ J. Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization, σ. 61.

αυτή επιτυγχάνεται μέσω μιας πράξης λανθασμένης ή αδύνατης ταύτισης [wrong/impossible identification] για το υποκείμενο.⁷⁸⁸

Διατυπωμένη με όρους συλλογισμού, η εφαρμογή της ισότητας προϋποθέτει ότι «η διαζευκτική λογική του είτε/είτε (είμαστε ή δεν είμαστε πολίτες ή ανθρώπινα όντα?) συνυφαίνεται με την παρατακτική λογική του “είμαστε και δεν είμαστε”».⁷⁸⁹ Ωστε στην ανεπτυγμένη του μορφή, ο συλλογισμός στηρίζεται πάνω σε αυτήν την αδύνατη ταύτιση του υποκειμένου, με άλλα λόγια, στην υποκειμενοποίησή του.

Πρόκειται για μια διασταύρωση ταυτοτήτων που στηρίζεται σε μια διασταύρωση ονομάτων: ονομάτων που συνδέουν το όνομα μιας ομάδας ή τάξης με το όνομα της μη ομάδας ή μη τάξης, μια ύπαρξη με μια μη-ύπαρξη [a nonbeing] ή με μια ύπαρξη που δεν υπάρχει ακόμη [a not-yet-being]. Αυτό το δίκτυο έχει μια αξιοσημείωτη ιδιότητα: περιλαμβάνει πάντοτε μια αδύνατη ταύτιση, μια ταύτιση που δεν μπορεί να ενσαρκωθεί από αυτόν ή αυτήν που την εκφέρει.⁷⁹⁰

Εν κατακλείδι, για τον Rancière, «προλετάριος» είναι το κατ' εξοχήν *όνομα* του παρία, συγκεντρώνοντας στο ιδιαίτερο σημαίνον του, όλα εκείνα τα στοιχεία που καθιστούν τη συγκεκριμένη πράξη λανθασμένης ή αδύνατης ταύτισης από τον Blanqui μια σημαντική πράξη *πολιτικής υποκειμενοποίησης*. Ανακύπτει, ωστόσο, εύλογα το ερώτημα: αποτελεί η πράξη του Blanqui πράγματι υπόδειγμα πολιτικής στάσης για τους ίδιους τους προλετάριους και αν ναι, τότε σε τι, άραγε, αναφέρεται η λανθασμένη ταύτισή τους; Κατά τη γνώμη μου, μια σύντομη απάντηση θα ήταν αρνητική. Η λανθασμένη ή αδύνατη ταύτιση με μια τάξη που δεν υπάρχει —ή δεν υπάρχει ακόμη— προϋποθέτει έναν τόπο εκφοράς που σαφέστατα βρίσκεται μέσα στη συμβολική τάξη,

⁷⁸⁸ Όπως επισημαίνει ο Rancière αλλού: «Η πολιτική έχει να κάνει με τα “σωστά” ονόματα, ονόματα που καθηλώνουν τους ανθρώπους στον τόπο και εργασία τους. Το πολιτικό έχει να κάνει με τα “λάθος” ονόματα – λανθασμένα ονόματα [misnomers] που αρθρώνουν ένα κενό και το συνδέουν με μια αδικία [wrong]». J. Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization», σ. 62.

⁷⁸⁹ J. Rancière, «Politics, Identification, and Subjectivization», σ. 62.

⁷⁹⁰ *Ο.π.*, σ. 61. Είναι αξιοσημείωτη η ομοιότητα της απόκρισης του Blanqui με τις σύγχρονες περιπτώσεις μαζικής «λανθασμένης» ταύτισης στη δημόσια σφαίρα προς υποστήριξη συγκεκριμένων ιδεολογικοπολιτικών στάσεων ή τάσεων, ιδιαίτερα μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του συνθήματος «Je suis Charlie» που υιοθετήθηκε ευρέως για να εκφράσει την υποστήριξη απέναντι στο έντυπο περιοδικό *Charlie Hebdo*, μετά τη δολοφονική επίθεση στα γραφεία του στις 7 Ιανουαρίου 2015 που ακολούθησε τις δημοσιεύσεις σατιρικών απεικονίσεων του προφήτη Μωάμεθ. Αξίζει να αντιπαραθέσει κανείς το φαινόμενο αυτό με τη διαπίστωση ότι παρόμοιες «λανθασμένες» ταυτίσεις δεν έλαβαν χώρα για αντίστοιχες περιπτώσεις, όπως τις τρεις τρομοκρατικές επιθέσεις μέσα σε πέντε μήνες στην Τούρκικη Δημοκρατία την περίοδο 2015-2016. Βλ. Liz Cookman, “«Where is Ankara’s “Je suis” moment?» *The Guardian*, 15-3-2016. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/mar/15/ankara-turkish-capital-terrorist-bombings-paris>

έχει, δηλαδή, καθορισμένη θέση. Η λανθασμένη ταύτιση είναι εφικτή για τον Blanqui αλλά εκ προοιμίου *αδύνατη* για τους ίδιους τους προλετάριους, δίχως τη σύνδεση της ιδιότητάς τους αυτής εντός μιας νέας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, με την έννοια του ανθρώπου ή του πολίτη που δεν έχουν ακόμη συγκροτηθεί ως κοινά αποδεκτές μορφές καθολικότητας ή ισότητας.

Υπ' αυτήν την έννοια, η ανάγνωση της διαμαρτυρίας των Γάλλων εργατών του 19^{ου} αιώνα από τον Rancière ως μια μορφή συλλογισμού συναντά παρόμοιες δυσκολίες. Ενώ εκ των υστέρων η επέκταση των δικαιωμάτων στους Γάλλους εργάτες μπορεί να εμφανίζεται πλέον ως αυτονόητη ή και επιβεβλημένη προοπτική, το ερώτημά του, ωστόσο, μοιάζει να θέτει το κάρο πριν από το άλογο, καθώς προϋποθέτει την πλήρως συγκροτημένη έννοια του Γάλλου πολίτη με τη σύγχρονη σημασία του όρου, την οποία θα μπορούσαν να επικαλεστούν οι συνειδητοποιημένοι Γάλλοι εργάτες, ως εάν αυτή να υπήρχε ήδη. Μια τέτοια διαπίστωση, όμως, συσκοτίζει το γεγονός ότι τόσο η έννοια «Γάλλοι εργάτες» όσο και οι ίδιοι οι Γάλλοι εργάτες πρέπει να συναρθρωθούν ιστορικά μέσα από μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου. Το επιχείρημα, λοιπόν του Rancière για την επέκταση της ισότητας στηρίζεται σε μια εκ των υστέρων ανασυγκρότηση, αν ιδωθεί ως συλλογισμός ή ως επέκταση μιας λογικής. Ωστόσο, κάνει λόγο για μια *πολεμική* επαλήθευση.⁷⁹¹

Από τη σκοπιά αυτή, το παράδειγμα του Blanqui μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αποτελέσει πρόσφορο αντικείμενο ερμηνείας και στο σχήμα του Laclau. Η ιδιαιτερότητα της έννοιας «προλετάριος» πράγματι είναι κομβικής σημασίας αλλά όχι λόγω της ιδιομορφίας του σημαίνοντος, ως έννοιας δευτέρας τάξης —δηλαδή, με την ιδιότητα της τάξης που καταλύει τις τάξεις— αλλά ως σημαίνοντος που ανήκει και συνάμα δεν ανήκει στο σύνολο των τάξεων, καθώς βρίσκεται εντός αλλά και εκτός της κυρίαρχης διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου.⁷⁹² Αποτελεί συνεπώς ένα πλεόνασμα ή

---

⁷⁹¹ Η διαπίστωση αυτή γίνεται σαφέστερη αναδρομικά όταν ο Rancière αναφέρεται ρητά στη δυαδικότητα των όρων: “ανθρώπου”-“πολίτη”: «Καθένας από τους όρους ετούτους διαδραματίζει λοιπόν με τρόπο πολεμικό τον ρόλο του καθολικού που αντιπαρτίθεται στο επιμέρους». Jacques Rancière, *Το μίσος για τη δημοκρατία*, σ. 89. Βλ. επίσης, J. Rancière *«Πολιτική, δημοκρατία, χειραφέτηση»*, ό.π., σ. 146.

⁷⁹² Κατά τον Laclau, η αναφορά στο «προλεταριάτο» και την εργατική τάξη, εγκλωβίζει το επιχείρημα του Rancière στην ταξική πάλη [class struggle], αγνοώντας την έννοια της συλλογικής θέλησης [collective will] του Gramsci ως το καταλληλότερο πρίσμα ανάλυσης. E. Laclau, *OPR*, σ. 247-249. Βέβαια, η έννοια της τάξης, κατά τον Laclau, έχει τα χαρακτηριστικά μιας προ-συγκροτημένης ταυτότητας που προκύπτει από τις σχέσεις παραγωγής και συνεπώς εμπίπτει στην κριτική του περί

ένα ετερογενές στοιχείο από τη σκοπιά της τάξης της αστυνομίας ή - με όρους Laclau - της δομικής τάξης. Υπ' αυτήν την έννοια, η καταχρηστική ιδιοποίηση του ονόματος «προλετάριος» από κάποιον που, βάσει της θέσης του στις σχέσεις παραγωγής, δεν αποτελεί στην πραγματικότητα αντιπροσωπευτικό μέλος, είναι ήδη ενδεικτική για την πιθανή λειτουργία του, σύμφωνα με τη λογική του κενού σημαίνοντος του Laclau.

Η μερική εκκένωση του ονόματος προλετάριος από οποιοδήποτε συγκεκριμένο περιεχόμενο μπορεί να έχει ο όρος την εποχή εκείνη, είναι απαραίτητη για την εκκαθολίκευση του σε κενό σημαίνον που διεκδικεί να συμβολίσει μια ευρύτερη ετερόκλητη ομάδα ανθρώπων που ζουν στο περιθώριο της κυρίαρχης τάξης ή, με άλλα λόγια, μιας αλυσίδας ισοδυναμίας απέναντι στην κυρίαρχη τάξη. Με γλωσσολογικούς όρους, το σημαίνον «προλετάριος» αποτελεί μια πιθανή απόκριση στο σύστημα διαφοράς, αλλά εμφανίζεται σε διαφορετικό πλαίσιο, σε διαφορετική συντακτική θέση. Ταυτόχρονα, η παραδειγματική ή μεταφορική διάσταση του σημαίνοντος, η δυνατότητα αντικατάστασής του με άλλα ισοδύναμα ονόματα αυξάνει σε βαθμό αντιστρόφως ανάλογο του ουσιαστικού ιδιαίτερου περιεχομένου του. Συνεπώς, το σημαίνον «προλετάριος» ανάγεται σε προϋπόθεση της σήμανσης σε μια ευρύτερη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου. Με όρους Laclau, ο όρος «προλετάριος» λειτουργεί υποδειγματικά ως κενό σημαίνον.

Υπ' αυτήν την έννοια, pace Rancière, η απόκριση του Blanqui δεν εκφράζει απλώς την παρατακτική (ή διαφορική, με όρους Laclau) λογική ενός συλλογισμού, ούτε εξαντλείται στη διαζευκτική λογική του είτε/είτε, αλλά ως πολεμική επαλήθευση προκρίνει την τροποποίηση της μιας προκειμένης.⁷⁹³ Ωστόσο, κατά τον Laclau, η απόδειξη της ισότητας προϋποθέτει τόσο τη μεταφορική λογική όσο και τη μετωνυμική λογική σε μια σύνθετη ρητορική χειρονομία.⁷⁹⁴ Εάν, λοιπόν, η επέκταση της ισότητας μπορεί να αρθρωθεί με όρους συλλογισμού, δεν πρόκειται για μια λογική απόδειξη αλλά για μια τροπολογική επέκταση νοήματος ώστε ο συλλογισμός είναι αναμφίβολα

ουσιοκρατίας που διακρίνει τη μαρξιστική παράδοση. Ο. Harrison, *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought*, σ. 58-59.

⁷⁹³ Jacques Rancière, «The Uses of Equality», σ. 47.

⁷⁹⁴ Για την αναγκαία σύμπλεξη των δύο τροπολογικών λογικών προκειμένου να υπάρχει συνεχής αφήγηση [narrative], και άρα η δυνατότητα σήμανσης στο πεδίο του λόγου, βλ. E. Laclau, «Articulation and the Limits of Metaphor» *RFS*, σ. 55-57.

ρητορικός καθώς σημειώνεται μια μετάθεση της έννοιας ανάμεσα σε προκείμενες και συμπέρασμα.⁷⁹⁵

Υπ' αυτήν την οπτική, από τη σκοπιά της διαφορικής τάξης στο πεδίο του λόγου που επιφυλάσσει μία και μόνο μία θέση για το κάθε στοιχείο στο σύστημα διαφορών, οποιαδήποτε μετάθεση του κέντρου βάρους της ταυτότητας είναι κατ' ουσία καταχρηστική και υπερβαίνει τα όρια της δεδομένης ταυτότητάς του. Έτσι, η λανθασμένη ταύτιση του Blanqui που ο Rancière ερμηνεύει ως υποκειμενοποίηση, κατ' ουσία συνεπάγεται την αναστολή της δεδομένης ταυτότητάς του ως αποκλειστικής πηγής νοήματος για το υποκείμενο και κατ' επέκταση την ενδεχομενική ανα-συνάρθρωσή της κατά την οποία υπεισέρχονται στοιχεία από «έξω». Ως το σημείο αυτό, η ανάλυση του Rancière κινείται παράλληλα με το επιχείρημα του Laclau. Ωστόσο, η εννοιολόγηση του πολιτικού, κατά τον Rancière, επικεντρώνεται στην πολεμική επαλήθευση της ισότητας πρωτίστως μέσω της *αποκάλυψης* μιας αδικίας.⁷⁹⁶

Κατ' αντιδιαστολή, το ηγεμονικό εγχείρημα, κατά τον Laclau, περιλαμβάνει πέρα από την αποκαλυπτική διάσταση και μια θεμελιωτική διάσταση. Η τελευταία συνίσταται σε μια νέα συνάρθρωση στο πεδίο του λόγου και στη συγκρότηση νέων σχέσεων εξουσίας. Σε αυτό το σημείο, μπορούμε ενδεχομένως να υπογραμμίσουμε και εναλλακτικές ιστορικά ανοικτές δυνατότητες πολιτικής άρθρωσης ή ταύτισης για το υποκείμενο οι οποίες δεν εξαντλούνται από το ηγεμονικό εγχείρημα. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο, το ετερογενές αίτημα των εργατών μπορεί να διεκδικήσει την αναγνώρισή του μέσα σε νέες σχέσεις εξουσίας, μόνο μέσα από την ηγεμονική αντιπροσώπευσή του, τη συνάρθρωση κι άρα τον μετασχηματισμό του σε μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου.⁷⁹⁷ Δίχως την πρόσδεση σε κάποιο οντικό περιεχόμενο

⁷⁹⁵ Ομοίως, σημειώνει ο Arditì: «Έτσι η ένταξη εκείνων που δεν έχουν μετρηθεί (δηλαδή, η διαδικασία να διευθετηθεί η αδικία ως προς την ισότητά τους) απαιτεί [περισσότερο] μια τροποποίηση παρά μια διεύρυνση του συστήματος από το οποίο αναδύεται το μέρος που πλεονάζει». Benjamin Arditì «The People as Re-presentation and as Event», σ. 105.

⁷⁹⁶ Το επιχείρημα του Rancière επικεντρώνεται άλλωστε στην ερμηνεία του λαού «ως ενός παράδοξου μέρους της κοινότητας, ενός μέρους [part] που δε συμμετέχει πραγματικά [has no part] επειδή δεν προσμετράται ή προσμετράται λανθασμένα» και της πολιτικής ως «στιγμών διαταραχής» που υπονομεύουν τον μερισμό του αισθητού από την τάξη της αστυνομίας. B. Arditì, «The People as Re-presentation and as Event», σ. 104. Υπ' αυτήν την έννοια, βλ. την ανάλυση των οριζόντιων κινητοποιήσεων και κινημάτων (πλατεία Ταχρίρ στην Αίγυπτο, «indignados» στην Ισπανία, «Occupy Wall Street» στη Ν. Υόρκη κ.α.) όπου ο Arditì υπογραμμίζει την αποταύτιση των συμμετεχόντων ως προϋπόθεση για την ανάδυση του «λαού ως συμβάντος». *Ο.π.*, σ. 102-104.

⁷⁹⁷ Βλ. χαρακτηριστικά την κριτική του Laclau στην προσέγγιση του «πλήθους» [multitude] των Hardt και Negri, όπου υπογραμμίζει την απουσία μιας λογικής της συνάρθρωσης «χωρίς την οποία η πολιτική είναι αδιανόητη», στο E. Laclau, «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», σ. 92.

που να μετασχηματίζεται μέσα από αυτήν τη συνάρθρωση —όπως στο δεύτερο παράδειγμα του Rancière επιτελεί η έννοια του «πολίτη»—, η ταύτιση του υποκειμένου δεν μπορεί να έχει οποιοδήποτε ηθικο-πολιτικό νόημα, δηλαδή, να μεταφράζεται σε μια νέα πολιτικά παραγωγική συλλογική θέληση.⁷⁹⁸

Επιστρέφοντας στην απάντηση του Laclau στον Critchley, η διάκριση ανάμεσα σε περιγραφική και κανονιστική διάσταση της θεωρίας της ηγεμονίας στερείται νοήματος, καθότι το κριτικό εγχείρημα πάντοτε λαμβάνει ως σημείο αφετηρίας μια ορισμένη ιστορικότητα, ένα δεδομένο πλαίσιο σχετικής δόμησης, όπως άλλωστε η προσέγγιση της ίδιας της ηγεμονίας στο *Hegemony and Socialist Strategy* αντλεί την ερμηνευτική υπόστασή της στο πλαίσιο της μαρξιστικής παράδοσης.⁷⁹⁹ Με άλλα λόγια, η ριζική επένδυση του κενού σημαίνοντος δε διαθέτει *a priori* κάποιο περιεχόμενο, αλλά κάποιο περιεχόμενο είναι πολιτικά αναγκαίο για την αναπαράσταση της πληρότητας.⁸⁰⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, καθίσταται σαφέστερη η *αναγκαία ενδεχομενικότητα* ή, αλλιώς, η ιστορικότητα του ηγεμονικού εγχειρήματος.

Συνεπώς, το ιδεώδες της ριζοσπαστικής δημοκρατίας μπορεί να ιδωθεί ως μια ορισμένη προσέγγιση της ηγεμονίας για την αριστερά της εποχής μέσα από το πρίσμα της κληρονομιάς της δημοκρατικής επανάστασης και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και σε σχέση με τα τότε Νέα Κοινωνικά Κινήματα. Ωστόσο, όπως αναγνωρίζει ο Laclau, «από μια απώτατη οντολογική και επιστημολογική σκοπιά», το περιεχόμενο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας δεν μπορεί να τεκμηριωθεί ως εγγενώς

Βλ. επίσης Marina Prentoulis, Lasse Thomassen, «Autonomy and Hegemony in the Squares: The 2011 Protests in Greece and Spain», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Α. Kioupkiolis, G. Katsambekis, Ashgate Publishing, Φάρνχαμ: 2014, σ. 216.

⁷⁹⁸ Ανάλογη κριτική ασκεί ο Laclau στον Walzer καθώς η απλή αναφορά του κενού σημαίνοντος «δικαιοσύνη» για τον χαρακτηρισμό των αυθαίρετων συλλήψεων το 1989 στην Πράγα ως άδικες δεν αρκεί για να στοιχειοθετήσει μια έννοια χαλαρής ηθικότητας [thin morality] που να διαθέτει καθολικά *a priori* αποδεκτό περιεχόμενο. Είναι απαραίτητη η προσφυγή στη συγκρότηση δεσμών ισοδυναμίας μέσα από το ιστορικό συγκείμενο, δηλαδή, σε μια ιστορική συνάρθρωση στο πεδίο του λόγου, «πέρα από τα όρια ενός δεδομένου κοινοτικού [communitarian] συγκείμενου». βλ. «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», σ. 85.

⁷⁹⁹ Ο Howarth ερμηνεύει κατ' ανάλογο τρόπο την υπόθεση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Βλ. D. Howarth, «Hegemony, Political Subjectivity, and Radical Democracy», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 270.

⁸⁰⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, ερμηνεύει ο Marchart την κομβικότητα του σημαίνοντος «λαός» στη σύγχρονη πολιτική εμπειρία των δημοκρατιών της Δύσης που οδηγεί τον Laclau στο ύστερο έργο του να το αναγάγει σε βασιλική οδό για την κατανόηση του πολιτικού συλλήβδην. Βλ. O. Marchart, «In the Name of the People: Populist Reason and the Subject of the Political», (βιβλιοκριτική στο OPR), *diacritics*, τόμ. 35, τχ. 3 (Φθινόπωρο), 2005, σ. 3-19.

ανώτερο πολιτικά ή *a priori* συνδεδεμένο με τη λογική της ηγεμονίας.⁸⁰¹ Αποτελεί μια πολιτική τοποθέτηση των συγγραφέων που εμφορείται από τις προσωπικές τους αξίες και εντάσσεται στα συμφραζόμενα της ιδιαίτερης αυτής ιστορικής συγκυρίας. Ως εκ τούτου, η άρνησή του ότι από την οντολογική ύπαρξη του κενού ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό, συνάγεται μια ηθική επιταγή να διατηρηθεί το κενό αυτό ανοικτό είναι απολύτως σχετική: η κενή θέση της εξουσίας στη δημοκρατία δε θεμελιώνεται οντολογικά αλλά πολιτικά.⁸⁰²

Ανακεφαλαιώνοντας, η θεωρητική αναγνώριση της ενδεχομενικότητας του πολιτικού δεν οδηγεί αυτομάτως ή απαραίτητως σε μιαν άναρχη πολιτική οντολογία, όσο στην αποκάλυψη του καθαρά πολιτικού χαρακτήρα αυτών των σχέσεων εξουσίας, που έχουν αποκρυσταλλωθεί σε μια ορισμένη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου που ειδάλλως εμφανίζεται ως αντικειμενικότητα. Η σύμπλεξη ενδεχομενικότητας και αναγκαιότητας, όπως αυτή απορρέει από την ιστορικότητα του πολιτικού πράττειν, αποδίδεται εύστοχα από τον οιονεί υπερβατικόλογικό χαρακτήρα της ενδεχομενικότητας, στον οποίο ο Laclau επιμένει στο έργο του και που συνεπάγεται απτές ιστορικές συνθήκες δυνατότητας ή, με άλλα λόγια, αδυνατότητας για το πολιτικό πράττειν.⁸⁰³

Συνεπώς, η θεωρητική ανάδειξη της ενδεχομενικότητας ούτε μεταφράζεται απαραίτητως στην εκ του μηδενός αναθεμελίωση της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας ούτε, ωστόσο, οδηγεί στην εξάλειψη κάθε σχέσης εξουσίας ή ανταγωνισμού. Τουναντίον. Αυτό που υποδεικνύει είναι η δυνατότητα αναγνώρισης κι ενδεχομένως

---

⁸⁰¹ E. Laclau, «Theory, Democracy and Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 242-243.

⁸⁰² Η παραδοχή αυτή ενώπιον της κριτικής που δέχτηκαν και της συχνής παρερμηνείας της θέσης τους ενδεχομένως να συνετέλεσε και στη σιωπηρή απόσυρση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας στο μεταγενέστερο έργο του Laclau, όπου τηρεί μια αξιακά ουδέτερη στάση. Άλλωστε, ο Laclau στη συνέχεια λαμβάνει ρητά σαφείς αποστάσεις από μια ουσιοκρατική αντίληψη της δημοκρατίας, όταν αναφέρεται στο δημοκρατικό φαντασιακό ως «υπέρβαση και ανατροπή» της θετικότητας του κοινωνικού και όχι ως «τύπο κοινωνικής τάξης». E. Laclau, «Μετα-Μαρξισμός και Θεωρία του Λόγου», σ. 270-271. Ακόμη, πρβλ. την ανάλυση στο *OPR* για τον συμβολικό μετασχηματισμό της δημοκρατικής επανάστασης στον Lefort. Ενώ ο Laclau αποδέχεται τη διάγνωση του Lefort για τη «διάλυση των δεικτών βεβαιότητας» που επιφέρει το δημοκρατικό φαντασιακό, αμφισβητεί το ότι η κενή θέση της εξουσίας έχει «δομικό» χαρακτήρα στη δημοκρατία. Αντιθέτως, ο Laclau τονίζει ότι «η κενότητα είναι ένας τύπος ταυτότητας» που συναρτάται από το συμβολικό πλαίσιο της κοινωνίας, ώστε «[...] το ζήτημα είναι η παραγωγή κενότητας μέσα από τη λειτουργία των ηγεμονικών λογικών». Laclau, *OPR*, σ. 164-166.

⁸⁰³ Υπ' αυτήν την έννοια ο οιονεί υπερβατικόλογικός χαρακτήρας της ενδεχομενικότητας του ηγεμονικού εγχειρήματος μεταφράζεται πάντοτε σε μια «αποτυχημένη υπερβατολογικότητα» [failed transcendence], E. Laclau, *OPR*, σ. 244. Κατ' επέκταση, η παραδοχή αυτή «επίσης υπονομεύει την ιδέα μιας πλήρους και ολοκληρωτικής κυριαρχίας [...]». E. Eklundh, «El soberano fantasmático: Las implicaciones políticas de la apropiación de Laclau por parte de Podemos», σ. 122.

επανενεργοποίησης αυτών των αποδιարθρωμένων τμημάτων της κοινωνικής δομής μέσα από τη ανα-συνάρθρωσή τους σε μια νέα εφήμερη και μερικώς προσδιορισμένη νέα τάξη νοήματος. Ανακύπτει, συνεπώς, εύλογα το ακόλουθο ερώτημα του Κιουπκιολή:

Είναι άραγε το καθεστώς της αντικειμενικότητας και αναγκαιότητας με το οποίο ενδύει ο Laclau την πολιτική οντολογία του εκείνο που έρχεται σε σύγκρουση με την κεντρική ιδέα της ενδεχομενικότητας; Ή μήπως είναι το ίδιο το εγχείρημα άρθρωσης μιας οντολογίας της ενδεχομενικότητας, η ίδια η προσπάθεια να σκιαγραφηθεί με κάποια λεπτομέρεια μια εικόνα για το πώς είναι κατά βάση τα πράγματα σε ένα ευμετάβλητο, απροσδιόριστο κόσμο, που αναπόφευκτα επιτελεί ένα είδος κλεισίματος διαμέσου της θεωρητικής αναγνώρισης ενός αριθμού επαναλαμβανόμενων και ουσιωδών χαρακτηριστικών της ύπαρξης;⁸⁰⁴

Από τη σκοπιά της παραπάνω ανάλυσης, μια πιθανή απάντηση του Laclau στο ερώτημα του Κιουπκιολή θα ήταν εκ των πραγμάτων σιβυλλική.⁸⁰⁵ Στον βαθμό που μια ενδεχομενική οντολογία της αντικειμενικότητας αναγνωρίζει σε κάποιο βαθμό την ιστορικότητά της ως τον αναγκαίο ορίζοντα υπέρβασής της, ως συνθήκη δυνατότητας/ αδυνατότητάς της, η θεωρία της ηγεμονίας πάντοτε θα συναντά οντικούς περιορισμούς στο διάβα της πολιτικής οντολογίας. Η διαπίστωση, ωστόσο, ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν είναι οντολογικής ή ηθικής αλλά πολιτικής φύσεως και, ως εκ τούτου, δε συνιστούν το απαράβατο πλαίσιο κάθε πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας, αποτελεί ένα ουσιώδες συμπέρασμα της θεωρητικής επεξεργασίας του Laclau. Ομοίως, το ίδιο

⁸⁰⁴ Α. Κιουπκιολής, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», σ. 696.

⁸⁰⁵ Στο άρθρο του, ο Κιουπκιολής καταλήγει ότι εάν πράγματι κάθε προσπάθεια οντολογικής συγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας συνοδεύεται αναπόφευκτα από παρόμοιες παραδοχές και περιορισμούς, θα ήταν ενδεχομένως καλύτερα η υπόθεση της ριζοσπαστικής δημοκρατίας να συνδεθεί με τη σφαίρα της ηθικής, όπως προτείνει ο Critchley, αν και ο ίδιος δεν το θεωρεί μια αναγκαία υποχώρηση. Προσωπικά, τείνω να συμφωνήσω με την άποψη του Κιουπκιολή ότι η προσφυγή σε μια ηθική συγκρότηση της υποκειμενικότητας (και μάλιστα με καθαρά θετικούς όρους), όπως προτείνει ο Critchley δεν είναι θεωρητικά αναγκαία για μια ενδεχομενική σύλληψη της πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας. Ακόμη, στον βαθμό που δεν μπορεί να αποκλείσει τη συγκρότηση μιας σολιμιστικής ηθικής για το υποκείμενο, θεωρώ ότι μια τέτοια σύλληψη δεν είναι ούτε, από τη μία πλευρά, απαραίτητως πιο χειραφετητική, ούτε, από την άλλη, πιο ευνοϊκή για τη συγκρότηση της λαϊκής συναίνεσης που είναι απαραίτητη για τη δημοκρατική πολιτική πράξη. Το κυριότερο, ωστόσο, επιχείρημα ενάντια σε μια τέτοια ενδεχόμενη παλινδρόμηση της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας είναι ότι η σύνδεση της πολιτικής με την ηθική του στον Critchley δεν αντιμετωπίζει επαρκώς, όπως διατείνεται, τη σκοτεινή προοπτική του μηδενισμού, είτε στην εκδοχή της παθητικής αναχώρησης από τον πολιτικό βίο στην ιδιωτική ζωή, είτε στις ενεργητικές βίαιες εκδοχές του. Βλ. S. Critchley, *Ζητώντας το Άπειρο*, σ. 15. Αποτυγχάνει να αποκλείσει την πιθανότητα πρόσδεσης του υποκειμένου σε έναν πολιτικά μη παραγωγικό βίο ιδιωτείας, συμπεριλαμβανομένης και της «decaf αντίστασης» δια της φιλανθρωπίας —όπως θα τη χαρακτήριζε ο Žižek— και ως εκ τούτου δεν προσφέρει καμία εγγύηση για την ηθική διάστασή της. Βλ. Slavoj Žižek, «Passion in The Era of Decaffeinated Belief», *The Symptom*, τχ. 5 (Χειμώνας), 2004.

μπορούμε να ισχυριστούμε και για τη διαπίστωση ότι οι αναγκαίες συνθήκες δυνατότητας της δημοκρατικής απόφασης όπως μεταξύ άλλων η ελευθερία του λόγου, η δημοκρατική λογοδοσία και έλεγχος και τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν αποτελούν αναπαλλοτρίωτη φυσική σκευή αλλά πολύτιμα ιστορικά αγαθά που οφείλει να διαφυλάξει.⁸⁰⁶

---

⁸⁰⁶ Υπ' αυτήν την έννοια, η Urbinati επισημαίνει ότι οι συνθήκες αυτές «είναι καταστατικά δομικά στοιχεία [components] της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όχι εξαρτήματα [accessories], παρότι δε μεταφράζονται απευθείας σε νόμους ή αποφάσεις». N. Urbinati, «Antiestablishment and the Substitution of the Whole with One of its Parts», σ. 93.

B. Ηθικό και κανονιστικό: μια σχέση ριζικής επένδυσης

B.1 Η ριζική επένδυση ως ριζική.

Με βάση τις παραπάνω επισημάνσεις, συμπεραίνουμε ότι η κατάρρευση της αυστηρής διάκρισης ανάμεσα σε περιγραφικό και κανονιστικό αναδεικνύει τη διαπλοκή ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό ως μια σχέση αμοιβαίας *ανατροπής* ή *επιμόλυνσης* στο ηγεμονικό εγχείρημα. Υπ' αυτήν την έννοια, το επιχείρημα του Laclau δεν θέτει, όμως, εν αμφιβόλω τη ριζικότητα της ηθικής επένδυσης την οποία επικαλείται; Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, αξίζει να επιστρέψουμε στο «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», όπου, κατ' αντιστοιχία με τη διάκριση ηθικού/κανονιστικού, ο Laclau εξετάζει μία άλλη διάκριση, αυτήν ανάμεσα στον κανόνα και σε κάθε συγκεκριμένη πραγματική συμπεριφορά, επιχειρώντας να εντοπίσει την ειδοποιό διαφορά του κανόνα.⁸⁰⁷

Ο Laclau συλλαμβάνει τη σχέση ανάμεσα σε κανόνα και πραγματική συμπεριφορά, όχι ως μια απλή σχέση διαφοράς ανάμεσα σε ισότιμους όρους, αλλά ως την απόσταση ανάμεσα στην *πληρότητα* του είναι που εκφράζει το «*δέον είναι*» (ought) και στην *ανεπάρκεια* που εκφράζει το «*είναι*» (being).⁸⁰⁸ Διακρίνει, συνεπώς, μια ριζικότερη διαφορά, μια διαφορά τάξεως ανάμεσα στους δύο όρους «την οποία μπορούμε να προσεγγίσουμε μόνο εάν αγνοήσουμε αποφασιστικά το περιεχόμενο (θετικότητα)».⁸⁰⁹ Ακολουθώντας, διαπιστώνει ότι η ανεπάρκεια του «*είναι*» έναντι του «*δέοντος είναι*» αποκαλύπτει μια *έλλειψη* [lack] στην καρδιά του «*είναι*», μια έλλειψη που αποτελεί την πηγή της μεταξύ τους απόστασης και ουσία της διαφοράς τους πέρα από κάθε θετικότητα.

Σε μια χαρακτηριστική αποδομητική χειρονομία, το περιεχόμενο του κανόνα, του «*δέοντος είναι*» αποκαλύπτεται ουσιαστικά διαιρεμένο: από τη μία πλευρά, είναι ένας κανόνας με ορισμένο περιεχόμενο και, από την άλλη, ο κανόνας qua κανόνας ενσαρκώνει την απύσχα πληρότητα του «*δέοντος είναι*».⁸¹⁰ Κατ' επέκταση, μια ανάλογη διαίρεση χαρακτηρίζει και το υποκείμενο της έλλειψης, το υποκείμενο που βρίσκει εαυτό μπροστά στη «στιγμή της τρέλας» να πρέπει να συρράψει την έλλειψη

⁸⁰⁷ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», στο E. Laclau, *RFS*, σ. 127-128.

⁸⁰⁸ Κατά τον Laclau αν οι δύο όροι διέφεραν μόνο ως προς το περιεχόμενο θα μπορούσαν να συνδεθούν ως ισότιμοι μέσω διαφορετικής σχέσης, όπου η ταυτότητα του ενός προϋποθέτει την ταυτότητα του άλλου. Βλ. Ernesto Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», *ό.π.*

⁸⁰⁹ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 129.

⁸¹⁰ *Ό.π.*, σ. 129.

στον Άλλο, στο μέτρο της ελλιπούς δόμησής του.⁸¹¹ Η διαίρεση αυτή εντοπίζεται κατοπτρικά στην καρδιά της πράξης ταύτισης. Το άτομο μετατρέπεται σε ηθικό υποκείμενο, στον βαθμό που ωθείται σε μια απόφαση που θα αποκαταστήσει την πληρότητα του Άλλου, ή, αλλιώς, βιώνει μια ηθική εμπειρία. Συνεπώς, η ηθική διάσταση του κανόνα, κατά τον Laclau, δεν έγκειται στον καθαυτό ιδιαίτερο χαρακτήρα του κανονιστικού περιεχόμενου, αλλά στο γεγονός ότι αναλαμβάνει την αντιπροσώπευση μιας πληρότητας, ασύμμετρης με αυτό. Κατ' αναλογία, η ηθική διάσταση της εμπειρίας έγκειται στο ότι το υποκείμενο αναλαμβάνει να επιτελέσει ένα καθήκον πέρα από τις δυνάμεις του, που ισοδυναμεί με την «τρέλα» της απόφασης.⁸¹²

Συνεπώς, η πληρότητα που καλείται να αντιπροσωπεύσει το ιδιαίτερο περιεχόμενο δεν ισοδυναμεί με την απουσία κάθε περιεχόμενου, αλλά με την αδύνατη παρουσία του, με μια παρουσία που δύναται να λάβει χώρα μόνο μέσα από τη ριζική επένδυση σε ένα ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο.⁸¹³ Όπως υπερθεματίζει ο Laclau, «[...] εάν η ηθική εμπειρία είναι η εμπειρία του απροϋπόθετου σε ένα πλήρως ρυθμισμένο σύμπαν, πρέπει να είναι κατ' ανάγκην κενή και απαλλαγμένη από κάθε κανονιστικό περιεχόμενο».⁸¹⁴ Η διαπίστωση αυτή συνάδει, σύμφωνα με τον ίδιο, με το γεγονός ότι η ηθική εμπειρία τείνει να εκφράζεται με όρους «αλήθειας», «δικαιοσύνης», «καθήκοντος» κι άλλων σημαινόντων, που χαρακτηρίζονται από μια *αδιαμφισβήτητα* ηθική διάσταση, αλλά των οποίων η πραγμάτωση μπορεί να αναφέρεται στα πλέον ετερόκλητα κανονιστικά περιεχόμενα.⁸¹⁵

---

⁸¹¹ Παρότι για τους σκοπούς του παρόντος, δε χρειάζεται να επεκταθούμε, αξίζει να επαναλάβουμε ότι αυτός ο διϊσμός και η παρεπόμενη ένταση ανάμεσα στις δύο εκφάνσεις του χαρακτηρίζει, κατά τον Laclau, και τον μυθικό χώρο ή την αλυσίδα ισοδυναμίας που αυτός συγκροτεί ανάμεσα στα αιτήματα και την αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας.

⁸¹² E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 129.

⁸¹³ Είναι χαρακτηριστική η απόκλιση της ερμηνείας του Critchley για τη σχέση αυτήν, καθώς ερμηνεύει τη διάκριση ηθικού και κανονιστικού στον Laclau, κατ' αναλογία με τη διάκριση φόρμας και περιεχομένου, στο πρότυπο του φορμαλισμού του Kant: «Το ηθικό είναι η στιγμή της αγνής τυπικότητας [formality] που πρέπει να πληρωθεί σε ένα ορισμένο συγκείμενο με ένα κανονιστικό περιεχόμενο». S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 118. Ο Laclau απορρίπτει κατηγορηματικά την αναλογία: «η διάκριση ανάμεσα στο κανονιστικό και το ηθικό που παρουσιάζω στο έργο μου δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τη διάκριση φόρμας και περιεχομένου, διότι ανάμεσα σε άλλα η φόρμα είναι κάτι που έχει δικό της περιεχόμενο, είναι ένα πιο γενικό περιεχόμενο». Καθώς, η φόρμα αποτελεί ένα χώρο που οργανώνεται γύρω από κάποια ορισμένα ουσιώδη περιεχόμενα, κατά τον Laclau, η ηθική αντιστοιχεί στη λογική του κενού σημαίνοντος, στο σημαίνον στο οποίο δεν αντιστοιχεί εκ προοιμίου κανένα περιεχόμενο. Αντιθέτως, όπως επισημαίνει στον φορμαλισμό του Kant «μια προσταγή [η κατηγορική] επιτάσσει τους όρους κάτω από τους οποίους συγκριμένες πράξεις μπορεί να θεωρηθούν ηθικές». E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 286-289.

⁸¹⁴ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law» σ. 129.

⁸¹⁵ Ο.π.

Με άλλα λόγια, όπως αναδεικνύεται στο τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, η επεξεργασία της ριζικής επένδυσης από τον Laclau μεταθέτει τη θεωρητική έμφαση για την ηθική εμπειρία ή, αλλιώς, για την αναπαράσταση της πληρότητας, πρωτίστως στον *κενό* χαρακτήρα του εν λόγω σημαίνοντος και *παρά* τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του περιεχομένου της πλήρωσης.⁸¹⁶ Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα ριζικής επένδυσης ενός κενού σημαίνοντος, παραθέτει τη λογική της γενικής απεργίας. Δανειζόμενος την έννοια από τον Sorel, ο ίδιος τονίζει ότι η γενική απεργία δεν αναπαριστά «ένα πραγματικό γεγονός αλλά ένα κοινωνικό μύθο», μια δέσμη από εικόνες και όχι αναλυτικούς προγραμματικούς στόχους που αναπαριστούν συμβολικά μια σειρά από ιδιαίτερους αγώνες και αιτήματα, κανένα εκ των οποίων δεν ταυτίζεται με την ιδέα της γενικής απεργίας αυτής καθαυτήν.⁸¹⁷ Κάθε ιδιαίτερος συνδικαλιστικός αγώνας, π.χ. μια διαδήλωση, μια κατάληψη ή μια απεργία αποτελεί απλώς μια ορισμένη ιστορική έκφανση ενός απώτατου στόχου, ένα μεμονωμένο επεισόδιο που δεν εξαντλεί την επαναστατική προοπτική της γενικής απεργίας.

Υπ' αυτήν την έννοια, η γενική απεργία ισοδυναμεί με το κενό όνομα της πληρότητας της κοινωνίας (εν προκειμένω της δικαιοσύνης), καθώς παρουσιάζεται ως η ανεστραμμένη θετική εικόνα μιας κοινωνικής κατάστασης έλλειψης (αδικίας), μιας κατάστασης στην οποία η πληρότητα αυτή γίνεται αντικείμενο άρνησης, η οποία μετασχηματίζεται σε όνομα μιας ηθικής εμπειρίας. Με τη σειρά τους, τα ιδιαίτερα αιτήματα των μεμονωμένων ιστορικών αγώνων, π.χ. αγώνων για την αύξηση των μισθών, για καλύτερες συνθήκες εργασίας, για ωράριο κτλ., εντάσσονται σε σχέση ισοδυναμίας στην αλυσίδα αιτημάτων της γενικής απεργίας. Παρότι τα αιτήματα αυτά μπορεί να αντιστοιχούν σε διαφορετικά κάθε φορά κανονιστικά περιεχόμενα με φαινομενικά ετερόκλητους στόχους αποκτούν ηθική διάσταση, στον βαθμό που συνδέονται με μια απώτατη επαναστατική προοπτική που τα υπερβαίνει.

Ωστόσο, οριζόμενη κατ' αυτόν τον τρόπο, η γενική απεργία συνιστά μια επιφάνεια απεριόριστης εγγραφής και συνεπώς αξιώνει το καθεστώς ενός φαντασιακού

---

⁸¹⁶ Η αμφίσημη αυτή παραδοχή διακρίνει το επιχείρημα του Laclau ήδη στο *CHU*: «Δεν είναι απαραίτητο ο όρος [του κενού σημαίνοντος] να μην έχει σαφές νόημα, όσο να υπάρχει ένα κενό ανάμεσα στο απτό [concrete] περιεχόμενό του και το σύνολο των ισοδύναμων νοημάτων που σχετίζονται με αυτόν». E. Laclau, «Structure, History and the Political», σ. 209.

⁸¹⁷ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 130-131.

ορίζοντα, ένα συμπέρασμα που ο ίδιος καθιστά σαφές, σε προγενέστερα γραπτά του.⁸¹⁸ Αφενός, η γενική απεργία δε μετασχηματίζεται σε σχέσεις εξουσίας που να εκφράζουν οποιοδήποτε από περιεχόμενο που να συμβολίζεται από αυτήν. Αφετέρου, στοχεύει στην αναπαραγωγή των ταυτοτήτων που αντιπαρατίθενται. Με άλλα λόγια, η γενική απεργία είναι καθόλα συμβατή με μια ανταγωνιστική διαίρεση της κοινωνίας που δεν επιτρέπει ή ενθαρρύνει το ηγεμονικό εγχείρημα. Υπ' αυτούς τους όρους, το παράδειγμά της προδιαγράφει μια ηθική εμπειρία που προκρίνει το ηθικό έναντι του κανονιστικού, και μάλιστα μια ηθική που δεν εξαντλείται αλλά ούτε επηρεάζεται από τις μεμονωμένες ιστορικές εκφάνσεις της.

Το ζήτημα με μια τέτοια «αποδομητική» ανάλυση της ηθικής είναι ότι αναδεικνύει την ηθική, εξ ορισμού, ως κενή περιεχομένου και ανεξάρτητη κάθε πραγματικής κοινωνικής κατάστασης.⁸¹⁹ Έτσι, ο Laclau είναι σε θέση να συναγάγει ότι «η εμπειρία του ηθικού είναι η εμπειρία εκείνης της υπερβατολογικής στιγμής που μας παίρνει πέρα από κάθε ιδιαίτερο στόχο, κανόνα ή πράξη» και να υπερθεματίσει πως «η εξίσωση πληρότητα=κενότητα [...] είναι το σήμα κατατεθέν του ηθικού ως τέτοιου».⁸²⁰ Η πλήρης αναγνώριση των συνεπειών που απορρέουν από αυτήν την αμφίσημη παραδοχή είναι, κατά τη γνώμη μου, κομβική για την κατανόηση του θέσης του Laclau περί ριζικότητας της ηθικής επένδυσης.

---

⁸¹⁸ «Ένα παρόμοιο επιχείρημα διατυπώνει ο Walter Benjamin αναφερόμενος στη διάκριση του Sorel ανάμεσα σε πολιτική απεργία και απεργία του προλεταριάτου: ενώ η πολιτική απεργία στοχεύει να αποσπάσει χειροπιαστές μεταρρυθμίσεις που αλλάζουν ένα σύστημα εξουσίας και έτσι συγκροτούν μια νέα δύναμη, η απεργία του προλεταριάτου στοχεύει στην καταστροφή της καθαυτό εξουσίας, της ίδιας της μορφής της εξουσίας, και υπ' αυτήν την έννοια δεν έχει ένα συγκεκριμένο σκοπό [objective].» E. Laclau, «Universalism, Particularism and the Question of Identity», στο *EM*, σ. 31. Ομοίως, αλλού: «Η σύλληψη του μύθου από τον Sorel, για παράδειγμα, βασίζεται σε μια ριζική αντιουσιολογία: δεν υπάρχει “αντικειμενικότητα” αυτή καθαυτή του κοινωνικού έξω από τη μυθική ανασυγκρότηση των ταυτοτήτων και των σχέσεων που λαμβάνουν χώρα μέσα από τις βίαιες αντιπαραθέσεις των ομάδων». E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988 στην αγγλική έκδοση του *New Reflections on the Revolution of Our Times*, σ. 193. Βλ. επίσης, E. Laclau, «The Death and Resurrection of the Theory of Ideology», σ. 89. Τέλος, ο ίδιος παραδέχεται ρητά ότι ο μύθος της γενικής απεργίας και η ηγεμονία είναι έννοιες ασύμβατες, E. Laclau, «The Politics of Rhetoric», *RFS*, σ. 91-92.

⁸¹⁹ Χαρακτηριστική είναι επίσης η επιλογή του πρώτου παραδείγματος που παραθέτει στο δοκίμιο αυτό ο Laclau, της «μυστικιστικής εμπειρίας» κατά τον Meister Eckhart ως προς το γεγονός ότι κανένα ιδιαίτερο περιεχόμενο δεν απορρέει κατ' ανάγκη από την ίδια την ηθική εμπειρία της επαφής με το Θεό, ο οποίος είναι «τόπος μιας πληρότητας ασύμμετρης με οποιονδήποτε καθορισμό από τη δημιουργημένη ύπαρξη [ens creatum]» άρα κατ' ανάγκη κενός. Αντιθέτως, το περιεχόμενο προκύπτει μέσα από την «εξατομικευμένη και απτή» στρατευμένη ενασχόληση του μυστικιστή. E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 129-130.

⁸²⁰ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 131.

B.2 Η ριζική επένδυση ως επένδυση.

Η συλλογιστική του Laclau από το *Contingency, Hegemony, Universality* περί ριζικότητας της ηθικής επένδυσης αναδιατυπώνεται στο «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law» με όρους σχεδόν ταυτόσημους. Ωστόσο, το επιχείρημά του δεν αποφεύγει μια υποψία κυκλικότητας ούτε στην ανεπτυγμένη, εν προκειμένω, μορφή.⁸²¹

Υπάρχει εδώ μια ξεκάθαρη εναλλακτική επιλογή: είτε μπορούμε να *συναγάγουμε* από την κενότητα της ηθικής στιγμής κάποιο κανονιστικό περιεχόμενο το οποίο κατ' ανάγκη θα αντιστοιχούσε με αυτή ή —δεδομένης της κενότητας που είναι εγγενής στην ηθική εμπειρία— ένα τέτοιο συμπέρασμα είναι αδύνατο και, σε αυτήν την περίπτωση, η μετάβαση από το ηθικό στο κανονιστικό μπορεί να λάβει χώρα μόνο μέσα από κάτι το οποίο μπορεί να περιγράψει ως μια *ριζική επένδυση* του ηθικού στο κανονιστικό. Δίχως άλλο, το μονοπάτι που είμαι διατεθειμένος να πάρω είναι το δεύτερο. Εάν η ηθική εμπειρία είναι πραγματικά η εμπειρία του απροϋπόθετου σε ένα πλήρως ρυθμισμένο κόσμο, μιας πληρότητας —ως το θεμέλιο του *δέοντος είναι*— που είναι πέρα από κάθε καθορισμό, τότε δεν υπάρχει τρόπος να κινηθούμε σε ευθεία γραμμή από εκείνη την εμπειρία σε ένα κανόνα ή επιταγή. Μόνο εάν το τελευταίο μετατραπεί σε σύμβολο για κάτι που είναι ουσιαστικά ετερογενές με τον εαυτό του μπορεί [κατά κάποιον τρόπο] να καθιερωθεί μια σχέση ανάμεσα στο ηθικό και το κανονιστικό.⁸²²

Εάν, ωστόσο, το ηθικό μπορεί να διεκδικήσει την αδύνατη παρουσία του μόνο διαμέσου του κανονιστικού, είναι εφικτή ή ακόμη έχει κάποιο νόημα η μεταξύ τους διάκριση;⁸²³ Έχοντας πλήρη επίγνωση της πιθανής αυτής ένστασης ο Laclau επισημαίνει δύο αλληλένδετους ισχυρισμούς για τη σχέση ανάμεσα στους δύο όρους: την αμοιβαία επιμόλυνση κανονιστικού και ηθικού αλλά και την αναγκαία απόσταση ανάμεσά τους.

Από τη μία πλευρά, η ριζική επένδυση δεν αφήνει अपαράλλαχτους τους δύο όρους ώστε να συντίθενται σε μία ενιαία και αρμονική τάξη πραγμάτων, αλλά συνίσταται συνάμα σε μια δομική μετάλλαξη του κανονιστικού από το ηθικό.⁸²⁴ Κατά τον Laclau, η δομή της ηθικής εμπειρίας ακολουθεί τη λογική της ισοδυναμίας όπου

⁸²¹ E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 79-81.

⁸²² E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 132.

⁸²³ Ομοίως, διατυπώνει το ερώτημα ο S. Critchley, στο «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 119.

⁸²⁴ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 132.

τα στοιχεία της κανονιστικής τάξης «εκκαθολικεύονται» στον βαθμό που αποτελούν τμήμα μιας αλυσίδας ισοδυναμίας, ενώ κάποια σημαίνοντα εξυπηρετούν ως «ονόματα του ηθικού», όπως για παράδειγμα οι ιδιαίτεροι ιστορικοί στόχοι των μεμονωμένων αγώνων για τη γενική απεργία.⁸²⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, το συμπέρασμα αυτό συνάδει τόσο με τη σύλληψη της γενικής απεργίας στον Sorel η οποία δεν εξαντλείται στις ιστορικές εκφάνσεις της, όσο και με την εννοιολόγηση της ηθικής στον Gramsci ως της συγκολλητικής ουσίας που κυριαρχεί στον νοηματικό ορίζοντα, συγκροτώντας το ιστορικό μπλοκ.⁸²⁶

Από την άλλη, η ποιότητα της ηθικής ζωής σε μια δεδομένη κοινωνία, επισημαίνει ο Laclau, δεν είναι αδιάφορη ούτε προς τη δυνατότητα διάκρισης ηθικού/κανονιστικού, ούτε προς τη διαφορική τους θετικοποίηση στο πεδίο του λόγου. «Εάν το ηθικό απορροφούνται *πλήρως* από το κανονιστικό, δε θα υπήρχε καμία διάκριση ανάμεσα —για παράδειγμα— στη δικαιοσύνη και σε εκείνο που μια ορισμένη κοινωνία θεωρεί ως δίκαιο, σε μια ορισμένη στιγμή».⁸²⁷ Το ενδεχόμενο αυτό ισοδυναμεί με την περίπτωση του ολοκληρωτισμού, όπου το όνομα του ηθικού ταυτίζεται με μια ορισμένη κανονιστική τάξη. Αντιστρόφως, μόνο εάν ο όρος «δικαιοσύνη» λειτουργεί ως κενό σημαίνον και η σύνδεσή του με ορισμένα κάθε φορά σημασιόμενα είναι εφήμερη και ενδεχομενική, δηλαδή, μόνο χάρις στη δυνατότητα ουσιαστικής διάκρισης, είναι βιώσιμη μια δημοκρατική κοινωνία.⁸²⁸ Δηλαδή, η ποιότητα της ηθικής ζωής συναρτάται με τη δυνατότητα διάκρισης.

Ωστόσο, η επιχειρηματολογία του Laclau δεν προσδιορίζει κανένα κριτήριο για την επιλογή αυτών των ιστορικών απτών περιεχομένων που εξυπηρετούν ως ονόματα της ηθικής. Τα τελευταία κρίνονται αδιάφορα από οντολογική/ηθική σκοπιά αν και το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί από πολιτική σκοπιά. Από αυτήν τη σκοπιά, η αναγνώριση των κενών σημαίνοντων ως συνθήκης δυνατότητας της δημοκρατικής ζωής, κατ' ουσία δεν εγγυάται την αντίσταση απέναντι στην πιθανότητα του ολοκληρωτισμού, εφόσον και αυτή η διατήρηση, η διάνοιξη ή η περιστολή του χάσματος ανάμεσα σε ηθικό και

---

⁸²⁵ *Ο.π.*, σ. 132-133.

⁸²⁶ Για τη ανάλυση στο Gramsci, βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 67-68.

⁸²⁷ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 133.

⁸²⁸ *Ο.π.*, σ. 133.

κανονιστικό έγκειται στην ενδεχομενική ηγεμονική συνάρθρωσή τους στο πεδίο του λόγου.⁸²⁹

Υπ' αυτήν την έννοια, τι νόημα μπορεί να έχει η θεωρητική μόνο αναγνώριση του χάσματος, από οντολογική ή ηθική σκοπιά, εάν δε μεταφράζεται σε πολιτική δυνατότητα; Η απάντηση του Laclau απέναντι σε αυτήν την κριτική μας φέρνει πλησιέστερα στο τρίτο κύριο σημείο της επιχειρηματολογίας του, τον αδιάφορο χαρακτήρα της κανονιστικής τάξης. Η αμφιλεγόμενη παραδοχή του ίδιου, που υπογραμμίζει το χάσμα ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό προκρίνοντας τον αδιάφορο χαρακτήρα του τελευταίου, αποτελεί αντικείμενο συχνής παρερμηνείας, εγείροντας ενστάσεις από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Έτσι, μια διαδεδομένη ερμηνεία της παραπάνω θέσης συνδέει την αδυναμία να συναγάγουμε λογικά μια ορισμένη κανονιστική τάξη από την ηθική, με την ιδέα μιας αμιγώς ριζικής απόφασης που ισοδυναμεί με μια μορφή αγνού ντεσιζιονισμού.⁸³⁰

Η απάντηση του Laclau στην κριτική του ντεσιζιονισμού είναι κατηγορηματική: μια τέτοια περίπτωση θα προϋπέθετε ένα παντοδύναμο υποκείμενο που πέρα από το ότι δε θα υπόκειτο σε κανένα περιορισμό —κι, ως εκ τούτου, δε θα είχε και κανένα λόγο να επιλέξει— αποτελεί αποκύημα της φαντασίας.⁸³¹ Στον βαθμό που τα υποκείμενα ζουν και αποφασίζουν «εντός ενός κόσμου από ιζηματοποιημένες κοινωνικές πρακτικές που περιορίζουν το εύρος τού τι μπορεί να νοηθεί και να αποφασιστεί», η ελευθερία τους είναι συνυφασμένη με τον ανεπίκριτο χαρακτήρα της αποδιάρθρωσης της κοινωνικής τάξης.⁸³² Συνεπώς, τα υποκείμενα βρίσκουν εαυτό ήδη εντός μιας κανονιστικής τάξης ενώ μπορούν απλώς να μετατοπίσουν με τις αποφάσεις τους εκείνες τις περιοχές της τάξης νοήματος που μπορούν να γίνουν αντικείμενο ηθικής επένδυσης. «Η ιζηματοποίηση των κοινωνικών πρακτικών είναι μια υπαρκτική συνθήκη [an existential] à la Heidegger, δηλαδή, καταστατική κάθε δυνατής εμπειρίας».⁸³³ Έτσι, η επιλογή της μίας κανονιστικής τάξης έναντι της άλλης είναι ένα ερώτημα που μπορεί να απαντηθεί μόνο συγκεκριμενικά, καθώς συνδέεται —κατά τρόπο μη αποφασιστικό αλλά επιδραστικό- με το σύστημα αξιών και πεποιθήσεων που

⁸²⁹ E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 291.

⁸³⁰ Ενδεικτικά, βλ. S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 116.

⁸³¹ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 133.

⁸³² Ο.π.

⁸³³ Ο.π., σ. 134.

προηγείται της απόφασης που καλείται να λάβει το υποκείμενο, το σύνολο των πρακτικών στις οποίες αυτό εμπλέκεται και των θέσεων του σε αυτές.⁸³⁴

Επί παραδείγματι, για τον μυστικιστή, με τον οποίο καταπιάνεται στην αρχή του «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», η επαφή με το θείο ως το Απόλυτο πέραν κάθε θετικού καθορισμού ακολουθείται από μια κανονιστική επένδυση που αποτελεί την πηγή της στρατευμένης ενασχόλησής του. Η κανονιστική αυτή επένδυση, ωστόσο, δεν προέρχεται από την ίδια τη μυστικιστική εμπειρία που δεν έχει αυτή καθ' εαυτή περιεχόμενο, αλλά από το θετικό σύστημα θρησκευτικών πεποιθήσεων, εντός του οποίου βρίσκεται ήδη ο μυστικιστής.⁸³⁵ Υπ' αυτήν την οπτική, άλλωστε, επισημαίνει, ότι η μυστικιστική εμπειρία, αν και ηθική εμπειρία, είναι «εξατομικευμένη και γειωμένη».⁸³⁶

Κατ' αναλογία, για την ίδια τη θεωρία της ηγεμονίας, το δίλημμα ανάμεσα στην περιγραφική και στην κανονιστική διάσταση είναι ψευδές καθώς, δεν υπάρχουν ουδέτερες περιγραφές γεγονότων, αλλά τα τελευταία συγκροτούνται και έχουν νόημα ως τέτοια μόνο εντός του πλαισίου της μαρξιστικής παράδοσης από την οποία έλκει τη θεωρητική καταγωγή της. Υπ' αυτό το πρίσμα, η υπεράσπιση των μεταθέσεων που υποδηλώνει η έννοια της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, όπως τονίζει, έχει θεωρητικό και πολιτικό ενδιαφέρον, στον βαθμό που αυτές συνδέονται με τον πολλαπλασιασμό των αγώνων που προκύπτουν από τον δομικό μετασχηματισμό του σύγχρονου καπιταλισμού. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι μεταθέσεις αυτές έχουν τόσο περιγραφικό όσο και κανονιστικό χαρακτήρα και ως εκ τούτου απευθύνονται σε ένα κοινό που μοιράζεται τις ίδιες αντιλήψεις, πεποιθήσεις και ανησυχίες.⁸³⁷

Η θέση αυτή του Laclau σαφώς δεν είναι πρόσφατη, καθώς σε παρόμοιες γραμμές κινείται και η απάντησή του σε σχετική ερώτηση, σε προγενέστερη

---

⁸³⁴ Βλ. σχετικά την κριτική του Laclau στην έννοια του συμβάντος του Badiou: «το νόημα του καθαντό συμβάντος αιωρείται ανάμεσα στο οντικό του περιεχόμενο και τον οντολογικό του ρόλο, ή, με άλλα λόγια, ότι δεν υπάρχει τίποτα που να μπορεί να εξαχθεί ως αγνή αφαίρεση. Το σημείο σε ένα συμβάν —σε μια ριζική απόφαση— είναι ακόμη εκεί, αλλά ο τόπος του συμβάντος δεν είναι πλήρως παθητικός [...]». E. Laclau, «An Ethics of Militant Engagement», σ. 201. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸³⁵ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 134.

⁸³⁶ *Ο.π.*, σ. 130.

⁸³⁷ *Ο.π.*, σ. 134. Υπ' αυτήν την έννοια, η απάντηση του Laclau σχετίζεται στενά και με τον ρόλο του διανοούμενου που δεν τοποθετείται σε ένα προνομιακό πεδίο θέασης, εκτός αντιπροσώπευσης. Ο Laclau δεν τον διαχωρίζει ούτε από το ρόλο του αντιπρόσωπου, ούτε από το ρόλο του αντιπροσωπευόμενου καθώς καθήκον του δεν είναι η αναγνώριση αλλά η συγκρότηση νέων διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου που καθιστούν εφικτή την απόφαση ως επιλογή για το υποκείμενο. Βλ. E. Laclau, «Building a New Left», (συνέντευξη), *Strategies*, τχ. 1, 1988 στην αγγλική έκδοση του *EE*, σ. 195.

συνέντευξή του, η οποία συμπεριλαμβάνεται στην πρωτότυπη έκδοση του *Για την επανάσταση της εποχής μας*, στα αγγλικά. Ειδικότερα, στο ερώτημα για τις νέες ιδιαίτερες ταυτότητες που προκύπτουν στην πολιτική πραγματικότητα μετά την κατάρρευση της ενοποιητικής μαρξιστικής αντίληψης για το υποκείμενο, ο Laclau απαντά χαρακτηριστικά ότι δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον η συγκρότηση ενός μύθου για το ποια οφείλει να είναι η ανθρώπινη φύση, έξω από κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης. «Από μια απώτατη οντολογική και επιστημολογική άποψη, ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός και οι πιο εξευγενισμένοι από τους Δυτικούς σοσιαλισμούς παραμένουν ισοδύναμοι». ⁸³⁸ Ωστόσο, προσθέτει ότι, καθώς οι άνθρωποι δεν υφίστανται σε αυτό το απώτατο επίπεδο αλλά ζουν σε πραγματικές ιστορικές καταστάσεις, «με τους όρους αυτών των καταστάσεων, ασφαλώς δεν ισχύει ότι όλες οι εναλλακτικές έχουν την ίδια αξία». ⁸³⁹ Υπ' αυτήν την έννοια, ο ίδιος αναγνωρίζει ότι η ριζικότητα της επένδυσης είναι σχετική από πολιτική σκοπιά και συναρτάται με τη μερική ελευθερία του υποκειμένου.

[H] καρτεσιανή ψευδαίσθηση ενός απόλυτου σημείου αφετηρίας πρέπει επίσης να εγκαταλειφθεί, καθώς ο άνθρωπος που προβαίνει σε ηθικές κρίσεις δεν είναι ποτέ ένα αφηρημένο άτομο, αλλά μέλος μιας ορισμένης κοινότητας που ήδη πιστεύει σε έναν αριθμό αρχών και αξιών. Εσύ και εγώ επειδή ακριβώς πιστεύουμε στο δικαίωμα των ανθρώπων να καθορίζουν τον δικό τους σεξουαλικό προσανατολισμό, θα καταδικάσουμε τις διακρίσεις κατά των ομοφυλοφίλων ή τη νομική τιμωρία της μοιχείας. Και θα στηρίξουμε το δικαίωμα αυτό σε γενικότερες ηθικές αρχές. Αλλά σε κάποιο σημείο αυτή η δικαιολόγηση θα διακοπεί με έναν σχετικά αυθαίρετο τρόπο. Όπως με οτιδήποτε άλλο, τα όρια των ηθικών [moral] απόψεων είναι ουσιαστικά ανοικτά και κανενός είδους ηθικός [ethical] λόγος δεν μπορεί να τα κλείσει οριστικά. ⁸⁴⁰

Εφόσον δεν υφίσταται κανένα σύστημα κανονιστικών αρχών ικανό να επιτελέσει το ρόλο ενός περικλειστού πλαισίου για τη λήψη της απόφασης με αποδεικτική βεβαιότητα, ο Laclau συμπεραίνει ότι κανένας κανόνας ή συμπεριφορά δεν μπορεί να αξιολογηθεί αυτομάτως ή να απορριφτεί εκ των προτέρων. Για παράδειγμα, η επιλογή ανάμεσα σε ένα θρησκευτικό φονταμενταλισμό και ένα σοσιαλιστικό ανθρωπισμό είναι αδύνατη πέρα από μια κάποια γειωμένη κοινωνική

---

⁸³⁸ E. Laclau, «Theory, Democracy and Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 242-243.

⁸³⁹ *Ο.π.*, σ. 243.

⁸⁴⁰ *Ο.π.*

κατάσταση, καθότι δεν μπορούν να διατυπωθούν «κοινές παραδοχές» ανάμεσα στα δύο κανονιστικά πλαίσια που θα οδηγούσαν αναπόδραστα σε κάποια απόφαση προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση.

Σύμφωνα με τον ίδιο, στην πραγματικότητα, είμαστε αντιμέτωποι με μια «πολλαπλότητα και διασπορά ηθικών αρχών [...] που διατηρούν μια σχετική μόνο συνοχή μεταξύ τους, και οι οποίες καθίστανται πάντοτε αντικείμενο διαπραγμάτευσης».⁸⁴¹ Το γεγονός αυτό καθιστά αναγκαίο τα κριτήρια για τη λήψη κάθε ηθικής απόφασης να βασίζονται σε μια ανοικτή διαδικασία συνεχούς διαλόγου, ώστε να μπορεί να αναδυθεί μια «κοινή λογική».⁸⁴² Η επισήμανση αυτή συμπληρώνει τις παραδοχές του, στο «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», περί του κανονιστικού περιεχομένου που αναδεικνύεται σε αντικείμενο ριζικής επένδυσης και το οποίο πρέπει, αφενός, να είναι «διαθέσιμο» ιδιαίτερα σε περιόδους «οργανικής κρίσης» και, αφετέρου, να μην προσκρούει στις «κεντρικές αρχές κοινωνικής οργάνωσης που δε γίνονται αντικείμενο αμφισβήτησης» καθώς αναφέρονται στο «βασιλείο [realm] των ιζηματοποιημένων κοινωνικών πρακτικών» που δεν έχουν υποστεί αποδιαρθρώσεις.⁸⁴³

Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, ανακύπτει εύλογα μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με αυτή την «κοινή λογική» και ειδικότερα σχετικά με τη σκοπιά από την οποία αυτή γίνεται αντιληπτή ή ακόμη τις συνθήκες δυνατότητας αυτού του «ανοικτού και συνεχούς διαλόγου» εντός της κοινωνίας. Η προτροπή του Laclau να αναδεικνύονται τα κριτήρια μέσα από το πρίσμα της γειωμένης κοινωνικής κατάστασης μοιάζει *εκ πρώτης όψεως* να εξισορροπεί τη θεωρητική έμφασή του στο καθεστώς της αταξίας, ως του κατεξοχήν παραδείγματος για την αναπαράσταση/ταύτιση/αντιπροσώπευση. Εάν η επιλογή οφείλει να γίνεται μέσα από το δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο και από τα υποκείμενα που καλούνται να λάβουν την απόφαση, τότε δεν υπάρχει αρχιμήδαιο σημείο αλλά μια απτή πολιτική επιλογή σε συνθήκες συλλογικής διαπραγμάτευσης.

Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, *pace* Laclau, ότι παραμένει ασαφές κατά πόσον μπορεί η επιλογή αυτή να αποτελεί, σε κάθε περίπτωση, μια γνήσια απόφαση για το υποκείμενο, υπό τους όρους της αξιούμενης ηγεμονικής συνάρθρωσης

---

⁸⁴¹ Ο.π.

⁸⁴² Ο.π.

⁸⁴³ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 136·E. Laclau, «Identity and Hegemony, σ. 82.

στο πεδίο του λόγου. Όπως έχει αναλυθεί εκτενέστερα στο προηγούμενο μέρος, οι συνθήκες δυνατότητας του ανοικτού και ισότιμου διαλόγου δε διασφαλίζονται κατ' ανάγκην στο σχήμα του Laclau αλλά εμπίπτουν εντός της ηγεμονικής συνάρθρωσης στο πεδίο του λόγου. Επιπλέον κάθε ηγεμονική πρόταση αξιώνει να αναδειχθεί ως συνώνυμη της τάξης προβάλλοντας στην αποδιάρθρωμένη δομή την εικόνα της αταξίας. Με όρους ριζικής επένδυσης, το κανονιστικό μετασχηματίζεται μέσα από την αναπαράσταση της ηθικής, ώστε το περιεχόμενό του δεν αναφέρεται απαραίτητως στην πρότερη θετικότητα του, μια παραδοχή που σε συνθήκες αταξίας μπορεί να μεταφράζεται σε συγκρότηση του υποκειμένου δια της ηθικής εμπειρίας. Συνεπώς, η επιμονή του στον ανοικτό χαρακτήρα του κοινωνικού, μέσω των ποικίλων εννοιολογήσεων της ανοικτότητας (επικαθορισμός, αποδιάρθρωση, ετερογένεια, κτλ.) υποδεικνύει περισσότερο μια αισιόδοξη πίστη παρά μια θεωρητική διαπίστωση για την ηθική εμπειρία του υποκειμένου, μια αισιόδοξη πίστη που αρθρώνεται, ωστόσο, από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.⁸⁴⁴

B.3 Ηθική πράξη: προϋποθέσεις της ριζικής επένδυσης.

Στη σύγχρονη πολιτική θεωρία, η απόφαση, ως ηθική πράξη δεν απαντά φυσικά μόνο στο έργο του Laclau. Υπ' αυτήν την έννοια, κατά τη γνώμη μου, αξίζει να εξετάσουμε με ποιόν τρόπο διατυπώνεται η απόφαση ως ηθική πράξη και ποιους περιορισμούς συναντά στην προσέγγιση του Žižek. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Žižek προτάσσει την αυτοκτονία της Αντιγόνης ως το πρότυπο «ριζικής πράξης» [radical act], ως την υποδειγματική μορφή «απροϋπόθετης πίστης στην Ετερότητα του

---

⁸⁴⁴ Περί της «συγκρατημένης αισιοδοξίας» που κατά τον Laclau πηγάζει από τον ανοικτό και έκκεντρο χαρακτήρα της κοινωνίας, καθώς συνιστά προϋπόθεση για τη ριζοσπαστικοποίηση της δημοκρατίας, βλ. E. Laclau, *EE*, 170-171. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι απολύτως σχετική η παραδοχή του Laclau για την αναδρομική επιδραστικότητα του δημοκρατικού φαντασιακού στην ανάλυση του πολιτικού πράττειν. Στο πρωτότυπο δοκίμιο «Ethics, Politics and Radical Democracy - A Response to Simon Critchley» στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Culture Machine* (τόμ. 4, 2002), που δημοσιεύεται εκ νέου στη μεταγενέστερη συλλογική απάντηση του Laclau στην κριτική στο έργο του, ο Laclau περιγράφει το εγχείρημα της θεωρίας της ηγεμονίας κατ' αναλογία με το παράδειγμα της αφηρημένης έννοιας της «εργατικής δύναμης» στον Marx. Υπογραμμίζει πως μια έννοια που δεν ήταν δυνατό να διατυπωθεί νωρίτερα στην ανθρώπινη ιστορία, επιτρέπει με την αναδρομική εφαρμογή της στους αρχαίους χρόνους να διαπιστωθεί στον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένη η ανθρώπινη εργασία στο παρελθόν. Κατ' αναλογία, ο Laclau υποστηρίζει ότι η θεωρία της ηγεμονίας αναδύεται τη στιγμή που ο σύγχρονος πλουραλισμός θέσεων υποκειμένου υποβάλλεται σε ολοένα και περισσότερες (ανα)συναρθρώσεις και επιτρέπει να έρθει στο φως «κάτι που αφορά τα γενικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης κοινωνίας». Ως εκ τούτου, παρότι η ηγεμονία χαρακτηρίζεται από μια *μεταηθική* διάσταση —υπό την έννοια ότι περιγράφει κάτι που αφορά κάθε μορφή κοινωνικής οργάνωσης— στη σύγχρονη δημοκρατική εκδοχή της επιτρέπει μια βαθύτερη αναγνώριση της ενδεχομενικότητας και ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Laclau έμμεσα αναγνωρίζει κάποιο *a priori* περιεχόμενο της θεωρίας από τη σκοπιά των συγγραφέων της. Βλ. E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 322-323.

Πράγματος που διαταράσσει ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα».⁸⁴⁵ Μια τέτοια «ριζική πράξη» αποτελεί ένα συμβάν που, κατά τον ίδιο, διαρρηγνύει τη χωρική συνέχεια της συμβολικής τάξης και αξιώνει να υπερβεί τα όρια του συμβολικού και του φαντασιακού, ισοδυναμεί, δηλαδή, με καθαρή χρονικότητα.

Δίνοντας σαφή προτεραιότητα στη ριζικά αρνητική διάσταση της απόφασης της Αντιγόνης, ο Žižek επιχειρεί να τη συνδέσει με τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, θεωρεί πως, μια πράξη απόσυρσης από το συμβολικό προσκήνιο της κοινωνίας, μια πράξη θεαματικής εξόδου που ενέχει χαρακτηριστικά θαύματος ισοδυναμεί με μια πράξη που εγκαλεί το ίδιο το Πραγματικό, ή, όπως το θέτει ο Σταυρακάκης για τον Žižek, «ανοίγει τον εαυτό της στο κενό της αιωνιότητας».⁸⁴⁶

Ειδικότερα, ο ίδιος, επιλέγει σκόπιμα την αυτοκτονία της Αντιγόνης ως πρότυπο της πράξης, στον βαθμό που αποτελεί μια πράξη που εκ των πραγμάτων δεν επιτρέπει καμία ανακατάταξη του συμβολικού για το υποκείμενο. Εάν το υποκείμενο παύει να υφίσταται, τότε δεν υφίσταται υποκείμενο ως έλλειψη στον ίδιο βαθμό που δεν υφίσταται πλέον συμβολική τάξη για το υποκείμενο. Εκείνο που ξεχωρίζει την πράξη της Αντιγόνης στη σκέψη του Žižek είναι «η άμεση ταύτιση της ορισμένης απόφασής της με την έγκληση του Άλλου (Πράγματος)».⁸⁴⁷ Έτσι, εκ των πραγμάτων, η αγνότητα της πράξης της Αντιγόνης δε δύναται να μετριαστεί ή να επιμολυνθεί σε δεύτερο χρόνο, με τη συμβολική επανεγγραφή της. Κατά αυτόν τον τρόπο, η αρνητικότητά της αυτοκτονίας της Αντιγόνης παρουσιάζεται, ως μια αμόλυντη και απροϋπόθετη θετικότητα. Παραμένει μια ριζική τομή στη συμβολική τάξη, η ύψιστη ίσως πράξη απόσυρσης από την κοινότητα που καθορίζεται από τη συμβολική διαμεσολάβηση «της φηγούρας της συμβολικής εξουσίας αλλά και του “απρόσωπου” συνόλου κανόνων που καθορίζουν τη διάδρασή μου με τους άλλους».⁸⁴⁸

Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Σταυρακάκης, την ίδια στιγμή, η αυτοκτονία της Αντιγόνης αποτυγχάνει τραγικά ως πρότυπο γνήσιας πολιτικής πράξης στον βαθμό που εκ φύσεως καμία άλλη πολιτική πράξη δεν μπορεί να προσεγγίσει την ίδια διάσταση

---

⁸⁴⁵ Slavoj Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism?*, σ. 157.

⁸⁴⁶ Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», σ. 305.

⁸⁴⁷ S. Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism?*, σ. 163.

⁸⁴⁸ S. Žižek, *Did Somebody Say Totalitarianism?*, σ. 157-158.

καθαρής ριζικότητας.⁸⁴⁹ Στον βαθμό που αποτελεί μια συνάντηση με την αρνητικότητα του Πραγματικού, αναμφίβολα η ριζική διάσταση της πράξης συνδέεται με την αποτυχία του συμβολικού να την εγγράψει εντός της παραδεδομένης τάξης του, με μια ορισμένη αναγνώριση της έλλειψης στον Άλλο. Ωστόσο, για να έχει η πράξη ηθική διάσταση, κατά τον Σταυρακάκη, επιπροσθέτως «πρέπει να εκφραστεί, να αρθρωθεί, να εγγραφεί εντός του συμβολικού».⁸⁵⁰ Κατά τον Lacan, η πράξη τοποθετείται στο μεταίχμιο συμβολικού και Πραγματικού, ώστε συνεπάγεται τη σήμανση αυτής της έλλειψης, μέσω σημαινόντων που θεματοποιούν αυτήν την αποτυχία του συμβολικού. Η αναγνώριση της μη αναγώγιμης απόστασης μεταξύ συμβολικού και Πραγματικού (το Πραγματικό δε συμβολοποιείται ποτέ πλήρως) είναι συνεπώς απλώς το πρώτο βήμα, προκειμένου να αποκτήσει παρουσία αυτή η κενή σήμανση, δηλαδή, να μετατραπεί από χρόνο σε χώρο. Έτσι, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος, η κοινωνικοπολιτική στάση που μπορεί να απορρέει για το άτομο είναι μια στάση *άπιστης πίστης*, «ως συμβολική αναγνώριση της έλλειψης στον Άλλο και της απερίσταλτης απόστασης ανάμεσα στο πραγματικό και το συμβολικό που φανερώνει».⁸⁵¹

Αποτελεί, ωστόσο, η αυτοκτονία της Αντιγόνης πράγματι μια ριζική ή απροϋπόθετη πράξη, όπως την ερμηνεύει ο Žižek; Ανατρέχοντας στο κείμενο της τραγωδίας, μια αντίστοιχη ερμηνεία συναντά ήδη ενστάσεις. Εκ πρώτης όψης, το γεγονός ότι ο Αίμων και ο χορός αποδίδουν το δικό τους νόημα στην αυτοκτονία της Αντιγόνης, υπογραμμίζει ότι το νόημα της πράξης της εξαρτάται από το πώς γίνεται αντιληπτή, πώς την εκλαμβάνουν οι άλλοι. Όπως επισημαίνει η Honig:

[ο] μοναδικός χαρακτήρας της πράξης της, στον οποίο επιμένουν ο Slavoj Žižek και ο Jacques Lacan, είναι όπως όλες οι επιτελεστικές [γλωσσικές πράξεις] εξαρτημένος ως προς το νόημά της από την απολεκτική της ισχύ, εκείνη τη διάσταση της πράξης που παράγει νόημα η οποία υπερβαίνει τη δράση του δρώντα, την πρόθεση, και το συγκεκριμένο και εκθέτει την ετερονομία ακόμη και του πιο αυτόνομου δρώντα.⁸⁵²

Ακόμη, προτού η Αντιγόνη αφαιρέσει τη ζωή της αντικρούει τους ισχυρισμούς του Κρέοντα και επιδιώκει να διατυπώσει «με τους δικούς της όρους, το νόημα της

⁸⁴⁹ Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», σ. 307.

⁸⁵⁰ Ο.π., σ. 306. Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 168-169.

⁸⁵¹ Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 169.

⁸⁵² Bonnie Honig, *Antigone, Interrupted*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ: 2013, σ. 131.

ζωής και του θανάτου της». ⁸⁵³ Η στιχομυθία της με τον χορό περιλαμβάνει διαδοχικές αναφορές σε διαφορετικά πλαίσια ερμηνείας της πράξης της, τόσο από τον χορό όσο και από την ίδια, με στόχο να αναδιατυπώσει την ιστορία της μέσα από ένα διαφορετικό πρίσμα, ή, με άλλα λόγια, να αποδώσει διαφορετικό νόημα στη δική της στάση. ⁸⁵⁴ Τόσο με τα λόγια της, όσο και με τη συνολική της στάση απευθύνει ένα αίτημα στον Άλλο, που ως εγγυητής της συμβολικής τάξης, μπορεί να βεβαιώσει τη θέση της και να αποδώσει ορισμένο νόημα στη στάση της. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παραμένει ένα υποκείμενο πλήρως στο πεδίο του φαντασιακού. ⁸⁵⁵

Υπ' αυτήν την έννοια, η συνολική στάση της Αντιγόνης περισσότερο δημιουργεί μια *εντύπωση* ριζικής τομής παρά συνιστά μια πραγματική ριζική τομή, όπως ισχυρίζεται ο Žižek, στον βαθμό που η επιθυμία της δεν αγνοεί πλήρως τη συμβολική τάξη νοήματος, αλλά αντλεί τις συνθήκες δυνατότητάς της από αυτήν. Εάν η απαγόρευση ταφής του αδελφού της αποτελεί εντολή του θείου της Κρέοντα, που εκπροσωπεί τον νόμο των ανθρώπων, οι πράξεις της καθοδηγούνται από τις επιταγές του θείου νόμου, ώστε η αυτοκτονία της δε σηματοδοτεί μία γνήσια απόφαση σε καθεστώς πλήρους ελευθερίας, όπως διατείνεται ο Žižek, αλλά εκφράζει «υποταγή στο όνομα του Πατρός». ⁸⁵⁶ Ομοίως, μέσα από τη συμβολική διαμεσολάβηση του λόγου επιχειρεί να αναδιατυπώσει και το νόημα της πράξης της. Ως εκ τούτου, ακόμη και η εκ πρώτης όψεως πλέον απροϋπόθετη πολιτική πράξη, η ύψιστη έκφραση καθαρής χρονικότητας όπως την χαρακτηρίζει ο Žižek, συνδέεται ευδιάκριτα με μια ορισμένη συμβολική χωρικότητα.

Η μετάβαση σε οποιαδήποτε νέα τάξη νοήματος πέρα από αυτήν την αδιέξοδη κατάσταση, θα προϋπέθετε τη συμβολική επαναδιαπραγμάτευση της πίστης και υποταγής της Αντιγόνης στις αντικρουόμενες εντολές των δύο νόμων (του ανθρώπινου και του Θείου). Κατ' επέκταση, είναι αναγκαία κάποια εγγραφή στο συμβολικό χώρο

---

⁸⁵³ *Ο.π.*, σ. 139- 140. Άλλωστε, η Αντιγόνη ήδη έχει προτείνει την ερμηνεία της πράξης της να θάψει τον αδελφό της ως πίστη στο νόμο ότι ο νεκρός αδερφός της είναι αναντικατάστατος και άρα υπερτερεί της (υποθετικής) οικογένειας που θα μπορούσε να σχηματίσει στο μέλλον, κατ' αναλογία με την απάντηση της συζύγου του Ινταφρένη στον Δαρείο, που φέρεται να σώζει τον αδερφό αντί τον υιό της, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο. *Ο.π.*, σ. 123.

⁸⁵⁴ *Ο.π.*, σ. 141. Οι πιθανές επανερμηνείες της στάσης της Αντιγόνης συμπεριλαμβάνουν, δίχως να εξαντλούνται σε αυτές, τον νόμο των δεσμών αίματος μιας αριστοκρατικής τάξης, την κατάρα στην οικογένεια ως αποτέλεσμα της ύβρεως του Οιδίποδα ή και την επίμαχη αναφορά στην απάντηση της συζύγου του Ινταφρένη στον Δαρείο.

⁸⁵⁵ Ed Pluth, *Signifiers and Acts: Freedom in Lacan's Theory of the Subject*, σ. 118.

⁸⁵⁶ Russell Grigg, «Absolut freedom and major structural change», σ. 119 στο Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», σ. 308.

που αντιστοιχεί στην καθαρή δυνατότητα. Ωστόσο, η Αντιγόνη επιλέγει την έξοδο από τις τάξεις των ζωντανών, «μετασχηματίζοντας την καθαρή αρνητικότητα της επιθυμίας της για θάνατο σε μια καθαρά θετική πράξη, που την απελευθερώνει για πάντα από τους περιορισμούς της συμβολικής τάξης [...]».⁸⁵⁷ Έτσι, δεν προκαλεί εντύπωση ότι ο Žižek μεταγενέστερα αναγνωρίζει στην αυτοκτονία όχι μια γνήσια πράξη, αλλά ένα «πέρασμα στην πράξη» [passage à l'acte].

«Το πέρασμα στην πράξη είναι μια ψευδής πράξη υπό την έννοια ότι προτιμάται προκειμένου να αποφευχθεί ένα συμβολικό αδιέξοδο. [...] Η αυτοκτονία είναι ένα παράδειγμα αυτού του ψευδούς περάσματος στην πράξη. Το συμβολικό αδιέξοδο γίνεται τόσο αβάσταχτο που απλώς με την αυτοκτονία επιλύεται»⁸⁵⁸

Όπως υπογραμμίζει ο Pluth, το πέρασμα στην πράξη αποτελεί πράγματι μια μορφή κίνησης ή αντίδρασης για τον Lacan, αλλά ως: «μια διαμαρτυρία ενάντια στο φαντασιακό, δεν αφήνει πίσω εντελώς το φαντασιακό σενάριο —δε διασχίζει το φαντασιακό».⁸⁵⁹ Εάν η πράξη πράγματι «διέσχισε το φαντασιακό», τότε το υποκείμενο θα χαρακτηριζόταν από: «μια ιδιαίτερη ηθική συσχέτιση με την έλλειψη στον Άλλο και με τη φαντασιακή αφήγηση που τη συγκαλύπτει [την έλλειψη], που θα υποσχόταν νέες κοινωνικό-πολιτικές δυνατότητες».⁸⁶⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, η σήμανση μέσα από μια γνήσια πράξη επιτυγχάνει κάτι εκ βάθρων διαφορετικό από αυτό που επιτυγχάνεται με τους μηχανισμούς του φαντασιακού και την οικονομία της επιθυμίας. Μέσα από μια γνήσια πράξη, το υποκείμενο δε συγκροτείται ως το αντικείμενο που ικανοποιεί την επιθυμία του Άλλου, ούτε διεκδικεί την αναγνώριση της δικής του επιθυμίας από τον Άλλο. Αντιθέτως, χρησιμοποιεί τα σημαίνοντα αυτόνομα, περισσότερο ως εάν να επρόκειτο για τη σημαίνουσα επανάληψη ενός λιβιδινικού γεγονότος.⁸⁶¹ «Ίσως, αυτό

⁸⁵⁷ Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 141.

⁸⁵⁸ Slavoj Žižek, Glyn Daly, *Conversations with Žižek*, Polity, Cambridge: 2004, σ. 120.

⁸⁵⁹ Ed Pluth, *Signifiers and Acts: Freedom in Lacan's Theory of the Subject*, σ. 100 Είναι σημαντικό ότι την περίοδο της δεκαετίας του 1960, στο εννοιολογικό ιστό του Lacan η διάκριση ανάμεσα σε φαντασιακό και πράξη, ισοδυναμεί εν πολλοίς με το ζεύγος καθορισμός και ελευθερία, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Pluth. *Ο.π.*, σ. 63.

⁸⁶⁰ Jason Glynos, Yannis Stavrakakis, «Lacan and Political Subjectivity», σ. 268. Για μια εκτενέστερη ανάλυση σε τι μπορεί να συνίσταται η διάσχιση του φαντασιακού κατά τον Lacan, βλ. επίσης Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 175.

⁸⁶¹ Σε αυτό το σημείο, είναι ενδιαφέρουσα η αναλογία της πράξης με το παιχνίδι “Fort-Da” (μτφρ. εκεί-εδώ) με το οποίο το παιδί αναπαράγει την απουσία της μητέρας που το τραυματίζει, μέσα από την τεχνητή επανάληψη αυτής της απουσίας, προβάλλοντάς τη, μέσα από τα παιχνίδια του. Σε κάθε περίπτωση, ο Freud υπογραμμίζει ότι η επανάληψη αυτής της τραυματικής εμπειρίας δεν επικεντρώνεται στο δεύτερο σκέλος της επαναφοράς, όσο στο πρώτο της απομάκρυνσης, γεγονός που μπορεί να ερμηνευτεί κι ως απόπειρα εξόδου του παιδιού από την παθητική κατάσταση κι ενεργητικής

μας δίνει ένα παραπάνω στοιχείο για το γιατί ο Lacan αποκαλεί μια πράξη παραβατική: μια πράξη χρησιμοποιεί τη γλώσσα του Άλλου εναντίον του Άλλου, παρά τον Άλλο, και δίχως τον Άλλο, σε κάτι που θα μπορούσε να αποκληθεί μια βαθύτατη αδιαφορία για τον Άλλο».⁸⁶²

Ως εκ τούτου, η αυτοκτονία της Αντιγόνης δεν αποτελεί γνήσια πράξη, πόσο δε μάλλον πράξη που μπορεί να αποτελέσει πρότυπο για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Η στρατηγική του Žižek να ερμηνεύει την θυσία της Αντιγόνης είτε ως μια αμιγώς πολιτική πράξη με την ύψιστη έννοια, κι άρα ως υπόδειγμα αρνητικότητας, είτε αντιθέτως ως μη γνήσια πράξη επειδή διαθέτει κάποιο περιεχόμενο συγκροτεί, κατά τη γνώμη μου, ένα ψευδές δίλημμα.⁸⁶³ Στο πρότυπο της αυτοκτονίας της Αντιγόνης από το οποίο εμπνέεται, ο Žižek αναγνωρίζει τη ριζική διάσταση της αποδιάρθρωσης, του καθαρού χρόνου ή, αλλιώς, της στιγμής εκείνης που ξεφεύγει ολότελα από τον χωρικό χαρακτήρα του κοινωνικού.⁸⁶⁴ Κατά τούτο, ανάγει τη στάση της Αντιγόνης και τη συνακόλουθη επιλογή να θάψει τον νεκρό αδελφό της, ενάντια στο νόμο του Κρέοντα, στο πρότυπό μιας ριζικής αποδιάρθρωσης. Η τελευταία ως παραδειγματική πράξη, δείχνει *εκ πρώτης όψεως* να αποτελεί ριζική τομή, δίχως συνθήκες δυνατότητας στη συμβολική τάξη. Με προσεκτικότερη εξέταση η εντύπωση αυτή καταρρέει. Ωστόσο, ακόμη και όταν ο Žižek παραδέχεται ότι η αυτοκτονία της Αντιγόνης δεν αποτελεί γνήσια πράξη, αυτό συνδέεται με τον βαθμό που η τελευταία δεν προσεγγίζει την καθαρότητα της αποδιάρθρωσης, δεν είναι εντέλει πλήρως απροϋπόθετη.

Συνεπώς, υποδεικνύεται τελικά ότι μια αυστηρή, σχεδόν μανιχαϊστική, διάκριση ανάμεσα σε συμβολική τάξη και απόφαση ή, αλλιώς, ανάμεσα σε δομή και

κατακυριάρχησης στο (τραυματικό) βίωμα. Ομοίως, ο Freud παραθέτει τη θεατρική αναπαράσταση δραματικών περιστατικών στην τραγωδία ως πηγή ευχαρίστησης. Βλ. Sigmund Freud, *Beyond the pleasure principle* —στα ελληνικά, βλ. Sigmund Freud, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, πρόλ. Jean Laplace, μτφ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα: 2014, σ. 32-36. Μέσα από την επαναλαμβανόμενη χρήση των σημαινόντων, δεν επιδιώκει ωστόσο να συγκροτήσει νέο νόημα, να ερμηνεύσει αυτό το τραύμα ή να διεκδικήσει αναγνώριση από τον Άλλο. Ούτε αποτελεί η επανάληψη αυτή ένα αίτημα για αναγνώριση που απευθύνεται στην ίδια τη μητέρα. Το τραύμα απλώς δηλώνεται ή κατονομάζεται μέσα από τα σημαίνοντα. Πρόκειται δηλαδή για μια πιο πρωταρχική χρήση τους, όπως αυτή που περιγράφεται σε μια γνήσια πράξη, κατά τον Lacan. Για τη σχετική ερμηνεία από τον Laclau, ως «χωροποίησης» της διαδοχής σε συγχρονία, βλ. E. Laclau, *EE*, σ. 110.

⁸⁶² Ed Pluth, *Signifiers and Acts: Freedom in Lacan's Theory of the Subject*, σ. 105.

⁸⁶³ Βλ. χαρακτηριστικά τη διατύπωση στο S. Žižek, *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, σ. 313.

⁸⁶⁴ Σε αδρές γραμμές, η έννοια του συμβολικού του Lacan αντιστοιχεί στο έργο των Laclau και Mouffe στην έννοια του λόγου. Βλ. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 88, 97-98, 126. Βλ. επίσης, Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 92.

αποδιάρθρωση, μάλλον συσκοτίζει την ιδιαίτερη φύση της απόφασης, παρά διαφωτίζει τη σημασία της για την πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας. Καμία απόφαση δεν είναι πλήρως απαλλαγμένη από δομικούς προσδιορισμούς και προκειμένου να αποκτήσει πολιτική βαρύτητα, ούτε είναι δυνατό να παρακάμψει πλήρως μια νέα οιονεί χωρική αποτύπωσή της, κατά τη μυθική ανασυνάρθρωση του πεδίου του λόγου, με όρους Laclau. Από τη μία πλευρά, η στιγμή της αποδιάρθρωσης δεν μπορεί να αναχθεί σε προνομιακή στιγμή της τάξης που απορρέει από μία ορισμένη ηγεμονική κατασκευή του κοινωνικού, εκτός εάν η εικόνα αυτή αποτελεί προϊόν μιας *post hoc* ανακατασκευής. Από την άλλη, η απόφαση δεν μπορεί να διαχωριστεί εντελώς από τη χωρική συγκρότηση του κοινωνικού ως ριζική τομή, όπως επιδιώκει, σύμφωνα με τα παραπάνω, να αναδείξει η ανάγνωση της αυτοκτονίας της Αντιγόνης από τον Žižek.⁸⁶⁵

Ανακεφαλαιώνοντας, τα κενά σημαίνοντα αποτελούν συνθήκη δυνατότητας για την αναπαράσταση της (χαμένης) πληρότητας που υποδεικνύει η αποδιάρθρωση, δηλαδή, στα σημεία όπου η φαντασιακή συρραφή της κοινωνικής αντικειμενικότητας ξεφτίζει δείχνοντας τα όρια της συμβολικής και φαντασιακής της συγκρότησης, την έλλειψη στην καρδιά κάθε κοινωνικής αντικειμενικότητας. Ωστόσο, αποτελούν άραγε τα σημαίνοντα αυτά επαρκείς δείκτες για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, *χάρις* στον κενό χαρακτήρα τους; Επιπλέον, θα μετατραπούν κατ' ανάγκην σε τόπους ανταγωνισμού και άρα σε πηγή κοινωνικής αλλαγής; Κατά την άποψή μου, η απάντηση του Laclau στα ερωτήματα αυτά είναι λιγότερο από σαφής, όταν υπερασπίζεται τη διεύρυνση του πολιτικού εγχειρήματος.

Από μια ψυχαναλυτική σκοπιά, αν η αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας διέρχεται μέσα από την ανάδειξη του υποκειμένου της έλλειψης και κατ' επέκταση μέσα από την πράξη ταύτισης ως απόφαση, και αν η τελευταία επιτελεί μια συρραφή *χάρις* και στην παραγωγική λειτουργία του Πραγματικού ως απόλαυση, τότε είναι απαραίτητο να αναδείξουμε διαυγέστερα τη συμβολική και συναισθηματική διάσταση αυτής της πράξης. Όπως έχει επισημανθεί, για την πληρέστερη εξήγηση της διάστασης αυτής, η εκ των υστέρων ανασυγκρότηση (ή, με όρους ψυχαναλυτικούς, η αυτο-αναπαράσταση) δεν αποτελεί τη μόνη ή την πλέον πρόσφορη δυνατότητα.⁸⁶⁶ Κατ' επέκταση, η συμβολική επανεγγραφή της πράξης/απόφασης δεν μπορεί να αναχθεί εξ

⁸⁶⁵ Ενδεικτικά, βλ. E. Laclau, *ΕΕ*, σ. 110. Για μια επισκόπηση αυτής της σχέσης βλ. το κεφάλαιο «Η ερμηνεία του O. Marchart».

⁸⁶⁶ J. Glynos, Y. Stavrakakis, (2004 [2003]), «Encounters of the Real Kind», σ. 209-213.

ολοκλήρου στη λογική του αντιπροσώπου ή να εξηγηθεί πλήρως από αυτήν εξαιρώντας, ίσως, την οριακή αταξία. Άλλωστε, μια ηθική της ηγεμονίας νοούμενη ως ηθική του ηγεμόνα στοχεύει στη φυσικοποίηση της εξουσίας και της τάξης που απορρέει από αυτήν. Συνεπώς, αν μη τι άλλο έρχεται σε αντίθεση «με τη δυνατότητα άρθρωσης μιας θετικής πολιτικής τάξης πραγμάτων η οποία θα κυκλώνει —αλλά δε θα εξουδετερώνει— την αρνητικότητα και την αδυνατότητα, όλα όσα δηλαδή υποστηρίζει και εκπροσωπεί η ριζοσπαστική δημοκρατία».⁸⁶⁷ Υπ' αυτήν την έννοια, ενάντια σε μια διαδεδομένη παρερμηνεία της πρόθεσης του Laclau, που κατά τόπους ενθαρρύνεται και από το επιχείρημά του, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον καθαρά πολιτικό χαρακτήρα των περιορισμών αυτών και να μην υποκύψουμε στην ανάγνωσή τους ως οντολογικών.⁸⁶⁸

Η κατεύθυνση αυτή συνίσταται, θεωρώ, στην πιθανή αναγνώριση μιας διαφορετικής στάσης για το υποκείμενο που δεν ωθείται στην απόφαση μόνο από την ανάγκη για μια τάξη qua τάξη, ώστε δεν ενδίδει, από τη μία πλευρά, ούτε στο φόβο της αταξίας ούτε, από την άλλη, στην αποδομητική ενοχή έναντι της απόφασης.⁸⁶⁹ Οι απτές πολιτικές συνέπειες περιλαμβάνουν τόσο μια διαφορετική, περισσότερο κριτική και νηφάλια στάση για το υποκείμενο που αναγνωρίζει την αποδιάρθρωση, δίχως να αρκείται στον εναγκαλισμό μιας αμιγούς φαντασιακής συρραφής όσο και, την ενθάρρυνση ενός πλουραλισμού από ανταγωνιστικές διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου οι οποίες να μπορούν να αποτελέσουν ανάχωμα στη σαγήνη του λαϊκισμού. Υπ' αυτό το πρίσμα, η συνειδητοποίηση των οντικών αυτών συνθηκών για εκείνο που πραγματικά είναι, δηλαδή, ενδεχομενικές συνθήκες της πολιτικής πράξης και όχι ορίζοντας της πολιτικής εν γένει, συνδέεται άμεσα με τον τρόπο που αυτές συγκροτούνται πολιτικά και με τις προσδοκίες με τις οποίες επενδύονται συναισθηματικά από τα ίδια τα υποκείμενα.

Η αποδοχή ενός ελάχιστου κανονιστικού περιεχόμενου, στο πρότυπο του Saward (θεσμικός διάλογος, ελεύθερες εκλογές, μη εξόντωση των πολιτικών αντιπάλων κ.α.), όπως επισημαίνει πλειάδα σχολιαστών του έργου του Laclau

---

⁸⁶⁷ Γ. Σταυρακάκης, *Η Λακανική Αριστερά*, σ. 175.

⁸⁶⁸ Άλλωστε, ο Laclau θεωρεί ότι οι περιορισμοί αυτοί είναι *πολιτικής* φύσεως. E. Laclau, «*Identity and Hegemony*», σ. 83.

⁸⁶⁹ Jason Glynos, «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a Postfoundationalist World», σ. 10.

ασφαλώς δεν αρκεί, προς αυτήν την κατεύθυνση.⁸⁷⁰ Δεν εγγυάται τον μετακλητό χαρακτήρα της δημοκρατικής κρίσης. Ωστόσο, η θεσμική οχύρωση της δημοκρατίας —ή, ορθότερα, η θεσμική και πολιτική διασφάλιση της «κενής θέσης της εξουσίας» με όρους Lefort— μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να αναδείξει αυτήν την απερίσταλτη αρνητικότητα στο πεδίο του νοήματος και να αποτρέψει την καθήλωση των σημαινόντων, ευνοώντας έτσι κατ' επέκταση την ανάπτυξη και εμπέδωση μιας εφικτής ηθικής στάσης για το ίδιο το υποκείμενο.⁸⁷¹ Κατά τούτο, πρέπει να εξετάσουμε, από πολιτική σκοπιά, αν το κανονιστικό περιεχόμενο είναι πράγματι αδιάφορο στην οντολογική λειτουργία ή, με άλλα λόγια, αν μπορεί να συνιστά ουσιώδη συνθήκη δυνατότητας για τον ορίζοντα της ριζικής επένδυσης πέρα από όριο της.

---

⁸⁷⁰ M. Saward, *The Representative Claim* σ. 155·M. Devenney, *Ethics and Politics in Contemporary Theory*·, σ. 169-170·S. Critchley, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», σ. 116.

⁸⁷¹ Η αναφορά, εδώ, γίνεται στην ανάλυση του συμβολικού μετασχηματισμού της δημοκρατικής επανάστασης, από τον Lefort, στο *OPR*. Ενώ ο Laclau αποδέχεται τη διάγνωση του Lefort για τη «διάλυση των δεικτών βεβαιότητας» από το δημοκρατικό φαντασιακό, αμφισβητεί ότι η κενή θέση της εξουσίας έχει «δομικό» χαρακτήρα στη δημοκρατία. Αντιθέτως, τονίζει ότι «η κενότητα είναι ένας τύπος ταυτότητας» που συναρτάται από το συμβολικό πλαίσιο της κοινωνίας, ώστε «[...] το ζήτημα είναι η παραγωγή κενότητας μέσα από τη λειτουργία των ηγεμονικών λογικών». E. Laclau, *OPR*, σ. 164-166.

Γ. Το αδιάφορο του κανονιστικού περιεχόμενου

[...] το καθαυτό ηθικό —όπως το έχω ορίσει— δεν έχει κανένα κανονιστικό περιεχόμενο, αλλά το υποκείμενο που συγκροτείται μέσω μιας ηθικής πράξης δεν είναι ένα αμιγές, απρόσκοπτο υποκείμενο· είναι αντιθέτως ένα υποκείμενο ο τύπος συγκρότησης του οποίου, και η εγγενής σε αυτό έλλειψη, δεν εξαλείφονται από την εν λόγω ηθική πράξη (συμβάν). Με άλλα λόγια, η στιγμή του ηθικού εμπεριέχει μια *ηθική επένδυση*, θα πρέπει δε αμφοτέρωι οι όροι της φόρμουλας αυτής να θεωρηθούν ισοβαρείς.⁸⁷²

Γ.1 Είναι το κανονιστικό περιεχόμενο πραγματικά αδιάφορο;

Με βάση τα παραπάνω, το τρίτο κύριο σημείο της επεξεργασίας της ηθικής από τον Laclau, ο ισχυρισμός, δηλαδή, ότι το κανονιστικό περιεχόμενο της ριζικής επένδυσης είναι αδιάφορο, μοιάζει να επιδέχεται εξίσου διττής ερμηνείας. Από οντολογική ή ηθική σκοπιά, κανένα ορισμένο οντικό ή κανονιστικό περιεχόμενο δεν απορρέει λογικά από τη δομή της ριζικής επένδυσης. Ωστόσο, από πολιτική σκοπιά, η απάντησή του διέπεται από ανυπέρβλητη ένταση. Στο μέτρο που η απόφαση του υποκειμένου εξαρτάται από την ορισμένη κατάσταση, τη μερικώς αποδιαρθρωμένη δομή, το ηγεμονικό εγχείρημα αναπαράγει αυτήν την ένταση εντός του.

Κατά τον Laclau, είναι σαφές ότι μόνο εφόσον προσεγγίζει η οριακή κατάσταση της αταξίας, μια ορισμένη τάξη μπορεί να κυριαρχήσει πρωτίστως ως *τάξη αυτή καθαυτήν*, συγκροτώντας κατά βούληση το καθολικό υποκείμενο του λαού εξ ολοκλήρου μέσα από τους παραδοσιακούς μηχανισμούς αντιπροσώπευσης. Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση, το ιδιαίτερο οντικό περιεχόμενο των αιτημάτων ή σημαινόντων συνεισφέρει σημαντικά στη ριζική επένδυση, που αποδεικνύεται λιγότερο από ριζική, κατά μια έννοια. Ωστόσο, εφόσον κάθε νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου είναι συγκροτητική για τα στοιχεία που συναρθρώνει, το περιεχόμενο αυτό μετασχηματίζεται μέσω της αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα σε διαφορική και ισοδυναμική λογική. Η συμβολή του οντικού ή κανονιστικού είναι, κατ' επέκταση, ενδεχομενική και ασταθής. Παρότι αναφέρεται στην πρότερη αναπαράσταση της κοινωνίας, συναρθρώνεται σε μια νέα.⁸⁷³ Υπ' αυτήν την έννοια, μπορεί η συμβολή αυτή να ιδωθεί ως συνθήκη δυνατότητας πέρα από απλώς όριο της αναπαράστασης;

⁸⁷² E. Laclau, «An Ethics of Militant Engagement», σ. 201. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁸⁷³ E. Laclau, «Glimpsing the Future», σ. 284.

Στο μυθιστόρημα *Περί φωτίσεως*, ο José Saramago περιγράφει μια υποθετική κατάσταση έκτακτης ανάγκης, όπου εξουσία και ελευθερία συνυφαίνονται σε μια εύθραυστη ισορροπία ανταγωνιστικών κατευθύνσεων. Η εν λόγω κατάσταση γενικευμένης κοινωνικής αποδιάρθρωσης ή αταξίας έχει ως αφετηρία τη μαζική χρήση του δικαιώματος της λευκής ψήφου στις εκλογές. Παρότι οριακή – ή, ίσως ακριβώς για αυτόν τον λόγο- αναδεικνύει μια παραδειγματική περίπτωση πολιτικής δράσης που δεν ακολουθεί κατά γράμμα το σχήμα του Laclau. Συγκροτεί πολίτες ως υποκείμενα της πολιτικής, ωστόσο, δε συγκροτεί ένα ενιαίο πολιτικό υποκείμενο, που να ταυτίζεται με έναν εξιδανικευμένο ηγέτη. Υπ' αυτήν την έννοια, η ίδια η λευκή ψήφος ανάγεται σε κενό σημαίνον, σε σύμβολο δημοκρατίας. Η σύνθετη αυτή τροπολογική υποκατάσταση αφορά το περιεχόμενο της λευκής ψήφου, ώστε εκείνο που τίθεται προς απόφαση εντέλει είναι οι ίδιοι οι όροι της δημοκρατικής απόφασης. Ως εκ τούτου, η περίπτωση που περιγράφει ο Saramago είναι, πιστεύω, σε θέση να διαφωτίσει ορισμένες καίριες πτυχές της δημοκρατικής απόφασης. Ας μου επιτραπεί λοιπόν μια μικρή εισαγωγή με την προσδοκία ότι αυτή δεν είναι μόνο λογοτεχνικά ενδιαφέρουσα αλλά και θεωρητικά γόνιμη.

Γ.2 Η μάστιγα της φωτίσεως.

Ήταν περασμένα μεσάνυχτα όταν τελείωσε η καταμέτρηση. Οι έγκυρες ψήφοι δεν ξεπερνούσαν το εικοσιπέντε τοις εκατό και κατανέμονταν ως εξής, κόμμα της δεξιάς, δεκατρία τοις εκατό, κόμμα του κέντρου, εννέα τοις εκατό, και κόμμα της αριστεράς, δυόμισι τοις εκατό. Ελάχιστες οι άκυρες ψήφοι, ελάχιστες οι αποχές. Όλες οι υπόλοιπες, περισσότερο από εβδομήντα τοις εκατό συνολικά, ήταν λευκές.⁸⁷⁴

Τα τεκταινόμενα που περιγράφει ο Saramago εκτυλίσσονται σε μια υποθετική χώρα που παραπέμπει στη χώρα καταγωγής του συγγραφέα, την Πορτογαλία, αλλά δεν κατονομάζεται ανοικτά, αντιπροσωπεύοντας τις φιλελεύθερες δημοκρατίες της Δύσης. Την ημέρα των εκλογών οι πολίτες της πρωτεύουσας συρρέουν στις κάλπες για να αναδείξουν τη λευκή ψήφο σε πρώτη εκλογική δύναμη με το αποφασιστικό ποσοστό του εβδομήντα πέντε τοις εκατό. Η κυβέρνηση μουνδιασμένη από το σοκ και προκειμένου να διερευνήσει το πρωτόγνωρο αυτό φαινόμενο επιστρατεύει διστακτικά στην αρχή και προοδευτικά πιο συστηματικά τους ιδεολογικούς μηχανισμούς της

---

⁸⁷⁴ José Saramago, *Περί φωτίσεως*, μτφ. Αθηνά Ψυλλιά, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2006 [2004], σ. 28.

ευρύτερης δημόσιας σφαίρας. Με τη συνδρομή των μέσων μαζικής ενημέρωσης σύσσωμο το πολιτικό σύστημα καταγγέλλει με μελανά χρώματα το «λυπηρό συμβάν» και στις επαναληπτικές εκλογές ο πρωθυπουργός καλεί τον πληθυσμό της πρωτεύουσας «[...] να ασκήσει το πολιτικό του καθήκον με την ίδια σοβαρότητα και το σεβασμό, όπως το έπραξε στο παρελθόν [...]».⁸⁷⁵

Οι επαναληπτικές εκλογές διενεργούνται σε μια «ανησυχητική πραγματικότητα» με ισχυρή παρουσία μυστικών αστυνομικών και εθελοντών πολιτών που συνεργάζονται με την κυβέρνηση με στόχο να ξεσκεπάσουν την αντικυβερνητική συνομωσία που εικάζεται ότι βρίσκεται πίσω από το εν λόγω συμβάν.⁸⁷⁶ Όπως ανακοινώνει σε τηλεοπτικό διάγγελμα ο πρωθυπουργός, στις επαναληπτικές εκλογές το ποσοστό των λευκών ψήφων στην πρωτεύουσα ανέρχεται σε ογδόντα τρία τοις εκατό.⁸⁷⁷ Η κυβέρνηση απαντά με διευρυμένη χρήση κατασταλτικών μηχανισμών (παρακολουθήσεις, προσαγωγές και κρατήσεις υπόπτων, ανακρίσεις), δίχως, ωστόσο, αποτέλεσμα.⁸⁷⁸ Κηρύσσεται κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και αναστέλλονται όλα τα συνταγματικά δικαιώματα των πολιτών της πρωτεύουσας. Η κυβέρνηση που είναι ακόμη εν ενεργεία προβαίνει σε μια σειρά από αποτυχημένες απόπειρες να ανακαλύψει τι ή ποιος κρύβεται πίσω από αυτήν την πρωτοφανή κατάσταση και να ερμηνεύσει έτσι κατά τρόπο *κανονικό* την ιδιάζουσα εκλογική -και όχι μόνο- συμπεριφορά των κατοίκων της πρωτεύουσας.⁸⁷⁹ Όταν αυτές αποτυγχάνουν, σε πρώτη φάση η πρωτεύουσα χαρακτηρίζεται σε κατάσταση πολιορκίας και τίθεται σε αποκλεισμό, ενώ σε δεύτερη, τα μέλη της κυβέρνησης, των δυνάμεων ασφαλείας και τα ανώτερα κλιμάκια από όλες τις δημόσιες υπηρεσίες διατάσσονται να την εγκαταλείψουν.⁸⁸⁰ Αυτή η ιδιότυπη κατάσταση πολιορκίας της πρωτεύουσας *εκ των έσω*, όπου οι αρχές τοποθετούν εαυτόν εκτός της, είναι μόνο μία από μια σειρά από πολιτικά ενδιαφέρουσες αντιθέσεις με τις οποίες ο Saramago σκιαγραφεί την κλιμάκωση της ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και στον λαό.

---

⁸⁷⁵ *Ο.π.*, σ. 32.

⁸⁷⁶ *Ο.π.*, σ. 33.

⁸⁷⁷ *Ο.π.*, σ. 40.

⁸⁷⁸ *Ο.π.*, σ. 66.

⁸⁷⁹ Αν και η περιγραφή της συμπεριφοράς των ψηφοφόρων πέρα από την κάλπη υπερβαίνει το στόχο του παρόντος, αξίζει να σημειωθεί ότι στην ερώτηση από τις αρχές για την ψήφο τους, η πλειονότητα των πολιτών επικαλούνταν ψύχραιμα τη μυστικότητα της ψηφοφορίας και τη νομιμότητα της λευκής ψήφου. *Ο.π.*, σ. 57-58.

⁸⁸⁰ *Ο.π.*, σ. 75, 86.

Ολοκληρώνοντας τη συνοπτική αφήγηση της πλοκής του *Περί φωτίσεως*, μια προσχεδιασμένη από το καθεστώς «τρομοκρατική επίθεση» σε δημόσιο χώρο παραλύει μεν την αίσθηση της έννομης τάξης και ασφάλειας, δεν κατορθώνει ωστόσο να διαλύσει το γενικότερο κλίμα της «νηφάλιας» πολιτικής δυσαρέσκειας των πολιτών, όπως σχολιάζει ο συγγραφέας.⁸⁸¹ Λόγω εσωτερικών αντιδράσεων από μέλη του υπουργικού συμβουλίου, ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης αναλαμβάνει δύο επιπλέον υπουργικά χαρτοφυλάκια.⁸⁸² Ακολουθώντας, παραγκωνίζει και τον πρόεδρο της δημοκρατίας σε μια προσπάθεια να αναλάβει εξ ολοκλήρου τη διεύθυνση της κρίσης. Η κατάσταση κλιμακώνεται με μια σειρά προσχεδιασμένα και μη επεισόδια που κορυφώνονται στην αγωνιώδη προσπάθεια της κυβέρνησης να στοχοποιήσει κάποιο εξιλαστήριο θύμα για αυτήν τη μάστιγα της φωτίσεως, καθώς μια κρίση εξόχως πολιτική εκφυλίζεται συνειδητά σε κυνήγι μαγισσών.

Αναμφίβολα, μπορούμε να προσεγγίσουμε ερμηνευτικά την υποθετική κατάσταση που εξιστορεί η πένα του Saramago, από διαφορετικές θεωρητικές σκοπιές. Συνεπώς, κατά τη γνώμη μου, είναι ενδιαφέρον να υπογραμμίσουμε αφετηριακά ότι η εκλογική στάση των πολιτών, η επιλογή τους να αντιπαρατεθούν στην κυβέρνηση και συνολικά στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων διά της λευκής ψήφου, μοιάζει εκ πρώτης όψεως να μην είναι πολιτικά παραγωγική και δε φαίνεται ικανή να μπορεί πράγματι να κλονίσει τη θεσμικά αποκρυσταλλωμένη αντικειμενικότητα της πολιτικής τάξης. Το αίτημα των πολιτών δια της λευκής ψήφου παραμένει εγκλωβισμένο στην «ανέλπιδη ετερονομία» του, ώστε με όρους Laclau: «δε θα ήταν σε θέση να συγκροτήσει την παραμικρή εξουσία και δε θα μπορούσε να υποστηρίξει οποιονδήποτε πόλεμο θέσεων στη διαπραγμάτευση της έντασης αυτονομίας/ετερονομίας».⁸⁸³ Υπ' αυτήν την έννοια, θα μπορούσε ακόμη να ιδωθεί ως ένα αδύνατο ή «υστερικό» αίτημα, ένα αίτημα που απευθύνεται στον Άλλο υπό τους όρους του, απεμπολώντας τη διαμόρφωση του πολιτικού ορίζοντα.⁸⁸⁴

Επιπλέον, κατά μια αξιοσημείωτη αναλογία με τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα και τις οριζόντια οργανωμένες κινητοποιήσεις που αναδύονται ολοένα και πιο συχνά ανά τον κόσμο, η εκλογική στάση των πολιτών δεν περιγράφεται από τον

---

⁸⁸¹ *Ο.π.*, σ. 137.

⁸⁸² *Ο.π.*, σ. 195.

⁸⁸³ E. Laclau, «Η δημοκρατία ανάμεσα στην αυτονομία και την ετερονομία», σ. 156.

⁸⁸⁴ C. Lundberg, «On Being Bound to Equivocal Chains», σ. 313-314.

συγγραφέα ως προϊόν πρότερης πολιτικής συνεργασίας ή συνεννόησης ούτε και οδηγεί σε μία νέα διακριτή συλλογική ταυτότητα, πέραν του ονόματος *λευκαντές* που αποδίδεται συλλήβδην σε όσους ψήφισαν λευκό στην κάλπη.⁸⁸⁵ Η μετέπειτα στάση των πολιτών της πρωτεύουσας μοιάζει πράγματι να υποδεικνύει μια διαδικασία υποκειμενοποίησης που αποκλίνει από την παραδοσιακή δομή μιας κάθετης, ιεραρχικής αντιπροσώπευσης που αναφέρεται στην παρουσία ενός ηγέτη, όπως στον Laclau.

Σε αυτήν την περίπτωση, ωστόσο, οι αντιδράσεις της κυβέρνησης μοιάζουν δυσανάλογες απέναντι σε μια τόσο ακίνδυνη μορφή αντίστασης, που δύσκολα θα χαρακτήριζε κανείς πραγματική απειλή για την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων. Η ευκαιρία να αναγνωρίσει ο αναγνώστης πόσο λανθασμένη είναι αυτή η εκ πρώτης όψεως διαπίστωση, αποτελεί τη μεγαλύτερη ίσως επιτυχία της πέννας του Saramago ο οποίος δε χάνει ευκαιρία να υπογραμμίσει ότι η στάση των λευκαντών υπονομεύει εκ των έσω τα θεμέλια της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης.

Ας πάρουμε τα πράγματα, όμως, από την αρχή. Υπό την ερμηνευτική επιφύλαξη, πως πρόκειται για μυθοπλασία, είναι ενδιαφέρον, θεωρώ, να διερευνήσουμε την αντιπαράθεση κυβέρνησης και πολιτών της πρωτεύουσας, με σημείο αφετηρίας το ακόλουθο ερώτημα: σε τι ακριβώς συνίσταται η λευκή ψήφος; Παρότι το ερώτημα αυτό αποδεικνύεται τρόπον τινά ένα ανοικτό ζήτημα, μας προσφέρει, ωστόσο, την ευκαιρία να εμβαθύνουμε στον πολιτικό χαρακτήρα τόσο της αντίδρασης της εκλεγμένης κυβέρνησης, όσο και της συλλογικής αντίστασης από την επονομαζόμενη «λευκή κοινότητα».

Γ.3 Η αρνητική διάσταση της λευκής ψήφου.

Τι μπορεί να σημαίνει, η λευκή ψήφος; Στο σημείο αυτό, θεωρώ απαραίτητο να αναφερθούμε συνοπτικά στην κριτική ανάγνωση της λευκής ψήφου και των γεγονότων που περιγράφονται στο *Περί φωτίσεως* από τον Žižek. Η ανάγνωσή του εξυπηρετεί κατά τρόπο αρνητικό ως οδηγός για τη μετέπειτα επεξεργασία της όποιας πολιτικής σημασίας μπορεί να έχει η λευκή ψήφος στη σύγχρονη δημοκρατία, σύμφωνα με την ερμηνεία μου. Η πρώτη αναφορά του Žižek στο μυθιστόρημα του Saramago εντοπίζεται στο *In Defense of Lost Causes* και έγκειται στην υποθετική μεταφορά των

---

⁸⁸⁵ Για τον όρο ακολουθείται η μετάφραση της Αθηνάς Ψυλλιά του όρου «blankers» από την αγγλική έκδοση του έργου.

τεκταινόμενων του βιβλίου στη σφαίρα της οικονομίας. Ο Žižek μας εγκαλεί να στοχαστούμε, κατ' αναλογία, το ενδεχόμενο να αρνηθούμε να συμμετέχουμε στο παίγνιο της οικονομίας, μια δυνατότητα που υπερθεματίζει ως την «όντιστη πολιτική πράξη» που θα μπορούσε να συντελεστεί σήμερα.⁸⁸⁶ Στην αναφορά αυτή, ερμηνεύει την εκλογική συμπεριφορά των πολιτών στο *Περί φωτίσεως* ως τίποτε παραπάνω από μια ξαφνική μαζική άρνηση συμμετοχής.

Στη δεύτερη αναφορά του στο ίδιο βιβλίο, επανέρχεται στην πλοκή του έργου, περιγράφοντάς τη με ένα νέο στοιχείο. Καλεί τον αναγνώστη να θυμηθεί την πλοκή στο *Περί φωτίσεως* «στην οποία οι ψηφοφόροι μαζικά αρνούνται να ψηφίσουν και ρίχνουν λευκή ψήφο».⁸⁸⁷ Ωστόσο, η αναφορά στη λευκή ψήφο δε διαδραματίζει κανένα ουσιαστικό ρόλο, στο επιχείρημά του.⁸⁸⁸ Έτσι, ο ίδιος, παρακάτω σημειώνει για τη συμπεριφορά των πολιτών: «Μια τέτοια πράξη αποτελεί αφαίρεση στην καθαρότερη μορφή της: μια απλή χειρονομία απόσυρσης από τη συμμετοχή σε ένα νομιμοποιητικό τελετουργικό [που] κάνει την κρατική εξουσία να μοιάζει σαν να αιωρείται στον αέρα πάνω από το χείλος του γκρεμού».⁸⁸⁹ Η λευκή ψήφος παρουσιάζεται λοιπόν ως παραλυτική καθώς παρεμποδίζει τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, αλλά παραμένει κατ' ουσία μια πράξη άρνησης ή απόσυρσης από τη δημόσια σφαίρα. Χαρακτηρίζεται, δηλαδή, από καθαρή αρνητικότητα.

Τέλος, στο *Violence: Six Sideway Reflections* εντοπίζεται μια ακόμη, αναφορά του Žižek στα γεγονότα που διαδραματίζονται στο *Περί φωτίσεως*. Μετά από μια σύντομη περιγραφή της πλοκής, ερμηνεύει την εκλογική στάση των πολιτών που περιγράφει ο Saramago ως μαζική αποχή από την ψηφοφορία, μια στάση που επιφέρει κατ' ουσία τη διάλυση της κυβέρνησης.⁸⁹⁰ Όπως χαρακτηριστικά μας πληροφορεί για το *πραγματικό νόημα* της πλοκής: «[α]υτό που συμβαίνει είναι ότι απέχοντας από το να ψηφίσει, ο λαός κατ' ουσία διαλύει την κυβέρνηση —όχι μόνο υπό την περιορισμένη έννοια της ανατροπής μιας υπάρχουσας κυβέρνησης, αλλά πιο ριζικά. Γιατί, άραγε, πανικοβάλλεται τόσο η κυβέρνηση από την αποχή των ψηφοφόρων; Εξαναγκάζεται να αντιμετωπίσει το γεγονός ότι υφίσταται, ότι ασκεί εξουσία, μόνο στο μέτρο που είναι

⁸⁸⁶ S. Žižek, *In Defense of Lost Causes*, Verso, Λονδίνο & Ν. Υόρκη: 2008, σ. 303.

⁸⁸⁷ *Ο.π.*, σ. 410.

⁸⁸⁸ Kristof K.P. Vanhoutte, «Only the Country of the Blind Will Have a King. On Žižek's Non-Lucid Reading of Saramago's Essay on Lucidity [Seeing]», σ. 5.

⁸⁸⁹ S. Žižek, *In Defense of Lost Causes*, σ. 410.

⁸⁹⁰ S. Žižek, *Violence: Six Sideway Reflections*, Picador, Νέα Υόρκη: 2008, σ. 214.

αποδεκτή από εκείνους που υπόκεινται σε αυτήν —αποδεκτή ακόμη ως προς τον τρόπο απόρριψης. Η αποχή των ψηφοφόρων πηγάζει παραπέρα από την ενδοπολιτική άρνηση (intra-political negation), την ψήφο της μη εμπιστοσύνης: απορρίπτει το ίδιο το πλαίσιο της απόφασης».⁸⁹¹

Από τη μία πλευρά, όπως ορθά επισημαίνει ο Žižek, ο πανικός της μη εκλεγμένης κυβέρνησης συνδέεται με τη μη αναγνώρισή της ως νομιμοποιημένου φορέα της κρατικής εξουσίας, με το γεγονός ότι η νομιμοποίησή της δεν είναι απλώς μετέωρη, εν αναμονή του επανυπολογισμού ενός λάθους στην καταμέτρηση για παράδειγμα, αλλά έχει ανακληθεί, πέραν κάθε αμφιβολίας. Με άλλα λόγια, η αλυσίδα των γεγονότων που εκτυλίσσεται από τη στιγμή εκείνη και έπειτα μπορεί πράγματι να ιδωθεί ως η προοδευτική διάνοιξη ενός χάσματος ανάμεσα στον λαό και την κυβέρνηση. Η λευκή ψήφος σηματοδοτεί τη ρήξη της αναγνώρισης του αντικειμένου της ταύτισης (της κυβέρνησης) από τον λαό ή, αλλιώς, τη ρήξη της νομιμοποίησης που υπόρρητα τεκμαίρεται στη δημοκρατική αντιπροσώπευση.

Από την άλλη, ωστόσο, ο ίδιος επιλέγει να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά του λαού, του ενεργού υποκείμενου στην καρδιά των εξελίξεων, κατά έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Πέρα από την έμφαση που αποδίδει στον επιδεικτικό χαρακτήρα μιας δημόσιας πολιτικής πράξης, της πολιτικής ως θεάματος, προκαλεί έκπληξη ότι ο τρόπος που παραθέτει τον Saramago αποτελεί σε τέτοιον βαθμό αλλοίωση, που διαψεύδεται από το ίδιο το κείμενο.⁸⁹² Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Vanhoutte, ο Žižek προκρίνει εμφανώς την αρνητική διάσταση της ατομικής πολιτικής πράξης, όπως και αν ερμηνεύει τη λευκή ψήφο: ως αποχή, άρνηση συμμετοχής ή απόσυρση νομιμοποίησης. Σε καμία από τις παραπάνω ερμηνείες δεν αναφέρεται στην ιδιαιτερότητα της λευκής ψήφου καθώς δεν εξετάζει το ερώτημα για ποιο λόγο οι πολίτες, κατά τον Saramago, επιλέγουν αυτόν τον τρόπο να εκφράσουν την άρνησή τους αντί απλώς να επιλέξουν την παραδοσιακή αποχή από την κάλπη. Υπ' αυτήν την έννοια, ο Žižek παρουσιάζει τη στάση των πολιτών ως μια ραγδαία και απότομη μεταστροφή, μια πράξη τομής που διαρρηγνύει τη συμβολική τάξη, δίχως, ωστόσο, να

---

⁸⁹¹ Ο.π., σ. 216.

⁸⁹² Υπ' αυτήν την έννοια, η ερμηνεία του Žižek για τη λευκή ψήφο των πολιτών απηχεί την ανάγνωση του ίδιου για την αυτοκτονία της Αντιγόνης, όπως αναλύεται παραπάνω. Η ανάγνωση του Žižek εξυψώνει την πράξη της Αντιγόνης σε μια ριζική τομή στο κοινωνικό που διεκδικεί να καταλύσει κάθε συμβολική τάξη. Ωστόσο, ιδωμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, η πράξη στερείται από κάθε θετικό περιεχόμενο κι άρα αδυνατεί να αποτελέσει βιώσιμο πρότυπο ηθικοπολιτικής πράξης.

αναγνωρίζει οποιαδήποτε συμβολική υπόσταση ή τις πολιτικές συνθήκες δυνατότητάς της. Ειδικότερα, στην τελευταία αναφορά του, καταβάλλει πράγματι μια προσπάθεια να αναγνωριστεί η λευκή ψήφος, ως κάτι παραπάνω από απόσυρση από τη συμβολική τάξη, αν και την ερμηνεύει χαρακτηριστικά ως αποκλεισμό από τη συμβολική τάξη.

Με ψυχαναλυτικούς όρους, η αποχή των ψηφοφόρων είναι κάτι σαν την ψυχωτική *Verwerfung* (αποκλεισμός/διάκλειση) που είναι μια πιο ριζική κίνηση από ότι η *Verdrängung* (απόθεση).⁸⁹³ Σύμφωνα με τον Freud, το απωθημένο είναι διανοητικά αποδεκτό από το υποκείμενο, καθώς κατονομάζεται, και την ίδια στιγμή αποτελεί αντικείμενο άρνησης, διότι το υποκείμενο αρνείται να το αναγνωρίσει, αρνείται να αναγνωρίσει τον εαυτό του μέσα σε αυτό. Σε αντιδιαστολή με αυτό, ο αποκλεισμός απορρίπτει τον όρο από το συμβολικό *tout court*.⁸⁹⁴

Με άλλα λόγια, στην καλύτερη των περιπτώσεων, ο Žižek ερμηνεύει τη λευκή ψήφο ως απόρριψη εν συνόλω του «πλαισίου απόφασης», ως ψήφο μη-εμπιστοσύνης.⁸⁹⁵ Σαφώς, η λευκή ψήφος μπορεί να ιδωθεί ως απόρριψη της απόφασης συλλήβδην. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση ο ίδιος αδυνατεί να απαντήσει για ποιο λόγο να προσέλθουν εντέλει οι «λευκαντές» ψηφοφόροι στις κάλπες. Αναπαριστά, λοιπόν, η λευκή ψήφος απλώς την αρνητικότητα μιας αποδιάρθρωσης ή μήπως, εν προκειμένω, υποδεικνύει κάτι παραπάνω;

Γ.4 Το θεωρητικό παράδοξο της λευκής ψήφου.

Για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία, είναι πλέον γενικά αποδεκτό πως η δυνατότητα της λευκής ψήφου στη δημοκρατική πρακτική θεωρείται μια περιθωριακή και αμελητέα λεπτομέρεια στο θεσμικό σύνολο της εκλογικής διαδικασίας, δίχως κάποιο διακριτό περιεχόμενο ή ορισμό.⁸⁹⁶ Παραδοσιακά, η λευκή ψήφος στη σχετική

---

⁸⁹³ Εδώ διατηρούνται οι γερμανικοί όροι του πρωτότυπου και αποδίδονται μεταφραστικά τα αγγλικά ισοδύναμα που θέτει σε παρένθεση ο συγγραφέας. Στο πρωτότυπο «foreclosure/rejection/repudiation» και «repression» αντιστοίχως.

⁸⁹⁴ S. Žižek, *Violence: Six Sideway Reflections*, σ. 216.

⁸⁹⁵ Χαρακτηριστικά, στη συνέχεια ο Žižek παραλληλίζει την εκλογική συμπεριφορά της «λευκής κοινότητας» με την άποψη του Badiou ότι ίσως η απραξία να είναι προτιμότερη από τη συμμετοχή σε τοπικές πράξεις που εντέλει καταλήγουν να απορροφώνται εκ νέου και εξυπηρετούν την ατζέντα της Αυτοκρατορίας. *Ο.π.*, σ. 216-217.

⁸⁹⁶ Adélaïde Zulfikarpasic, «Le Vote Blanc: Abstention Civique ou Expression Politique?», *Revue française de science politique*, τόμ. 51, τχ. 1-2, 2001, σ. 247. Μολαταύτα, το δικαίωμα επιλογής λευκής ψήφου κατά την άσκηση των εκλογικών καθηκόντων είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο σε μια σειρά από χώρες που περιλαμβάνουν όχι μόνο φιλελεύθερες δημοκρατίες της λεγόμενης Δύσης, όπως η Γαλλία («vote blanc»), η Αμερικάνικη πολιτεία της Νεβάδα («None of These Candidates»), η Ουκρανία (Προτι *vsix*, «against all»), η Ρωσία ως το 2006 (Προτι *vsix*, «against all»), η Λευκορωσία, η Ισπανία («voto en blanco»), η Βουλγαρία από το 2016, η Ελλάδα («λευκή ψήφος»), αλλά ακόμη χώρες στη Λατινική

βιβλιογραφία (γνωστή και ως NOTA - None Of The Above) ερμηνεύεται ως ψήφος διαμαρτυρίας.⁸⁹⁷ Όμως, ακόμη κι αν θεωρείται γενικά ως η πλέον σαφής μορφή διαμαρτυρίας σε σχέση με άλλους τύπους εκλογικής συμπεριφοράς, παραμένει η μορφή εκείνη που έχει κατανοηθεί και μελετηθεί λιγότερο.⁸⁹⁸ Έτσι, δεν προκαλεί έκπληξη ότι από τη σκοπιά ταξινόμησης των ψήφων, συχνά κατατάσσεται μαζί με άλλους τύπους ψήφου ως εν γένει άκυρη ψήφος (BNS: Blank–Null–Spoiled).⁸⁹⁹

Ωστόσο, μια αντίστοιχη εννοιολόγηση της λευκής ψήφου παραμένει, κατά τη γνώμη μου, εγκλωβισμένη σε μια θεσμοκεντρική ή διαχειριστική αντίληψη της ψήφου και άρα περιορίζει εκ προοιμίου το πεδίο δυνατοτήτων που αποκαλύπτεται στην περίπτωση της. Αντιθέτως, εμφανίζει θεωρητικό ενδιαφέρον για τη βαθύτερη κατανόηση της δημοκρατικής απόφασης, να διερευνήσουμε εάν υπάρχει κάτι παραπάνω πίσω από την περίπτωση της λευκής ψήφου πέρα από λογοτεχνική φαντασιοκοπία. Το ενδεχόμενο αυτό φέρεται να υπογραμμίζει ο πρωθυπουργός, σε ιδιωτική συνομιλία του, αναγνωρίζοντας ότι η δημοκρατική απόφαση οδηγεί προς:

[...] τη σωστή κατεύθυνση, να σπρώχνουν [οι πολίτες] προς την άκρατη καταστροφή της οριστικής ίσως κατεδάφισης ενός πολιτικού συστήματος, το οποίο χωρίς να έχουμε αντιληφθεί την απειλή, μετέφερε από τη γέννησή του, στο ζωτικό του πυρήνα, την άσκηση δηλαδή του εκλογικού δικαιώματος, το σπόρο της ίδιας του της καταστροφής, ή, υπόθεση εξίσου ανησυχητική, του περάσματος σε κάτι απολύτως καινούργιο, άγνωστο, τόσο διαφορετικό που, εκεί, όπως έχουμε γαλουχηθεί στη σκιά της εκλογικής ρουτίνας που για γενιές ολόκληρες ξεγλιστρούσε από αυτό που σήμερα αποτελεί το σημαντικότερο θρίαμβό της, εμείς σίγουρα δε θα έχουμε θέση.⁹⁰⁰

Υπ' αυτήν την έννοια, το αξιοσημείωτο γνώρισμα της λευκής ψήφου έγκειται στο γεγονός ότι πρόκειται για τη μοναδική ίσως έννομη μορφή *ευθείας* αμφισβήτησης απέναντι στο σύνολο των υπαρκτών πολιτικών επιλογών που βρίσκονται στη διάθεση

Αμερική και Ασία: η Βραζιλία («voto blanco»), το Bangladesh (নো ভোট – «κατά πάντων») από το 2008 και η Ινδία («NOTA»).

⁸⁹⁷ David F. Damore, Mallory M. Waters, Shaun Bowler «Unhappy, Uninformed, or Uninterested? Understanding “None of the Above” Voting», *Political Research Quarterly*, τόμ. 65, τχ. 4, University of Utah, Γιούτα: 2012, σ. 895-896.

⁸⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 903.

⁸⁹⁹ Michael R. Alvarez, Roderick D. Kiewiet, Lucas Nunez, «A Taxonomy of Protest Voting», *Annual Review of Political Science*, τόμ. 21, (Μάιος 2018), σ: 136. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050517-120425>

⁹⁰⁰ José Saramago, *Περί φωτίσεως*, σ. 197.

του εκάστοτε πολίτη, κατά την άσκηση των εκλογικών του καθηκόντων (πέρα ίσως από την αποχή) και η οποία αποτυπώνεται στα εκλογικά αποτελέσματα.⁹⁰¹ Εάν η εναλλασσόμενη ψήφος αποκαλείται και «ψήφος τιμωρίας», τότε τι μπορεί να ειπωθεί άραγε για τη λευκή ψήφο που σηματοδοτεί την απόρριψη όλων εν γένει των διαθέσιμων εναλλακτικών;

Η λευκή ψήφος τοποθετείται στο μεταίχμιο των επιλογών του εκλογέα: από τυπική νομική σκοπιά ανήκει σε αυτές —αναγνωρίζεται η διακριτική ευχέρεια του εκλογέα να την επιλέξει— και ταυτόχρονα από μια πραγματιστική πολιτική σκοπιά δεν ανήκει σε αυτές —δεν οδηγεί σε ανάδειξη αντιπροσώπου. Η παράδοξη αυτή πτυχή καθίσταται ίσως σαφέστερη, εάν αναλογιστούμε ότι από δικαιική σκοπιά, η λευκή ψήφος αντιπροσωπεύει μια *ανοικτή* δυνατότητα —έστω και συμβολικά—, εντός του στενού και αυστηρά προσδιορισμένου θεσμικού πλαισίου μιας επίσημης πολιτειακής διαδικασίας, των δημοκρατικών εκλογών. Η λευκή ψήφος αναφαίνεται ως μια δυνατότητα καταστατικά ανοικτή υπό τρεις βασικές κι αλληλένδετες διαστάσεις: α) ως προς τον εαυτό της, β) ως προς τον φορέα της και τέλος γ) ως προς τον αποδέκτη της.⁹⁰² Πιο συγκεκριμένα:

α) Η λευκή ψήφος δεν έχει κάποιο από θετικό περιεχόμενο, δεν αντιστοιχεί σε μία ορισμένη υπαρκτή πολιτική θέση ή πρόγραμμα. Αντιθέτως, το κύριο γνώρισμά της είναι ότι *εναντιώνεται*, *τάσσεται*, δηλαδή, *ενάντια* στην υπαρκτή πολιτική πραγματικότητα, όπως αυτή αποτυπώνεται στο σύνολο των εκλογικών επιλογών που είναι διαθέσιμες στον εκλογέα. Ωστόσο, για να αντιληφθούμε την ιδιαιτερότητα της λευκής ψήφου και τον δυνάμει ανοικτό της χαρακτήρα, είναι απαραίτητο να ανασυγκροτήσουμε τη δικαιική της μηχανική, δηλαδή, τις συνθήκες δυνατότητάς της, το συμβολικό πλαίσιο εκφοράς της. Εν προκειμένω, η λευκή ψήφος αποτελεί ένα μετέωρο σημαίνον καταστατικά κενό από κάθε σταθερό σημαινόμενο. Κατ' αναλογία με οποιαδήποτε νομότυπη συμπεριφορά, στηρίζεται ομοίως στην επίκληση ενός

⁹⁰¹ Για τους σκοπούς του επιχειρήματός μου, δε θεωρείται ότι έχει ιδιαίτερη σημασία εάν οι λευκές ψήφοι πράγματι καταμετρώνται στις έγκυρες ψήφους ή αποτυπώνονται, δίχως να επηρεάζουν το σύνολό τους, όπως συχνά γίνεται.

⁹⁰² Υπ' αυτήν την έννοια, η λευκή ψήφος χαρακτηρίζεται από μια αναλογία με το ματαιωμένο αίτημα, καθώς α) έχει υπερβεί το συγκεκριμένο της περιεχόμενο, αναπαριστώντας ένα αίτημα για αναγνώριση, β) έχει υπερβεί τη θετικά προσδιορισμένη δομική πηγή εκφοράς της εφόσον αυτή είναι τουλάχιστον εν μέρει αποδιάρθρωμένη και γ) δεν απευθύνεται πλέον κατ' ανάγκην στην αναγνωρισμένη αρχή που λαμβάνει την απόφαση, για τη «δημοκρατική» ή διαχειριστική διευθέτησή της. Βλ. τη σχετική ανάλυση στο κεφάλαιο «Η έννοια του αιτήματος».

αναγνωρισμένου τυπικού δικαιώματος.⁹⁰³ Ωστόσο, το περιεχόμενό της διαφεύγει από κάθε πιθανή διάταξη, ακόμη κι από αυτόν τον επίσημο κατάλογο των υποψηφίων αντιπροσώπων.

Με ποια λογική, λοιπόν, ένα δικαίωμα που γίνεται αντιληπτό ως υποβαθμισμένη και περιθωριακή περίπτωση στη σύγχρονη δημοκρατία τοποθετείται στον πυρήνα της λογοτεχνικής πλοκής στο *Περί φωτίσεως*; Αναλογικά με το επιχείρημα του Schmitt περί κατάστασης εξάιρεσης, μια πρώτη απάντηση μπορεί να εντοπιστεί στην εύλογη υπόθεση ότι ενώ η λευκή ψήφος αξιοποιεί τη νομότυπη δυνατότητα εκφοράς της —μια ψήφος πρέπει να πληροί ορισμένα κριτήρια για να είναι σύμφωνη προς τον νόμο, κριτήρια όπως η μυστικότητα, ο τόπος και χρόνος της κ.ά.— ταυτόχρονα εκφράζει την αδυναμία του νόμου, του εκάστοτε κανόνα να προσδιορίσει πλήρως για το περιεχόμενό της.⁹⁰⁴ Ο δικαιοκός κανόνας, συμπεριλαμβανομένου και του εκλογικού νόμου, αδυνατεί στην αναγκαία τυπική γενικότητά του να προνοήσει για κάθε περίπτωση και άρα επιτρέπει την πλήρωσή του μέσα από δευτερεύουσες διαδικασίες που επιτρέπουν κάποια έλλειψη και συνάμα επιχειρούν να την καλύψουν. Έτσι, με αφετηρία την αναγκαιότητα της ψήφου, μιας οποιασδήποτε ψήφου, ταυτόχρονα αναδύεται και η ανάγκη για μια συμπληρωματική λογική που διευρύνει τα αποδεκτά περιεχόμενα της ψήφου αυτής. Σε μια πρώτη ανάγνωση, η δυνατότητα της λευκής ψήφου πηγάζει από την αδυναμία του νόμου να προνοήσει για κάθε ενδεχόμενο και την ίδια στιγμή την ανάγκη να το απορροφήσει και να το καθυποτάξει σε ένα κλειστό σύνολο. Έτσι, η λευκή ψήφος μπορεί να ιδωθεί ότι αποτελεί τη συνθήκη δυνατότητας και αδυνατότητας του εκλογικού νόμου ή της αντιπροσώπευσης εν γένει.

---

⁹⁰³ Το ζήτημα κατά πόσον η λευκή ψήφος αναγνωρίζεται συνταγματικά αφ' εαυτής ως δικαίωμα ή στο πλαίσιο της ψήφου ως υποχρέωσης του πολίτη δεν επηρεάζει το παρόν επιχείρημα. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι όταν η ψήφος αναγνωρίζεται συνταγματικά ως νομική υποχρέωση του πολίτη, είθισται να αναγνωρίζεται συνάμα και η επιλογή της λευκής ψήφου.

⁹⁰⁴ Η εξáιρεση, ως η ιδιαίτερη πραγματική συγκυρία, δεν μπορεί κατά τον Schmitt, να ενσωματωθεί στη γενικότητα του κανόνα που προνοεί άλλωστε μόνο για τις περιπτώσεις που επαναλαμβάνονται ομαλά. Ως εκ τούτου, η εξαιρετική περίπτωση αποκαλύπτει τα όρια του κανόνα και μέσα από αυτά αναδεικνύει συνάμα και την ανάγκη για τον κυρίαρχο —κυρίαρχος είναι εκείνος που διατηρεί το μονοπωλιακό δικαίωμα να αποφασίζει για το κοινό καλό. Ο κυρίαρχος είναι εκείνος που αποφασίζει πάνω στο τι αποτελεί εξαιρετική περίπτωση και σκιαγραφεί τους όρους που χαρακτηρίζουν αυτήν την τομή στην έννομη τάξη αλλά και τις συνέπειες που απορρέουν από αυτήν. Από την απόφαση του κυρίαρχου απορρέουν οι οντολογικές κατηγορίες του φίλου και του εχθρού που ανασυγκροτούν το πολιτικό σώμα και κατά συνέπεια και τον μη χώρο του αποκλεισμού, τοποθετώντας σε αυτόν το ξένο σώμα, τον επικίνδυνο διαιρετικό Άλλο. Κυρίαρχος και απόφαση είναι δύο έννοιες που συνυφαίνονται στο θεωρητικό σχήμα του Schmitt, που αντιστρέφοντας την παραδοσιακή θετικιστική νομική σκέψη, ανάγει την εξáιρεση σε κριτήριο που δίνει νόημα κι υπόσταση στον κανόνα και την απόφαση με τη σειρά της σε θεμέλιο του εαυτού της. Βλ. Schmitt, Carl, *Η έννοια του Πολιτικού*, σ. 80, 99.

β) Η εκλογική ψήφος, ως κορυφαία δημοκρατικής έκφρασης για τον πολίτη, αποτελεί προϊόν μιας κατεξοχήν ελεύθερης και ανεμπόδιστης επιλογής, μια συνθήκη που στην πλειονότητα των χωρών της Δύσης χαίρει συνταγματικής κατοχύρωσης και πρόνοιας. Η νομική αυτή αναγνώριση συνεπάγεται, με απλά λόγια, ότι, δεδομένου ενός σχετικού πλουραλισμού εναλλακτικών κομματικών επιλογών, κάθε πολίτης μιας δημοκρατικής χώρας μπορεί να αποφασίσει ελεύθερα, αν και ποια εκλογική δύναμη θα επιλέξει να αναδείξει με την ψήφο του (ψήφος έγκυρη, λευκή ή άκυρη). Ωστόσο, η ψήφος του προϋποθέτει, εκ των πραγμάτων, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, την παρουσία του, τη συμμετοχή του στην εκλογική διαδικασία, σύμφωνα με το πλαίσιο διεξαγωγής της. Ως εκ τούτου, από μία αυστηρή δικαιική σκοπιά, η λευκή ψήφος διαφέρει από την περίπτωση της αποχής. Επιπλέον, όπως αναφέρεται παραπάνω, η λευκή ψήφος διαφέρει και από την έγκυρη ψήφο ως προς τη δυναμική της, καθώς δεν καθιλώνεται σε κάποια υπαρκτή πολιτική εναλλακτική δυνατότητα. Άραγε, πού αποσκοπεί αυτή η ανάγκη διάκρισης της λευκής ψήφου από τις υπόλοιπες δυνατότητες που αναγνωρίζονται στον πολίτη, κατά την εκλογική διαδικασία; Με άλλα λόγια, τι το ιδιαίτερο χαρακτηρίζει τη λευκή ψήφο;

Εν προκειμένω, η δυνατότητα της λευκής ψήφου υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, στη λογική απροσδιοριστία που, σε κάθε περίπτωση, ενέχεται στην ατομική δράση και απόφαση. Είναι σαφές ότι η ψήφος, ως ατομική πολιτική δράση, δεν μπορεί να αξιολογηθεί αφεαυτής ως θετική ή αρνητική. Αφενός, το περιεχόμενό της είναι πολιτικά αδιάφορο, υπό την έννοια της αδιάφορης ισορροπίας: κάθε νόμιμη ή έγκυρη εκδοχή της ψήφου (πλην ελαχίστων ίσως εξαιρέσεων) θεωρείται συμβατή με το δημοκρατικό πρόταγμα. Αφετέρου, η ίδια η ύπαρξη της οποιασδήποτε μεμονωμένης ψήφου είναι αδιάφορη, δεν είναι παρά αμελητέα ποσότητα μπροστά στον κανόνα της πλειοψηφίας. Μόνο διαμέσου ενός ευρύτερου συσχετισμού συλλογικών δράσεων ή αποφάσεων μπορούμε να αποδώσουμε κάποιο ιδιαίτερο νόημα ή και μια ορισμένη πολιτική προοπτική στην ατομική πολιτική δράση. Ωστόσο, η λευκή ψήφος, θεωρώ, αναδεικνύει μια ριζικότερη έκφανση απροσδιοριστίας στο πεδίο της δημοκρατικής απόφασης.

Η ιδιαιτερότητα της λευκής ψήφου δε συνίσταται απλώς στην εγγενή απροσδιοριστία της ελευθερίας επιλογής, αλλά και στο ίδιο της το πιθανό περιεχόμενο. Το τελευταίο δεν καθιλώνεται στην κρατούσα τάξη νοήματος αλλά επιδέχεται

πολλαπλών ερμηνειών ή, ορθότερα, ενθαρρύνει την επανερμηνεία του μέσα από νέες συναρθρώσεις στο πεδίο του λόγου. Συνεπώς, σε αυτό το σημείο, αξίζει να επιστρέψουμε στη ριζοσπαστικοποίηση της λογικής του αιτήματος και στον θεωρητικό χώρο που διανοίγεται ανάμεσα στο στάδιο της ματαίωσης και στο στάδιο της απαίτησης, όπως αναλύεται στο πρώτο μέρος. Η μετάβαση μέσα από την αρνητικότητα του ανταγωνισμού στο τρίτο στάδιο του αιτήματος, εκείνο της *απαίτησης*, διέπεται από την ανάγκη για ένα «νέο συμβολικό πλαίσιο», όπως το θέτει ο Marchart.⁹⁰⁵

γ) Η λευκή ψήφος απορρίπτει το σύνολο των υπαρκτών πολιτικών επιλογών, το πλαίσιο της απόφασης, αλλά όχι το ίδιο το ερώτημα, στρέφοντας την προσοχή στους όρους ή στις συνθήκες δυνατότητας του ερωτήματος στο οποίο απαντά η ψήφος. Υπ' αυτήν την έννοια, μπορεί, υπό περιστάσεις, να ιδωθεί ως εκείνη η συνθήκη που επιτρέπει τον μετασχηματισμό ενός κλειστού δημοκρατικού συστήματος. Η λευκή ψήφος επιτρέπει την αλλαγή έναντι της σταθερότητας, προ(σ)καλεί εκ νέου την ενδεχομενικότητα έναντι της αναγκαιότητας, που απορρέει από τους παγιωμένους θεσμούς και πρακτικές, και ενδεχομένως επιτείνει τα ρήγματα στην κλειστότητα του συστήματος.

Είτε επιτρέπει έμμεσα τον μετασχηματισμό των πολιτικών επιλογών που τίθενται προ της εκλογικής προτίμησης, στερώντας για παράδειγμα την αυτοδυναμία από μια νέα κυβέρνηση, είτε αξιώνει μια συνολική αλλαγή πλεύσης της πολιτικής. Σε κάθε περίπτωση, η λευκή ψήφος αποκαλύπτει μια ελλιπή ή αδύνατη ταύτιση, καθώς εκδηλώνεται ως ανοικτή αμφισβήτηση των υπαρκτών πολιτικών επιλογών. Με άλλα λόγια, αναδεικνύει μια *ανοικτή* δυνατότητα για τον πολίτη που απηχεί την επεξεργασία της νομιμοποίησης από τον Weber: ο εκλογέας δεν αναγνωρίζει (τον εαυτό του σε) οποιαδήποτε ενδεχόμενη πολιτική σχέση, δε συγκατανεύει στη νομιμοποίηση καμίας νέας κυβέρνησης που μπορεί να προέλθει από τις εκλογές, υπονομεύοντας κατά αυτόν τον τρόπο καθοριστικά την ανάδειξη του αντιπροσώπου ως απλού «συμβόλου» ή ως οιονεί «κυρίαρχου» στην πολιτική σκηνή.⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ O. Marchart, «Elements of Protest», σ. 233.

⁹⁰⁶ O Saramago αλλού υπενθυμίζει ότι η ψήφος αποτελεί συνάμα μια εκχώρηση εξουσίας, ότι η εντολή που απευθύνει η ψήφος κατ' ουσία συνοδεύει τη μετάθεση του πολιτικού δικαιώματος από τον αντιπροσωπευόμενο στον (υποψήφιο) αντιπρόσωπο. «Το δικαίωμα της ψήφου, μια έκφραση πολιτικής θέλησης, είναι επίσης μια αποκήρυξη θέλησης, την οποία ο ψηφοφόρος μεταθέτει στον υποψήφιο. Η πράξη της ψήφου είναι, τουλάχιστον για μερίδα του πληθυσμού, μια προσωρινή αποκήρυξη της ατομικής πολιτικής δράσης». José Saramago, «Reinventing democracy», *Le Monde diplomatique*, Αύγουστος, 2004.

Ωστόσο, την ίδια στιγμή, η πίστη των πολιτών στη λογική της αντιπροσώπευσης που βρίσκεται στην καρδιά του εκλογικού θεσμού δεν τίθεται εν αμφιβόλω. Από τυπική άποψη, δια της λευκής ψήφου εξακολουθεί να υφίσταται αντιπροσώπευση της λαϊκής θέλησης, παρότι η αντιπροσώπευση αυτή δεν εξαντλείται ούτε στη συμβολική ούτε στη φορμαλιστική διάστασή της, ώστε η εντολή απλώς να ταυτίζεται με ή να μεταβιβάζεται στο πρόσωπο του ηγέτη.⁹⁰⁷ Οι πολίτες δεν εξαναγκάζονται σε μια κάποια επιλογή αλλά επέχουν της κρίσης, διεκδικώντας τον μετασχηματισμό των όρων και συνθηκών υπό τις οποίες τίθεται η απόφαση. Με άλλα λόγια, απέναντι στο δίλημμα που ίσως θα έθετε ο Laclau ανάμεσα σε αταξία και καθαυτό τάξη, οι πολίτες επιλέγουν μεν την πιθανότητα της τάξης, αλλά αρνούνται να αρκεστούν κατ' ανάγκην σε κάποια από τις διαθέσιμες επιλογές που διεκδικούν να ενσαρκώσουν την τάξη απέναντι στην έλλειψή της. Η ίδια η δημοκρατική λειτουργία, υπό μία έννοια, ανάγεται στην αξιοπρέπεια του Πράγματος στη λογική του *objet petit a*, αλλά δεν καθηλώνεται σε ένα εξιδανικευμένο πρόσωπο ή ιδέα.⁹⁰⁸ Τουναντίον, πιστεύω ότι η ριζική αυτή επένδυση υποδεικνύει μια έλλειψη.

Εάν η δυνατότητα της λευκής ψήφου επιτυγχάνει πράγματι να συμβολοποιήσει τα ίχνη του πραγματικού και να περικυκλώσει αυτήν την έλλειψη, τότε μάλλον τοποθετείται στον αντίποδα της φορμαλιστικής διάστασης της αντιπροσώπευσης. Δε διαμεσολαβείται, κατ' ανάγκην, από τους υποψήφιους αντιπρόσωπους, εντούτοις παραμένει τυπικά εντός της λογικής της αντιπροσώπευσης. Ωστόσο, ακόμη και η ανάγνωση της αντιπροσώπευσης με αμιγώς συμβολικούς όρους, à la Laclau, συναντά δυσκολίες. Παρά την αμοιβαία ταύτιση των πολιτών, η ταύτισή με τους διαθέσιμους υποψηφίους δεν είναι απλώς μερική ή ανεπιτυχής αλλά αδύνατη. Ενδεχομένως, αυτό που διαφοροποιεί τους υποψηφίους να είναι ότι δεν αναγνωρίζονται ως ισότιμα μέλη, δεν παρουσιάζουν καμία αναλογία με τους πολίτες ώστε να είναι εφικτή η επιλογή τους ως αντικείμενο ταύτισης. Κατ' επέκταση, οι λόγοι που διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο για τη μη ταύτιση, προϋπάρχουν της σχέσης. Στην αντίθετη ίσως κατεύθυνση από εκείνη στην οποία προσανατολίζεται ο Laclau, είμαστε σε θέση να περιγράψουμε μια δυνατότητα που εγγράφεται εξίσου ως δυνατότητα και αποκαλύπτει κάτι βαθύτερο για

⁹⁰⁷ H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 100.

⁹⁰⁸ Για μια κριτική ανάγνωση της ιδιοποίησης της λογικής του *objet petit a* από τον Laclau που συνταυτίζει εξιδανίκευση [idealization] και μετουσίωση [sublimation] στο πρόσωπο του ηγέτη στον λαϊκισμό. Βλ.: T. Zicman De Barros, «Identity, Enjoyment and the Democratic Potentialities of Populism», σ. 13-16.

τη δημοκρατική συνθήκη, υπενθυμίζοντας την επιδραστικότητα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας στο πεδίο της απόφασης.

Υπ' αυτήν την έννοια, στην περίπτωση της λευκής ψήφου, το οντικό περιεχόμενο συμβάλλει καθοριστικά στη δημοκρατική απόφαση, κατά τρόπο ενδεχομένως εμφανέστερο από ότι στην περίπτωση της τυπικής ψήφου. Καθότι η λευκή ψήφος αναγνωρίζει ανοικτά την ανεπάρκεια των οντικών περιεχομένων, μια ανεπάρκεια που δε *φυσικοποιείται* σε δεύτερο χρόνο ως η αυτονόητη, επιβεβλημένη ή η βέλτιστη επιλογή, υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, μια στάση για το υποκείμενο της πολιτικής. Παρότι παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας νέας συλλογικής θέλησης, η στάση αυτή δεν εξαντλείται από την ηθική της ηγεμονίας, νοούμενης ως μιας ηθικής που προτείνεται από τα πάνω προς τα κάτω. Σε αυτό το σημείο, είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε συμπερασματικά κάποιες σημαντικές παρατηρήσεις για τη λευκή ψήφο, που επιτρέπουν να διαγνώσουμε στην πολιτική στάση των λευκαντών τον ανταγωνισμό ως διαρκή τροπικότητα.⁹⁰⁹ Με απλά λόγια, η περίπτωση της λευκής ψήφου ως κενού σημαίνοντος στην εν λόγω ανταγωνιστική αντιπαράθεση υποδεικνύει κάτι βαθύτερο για τη δημοκρατική απόφαση ως ηθική εμπειρία για το υποκείμενο.

Συμπερασματικά, η λευκή ψήφος χαρακτηρίζεται από μια ανεπίλυτη ένταση ανάμεσα σε κλειστότητα και ανοικτότητα. Αφενός, αξιώνει την έξοδο από ένα κλειστό, διατεταγμένο σύστημα πολιτικών επιλογών και διεκδικεί τον μετασχηματισμό του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναγνωρίζει την ανοικτότητα του πεδίου του λόγου. Αφετέρου, ως αίτημα διατυπώνεται χάρις στην αναγκαία δυνατότητα που παρέχει η ορισμένη διάρθρωση του πεδίου του λόγου. Συνεπώς, η λευκή ψήφος τίθεται στο *μεταίχμιό* της δημοκρατικής απόφασης. Ως συνθήκη δυνατότητας/αδυνατότητας της δημοκρατικής απόφασης, η λευκή ψήφος χαρακτηρίζεται από την ίδια ένταση ανάμεσα σε δυνατότητα και αναγκαιότητα. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως πλήρως εξωτερική από τη θεσμική αντικειμενικότητα καθώς συγκροτείται χάρη σε αυτήν, ενάντια σε αυτήν, και αντλεί το περιεχόμενό της σε αντιδιαστολή προς αυτήν. Ταυτόχρονα, θεματοποιεί την ίδια την εκλογική διαδικασία, την πεμπτουσία της αντιπροσώπευσης, ως πηγή μιας συγκεκριμένης ιδρυτικής συμβολικής πράξης. Τα αλληλένδετα αυτά συμπεράσματα στοιχειοθετούν την υπόθεση της λευκής ψήφου ως

---

⁹⁰⁹ Υπ' αυτήν την έννοια, η λευκή ψήφος εγγράφει μια μετωνυμική μετάθεση των όρων της απόφασης και άρα τίθεται στον αντίποδα της «αγνής» μεταφορικότητας στη γενική απεργία. βλ. RFS E. Laclau, «The Politics of Rhetoric», *RFS*, σ. 92.

μιας γνήσιας πολιτικής απόφασης ή, αλλιώς, μιας ηθικής εμπειρίας για το υποκείμενο.⁹¹⁰ Εύλογα ανακύπτει το ρητορικό ερώτημα: με όρους αιτήματος, η απόφαση αυτή από πού αντλεί για την άρθρωσή της στο πεδίο του λόγου;⁹¹¹

Το πραγματικό ζήτημα που υποδεικνύει η χειρονομία του Saramago, κατά τη γνώμη μου, δεν έγκειται απλώς στην περίπτωση οι πολίτες να απορρίπτουν την αναγκαιότητα της καθαυτό τάξης, σε μια κατάσταση αταξίας. Έγκειται στη διαπίστωση ότι ερωτήματα όπως αυτό επιτρέπεται να διατυπωθούν ή αντιστρόφως αποκλείονται εκ προοιμίου ανάλογα με το ιδιαίτερο πλαίσιο εκφοράς τους. Η διαπίστωση αυτή ισοδυναμεί κατ' ουσία με την παραδοχή ότι η πλήρωση του κενού σημαίνοντος συνδέεται αμφίδρομα με το οντικό ή κανονιστικό περιεχόμενο, που ανάγεται σε πυρήνα της μυθικής ανάγνωσης. Με άλλα λόγια, στη δημοκρατική απόφαση η ενδεχομενικότητα αποκαλύπτεται ότι ανατρέπει την επιτελεστικότητα της ριζικής επένδυσης όχι απλώς ως όριο αλλά ως συνθήκη δυνατότητας.

---

⁹¹⁰ Με όρους Schmitt, αναφερόμαστε σε μια κυρίαρχη απόφαση, καθώς δεν ανάγεται ή εξηγείται στη βάση καμίας προηγούμενης νομικής τάξης, κανενός γενικού κανόνα, αλλά αποτελεί την εξαίρεση. C. Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, σ. 61. Ομοίως, κατά Derrida, η απόφαση τίθεται πέραν κάθε αυστηρής λογικής παραγωγής, καθώς δεν υφίσταται ακόμη κανόνας ή νόρμα, του οποίου τη γνώση να μπορεί λογικά να διαθέτει το υποκείμενο και του οποίου η ισχύς να καλύψει την ανάγκη της κρίσης. Βλ. J. Derrida, «Force of Law: The Mystical Foundation of Authority» σ. 252-253.

⁹¹¹ Με όρους Laclau, η λευκή ψήφος μπορεί να ιδωθεί ως αίτημα για καθαυτό τάξη και ως αίτημα για μια συγκεκριμένη τάξη. Κατά κανόνα, η προσέγγιση του λαϊκισμού προκρίνει την κενότητα του σημαίνοντος που αντιπροσωπεύει την αλυσίδα ισοδυναμίας εις βάρος του ιδιαίτερου οντικού του περιεχομένου που λειτουργεί, έτσι, πρωτίστως ως όριο στην επιτελεστικότητα της ριζικής επένδυσης. Βλ. το παραπάνω κεφάλαιο «Οι πολιτικές συνθήκες της ενδεχομενικότητας».

Σύνοψη - συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, στο τρίτο μέρος του παρόντος υπό τον τίτλο «Δημοκρατική απόφαση και ηθική» εξετάζεται η σύνδεση της ηθικής με τη δημοκρατική απόφαση στο έργο του Laclau. Κατά τον Laclau, η ηθική εμπειρία σηματοδοτεί την τυπική δομή συγκρότησης μιας συλλογικής θέλησης μέσα από τη ριζική επένδυση του ηθικού από ένα κανονιστικό περιεχόμενο. Υπ' αυτήν την έννοια, η σχέση ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό μπορεί να ιδωθεί κατ' αναλογία με τη σχέση οντολογικού/οντικού και την οντική πλήρωση της οντολογικής λειτουργίας αναπαράστασης της πληρότητας της κοινωνίας. Με βάση αυτήν την αναλογία, υποστηρίζεται ότι στο πεδίο της δημοκρατικής απόφασης η ριζική επένδυση *αναδεικνύεται* ως μια σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα στους δύο όρους, ώστε η στάση του υποκειμένου *αναδεικνύεται* ως σημαντική συνθήκη δυνατότητας για τους όρους συγκρότησης της ριζικής αυτής επένδυσης ή, αλλιώς, του ορίζοντα της απόφασης.

Με στόχο την ανασυγκρότηση της ιδιάζουσας θέσης της ηθικής στο έργο του Laclau, λαμβάνεται ως σημείο αφετηρίας η αρχική εννοιολόγησή της μαζί με τη Mouffe, στο *Hegemony and Socialist Strategy*. Οι Laclau και Mouffe αντιδιαστέλλουν τη σύλληψή τους περί ηθικής στην ατομική ηθική του υποκειμένου του φιλελευθερισμού αλλά και στη συλλογική ηθική ενός προνομιακού δρώντα της ιστορίας, στην μαρξιστική παράδοση. Οι ίδιοι επισημαίνουν ότι αμφότερες οι θεωρητικές προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται την ηθική στη βάση μιας *a priori* «αρχής» η οποία αξιώνει καθολικής εγκυρότητας και αποδοχής. Κατ' επέκταση, καμία από τις δύο παραδόσεις δεν αναγνωρίζει την ενδεχομενικότητα του πολιτικού φαινομένου. Καθώς, η πολιτική συνδέεται άρρηκτα, κατά τους συγγραφείς, με την ταυτότητα του πολιτικού υποκειμένου όσο και με την αναπαράσταση της κοινωνίας, η πολιτική *δεν μπορεί παρά* να συνδέεται αναπόδραστα με την έννοια της ηθικής.

Εν προκειμένω, στο κεφάλαιο «Ηγεμονία και ηθική» εξετάζεται η σχέση της έννοιας της ηθικής με την έννοια της ηγεμονίας. Στο εγχείρημά τους να αποκαταστήσουν την έννοια της ηγεμονίας του Gramsci σε κεντρική κατηγορία κατανόησης του πολιτικού, οι Laclau και Mouffe επισημαίνουν ότι η «επιστροφή της ηθικής» στη μαρξιστική παράδοση συνδέεται άρρηκτα με την αποδυνάμωση της αρχής του οικονομικού καθορισμού. Υπ' αυτήν την έννοια, η ηθική υποτάσσεται στην

ιστορική αναγκαιότητα, εάν το άτομο μετατρέπεται σε ηθικό υποκείμενο μόνο όταν αναγνωρίζει την αλήθεια της τελευταίας. Ως εκ τούτου, διαπιστώνουν, αφενός, ότι η προσφυγή στην ηθική κρίση δεν επαρκεί για την πλήρη ρήξη με την κληρονομιά του μαρξιστικού ντετερμινισμού και, αφετέρου, ότι η κρίση του μαρξιστικού παραδείγματος δε συνεπάγεται κατ' ανάγκην την επιστροφή στο υπερβατικολογικό υποκείμενο της φιλελεύθερης παράδοσης.

Αντιθέτως, η κατανόηση της ηγεμονίας ως «διανοητικής και ηθικής ηγεσίας» από τον Gramsci υποδεικνύει, κατά τους συγγραφείς, στη συγκρότηση μιας νέας συλλογικής θέλησης, που δεν είναι πλήρως αναγώγιμη στην προηγούμενη ταυτότητα των στοιχείων της ή σε ένα ορισμένο προϋπάρχουν αξιακό σύστημα, αλλά ούτε εξηγείται από τη θεματική της ψευδούς συνείδησης. Υπ' αυτήν την έννοια, η ηγεμονία λειτουργεί ως ομογενοποιητικός παράγοντας για τη συλλογική θέληση ή, με άλλα λόγια, το συλλογικό πολιτικό υποκείμενο της ηγεμονίας προκύπτει από τη συνάρθρωση ανάμεσα σε ετερόκλιτα στοιχεία, ιδέες και αξίες που ανασυντίθενται σε ένα οργανικό όλον, κατά τρόπο μη προβλέψιμο *a priori*.

Ως εκ τούτου, η ηθική ανάγεται σε πολιτική έννοια από τους Laclau και Mouffe καθώς συνδέεται με τη συγκρότηση της ταυτότητας του πολιτικού υποκειμένου. Σε αντιδιαστολή με μια ορισμένη ανάγνωση του πολιτικού φιλελευθερισμού στο *Hegemony and Socialist Strategy*, οι συγγραφείς δεν επιδιώκουν να αποκαταστήσουν την ελευθερία του υποκειμένου αντιδιαστέλλοντας το άτομο στο κοινωνικό, ούτε θεμελιώνοντάς την πάνω στη βάση ενός ιδιοκτησιακού ατομισμού φυσικών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με τους ίδιους, ο λόγος περί δικαιωμάτων πρέπει να τεθεί πάνω στη βάση των κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν τις ορισμένες θέσεις υποκειμένου των ατόμων ώστε να αναγνωρίζει στα άτομα συλλογικά και ίσα δικαιώματα.

Οι θεωρητικές αυτές παραδοχές αποτελούν τις προκείμενες για την διατύπωση των αρχών της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Πέρα από την αυστηρά ερμηνευτική διάστασή της, η θεωρία της ηγεμονίας στο *Hegemony and Socialist Strategy* στοχεύει παράλληλα στην ανάδειξη ενός νέου ορίζοντα πολιτικής πράξης, στη χάραξη μιας νέας στρατηγικής για την αριστερά ενώπιον της ανάδυσης των λεγόμενων νέων κοινωνικών κινημάτων τις δεκαετίες του '70 και '80. Μια τέτοια στόχευση καθίσταται δυνατή με την επεξεργασία ενός ορισμένου προτύπου για την ηγεμονία, της *ριζοσπαστικής δημοκρατίας*.

Η ριζοσπαστική δημοκρατία αναφέρεται στην τότε επίκαιρη περίσταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπου νέα κοινωνικά κινήματα θέτουν στο επίκεντρο του λόγου τους ζητήματα ταυτότητας, με έμφαση στη διαφορά και στον αποκλεισμό. Στην αντίθετη κατεύθυνση, η ριζοσπαστική δημοκρατία στοχεύει στη συγκρότηση συλλογικών πολιτικών υποκειμένων μέσω αλυσίδων ισοδυναμίας ανάμεσα σε διαφορετικές εστίες ανταγωνισμού και στην επέκταση της εξισωτικής λογικής της δημοκρατίας. Το ερώτημα κατά πόσον η ριζοσπαστική δημοκρατία συνιστά κανονιστικό περιεχόμενο για τη θεωρία της ηγεμονίας, εξετάζεται στο μεταγενέστερο έργο του Laclau όπου και αποσαφηνίζει τη σχέση ηθικού-κανονιστικού.

Στο κεφάλαιο «Τα τρία κύρια σημεία της σχέσης ηθικού-κανονιστικού» εξετάζεται η διάκριση του Laclau ανάμεσα στις έννοιες του ηθικού και του κανονιστικού και σκιαγραφούνται σχηματικά οι συνέπειες που απορρέουν για τις έννοιες της απόφασης, του υποκειμένου και της ηγεμονίας. Ειδικότερα, η επιχειρηματολογία του ίδιου στο δοκίμιο «Identity and Hegemony» στο *Contingency, Hegemony, Universality* αποδομεί τη διάκριση περιγραφικού/κανονιστικού στο πεδίο του λόγου. Κατά τον Laclau, κανένα εγχείρημα δεν είναι απαλλαγμένο από μια κανονιστική διάσταση, από αξίες, ιδέες και άλλες παραδοχές που αποτελούν αναπόδραστη συνθήκη δυνατότητας για την αντίληψη και πρακτική ενασχόληση με τον κόσμο.

Βάσει της αποδόμησης της διάκρισης ανάμεσα σε περιγραφικό και κανονιστικό, ανάγει τη στιγμή της ηγεμονικής αναπαράστασης της πληρότητας της κοινωνίας στην κατ' εξοχήν στιγμή του ηθικού. Κατ' αντιδιαστολή, τα ετερόκλητα οντικά περιεχόμενα που διεκδικούν να αναπαραστήσουν κατά τρόπο εφήμερο τη φευγαλέα πληρότητα, δεν είναι παρά περιγραφικά/κανονιστικά συμπλέγματα που ως εκ τούτου είναι καταστατικά ανεπαρκή σε αυτήν τους τη λειτουργία. Συνεπώς, η πληρότητα της κοινωνίας αποτελεί το αδύνατο αντικείμενο του οποίου η *ριζική επένδυση* σε ένα οντικό περιεχόμενο αποτελεί τον μόνο τρόπο να αποκτήσει πρόσβαση στο πεδίο της αναπαράστασης. Αντιστρόφως, η στιγμή της ηθικής ως ηθική εμπειρία αντιστοιχεί για το υποκείμενο σε μια ανεπικρίτη απόφαση που, αφενός, ισοδυναμεί με *αυτήν* την απόφαση, με ένα ορισμένο οντικό περιεχόμενο, και, αφετέρου, με *μια* απόφαση που επιτελεί τη συρραφή της κοινωνικής αντικειμενικότητας.

Υπ' αυτήν την έννοια, ο Laclau υπογραμμίζει ότι εφόσον η επένδυση είναι ριζική, δεν εξαρτάται από το συγκεκριμένο περιεχόμενό της ώστε κανένα κανονιστικό περιεχόμενο ή τάξη δε συνάγεται από την καθαυτό ηθική. Ως εκ τούτου, ο κενός χαρακτήρας της ηθικής συνεπάγεται τον *αδιάφορο χαρακτήρα* του ορισμένου περιεχομένου που επενδύεται ηθικά. Η παραδοχή αυτή αποτελεί συνάμα την πηγή της οποιασδήποτε κοινωνικής ελευθερίας, καθώς καμία κανονιστική τάξη δε φέρεται να αντιστοιχεί *a priori* στη δομή της ηθικής.

Ανακεφαλαιώνοντας, η έννοια της ηθικής αφεαυτής δεν προδιαγράφει κάποιο συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο, ούτε θέτει κριτήρια για την απόφαση από το υποκείμενο. Εάν, ωστόσο, η έννοια της ηθικής καθορίζει τον ορίζοντα της ριζικής επένδυσης, τότε ο ρόλος του κανονιστικού περιεχομένου φαίνεται να είναι επουσιώδης στη σχέση αυτήν. Στο επόμενο κεφάλαιο «Κατάρρευση διάκρισης περιγραφικού/ κανονιστικού», αφετηρία αποτελεί το δοκίμιο του Laclau «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», όπου εμβαθύνει περαιτέρω στη σχέση ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό στη ριζική επένδυση. Η ανάλυσή του υπογραμμίζει την αδυναμία οποιασδήποτε διάκρισης ανάμεσα στα δύο στο πεδίο της σήμανσης και κατ' επέκταση σε οποιαδήποτε πρακτική ή θεωρητική ενασχόληση με την πραγματικότητα. Υπ' αυτήν την έννοια, οποιαδήποτε έννοια ηθικότητας αποτελεί ένα ορισμένο περιγραφικό/κανονιστικό σύμπλεγμα, μια θέση που εγείρει το ερώτημα κατά πόσον η ριζοσπαστική δημοκρατία αποτελεί ένα προνομιακό κανονιστικό περιεχόμενο για τη θεωρία της ηγεμονίας.

Επ' αυτού, ο Critchley απαντά θετικά στο «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony?», επισημαίνοντας την ανάγκη να εξισορροπηθεί η ενδεχομενική πολιτική συγκρότηση της κοινωνίας στη θεωρία της ηγεμονίας από μια συμπληρωματική ηθική ή κανονιστική διάσταση που αντιστοιχεί στη ριζοσπαστική δημοκρατία. Η κριτική του Critchley ερμηνεύει αυτήν την έλλειψη της θεωρίας της ηγεμονίας τόσο ως εξηγητική αδυναμία όσο και ως αδυναμία στην κινητοποίηση του υποκειμένου. Εν προκειμένω, η συλλογιστική του Critchley θέτει το εγχείρημα του Laclau μπροστά σε ένα δίλημμα: η θεωρία της ηγεμονίας μπορεί είτε να αποτελεί μια μετα-ηθική περιγραφή, δίχως κανένα ουσιαστικό ισχυρισμό για την κοινωνική ηθική, είτε να διατυπώνει μια ορισμένη πρόταση για την ηθική και κατ' επέκταση για την κανονιστική διαμόρφωση της κοινωνίας.

Απέναντι στο δίλημμα αυτό, ο Laclau, στο «Glimpsing the Future», αφενός, αποδέχεται ότι το επιχείρημά του είναι κατ' ουσία μετα-ηθικό ενώ, αφετέρου, αρνείται ότι η δημοκρατία προδιαγράφει οποιοδήποτε περιεχόμενο για τη ριζική επένδυση της ηθικής, καθώς η κριτική στη διάκριση κανονιστικού/περιγραφικού δεν υπονομεύει αυτομάτως και τη διάκριση ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό. Τουναντίον, θεωρεί απαραίτητο το όνομα του ηθικού να παραμένει ουσιωδώς κενό ως οντολογική συνθήκη δυνατότητας κάθε ριζικής επένδυσης. Υπ' αυτήν την έννοια, αρνείται ακόμη να εξάγει μια καθολική ηθική ή κανονιστική επιταγή από την οντολογική ύπαρξη αυτού του κενού ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό: ότι, δηλαδή, οφείλουμε να το διατηρήσουμε ανοικτό. Με δύο λόγια, τονίζει ότι το ηθικό και το τελούν σε μια ριζική σχέση αμοιβαίας επιμόλυνσης και ότι η διαπλοκή των δύο διαστάσεων λαμβάνει χώρα μόνο μέσα από την ηγεμονική συνάρθρωσή τους.

Στη συνέχεια, εξετάζεται η κριτική του Κιουπκιολή η οποία επισημαίνει ένα *οντολογικό πλεόνασμα* της θεωρίας της ηγεμονίας το οποίο θέτει όρια στην ανάδειξη της ενδεχομενικότητας στην πολιτική οντολογία. Ο Κιουπκιολής αναγνωρίζει στην θεωρία του Laclau μια πολιτική οντολογία που αποδίδει έμφαση στην οντολογική διαφορά και στην ενδεχομενικότητα της δημοκρατικής πράξης. Ωστόσο, επισημαίνει τους περιορισμούς που επιβάλλουν σε αυτήν η κεντρικότητα του αντιπρόσωπου, η συγκρότηση συλλογικών υποκειμένων και η ηγεμονία ως οιονεί υπερβατολογική δομή του πολιτικού. Η κριτική του επικεντρώνεται σε δύο αλληλένδετα σημεία: αφενός, στην αντίθεση ανάμεσα στην ιδέα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας και τους περιορισμούς που θέτει η θεωρία της ηγεμονίας και, αφετέρου, στην ακριβή φύση των περιορισμών αυτών. Η απάντηση στο πρώτο σημείο διαμορφώνει, κατά τη γνώμη μου, το πλαίσιο για μια απάντηση στο δεύτερο.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, επιχειρείται η ερμηνεία της «υποκειμενοποίησης» που παραθέτει ο Jacques Rancière, στο «Politics, Identification, and Subjectivization», σύμφωνα με το σχήμα του Laclau. Σχηματικά, η προσέγγιση του Rancière περιστρέφεται γύρω από την ιδέα της «ισότητας» η οποία λειτουργεί ρυθμιστικά στο σχήμα του, επιτρέποντας την πραγμάτωση της καθολικότητας μέσα από την έμπρακτη κατασκευή μιας πολεμικής επαλήθευσης ή απόδειξης της στο πεδίο του λόγου. Με άλλα λόγια, η κοινωνική διαμαρτυρία, σύμφωνα με τον ίδιο, συνοψίζεται στη λογική μορφή ενός συλλογισμού που αξιώνει να επεκτείνει την ισότητα σε εκείνους που δεν

αναγνωρίζονται ισότιμα στην καθεστηκυία τάξη πραγμάτων, ή, αλλιώς, στην τάξη της αστυνομίας [police]. Εν προκειμένω, η «υποκειμενοποίηση», κατά τον Rancière, έγκειται σε μια λανθασμένη ταύτιση του υποκειμένου η οποία υπογραμμίζει την απόσταση ανάμεσα στις κοινωνικές ταυτότητες και υποδεικνύει τη διάσχιση του κενού αυτού ως μια πράξη πολιτικής, η οποία ανατρέπει την τάξη της αστυνομίας. Το παράδειγμά του αναφέρεται στη ταύτιση του επαναστάτη Louis Auguste Blanqui, με τον όρο «προλετάριος» την οποία ο Rancière ερμηνεύει ως μια λανθασμένη ταύτιση, από τη σκοπιά της αστυνομίας. Ωστόσο, από την οπτική γωνία της πολιτικής επισημαίνει ότι «προλετάριος» αποτελεί το όνομα του παρία, δηλαδή, όλων εκείνων δίχως ταυτότητα σε μια δεδομένη τάξη της αστυνομίας. Υπ' αυτήν την έννοια, για τον ίδιο, ο όρος «προλετάριος» αποτελεί ταιριαστό όνομα για τους εργάτες καθώς βρίσκονται στο διάκενο ανάμεσα σε διαφορετικές ταυτότητες, καθεστώτα και ιδιότητες. Αυτή η ιδιότυπη θέση τους στη συμβολική τάξη καθιστά την απόκριση του Blanqui μια ιδανική περίπτωση πολιτικής υποκειμενοποίησης, καθώς η έννοια του υποκειμένου υπονοεί την αποσύνδεσή του από μια ταυτότητα προς έναν ενδιάμεσο τόπο.

Ωστόσο, pace Rancière, η πράξη του Blanqui δεν είναι υπόδειγμα πολιτικής στάσης για τους ίδιους τους προλετάριους καθώς η λανθασμένη ταύτιση με μια τάξη που δεν υπάρχει (ακόμη) προϋποθέτει έναν καθορισμένο τόπο εκφοράς εντός της συμβολικής τάξης. Συνεπώς, είναι εκ προοιμίου αδύνατη για τους προλετάριους, δίχως τη σύνδεση της ιδιότητάς τους αυτής εντός μιας νέας διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, με την έννοια του ανθρώπου ή του πολίτη οι οποίες δεν έχουν ακόμη συγκροτηθεί ως κοινά αποδεκτές μορφές καθολικότητας ή ισότητας. Υπό το πρίσμα της προσέγγισης του Laclau, η έννοια «προλετάριος» υποδηλώνει τα ετερογενή στοιχεία, σε σχέση με την κυρίαρχη διάρθρωση στο πεδίο του λόγου. Υπ' αυτήν την έννοια, η καταχρηστική ιδιοποίηση του σημαίνοντος από τον Blanqui υποδεικνύει την εκκένωση και εκκαθολίκευσή του σε κενό σημαίνον το οποίο αναπαριστά μια ευρύτερη ετερόκλητη ομάδα ανθρώπων που ζουν στο περιθώριο. Συνεπώς, η υποκειμενοποίηση αφορά σε μια τροπολογική επέκταση νοήματος που για να μετασχηματιστεί σε μια νέα τάξη διαφορών προϋποθέτει τη συνάρθρωση της έννοιας με κάποιο οντικό περιεχόμενο, βάσει της αντιπαράθεσης στην κυρίαρχη τάξη. Με άλλα λόγια, η ριζική επένδυση του κενού σημαίνοντος δε διαθέτει *a priori* κάποιο περιεχόμενο αλλά κάποιο περιεχόμενο είναι πολιτικά αναγκαίο για την αναπαράσταση της πληρότητας. Έτσι, η θεωρητική

ανάδειξη της ενδεχομενικότητας του πολιτικού δε συνεπάγεται ούτε μια άναρχη πολιτική οντολογία και την εξάλειψη κάθε σχέσης εξουσίας ούτε την ολοκληρωτική αναθεμελίωση της κοινωνίας. Αντιθέτως, υποδεικνύει, ότι οι δομικοί αυτοί περιορισμοί της ενδεχομενικότητας είναι πολιτικής και όχι οντολογικής φύσεως και ως εκ τούτου δε συνιστούν το απαράβατο πλαίσιο κάθε πολιτικής συγκρότησης της κοινωνίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο με τίτλο «Ηθικό και κανονιστικό: μια σχέση ριζικής επένδυσης» εξετάζεται η σχέση ηθικού και κανονιστικού με αφετηρία την ανάλυση του Laclau για την ειδοποιό διαφορά του κανόνα σε σχέση με την πραγματική συμπεριφορά. Η σχέση ανάμεσα στους δύο όρους ορίζεται ως η απόσταση ανάμεσα στην πληρότητα που εκφράζει ο κανόνας και στην έλλειψη που χαρακτηρίζει την πραγματική συμπεριφορά. Συνεπώς, η πληρότητα που καλείται να αντιπροσωπεύσει το ιδιαίτερο περιεχόμενο, κατά τον Laclau, δεν ισοδυναμεί με την απουσία κάθε περιεχομένου, αλλά με την αδύνατη παρουσία του. Με άλλα λόγια, η επεξεργασία της ριζικής επένδυσης, από τον ίδιο, μεταθέτει τη θεωρητική έμφαση στον κενό χαρακτήρα του σημαίνοντος, *παρά* τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του περιεχομένου της επένδυσης.

Ως παράδειγμα ο Laclau παραθέτει την έννοια της γενικής απεργίας στον Sorel. Η γενική απεργία αναπαριστά μια δέσμη από εικόνες και όχι αναλυτικούς προγραμματικούς στόχους που αναπαριστούν συμβολικά μια σειρά από ιδιαίτερους αγώνες και αιτήματα, κανένα εκ των οποίων δεν ταυτίζεται με την ιδέα της γενικής απεργίας αυτής καθ αυτήν. Ως εκ τούτου, κανένας αγώνας ή αίτημα δεν εξαντλεί την επαναστατική της προοπτική. Απ' αυτήν τη σκοπιά, η γενική απεργία ισοδυναμεί με το κενό όνομα της πληρότητας της κοινωνίας, καθώς παρουσιάζεται ως η ανεστραμμένη θετική εικόνα μιας κοινωνικής κατάστασης έλλειψης η οποία και μετασχηματίζεται σε όνομα μιας ηθικής εμπειρίας. Ωστόσο, επισημαίνω ότι, σύμφωνα με τον ίδιο τον Laclau, η γενική απεργία συνιστά μια επιφάνεια απεριόριστης εγγραφής, έναν φανταστικό ορίζοντα, καθώς δε μετασχηματίζεται *a posteriori* σε σχέσεις εξουσίας αλλά εξαντλείται στην αναπαραγωγή των ταυτοτήτων που αντιπαρά τίθενται. Συνεπώς, η γενική απεργία είναι συμβατή με μια ανταγωνιστική διαίρεση της κοινωνίας που δεν επιτρέπει την ηγεμονία. Ακόμη, το παράδειγμά της μοιάζει να προδιαγράφει μια ηθική εμπειρία για το υποκείμενο που υπογραμμίζει την ηθική ως κενή περιεχομένου και ανεξάρτητη κάθε πραγματικής κοινωνικής κατάστασης.

Ωστόσο, ο Laclau επισημαίνει ότι η δυνατότητα διάκρισης ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό είναι ουσιώδης για την ηθική εμπειρία, καθώς επιτρέπει να αναγνωρίσουμε, αφενός, την αμοιβαία επιμόλυνση και, αφετέρου, την απόσταση ανάμεσα στους δύο όρους. Από τη μία πλευρά, η ριζική επένδυση περιλαμβάνει τη δομική μετάλλαξη του κανονιστικού από το ηθικό, τη μετατροπή του σε κενό σημαίνον που λειτουργεί ως συγκολλητική ουσία για τη συλλογική θέληση. Από την άλλη, η ποιότητα της ηθικής ζωής σε μια δεδομένη κοινωνία δεν είναι αδιάφορη προς τη δυνατότητα διάκρισης ηθικού/κανονιστικού ή τη διαφορική θετικοποίηση της σχέσης τους στο πεδίο του λόγου. Ειδικότερα, η αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στους δύο όρους ισοδυναμεί με την περίπτωση του ολοκληρωτισμού, στην οποία η ηθική ταυτίζεται με μια ορισμένη κανονιστική τάξη. Αντιστρόφως, μόνο όταν ο όρος «δικαιοσύνη» λειτουργεί ως κενό σημαίνον και η σύνδεσή του με συγκεκριμένα κάθε φορά σημααινόμενα είναι εφήμερη και ενδεχομενική, δηλαδή, χάρις στη δυνατότητα ουσιαστικής διάκρισης ηθικού και κανονιστικού, είναι βιώσιμη μια δημοκρατική κοινωνία. Ωστόσο, δεν ισχύει και το αντίστροφο, καθώς η θεωρητική αναγνώριση των κενών σημαίνοντων ως συνθήκης δυνατότητας της δημοκρατικής ζωής, δεν εγγυάται την πολιτική αντίσταση απέναντι στην πιθανότητα κατάρρευσης της διάκρισης ηθικού και κανονιστικού, εφόσον και αυτή η διατήρηση, διάνοιξη ή περιστολή του χάσματος ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό έγκειται στην ενδεχομενική, ηγεμονική συνάρθρωσή τους στο πεδίο του λόγου.

Η αμφίσημη θέση που τηρεί απέναντι στο χάσμα ανάμεσα σε ηθικό και κανονιστικό και η υπεράσπιση του αδιάφορου χαρακτήρα του κανονιστικού περιεχομένου της ριζικής επένδυσης, αποτέλεσε αντικείμενο παρερμηνείας που οδήγησε στην κριτική ότι η θεωρία της ηγεμονίας χαρακτηρίζεται από ντεσιζιονισμό. Η απάντηση του Laclau είναι κατηγορηματική, καθώς ο ντεσιζιονισμός συνεπάγεται ένα παντοδύναμο υποκείμενο πέρα από κάθε περιορισμό, ένα υποκείμενο που συνεπώς δεν έχει κανένα λόγο να επιλέξει. Υπ' αυτήν την έννοια, η επιλογή από το υποκείμενο της μίας έναντι της άλλης κανονιστικής τάξης είναι ένα ερώτημα που μπορεί να απαντηθεί μόνο συγκειμενικά, καθώς συνδέεται —κατά τρόπο μη αποφασιστικό αλλά επιδραστικό— με το σύστημα αξιών και πεποιθήσεων του υποκειμένου, με το σύνολο των πρακτικών στις οποίες αυτό εμπλέκεται και με τις θέσεις που καταλαμβάνει σε αυτές. Υπ' αυτό το πρίσμα, επισημαίνει ότι η υπεράσπιση των μεταθέσεων που υποδηλώνει η έννοια της ριζοσπαστικής δημοκρατίας έχει θεωρητικό και πολιτικό

ενδιαφέρον μόνο για όσους μοιράζονται τις ίδιες αντιλήψεις, πεποιθήσεις και ανησυχίες. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζει ότι, από πολιτική σκοπιά, η ριζικότητα της επένδυσης είναι λιγότερο από ριζική και συναρτάται με τη μερική ελευθερία του υποκειμένου ως μέλους μιας κοινότητας συγκεκριμένων κάθε φορά αρχών και αξιών.

Βέβαια, κατά τη γνώμη μου, παραμένει ανοικτό ερώτημα κατά πόσον η επιλογή αυτή συνιστά για το υποκείμενο μια γνήσια απόφαση, σε σχέση με το ηγεμονικό εγχείρημα. Το ζήτημα αυτό είναι κρίσιμο, εφόσον οι συνθήκες δυνατότητας του ανοικτού και ισότιμου διαλόγου εμπίπτουν επίσης εντός της ηγεμονικής συνάρθρωσης στο πεδίο του λόγου και ειδικότερα εφόσον κάθε τέτοια ηγεμονική πρόταση προβάλλει στην αποδιαρθρωμένη δομή την εικόνα της αταξίας προκειμένου να αναδειχθεί ως συνώνυμη της θετικότητας. Συνεπώς, η επιμονή στον ανοικτό χαρακτήρα του κοινωνικού υποδεικνύει, θεωρώ, περισσότερο μια αισιόδοξη πίστη παρά μια θεωρητική διαπίστωση περί τούτου, μια αισιόδοξη πίστη που αρθρώνεται, ωστόσο, από τη σκοπιά της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Ακολουθώ, εξετάζω την απόφαση ή, αλλιώς, πράξη ως εμπειρία του απροϋπόθετου στην προσέγγιση του Žižek. Ειδικότερα, στο βιβλίο του *Did Somebody Say Totalitarianism?*, προτάσσει τη θυσία της Αντιγόνης ως πρότυπο «ριζικής πράξης» [radical act] στον Lacan. Μια «ριζική πράξη», αποτελεί ένα συμβάν που διαρρηγνύει τη χωρική συνέχεια της συμβολικής τάξης και αξιώνει να υπερβεί τα όρια του συμβολικού και του φαντασιακού, ισοδυναμεί, δηλαδή, με καθαρή χρονικότητα, κατά τον Žižek. Η αυτοκτονία της Αντιγόνης αναδεικνύει μια πράξη που εκ των πραγμάτων δεν επιτρέπει καμία ανακατάταξη του συμβολικού για το υποκείμενο το οποίο παύει να υφίσταται. Συνεπώς, εκείνο που ξεχωρίζει την πράξη της Αντιγόνης είναι η απευθείας ταύτιση με το Πραγματικό. Δίνοντας προτεραιότητα στη ριζική, αρνητική διάσταση της πολιτικής πράξης, ο ίδιος, ακολούθως επιλέγει την πράξη της ως πρότυπο για τον επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο Σταυρακάκης στο «The Radical Act: Towards a Spatial Critique» η θυσία της Αντιγόνης αποτυγχάνει ως πρότυπο γνήσιας πολιτικής πράξης στον βαθμό που καμία άλλη πολιτική πράξη δεν μπορεί να προσεγγίσει την ίδια καθαρή ριζικότητα. Επιπλέον, όπως επισημαίνει, για να έχει η πράξη ηθική διάσταση, πρέπει η αναγνώριση της έλλειψης στον Άλλο να εγγράφεται εκ νέου στη συμβολική τάξη, μέσω σημαινόντων

που θεματοποιούν αυτήν την αποτυχία του συμβολικού. Υπ' αυτήν την έννοια, η στάση της Αντιγόνης δεν μπορεί να αποτελεί πρότυπο ηθικής πράξης, σύμφωνα με τον Lacan.

Επιπλέον, η πράξη της Αντιγόνης δεν είναι πλήρως απροϋπόθετη, όπως την ερμηνεύει ο Žižek. Εάν η απαγόρευση ταφής του αδελφού της αποτελεί εντολή του θείου της Κρέοντα, που εκπροσωπεί τον νόμο των ανθρώπων, οι πράξεις της καθοδηγούνται από τις επιταγές του θείου νόμου, ώστε η αυτοκτονία της δε σηματοδοτεί μία γνήσια απόφαση σε καθεστώς πλήρους ελευθερίας, όπως διατείνεται ο Žižek, αλλά εκφράζει «υποταγή στο όνομα του Πατρός».⁹¹² Επιπλέον, με αναφορά στο *Antigone, Interrupted* της Bonnie Honig επισημαίνεται ότι ο Αίμων, ο χορός αλλά και η ίδια η Αντιγόνη, με διαδοχικές αναφορές σε διαφορετικά πλαίσια ερμηνείας, επιχειρούν να αποδώσουν το δικό τους νόημα στη στάση της. Υπ' αυτήν την έννοια, η Αντιγόνη απευθύνει ένα αίτημα στον Άλλο που ως εγγυητής της συμβολικής τάξης, μπορεί να βεβαιώσει τη θέση της και να αποδώσει νόημα στη στάση της. Ως εκ τούτου, η επιθυμία της Αντιγόνης δεν αγνοεί πλήρως τη συμβολική τάξη νοήματος, αλλά αντλεί τις συνθήκες δυνατότητάς της από αυτήν ενώ μέσα από αυτήν επιχειρεί να αναδιατυπώσει το νόημα της πράξης της. Με άλλα λόγια, ακόμη και μια εκ πρώτης όψεως απροϋπόθετη πολιτική πράξη, συνδέεται εντέλει με μια ορισμένη συμβολική τάξη.

Όπως επισημαίνει ο Σταυρακάκης, η μετάβαση σε μια νέα τάξη νοήματος πέρα από αυτήν την αδιέξοδη κατάσταση, θα προϋπέθετε μια ορισμένη εγγραφή στο συμβολικό χώρο της καθαρής δυνατότητας. Ωστόσο, η αυτοκτονία την καθιστά αδύνατη. Υπ' αυτήν την έννοια σε μεταγενέστερο χρόνο ο Žižek αναγνωρίζει στην αυτοκτονία όχι μια γνήσια πράξη, αλλά ένα «πέρασμα στην πράξη» που δε διασχίζει πλήρως το φαντασιακό, ώστε να συγκροτεί το υποκείμενο διαφορετικά. Σε μία πράξη, το υποκείμενο δε συγκροτείται ως το αντικείμενο που ικανοποιεί την επιθυμία του Άλλου, ούτε διεκδικεί την αναγνώριση της δικής του επιθυμίας από τον Άλλο. Αντιθέτως, χρησιμοποιεί τα σημαίνοντα κατά τρόπο αυτόνομο, όπως στη σημαίνουσα επανάληψη ενός λιβιδινικού γεγονότος.

Συμπερασματικά, αναγνωρίζει στο πρότυπο της Αντιγόνης, τη φαινομενικά ριζική διάσταση της αποδιάρθρωσης ως καθαρού χρόνου. Η στάση της ανάγεται σε

---

⁹¹² Russell Grigg, «Absolut freedom and major structural change», σ. 119 στο Γ. Σταυρακάκης, «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», σ. 308.

παραδειγματική ηθική πράξη, που δείχνει *εκ πρώτης όψεως* να αποτελεί ριζική τομή, δίχως συνθήκες δυνατότητας στη συμβολική τάξη. Ωστόσο, δεν αποτελεί μια γνήσια πράξη, πόσο δε μάλλον μια πολιτική πράξη με σημασία για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Με όρους Laclau, καμία απόφαση δεν είναι *απαλλαγμένη* από δομικούς προσδιορισμούς και προκειμένου να αποκτήσει πολιτική βαρύτητα ούτε είναι δυνατό να αποφευχθεί μια νέα οιονεί χωρική αποτύπωσή της, κατά τη μυθική της ανασυνάρθρωση στο πεδίο του λόγου.

Πράγματι, τα κενά σημαίνοντα αποτελούν συνθήκη δυνατότητας για την αναπαράσταση της χαμένης πληρότητας της αποδιάθρωσης, όπου και αναδεικνύονται τα όρια της συμβολικής και φαντασιακής συγκρότησης της κοινωνικής αντικειμενικότητας. Ωστόσο, κατ' αναλογία με την πράξη της Αντιγόνης, δεν αποτελούν επαρκείς δείκτες για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας. Εφόσον η αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας διέρχεται μέσα από την ανάδειξη του υποκειμένου της έλλειψης και την πράξη ταύτισής του ως απόφασης, τότε είναι απαραίτητο να αναδείξουμε ως πολιτικά σημαντική τη συμβολική διάσταση της απόφασης του υποκειμένου. Η πληρέστερη κατανόηση της απόφασης συνδέεται, κατά τη γνώμη μου, από τη μία πλευρά, με την αναγνώριση μιας διαφορετικής πιθανής στάσης για το υποκείμενο της αποδιάθρωσης, που δεν αρκείται στον εναγκαλισμό μιας αμιγούς φαντασιακής συρραφής και, από την άλλη, με την ενθάρρυνση ενός πλουραλισμού ανταγωνιστικών διαρθρώσεων στο πεδίο του λόγου που να αποτελεί ανάχωμα στη σαγήνη του λαϊκισμού.

Στο επόμενο κεφάλαιο «Το αδιάφορο του κανονιστικού περιεχομένου», εξετάζεται το αντίστοιχο τρίτο κύριο σημείο της επεξεργασίας της ηθικής από τον Laclau. Ο ισχυρισμός ότι το κανονιστικό περιεχόμενο της ριζικής επένδυσης είναι αδιάφορο μοιάζει να επιδέχεται μιας διττής ερμηνείας. Από ηθική ή οντολογική σκοπιά, κανένα κανονιστικό περιεχόμενο δεν απορρέει λογικά από τη δομή της ριζικής επένδυσης. Ωστόσο, από πολιτική σκοπιά, η απάντηση του Laclau διέπεται από μια ανυπέρβλητη ένταση. Στο μέτρο που η απόφαση του υποκειμένου εξαρτάται από την ορισμένη κοινωνική κατάσταση, τη μερικώς αποδιαρθρωμένη δομή, η επένδυση αυτή είναι λιγότερο από ριζική. Εφόσον, κάθε νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου συγκροτεί εκ νέου τα στοιχεία που συναρθρώνει, το κανονιστικό αυτό περιεχόμενο μετασχηματίζεται μέσω της αμοιβαίας επιμόλυνσης ανάμεσα σε διαφορεική και

ανταγωνιστική λογική. Υπ' αυτήν την έννοια, το τελευταίο συνεισφέρει στη ριζική επένδυση κατά τρόπο ενδεχομενικό: ενώ αναφέρεται στην πρότερη αναπαράστασή του, νομιμοποιείται από τη νέα. Υπ' αυτούς τους όρους, μπορεί το κανονιστικό να δρα ως συνθήκη δυνατότητας κι όχι απλώς ως όριο της ριζικής επένδυσης;

Προς αυτήν την κατεύθυνση, εξετάζω την κατάσταση έκτακτης ανάγκης που περιγράφει ο José Saramago στο *Περί φωτίσεως*. Η οριακή κατάσταση αταξίας που οφείλεται στο δικαίωμα της λευκής ψήφου αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, μια παραδειγματική περίπτωση πολιτικής δράσης, δίχως να ακολουθεί κατά γράμμα το σχήμα του Laclau. Συγκροτεί πολίτες ως υποκείμενα της πολιτικής, ωστόσο, δε συγκροτεί ένα συλλογικό πολιτικό υποκείμενο, όπως το θέλει ο Laclau. Ακόμη, ενώ πρόκειται τυπικά περί αντιπροσώπευσης δεν οδηγεί στην ταύτιση με έναν εξιδανικευμένο ηγέτη. Η λευκή ψήφος ανάγεται σε κενό σημαίνον, σε σύμβολο δημοκρατίας, ώστε εκείνο που τίθεται προς δημοκρατική απόφαση είναι οι ίδιοι οι όροι της δημοκρατικής απόφασης.

Συνοπτικά, την ημέρα των εκλογών, οι πολίτες της πρωτεύουσας αναδεικνύουν μαζικά τη λευκή ψήφο σε πρώτη εκλογική δύναμη με αποφασιστικό ποσοστό εβδομήντα τοις εκατό. Η κυβέρνηση επιστρατεύει τους ιδεολογικούς μηχανισμούς της ευρύτερης δημόσιας σφαίρας, δίχως αποτέλεσμα. Στις επαναληπτικές εκλογές το ποσοστό της λευκής ψήφου ανέρχεται στο ογδόντα τρία τοις εκατό. Η κυβέρνηση απαντά με χρήση κατασταλτικών μηχανισμών, κηρύσσει την πρωτεύουσα σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και εντέλει την εγκαταλείπει, χαρακτηρίζοντάς την σε κατάσταση πολιορκίας εκ των έσω. Ακόμη και μια προσχεδιασμένη από το καθεστώς «τρομοκρατική επίθεση» σε δημόσιο χώρο δεν κατορθώνει να διαλύσει το γενικότερο κλίμα μιας «νηφάλιας» πολιτικής δυσαρέσκειας, όπου μια κρίση εξόχως πολιτική μετατρέπεται σε κυνήγι μαγισσών.

Η επιλογή των πολιτών να αντιπαρατεθούν στην κυβέρνηση και συνολικά στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων διά της λευκής ψήφου, εκ πρώτης όψεως, ίσως δε μοιάζει ικανή να κλονίσει τη θεσμικά αποκρυσταλλωμένη αντικειμενικότητα της πολιτικής τάξης. Σε αναλογία με τα νέα κοινωνικά κινήματα και τις οριζόντια οργανωμένες κινητοποιήσεις, η εκλογική στάση των πολιτών δεν περιγράφεται ως προϊόν πρότερης πολιτικής συνεργασίας ή συνεννόησης ενώ δεν οδηγεί σε μία νέα διακριτή συλλογική ταυτότητα, πέραν του ονόματος *λευκαντές*. Παρ' όλα αυτά, μοιάζει να υπονομεύει εκ

των έσω τα θεμέλια της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης, υποδεικνύοντας μια διαδικασία υποκειμενοποίησης που αποκλίνει από την παραδοσιακή δομή μιας κάθετης, ιεραρχικής αντιπροσώπευσης η οποία αναφέρεται σε έναν ηγέτη, σύμφωνα με το σχήμα του Laclau,.

Με στόχο την κατανόηση της ιδιαιτερότητας της λευκής ψήφου, εξετάζεται καταρχάς η ερμηνεία της από τον Žižek στο *In Defense of Lost Causes*. Ο Žižek ερμηνεύει την εκλογική συμπεριφορά των πολιτών στο *Περί φωτίσεως* ως ξαφνική μαζική άρνηση και μας εγκαλεί να στοχαστούμε, κατ' αναλογία, το ενδεχόμενο να αρνηθούμε να συμμετέχουμε στο παίγνιο της οικονομίας,. Στη δεύτερη αναφορά του στο ίδιο βιβλίο, η λευκή ψήφος αναγνωρίζεται ως παραλυτική καθώς παρεμποδίζει τη νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, αλλά παραμένει κατ' ουσία μια πράξη άρνησης ή απόσυρσης από τη δημόσια σφαίρα. Τέλος, στο *Violence: Six Sideway Reflections*, ο Žižek συνδέει και πάλι τη λευκή ψήφο με τη νομιμοποίηση, ερμηνεύοντάς την ως μαζική αποχή ή απόρριψη του πλαισίου της απόφασης που επιφέρει τη διάλυση της κυβέρνησης.

Σε καμία από τις παραπάνω ερμηνείες της λευκής ψήφου, δεν εξηγεί τον λόγο για τον οποίο οι πολίτες εκφράζουν την άρνησή τους με τη λευκή ψήφο, αντί να επιλέξουν την αποχή. Υπ' αυτήν την έννοια, η ερμηνεία του παρουσιάζει τη λευκή ψήφο ως μια ραγδαία και απότομη μεταστροφή, μια πράξη τομής που διαρρηγνύει τη συμβολική τάξη, δίχως να αναγνωρίζει τη συμβολική της υπόσταση ή τις πολιτικές συνθήκες δυνατότητας της. Σε κάθε περίπτωση, η λευκή ψήφος, κατά τον Žižek, χαρακτηρίζεται από καθαρή αρνητικότητα. Κατ' αντιδιαστολή, η ανάλυσή μου επιχειρεί να ανασυγκροτήσει τις συμβολικές συνθήκες δυνατότητας της λευκής ψήφου και τον τρόπο που αυτή συνεισφέρει, θεωρώ, στην ενδεχομενική αναπαράσταση της πληρότητας της κοινωνίας.

Εισαγωγικά, επισημαίνεται ότι ο περιθωριακός και αμελητέος χαρακτήρας της λευκής ψήφου στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και πρακτική πηγάζει από μια θεσμοκεντρική ή διαχειριστική αντίληψη που περιορίζει εκ προοιμίου το πεδίο δυνατοτήτων που αποκαλύπτεται στην περίπτωση της. Μεταθέτοντας την έμφαση στη διαφορά της λευκής ψήφου από κάθε άλλη εκλογική επιλογή υπογραμμίζω ότι αποτελεί τη μοναδική ίσως έννομη μορφή *ευθείας* αμφισβήτησης απέναντι στο σύνολο των διαθέσιμων πολιτικών επιλογών. Υπ' αυτήν την έννοια, τοποθετείται στο

μεταίχμιο των επιλογών του εκλογέα· ανήκει και δεν ανήκει σε αυτές, σηματοδοτεί μια ανοικτή δυνατότητα εντός ενός στενού και αυστηρά προσδιορισμένου θεσμικού πλαισίου. Κατ' αναλογία με το ματαιωμένο αίτημα, η λευκή ψήφος αναλύεται ως μια δυνατότητα καταστατικά ανοικτή προς τον εαυτό της, προς τον φορέα της, και προς τον αποδέκτη της.

Κατά πρώτον, η λευκή ψήφος αφεαυτής δεν έχει κάποιο από θετικό περιεχόμενο, αλλά εναντιώνεται συλλήβδην στην υπαρκτή πολιτική τάξη πραγμάτων. Οι συνθήκες δυνατότητάς της πηγάζουν από την τυπική γενικότητα του νόμου ως κανόνα και την ίδια στιγμή αποκαλύπτουν την αδυναμία του να προνοήσει πλήρως για την εξαίρεση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Συνεπώς, η λευκή ψήφος μπορεί να ιδωθεί ως συνθήκη δυνατότητας/αδυνατότητας της αντιπροσώπευσης εν γένει, όπως το ματαιωμένο αίτημα.

Κατά δεύτερον, εάν η ψήφος προϋποθέτει την παρουσία του εκλογέα στην εκλογική διαδικασία, ταυτόχρονα υποδεικνύει στη λογική απροσδιοριστία της ατομικής απόφασης που στο πεδίο της δημοκρατικής απόφασης, θεωρώ, αναδεικνύεται ριζικότερη. Η ιδιαιτερότητα της λευκής ψήφου συνίσταται στην απροσδιοριστία του ίδιου του δυνατού περιεχομένου της που ενθαρρύνει νέες συναρθρώσεις του στο πεδίο του λόγου. Κατ' αναλογία με το ματαιωμένο αίτημα, απαιτεί μια νέα διάρθρωση στο πεδίο του λόγου.

Κατά τρίτον, απορρίπτει το σύνολο των υπαρκτών πολιτικών επιλογών, το πλαίσιο της απόφασης, αλλά όχι το ίδιο το ερώτημα, στρέφει την προσοχή στους όρους ή στις συνθήκες δυνατότητας του ερωτήματος στο οποίο απαντά η ψήφος. Συνεπώς, μπορεί, υπό περιστάσεις, να ιδωθεί ως εκείνη η συνθήκη που διασφαλίζει τον μετασχηματισμό ενός κλειστού δημοκρατικού συστήματος. Σε κάθε περίπτωση, η λευκή ψήφος αποκαλύπτει μια ελλιπή ή αδύνατη ταύτιση, υπονομεύοντας κατ' επέκταση την ανάδειξη του αντιπροσώπου ως «συμβόλου» ή οιονεί «κυρίαρχου» στην πολιτική σκηνή. Από τυπική άποψη, εξακολουθεί να υφίσταται αντιπροσώπευση της λαϊκής θέλησης αλλά η τελευταία δεν ταυτίζεται με τον αντιπρόσωπο. Η ίδια η δημοκρατική λειτουργία, υπό μία έννοια, ανάγεται στην αξιοπρέπεια του Πράγματος στη λογική του *objet petit a*, δεν καθηλώνεται σε ένα εξιδανικευμένο πρόσωπο ή ιδέα αλλά υποδεικνύει μια έλλειψη, διεκδικώντας τον μετασχηματισμό των όρων υπό τις οποίες τίθεται η απόφαση.

Με άλλα λόγια, απέναντι στο δίλημμα αταξίας και καθαυτό τάξης, που ίσως θα έθετε ο Laclau στους πολίτες της πρωτεύουσας, οι τελευταίοι επιλέγουν μεν την πιθανότητα της τάξης, δίχως αυτή να αντιστοιχεί, κατ' ανάγκην, σε κάποια από τις διαθέσιμες επιλογές. Υπ' αυτήν την έννοια, η δυνατότητα της λευκής ψήφου τοποθετείται στον αντίποδα της φορμαλιστικής διάστασης της αντιπροσώπευσης. Ωστόσο, δεν περιγράφει απλώς μια δυνατότητα εξίσου εγγεγραμμένη στο πεδίο της πολιτικής αλλά αποκαλύπτει κάτι βαθύτερο για την αναστοχαστικότητα της δημοκρατικής συνθήκης και την επιδραστικότητα της ριζοσπαστικής δημοκρατίας. Στην περίπτωση της, το οντικό ή κανονιστικό περιεχόμενο συμβάλλει καθοριστικά στη δημοκρατική απόφαση που ανάγεται σε ηθική εμπειρία για το υποκείμενο.

Συμπερασματικά, η λευκή ψήφος χαρακτηρίζεται από μια ανεπίλυτη ένταση ανάμεσα σε κλειστότητα και ανοικτότητα. Αφενός, αξιώνει την έξοδο από ένα κλειστό, διατεταγμένο σύστημα πολιτικών επιλογών και διεκδικεί τον μετασχηματισμό του, αναγνωρίζοντας την ανοικτότητα του πεδίου του λόγου. Αφετέρου, διατυπώνεται ως αίτημα χάρις στην *αναγκαία δυνατότητα* που προνοεί η δημοκρατική διάρθρωση του πεδίου της απόφασης, δηλαδή, στο *μεταίχμιο* της δημοκρατικής απόφασης. Αντιστοίχως, ως συνθήκη δυνατότητας/αδυνατότητας της δημοκρατικής απόφασης, η λευκή ψήφος χαρακτηρίζεται από μια ανάλογη ένταση ανάμεσα σε ενδεχομενικότητα και αναγκαιότητα. Συνεπώς, δεν μπορεί να νοηθεί ως εξωτερική σε σχέση με τη θεσμική αντικειμενικότητα από την οποία προέρχεται, καθώς συγκροτείται χάρη σε αυτήν, ενάντια σε αυτήν και αντλεί το περιεχόμενό της σε αντιδιαστολή προς αυτήν.

Τα αλληλένδετα αυτά συμπεράσματα στοιχειοθετούν την υπόθεση της λευκής ψήφου ως μιας *γνήσιας πολιτικής απόφασης* ή ηθικής εμπειρίας για το υποκείμενο η οποία θεματοποιεί την ίδια την πεμπτουςία της αντιπροσώπευσης. Υπ' αυτήν την έννοια, το πραγματικό ζήτημα που υποδεικνύει η χειρονομία του Saramago, κατά τη γνώμη μου, δεν έγκειται στην περίπτωση κατά την οποία οι πολίτες απορρίπτουν την αναγκαιότητα της καθαυτό τάξης. Στην πραγματικότητα, η χειρονομία του αφορά στη διαπίστωση ότι ερωτήματα όπως αυτό μπορούν να διατυπωθούν ή όχι. Με άλλα λόγια, στη δημοκρατική απόφαση η ενδεχομενικότητα αποκαλύπτεται ότι ανατρέπει την επιτελεστικότητα της ριζικής επένδυσης όχι απλώς ως όριο αλλά ως συνθήκη δυνατότητας της αναπαράστασης.

Αντί επιλόγου: νομιμοποίηση

Σε έναν κόσμο που το καθετί μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αμφισβήτησης, μόνο η δημοκρατία παραμένει ταμπού.⁹¹³

José Saramago

Ομολογουμένως, στην παρούσα διατριβή το ζήτημα της νομιμοποίησης της εξουσίας προσεγγίζεται ακροθιγώς, ως το σημείο αυτό, στο έργο του Laclau. Όπως αναγνωρίζουν οι Laclau και Zac, ο λόγος περί νομιμοποίησης της εξουσίας δεν έχει νόημα μόνο στην περίπτωση του Λεβιάθαν, εάν, δηλαδή, η εξουσία επιτυγχάνει την ολοκληρωτική συγκρότηση της κοινωνίας και των κοινωνικών ταυτοτήτων.⁹¹⁴ Καθότι η περίπτωση αυτή όχι μόνο θεωρείται οριακή αλλά αποκλείεται *ex hypothesi*, το ζήτημα της νομιμοποίησης απαιτεί μια συγκεκριμενική απάντηση, εντός της σχέσης αντιπροσώπευσης. Υπ' αυτήν την έννοια, το λογοτεχνικό παράδειγμα του Saramago μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να αποτελέσει σημείο αφετηρίας για μια σχηματική έστω διερεύνηση της νομιμοποίησης, με όρους Laclau.

Στην ανταγωνιστική αντιπαράθεση ανάμεσα στην εκλεγμένη κυβέρνηση και στη λευκή κοινότητα, που περιγράφει ο Saramago, στο *Περί φωτίσεως*, η ίδια η έννοια του κυρίαρχου τίθεται εν αμφιβόλω. Για τον ίδιο, το καθαυτό ζήτημα, άλλωστε, δεν είναι η επιτυχημένη ανάδειξη κυβέρνησης, ή η ανάδειξη μίας κάποιας τάξης ως τάξης καθαυτήν. Η ανάδειξη κυβέρνησης καθίσταται εφικτή και με βάση την καταμέτρηση του σύνολο των «συμβατικών» (μη-λευκών) ψήφων ως των μόνων έγκυρων. Κατ' επέκταση, είναι σαφές ότι η δημοκρατική νομιμοποίηση της αντιπροσώπευσης και όχι απλώς η επιτυχία της αξίωσης αντιπροσώπευσης, με όρους Saward, αναδεικνύεται σε κρίσιμο διακύβευμα για την υπόθεση της ηγεμονίας εντός μιας δημοκρατικής πολιτικής. Ωστόσο, μπορεί ο λαός, στο σχήμα του Laclau, να νοηθεί ως μια πολιτική οντότητα με κάποια περιορισμένη δυνατότητα αυτονομίας και άμεσης, αδιαμεσολάβητης πρόσβασης στη δημόσια σφαίρα; Σε αυτήν την περίπτωση, ποια είναι η σχέση του λαού απέναντι στην κυβέρνηση; Εν προκειμένω, η λευκή ψήφος αρνείται απλώς να εκχωρήσει την εξουσία στον κυρίαρχο, σύμφωνα με το μοντέλο του Hobbes, ή απορρίπτει την απόφαση συλλήβδην, σύμφωνα με την ερμηνεία του Žižek;

---

⁹¹³ J. Saramago, «Reinventing democracy», *Le Monde diplomatique*, 2004.
<https://mondediplo.com/2004/08/12saramago>

⁹¹⁴ E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 21.

Στον Laclau, η προβληματική της νομιμοποίησης τίθεται με πιο περίπλοκους όρους, δίχως αυτό να συνεπάγεται ότι είναι απύσχα, καθώς συνδέεται με τον χαρακτήρα της ίδιας της αντιπροσώπευσης ή, αλλιώς, της ηγεμονίας. Ανατρέχοντας στον Hobbes, μια φορμαλιστική αντιπροσώπευση προϋποθέτει, αφενός, τη διαρκή επίκληση του φόβου για την αταξία ή, αλλιώς, την ανάγκη για μια κάποια τάξη και, αφετέρου, την οριακή εκκένωση του ονόματος του λαού, για την πλήρη εκχώρηση της θέλησης στον Λεβιάθαν και την κατ' όνομα αντιπροσώπευση από αυτόν.⁹¹⁵ Η αντιπροσώπευση, όμως, σε αυτή την εκδοχή της βρίσκεται πέραν κάθε λογικής αποτίμησης, όπως προειδοποιεί σχετικά η Pitkin, καθώς οι όροι συγκρότησής της αναδεικνύονται εξ ολοκλήρου εντός της σχέσης και δη μιας σχέσης ετεροβαρούς που κλίνει αποφασιστικά στην πλευρά του κυρίαρχου.⁹¹⁶

Επιπλέον, μια αντίστοιχη εικόνα της αντιπροσώπευσης μας προσφέρει μια απλοϊκή και φτωχή κατανόηση για μια σειρά από πολιτικά φαινόμενα που συνδέονται με την πολιτική απόφαση. Ενδεικτικά, παραγνωρίζει το ενδεχόμενο τα υποκείμενα της πολιτικής να μην ενδίδουν στη λαϊκιστική σαγήνη και την ταύτιση με το σύμβολο του ηγέτη, παρότι οι ταυτότητές τους είναι αποσταθεροποιημένες, όπως στην περίπτωση της λευκής ψήφου. Στην περίπτωση αυτή, απλώς η επίκληση μιας ηθικής εμπειρίας είναι μάλλον ανεπαρκής για την ικανοποιητική εξήγηση της αντιπροσώπευσης στην ηγεμονία· είναι ακόμη απαραίτητη η θεωρητική εμβάθυνση στη συνδρομή των συγκεκριμένων κανονιστικών παραδοχών και η περαιτέρω διασάφηση του ρόλου τους στο πεδίο της απόφασης. Βέβαια, το ζήτημα του κατά πόσον τα τελευταία περιορίζονται στο να συνιστούν ένα όριο στην αναπαράσταση ή μπορεί να συνιστούν μια συνθήκη δυνατότητας επιδέχεται μόνο μια ηγεμονική διευθέτηση. Κατ' επέκταση, η επισήμανση του Laclau ότι ένα τέτοιο ερώτημα απαιτεί συγκεκριμενική απάντηση είναι αν μη τι άλλο συνεπής.⁹¹⁷

Υπ' αυτήν την έννοια, μια τέτοια ερμηνευτική προσέγγιση, δε στοχεύει να θεμελιώσει ένα από θετικά προσδιορισμένο κανονιστικό περιεχόμενο της ριζοσπαστικής δημοκρατίας, όπως διατείνεται ο Critchley. Αντιθέτως, οφείλει να

---

⁹¹⁵ Για την ανάλυση της φορμαλιστικής διάστασης της αντιπροσώπευσης βλ. το παραπάνω κεφάλαιο «Διαστάσεις της αντιπροσώπευσης» του δεύτερου μέρους του παρόντος.

⁹¹⁶ H. F. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 108-109

⁹¹⁷ Βλ. E. Laclau, «Theory, Democracy and Socialism», *EE* (αγγλ. έκδοση), σ. 242-243· E. Laclau, «An Ethics of Militant Engagement», σ. 201· E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 130, 134.

αναδειξεί, κατά περίπτωση, τις συγκεκριμένες κανονιστικές παραδοχές που συγκροτούνται πολιτικά και συνθέτουν κατά τρόπο ενδεχομενικό και μη αναγώγιμο το υπόβαθρο της απόφασης για το υποκείμενο. Κατά την άποψή μου, μια αντίστοιχη ερμηνευτική προσέγγιση σκιαγραφεί τη διάσταση του ανταγωνισμού για τη διάνοιξη του χώρου της απόφασης, ώστε είναι σε θέση να αποκαταστήσει μια αντίληψη μερικής ελευθερίας για το υποκείμενο, μεταθέτοντας το ζήτημα της κυριαρχίας. Την ίδια στιγμή, αποφεύγει τις δυσκολίες που συναντά, για παράδειγμα, η προσέγγιση του Schmitt ενώπιον του εμφυλίου πολέμου, που *mutandis mutandis* δεν είναι παρά μια περίπτωση γενικευμένης οργανικής κρίσης.⁹¹⁸

Από αυτήν τη σκοπιά, ο Schmitt στην *Έννοια του Πολιτικού* σκιαγραφεί, με ένα πραγματιστικό τρόπο τη φιγούρα του κυρίαρχου ως την ανεξάλειπτη πολιτική οντότητα, πηγή κάθε νομιμότητας που αντιστοιχεί στην ενότητα ενός πολιτικού σώματος, ενός κράτους. Για τον Schmitt, η έννοια της κυριαρχίας δεν γειώνεται καταστατικά σε κάποια θεσμική διαδικασία, όπως στην περίπτωση του κοινοβουλευτισμού, αλλά στον ίδιο τον κυρίαρχο, ώστε το ζήτημα της απόφασης στην κατάσταση εξαίρεσης παραπέμπει δικαιικά σε αυτήν τη δύναμη που αναλαμβάνει να αποφασίσει πάνω στη διάκριση φίλος/εχθρός. Ο εχθρός είναι πάντοτε δημόσιος και τίθεται εκτός της ενότητας του πολιτικού σώματος.⁹¹⁹ Είναι μάλιστα, αυτή η κατονομασία του εχθρού που ανάγεται κομβική στην πολιτική συγκρότηση της ταυτότητας à la Schmitt, αφού η φαντασιωτική εικόνα του στηρίζει τη φαντασιωτική ενότητα του πολιτικού σώματος.⁹²⁰ Με άλλα λόγια, η προσέγγισή του περιστέλλει αυτόν τον χώρο ανάμεσα σε νομιμότητα και νομιμοποίηση· η νομιμοποίηση πηγάζει

---

⁹¹⁸ Η θεμελίωση της διάκρισης του πολιτικού πάνω στην ενότητα του εθνικού Κράτους ως του *par excellence* πολιτικού σώματος συναντά δυσκολίες ήδη από τη δεύτερη έκδοση του *Η έννοια του Πολιτικού* (1932). Όπως φαίνεται και από την επεξεργασία του πάνω στις «δευτερεύουσες» έννοιες του Πολιτικού, το ενδεχόμενο της διάλυσης της ενότητας του Κράτους και η περίπτωση της εμφύλιας διαμάχης απασχολούν τη σκέψη του, βλ. Carl Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, εισαγωγή, Αλίκη Λαβράνου σ. 16-18.

⁹¹⁹ Αν και το κατά πόσον η ενότητα του πολιτικού σώματος τίθεται με όρους ουσίας ή a priori ταυτότητας, από τον Schmitt, παραμένει ερμηνευτικά ανοικτό, είναι χαρακτηριστική η παραπομπή του στην πλατωνική διάκριση «πολέμου» και «στάσεως» «στην Πολιτεία. Η έννοια του πολέμου παραπέμπει στη σύγκρουση Ελλήνων με «βάρβαρους» ενώ της στάσεως περιγράφεται από το Schmitt ως «αυτοκατασπάραξη, αλλά όχι δημιουργία ενός νέου κράτους ή, μάλιστα, ενός νέου λαού». Carl Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, σ. 158-159. Ενδεικτικά, για μια ανάγνωση της εμφύλιας διαμάχης στον Schmitt ως σύγκρουσης ανάμεσα σε αδέρφια, ενδεχόμενου που συγκρίνεται με ασθένεια ή ατυχία ενάντια στην αληθινή συγγένεια των Ελλήνων, βλ. J. Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 90. Βέβαια, και η ερμηνεία του Laclau παρακάτω υποδεικνύει ρητά μια ανάγνωση της διάκρισης φίλου-εχθρού σε σχέση με τα εθνικά σύνορα.

⁹²⁰ S. Critchley, *Ζητώντας το Άπειρο*, σ. 171.

από τη νομιμότητα που συμπίπτει με το δικαίωμα του κυρίαρχου. Ωστόσο, ακόμη και υπό αυτούς τους όρους, η κυριαρχία είναι δυνατόν να μετατραπεί σε ζήτημα, σε διακύβευμα της πολιτικής συγκυρίας, εάν ο βρόγχος ανάμεσα σε νομιμότητα και νομιμοποίηση διαρραγεί.

Οι συνέπειες που απορρέουν από την ταύτιση νομιμότητας και νομιμοποίησης στο πρόσωπο του κυρίαρχου είναι καταλυτικές για το επιχείρημα του Schmitt, όταν αυτό έρχεται αντιμέτωπο με μια σειρά από εξαιρετικά ενδεχόμενα που συμπυκνώνονται στην έννοια του «παρτιζάνου μαχητή».⁹²¹ Η έννοια του «παρτιζάνου», αφενός, αναφέρεται στο ενδεχόμενο πόλωσης και ανταγωνισμού εντός του πολιτικού σώματος που αντιστοιχεί σε μία προσδιορισμένη εθνική ή κρατική επικράτεια, δηλαδή, στην ακραία περίπτωση της εμφύλιας σύρραξης ή της κατοχής της.⁹²² Αφετέρου, αναφέρεται στο ενδεχόμενο ο ανταγωνισμός αυτός να υπερβαίνει τα εθνικά σύνορα, όπως στη διεθνή ταξική πάλη, σύμφωνα με τους Λένιν και Μάο Τσε-Τουνγκ. Η προσέγγιση του Schmitt, στο *Η Έννοια του Πολιτικού*, αδυνατεί να προσφέρει μια καθοριστική απάντηση για την κυριαρχία σε ένα πλαίσιο που ο ανταγωνισμός δεν είναι αμιγώς εξωτερικός στο πολιτικό σώμα και αυστηρά «απτά» καθορισμένος.⁹²³ Σε μια εποχή σκληρού ανταγωνισμού ανάμεσα στα εθνικά κράτη, η πιθανότητα αυτή λαμβάνει περιθωριακή θέση στη θεωρητική επεξεργασία του, ως το μεταγενέστερο δοκίμιο του *The Theory of the Partisan*, όπου εξετάζει τις έννοιες του «πραγματικού» και του «απόλυτου» εχθρού.⁹²⁴ Η προβληματική του παρτιζάνου μοιάζει να υπονομεύει το επιχείρημα του κυρίαρχου του Schmitt μέσα από μια γόνιμη θεωρητική απορία.

Υπ' αυτήν την έννοια, είναι ακόμη ενδιαφέρον ότι ο Laclau επιλέγει αυτό το δοκίμιο ως σημείο εισόδου στο έργο του Schmitt, με το δοκίμιο «On Real and Absolute

---

⁹²¹ Ο Derrida χαρακτηριστικά υπογραμμίζει πως όποτε η διάκριση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό εχθρό καθίσταται θολή, «κάθε φορά που αυτό το σύνορο [που καθορίζει τον εχθρό με την πολιτική έννοια] απειλείται, [γίνεται] εύθραυστο, πορώδες, αμφισβητούμενο [...], το επιχείρημα του Schmitt καταρρέει». Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 88.

⁹²² Υπ' αυτή την έννοια, ο Derrida υπογραμμίζει, στο κείμενο του Schmitt, ότι η έννοια του παρτιζάνου μετασχηματίζει ή διαλύει την «έννοια της συμβατικής εχθρότητας», όσο και τις διακρίσεις «κανονικού-μη κανονικού, νόμιμου-παράνομου από τη σκοπιά του συνταγματικού ή διεθνούς δικαίου». J. Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 141-142.

⁹²³ Για να είμαστε ακριβοδίκαιοι, ο Schmitt δεν παραγνωρίζει το λογικό ενδεχόμενο της εμφύλιας σύρραξης, ωστόσο θεωρεί την υπαρξιακή εναντίωση «ανάμεσα σε αδέρφια» μια ανησυχητική πιθανότητα, που υπονομεύει την εθνική κυριαρχία. Carl Schmitt, *Η Έννοια του Πολιτικού*, σ. 158-159.

⁹²⁴ Carl Schmitt, «The Theory of the Partisan: A Commentary/Remark on the Concept of the Political» μτφρ. C. Goodson, Michigan State University, East Lansing: 1963.

Enemies».⁹²⁵ Μετά από μια συνοπτική επισκόπηση της περιοδολόγησης στην έννοια του παρτιζάνου μαχητή από τον Schmitt, ο Laclau αφορμά από την αναλογία ανάμεσα στην έννοια του πολέμου και στη λογική του ανταγωνισμού την οποία αναγνωρίζει ως ισοδύναμη στη δική του θεώρηση.⁹²⁶ Ο ανταγωνισμός εξομοιώνεται με τη έννοια του «πολέμου» του Schmitt, που, πέρα από τη συμβατική πολεμική σύρραξη ανάμεσα σε κράτη, περιλαμβάνει την εμφύλια σύρραξη, την αντίσταση σε δυνάμεις κατοχής και τη διεθνή ταξική πάλη απέναντι στον απόλυτο ταξικό εχθρό.⁹²⁷ Ακολουθώντας τον, ο Laclau ερμηνεύει τον πόλεμο ως εξακτίνωση του πολιτικού στη διάσταση της εχθρότητας, ως μια ανταγωνιστική αντιπαράθεση πέρα από κάθε περιορισμό ή κανόνα.⁹²⁸ Κατ' επέκταση, η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στον ανταγωνισμό και στον πόλεμο έγκειται στον βαθμό στον οποίο είναι παρούσα «μια στιγμή συγκρότηση [structuring] της κοινότητας μέσα από συστήματα κανόνων».⁹²⁹ Η γενίκευση του πολέμου σε ευρύτερες περιοχές της κοινωνίας και η εξασθένιση των κανόνων —της διαφορετικής τάξης ή νομιμότητας—, μετατρέπει τον συμβατικό εχθρό σε πραγματικό.⁹³⁰ Τέλος, η διεθνής ταξική πάλη διασχίζει «όλα τα δεσμά και τους περιορισμούς της εχθρότητας» σε μια ακραία μορφή ανταγωνισμού όπου η αυστηρή διαχωριστική γραμμή διαιρεί την υφήλιο σε δύο στρατόπεδα, σε «έναν παγκόσμιο εμφύλιο» που μετατρέπει τον πραγματικό εχθρό σε απόλυτο.⁹³¹

Ωστόσο, ο Laclau επισημαίνει ότι ακόμη και στην περίπτωση του εμφυλίου, όταν η διαχωριστική γραμμή τέμνει από μέσα την εθνική ή την παγκόσμια κοινότητα, η έννοια της διαχείρισης [administration], της διαφορετικής λογικής που οργανώνει και

⁹²⁵ E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», D. Howarth (επιμ.), *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, σ. 223-230. Όπως επισημαίνει ο Camargo ενώ η Mouffe συχνά αναφέρεται στο έργο της στη διάκριση φίλου-εχθρού του Schmitt και στη σύλληψη του πολιτικού ανταγωνισμού, ως της κατ' εξοχήν μορφής αποκλεισμού, από τα γραπτά του Laclau απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στον Schmitt, ειδικά όσον αφορά στον ανταγωνισμό. Ricardo Camargo, «Rethinking the Political, A Genealogy of the “Antagonism” in Carl Schmitt through the Lens of Laclau-Mouffe-Žižek», σ. 170. Την ίδια περίπου περίοδο κάνει σύντομη αναφορά στον Schmitt και στην κριτική στην ερμηνεία του κυρίαρχου από τον Agamben. E. Laclau, «Bare Life or Social Indeterminacy» στο *RFS*, σ. 213.

⁹²⁶ E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», σ. 228.

⁹²⁷ *Ο.π.*

⁹²⁸ *Ο.π.*, σ. 227.

⁹²⁹ *Ο.π.* Όπως επισημαίνει, η διάσταση αυτή της συγκρότησης ονομάζεται στο έργο του «λογική της διαφοράς».

⁹³⁰ *Ο.π.* 226. Όπως επισημαίνει ο Laclau, ο Schmitt επιχειρεί να διασώσει την σύνδεση με μια πρότερη νομιμότητα α) με την αναφορά του «*ius publicum europaeum*» του 18^{ου} αιώνα, του πολέμου ανάμεσα σε βασιλιάδες και τακτικούς στρατούς, β) με την περιγραφή του ενδιαφερόμενου τρίτου [interested third] κράτους που αναγνωρίζει κάποια νομιμότητα και γ) δίνοντας έμφαση στον αμυντικό [telluric] χαρακτήρα του παρτιζάνου μαχητή σε μια ορισμένη επικράτεια. *Ο.π.*, σ. 226.

⁹³¹ *Ο.π.*, σ. 228.

ταξινομεί τα στοιχεία του κοινωνικού ως σημαίνοντα (συμπεριλαμβανομένης και της νομιμότητας) δεν εξαφανίζεται.⁹³² Τουναντίον, η διαφορετική λογική πρέπει να νοηθεί ότι δρα εντός της κάθε πλευράς ώστε «[...] αναδύεται μια νέα συνάρθρωση ανάμεσα σε πολιτική και διαχείριση. Οι ανταγωνιστικές δυνάμεις πρέπει να οργανωθούν για μια πιο μόνιμη αντιπαράθεση που καλύπτει περισσότερες πτυχές της ζωής».⁹³³

Αυτή η ριζοσπαστικοποίηση της λογικής του ανταγωνισμού στο πρότυπο του πόλεμου, επιτρέπει στον Laclau να υπογραμμίσει τη διάσταση ανάμεσα σε νομιμοποίηση και νομιμότητα, στην περίπτωση που η διαφορετική λογική υποχωρεί εντός του κάθε ανταγωνιστικού στρατοπέδου.⁹³⁴ Ωστόσο, όπως επισημαίνει: «η νομιμότητα δεν μπορεί να είναι η πηγή της νομιμοποίησης. Η νομιμοποίηση μπορεί να προέρχεται μόνο από τις ηγεμονικές πρακτικές μιας ομάδας που οργανώνει μια ορισμένη κοινωνική τάξη στην αντιπαράθεσή της προς ένα πραγματικό εχθρό».⁹³⁵ Από αυτήν τη σκοπιά, ο Laclau συμπεραίνει ότι «η νομιμότητα είναι αποτέλεσμα και όχι αίτιο» της διαφορετικής τάξης που συνιστά το αποτέλεσμα της συγκρότησής της σε σχέσεις εξουσίας, ενώ η τάξη αυτή μπορεί να αυτονομηθεί σε σχέση με τις κοινωνικές δυνάμεις που αρχικά τη θεμελίωσαν προς μια άλλη κατεύθυνση. Παρότι αναγνωρίζει ότι η αυτονόμηση δεν νομιμοποιεί πλήρως τη νέα αυτήν τάξη και κατ' επέκταση ότι η τελευταία δεν μπορεί να υπερβεί εντελώς την αρχική νομιμοποίησή της, ο ίδιος, θεωρεί αυτή τη δυνατότητα αυτονόμησης «συστατικό της» νομιμοποίησης.⁹³⁶ Με άλλα λόγια, νομιμότητα και νομιμοποίηση υπονομεύονται αμοιβαία. Όπως υπερθεματίζει, όταν επέρχεται πλήρης ρήξη της νομιμότητας με τη νομιμοποίηση, «όλες οι κοινωνικές δυνάμεις γίνονται “παρτιζάνοι” σε κάποιο βαθμό».⁹³⁷

Το ενδεχόμενο της πλήρους ρήξης της νομιμότητας με τη νομιμοποίηση, δεν είναι άλλο από την περίπτωση της αταξίας και αξίζει να σταθούμε σε αυτήν την αναφορά του Laclau για δύο λόγους. Αφενός, σε αντίθεση με προηγούμενες επεξεργασίες της αταξίας, γίνεται ρητά λόγος για μια νομιμοποίηση που δεν προκύπτει πλήρως από τη λογική της αναπαράστασης/ταύτισης/αντιπροσώπευσης· μπορεί άλλωστε να συγκρούεται με αυτήν παρά τη νομιμότητά της, όπως στην περίπτωση που

---

⁹³² Ο.π., σ. 227.

⁹³³ Ο.π., σ. 228.

⁹³⁴ Ο.π., σ. 229.

⁹³⁵ Ο.π., σ. 229-230.

⁹³⁶ Ο.π., σ. 230.

⁹³⁷ Ο.π.

περιγράφει ο Saramago.⁹³⁸ Αφετέρου, ο Laclau υποδεικνύει στην αμοιβαία επιμόλυνση ανάμεσα στην ισοδυναμική και στη διαφορική λογική: «[...] άπαξ και ο πόλεμος είναι εμφύλιος [...] δεν υπάρχει καταστροφή του εχθρού που να μην είναι, την ίδια στιγμή, οικοδόμηση μιας νέας τάξης».⁹³⁹

Υπ' αυτήν την έννοια, και ο Derrida θεωρεί ότι το ενδεχόμενο του εμφυλίου πολέμου εντάσσεται στον κανόνα του πολέμου, ως πολέμου «ανάμεσα σε δύο Κράτη, ως πολέμου εν όψει του Κράτους, ενός πολέμου ανάμεσα σε ένα εξασθενημένο Κράτος και ένα ενδεχόμενο Κράτος που είναι να συγκροτηθεί, ενός πολέμου για την κατάληψη ή ανασυγκρότηση του Κράτους».⁹⁴⁰ Από αυτήν την παραδοχή για τον εμφύλιο πόλεμο, μπορούμε να αναπτύξουμε περαιτέρω δύο βασικές διαστάσεις της εννοιολόγησης του πολιτικού ώστε να εξερευνήσουμε τις προεκτάσεις που ενέχει η ανάγνωση του έργου του Schmitt από τον Laclau για το επιχείρημα του ιδίου. Αυτές αφορούν στη σχέση διαφοράς/ισοδυναμίας και στη σχέση νομιμοποίησης/νομιμότητας.

Η πρώτη διάσταση αφορά στην κατανόηση της σχέσης ανάμεσα στη λογική της διαφοράς και στη λογική της ισοδυναμίας. Ακολουθώντας τον Laclau, πρέπει να διευρύνουμε την έννοια της διαφορικής τάξης, ώστε να περιλαμβάνει την οργάνωση όχι μόνο των ταυτοτήτων των στοιχείων που βρίσκονται εντός του εκάστοτε στρατοπέδου, αλλά ολόκληρου του συνόλου των κοινωνικών πρακτικών, δυνάμεων και στοιχείων, κατά τρόπο μη αποκλειστικό. Εν προκειμένω, έχει υποστηριχτεί ότι στον Schmitt οι ταυτότητες στη διάκριση φίλου/εχθρού προσδιορίζονται *a priori* και οργανώνονται είτε γύρω από κριτήρια γλώσσας, φυλής ή πολιτιστικής κοινότητας είτε σε σχέση με τα εθνικά σύνορα του αστικού κράτους.⁹⁴¹ Με όρους εθνικιστικής διάρθρωσης στο πεδίο του λόγου, η διάκριση φίλου και εχθρού συνεπάγεται μια «αποκλείουσα, κυρίαρχη και περιοριστική» πολιτική αντίληψη η οποία δεν απαντά κατ' ανάγκην στην ηγεμονία ή ακόμη και στον λαϊκισμό.⁹⁴² Ωστόσο, κατά μια άλλη

⁹³⁸ Ο συγγραφέας δεν προσδιορίζει τη λεπτομέρεια αυτήν, αλλά εάν οι λευκές ψήφοι δεν προσμετρώνται στις έγκυρες, όπως είθισται, τότε η ανάδειξη μιας κυβέρνησης από τον πρώτο γύρο εκλογών με ποσοστό ψήφων μικρότερο του 30% του συνόλου των πραγματικών θα ήταν μια νόμιμη δυνατότητα, παρότι θα στερούνταν σαφώς νομιμοποίησης.

⁹³⁹ E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», σ. 230.

⁹⁴⁰ Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 121.

⁹⁴¹ Ενδεικτικά, για τις *a priori* ταυτότητες του φίλου και του εχθρού στον Schmitt με σημείο αναφοράς την ενότητα του πολιτικού σώματος του Κράτους. βλ. Jacques Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 90. Για τη σύνδεση της ταυτότητας του εχθρού με τα εθνικά σύνορα, βλ. E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», 228-229.

⁹⁴² Βλ. B. De Cleen, «Populism and Nationalism», στο Cristóbal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, Pierre Ostiguy (επιμ), *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University

ερμηνεία, η διάκριση φίλου/εχθρού από τον Schmitt δεν εννοείται με a priori όρους, αλλά χαρακτηρίζεται «από μια απόλυτη αδιαφορία του Πολιτικού απέναντι σε κάθε περιεχόμενο».⁹⁴³ Σε αυτήν την περίπτωση, η ταυτότητα των δύο πόλων της σύγκρουσης, για τον Schmitt, εξαρτάται από το συγκείμενο αλλά πάλι δεν μετασχηματίζεται εμφανώς από την ανταγωνιστική σύγκρουση.

Στην περίπτωση αυτήν, όμως, προσεγγίζουμε μια οριακή, με όρους Laclau, αντιπαράθεση όπου η διάκριση ανάμεσα στους δύο πόλους μοιάζει σαφής και ακλόνητη. Στο *On Populist Reason*, ο Laclau περιγράφει με ανάλογους όρους την εξέγερση μιας χιλιαστικής κοινότητας αγροτών έναντι της πόλης.⁹⁴⁴ Στην αντιπαράθεση ανάμεσα στους αγρότες και στους κάτοικους της πόλης, εκ πρώτης όψεως, δε φαίνεται να υπάρχει καμία επιμόλυνση ανάμεσα στη λογική της διαφοράς και στη λογική της ισοδυναμίας. Ο εχθρός νοείται ως απόλυτος και η σύγκρουση έχει ως μόνη πιθανή έκβαση την εξολόθρευσή του.⁹⁴⁵ Εν τοιαύτη περιπτώσει, «κάθε κοινοτιστική διαφορά» εμφανίζεται να προηγείται της ισοδυναμικής σύγκρουσης για τη συγκρότησή της, ώστε το νόημά της δεν εξαρτάται από τη σύγκρουση αυτήν καθεαυτήν.⁹⁴⁶ Κατ' επέκταση, η σχέση ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά μοιάζει πλήρως εξωτερική και οι δύο λογικές εμφανίζεται να αποσυνδέονται. Ο Laclau αρνείται ένα τέτοιο συμπέρασμα, καθώς ακόμη και εάν «ο στόχος της εξέγερσης είναι η αποκατάσταση μιας πρότερης ταυτότητας», η τελευταία έχει αποδιάρθρωθεί από την απειλή της, ώστε «πρέπει να την επανεφεύρει».⁹⁴⁷

Για αυτό κάποιος που θέλει να αμυνθεί μιας υπαρκτής τάξης πραγμάτων την έχει ήδη χάσει μέσα από την ίδια την άμυνά της. Με τους όρους μας: η διαιώνιση μιας απειλούμενης τάξης εξαρτάται από την εγγραφή των διαφορών αυτών σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας.⁹⁴⁸

Press, Οξφόρδη: 2017, σ. 342-362· B. De Cleen, Y. Stavrakakis, «Distinctions and Articulations: a Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism», *Javnost-The Public*, τόμ. 24 τχ. 4, 2017, σ. 301-319· Y. Stavrakakis, «The People is an Empty Signifier», συνέντ. L. Zamponi, *JACOBIN ITALIA*, τχ. 5, 2019, στο *POPULISMUS Interventions*, τχ. 6, Θεσσαλονίκη: 2020, σ. 4-5.

⁹⁴³ C. Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, εισαγωγή, Αλίκη Λαβράνου σ. 19.

⁹⁴⁴ Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα διαπνέεται από την ίδια καταστατική ένταση που ο Laclau αναγνωρίζει ανάμεσα σε διαφορά και ισοδυναμία στη συγκρότηση του αιτήματος ή της ίδιας της αλυσίδας ισοδυναμίας,

⁹⁴⁵ E. Laclau, *OPR*, σ. 121.

⁹⁴⁶ E. Laclau, *OPR*, σ. 122.

⁹⁴⁷ *Ο.π.*

⁹⁴⁸ *Ο.π.*

Η περίπτωση της χλιαστικής κοινότητας εξετάζεται και στο προγενέστερο *Hegemony and Socialist Strategy* από τους Laclau και Mouffe.⁹⁴⁹ Ωστόσο, χαρακτηρίζεται από μια ειδοποιό διαφορά με την μεταγενέστερη επεξεργασία της, μια διαφορά που, θεωρώ, συνδέεται άμεσα με την επεξεργασία του ανταγωνισμού ως πολέμου στην ανάγνωση του Schmitt από τον Laclau. Στο *Hegemony and Socialist Strategy*, η χλιαστική αντιπαράθεση περιγράφει μια ισοδυναμική συμπαράταξη σε δύο αντίπαλα στρατόπεδα με σαφή και ακλόνητα μέτωπα. Υπ' αυτούς τους όρους, επισημαίνεται ρητά από τους συγγραφείς ότι δεν αντιστοιχεί στο ηγεμονικό εγχείρημα. Οι ίδιοι επεξηγούν το επιχείρημά τους τους σε τρεις διαδοχικές αναφορές.

Εδώ, ο κόσμος διαιρείται, μέσω ενός συστήματος παρατακτικών ισοδυναμιών, σε δύο στρατόπεδα: με την αγροτική κουλτούρα να αντιπροσωπεύει την ταυτότητα του κινήματος, και την αστική κουλτούρα να ενσαρκώνει το κακό. Το δεύτερο είναι το αρνητικό αντίστροφο του πρώτου. Ένας μέγιστος διαχωρισμός έχει πραγματοποιηθεί [reached]: κανένα στοιχείο στο σύστημα ισοδυναμιών δεν μπαίνει σε σχέσεις άλλες από αυτές της αντίθεσης στα στοιχεία του άλλου συστήματος. Δεν υπάρχει μία αλλά δύο κοινωνίες. Και όταν η χλιαστική εξέγερση λαμβάνει χώρα, η επίθεση στην πόλη είναι άγρια, ολοκληρωτική και δίχως διακρίσεις: δεν υπάρχουν διαρθρώσεις στο πεδίο του λόγου ικανές να καθιερώσουν διαφορές μέσα σε μια αλυσίδα ισοδυναμίας στην οποία το κάθε στοιχείο της συμβολίζει το κακό.⁹⁵⁰

Με άλλα λόγια, η χλιαστική ανταγωνιστική αντιπαράθεση διαιρεί την κοινωνία εξ ολοκλήρου σε «δύο κοινωνίες», σε δύο αντιμέτωπα στρατόπεδα που δε μοιράζονται τίποτα από κοινού, όπως διευκρινίζουν παρακάτω οι συγγραφείς.

Στην περίπτωση του χλιασμού, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως, το επιχείρημα είναι εμφανές: ανάμεσα στην αγροτική κοινότητα και την κυρίαρχη αστική κοινότητα δεν υπάρχουν πρακτικά καθόλου κοινά στοιχεία· και, υπ' αυτήν την έννοια, όλα τα γνωρίσματα της αστικής κουλτούρας μπορούν να είναι σύμβολα της αντι-κοινότητας.⁹⁵¹

---

⁹⁴⁹ E. Laclau και C. Mouffe, *HSS*, σ. 129-130, 136. Βλ. σχετικά το πρώτο κεφάλαιο «Τα δύο πρόσωπα του ανταγωνισμού».

⁹⁵⁰ *Ο.π.*, σ. 130.

⁹⁵¹ *Ο.π.*, σ. 133.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, εκλείπουν οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την υπόθεση της ηγεμονίας, δηλαδή, η αστάθεια των μετώπων και των ταυτοτήτων των κοινωνικών δρώντων, ώστε να είναι εφικτή η μετάθεση της αυστηρής διαχωριστικής γραμμής που διαιρεί την κοινωνία. Ως εκ τούτου, η ηγεμονία καθίσταται αδύνατη.

Στην περίπτωση του χλιασμού, για παράδειγμα, έχουμε ανταγωνισμό στην πιο αγνή μορφή, και ωστόσο δεν υπάρχει ηγεμονία διότι δεν υπάρχει συνάρθρωση μετέωρων σημαίνοντων: η απόσταση ανάμεσα στις δύο κοινότητες είναι κάτι άμεσα δοσμένο και κερτημένο εξ αρχής και δεν υποθέτει καμία συναρθρωτική κατασκευή. Οι αλυσίδες ισοδυναμίας δεν κατασκευάζουν τον κοινοτικό χώρο· όσο, λειτουργούν σε προϋπάρχοντες κοινοτικούς χώρους.⁹⁵²

Υπ' αυτούς τους όρους, η μεταγενέστερη ερμηνεία της χλιαστικής σύγκρουσης υποδεικνύει, κατά τη γνώμη μου, ότι η ειδοποιός διαφορά έγκειται στην αναγνώριση της απειλής στο *Hegemony and Socialist Strategy* ως υπαρξιακής απειλής. Ο χαρακτήρας του ανταγωνιστή ως «πραγματικού» ή και «απόλυτου» εχθρού δεν αναγνωρίζει κανένα κοινό έδαφος ή κανόνα ώστε δεν επιδέχεται τη συμβολική επανεγγραφή του. Υπ' αυτήν την έννοια, ωθεί την ταυτότητα του άλλου πόλου στο κενό της ισοδυναμικής εκκαθολίκευσης ή, με άλλα λόγια, η ταυτότητα περιστέλλεται στην έννοια του φίλου έναντι του εχθρού.⁹⁵³ Έτσι, η ηγεμονία προσεγγίζει την ωμή βία από τη σκοπιά της πρότερης τάξης πραγμάτων καθότι καμία σχέση διαφοράς ή εγγύτητας δεν αναγνωρίζεται ανάμεσα στους δύο πόλους, πέρα από το ριζικό αμοιβαίο αποκλεισμό.⁹⁵⁴ Αυτή η περίπτωση που συμπυκνώνεται στην έννοια του «ωμού ανταγωνισμού» συνεπάγεται την αδυναμία των δύο πόλων να εγγραφούν σε κοινό πλαίσιο αναπαράστασης καθώς κάθε νέα διαφορική σχέση αναφέρεται *κυριολεκτικά* στην προδιαμορφωμένη ταυτότητά τους πριν από τη σύγκρουση.⁹⁵⁵ Η διαπίστωση αυτή

---

⁹⁵² Ο.π., σ. 136.

⁹⁵³ Η διαπίστωση αυτή σαφώς συνδέεται με την υπαρξιακή απειλή της ταυτότητας από τον ανταγωνιστή ως εχθρό στον Schmitt. Όπως επισημαίνει ο Derrida, εν τη απουσία κάθε άλλου καθορισμού το ζήτημα του ποιος είναι ο εχθρός επιστρέφεται από τον Schmitt ως αμείλικτο ερώτημα στον ίδιο τον εαυτό μας: «Ο εχθρός είναι η ίδια η ερώτησή μας ως φιγούρα [figure]». J. Derrida, *The Politics of Friendship*, σ. 149-150.

⁹⁵⁴ Πρβλ. χαρακτηριστικά την αναλογία με τη αναγνώριση «μίας θεμελιακής στιγμής ρήξης και ενός μοναδικού χώρου στον οποίο συγκροτείται το πολιτικό» στοιχείο που, κατά τον Laclau, η μαρξιστική σκέψη διατηρεί από το «Ιακωβινικό φαντασιακό» [Jacobin imaginary]. E. Laclau και C. Mouffe, *HSS*, σ. 152. Έμφαση στο πρωτότυπο.

⁹⁵⁵ Ιδωμένη με όρους αντιπροσώπευσης, η «κυριολεκτική» ή «περιγραφική», όπως την ονομάζει η Pitkin, αυτή μορφή αναπαράστασης συνιστά μια σχέση αυστηρής αναφοράς, «αντανακλώντας δίχως να διαστρεβλώνει» τα συμφέροντα των αντιπροσωπευόμενων. H. Pitkin, *The Concept of Representation*, σ. 60. Μια τέτοια σύλληψη της αντιπροσώπευσης που, κατά τον Schmitt, εντοπίζεται στα θεμέλια του

συνάδει, άλλωστε, και με την κριτική των Laclau και Mouffe ότι η μαρξιστική ανάγνωση του ανταγωνισμού, νοούμενου ως ταξικής πάλης, εγκλωβίζεται στην ουσιοκρατική σύλληψη της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων, βάσει της θέσης τους στις σχέσεις παραγωγής.⁹⁵⁶

Κατ' αντιδιαστολή, η μεταγενέστερη ερμηνεία της χιλιαστικής αντιπαράθεσης στηρίζεται στην παραδοχή ότι η απειλή της ταυτότητας δεν είναι υπαρξιακή αλλά καταστατική για την ταυτότητα του κάθε πόλου η οποία δεν ταυτίζεται, ούτε εξαντλείται από την προγενέστερη διαφορική τάξη. Συνεπώς, οποιαδήποτε πιθανή μορφή κοινωνικής οργάνωσης απορρέει θα φέρει εντός της τα ίχνη της ταυτότητας του ανταγωνιστή.⁹⁵⁷ Ακόμη, και η διατήρηση ή η αποκατάσταση της πρότερης διαφορικής τάξης του κάθε πόλου διέρχεται μέσα από τη συναρθρωτική επιβεβαίωσή της στο πεδίο του λόγου.⁹⁵⁸ Υπ' αυτούς τους όρους, το παράδειγμα της χιλιαστικής αντιπαράθεσης ως οριακή περίπτωση διαφωτίζει, κατά τη γνώμη μου, μια σκοτεινή πτυχή της ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης, στο σχήμα του Laclau. Υποδεικνύει ότι, εφόσον η αντιπαράθεση οδηγείται στην επιβολή μιας νέας τάξης, τότε η σύγκρουση δεν έγκειται σε μια σχέση μηδενικού αθροίσματος και η λογική του ανταγωνισμού δεν εξισώνεται

κοινοβουλευτικού φιλελευθερισμού μπορεί να έχει παραλυτικές συνέπειες για την κρατική κυριαρχία. Carl Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, σ. 77-88.

⁹⁵⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα το δίλημμα που καλείται να αντιμετωπίσει μια ορισμένη μαρξιστική ανάγνωση της σχέσης εργάτη-καπιταλιστή. Προκειμένου να μην οδηγή αναγκαστικά σε μια αδιέξοδη αντιπαράθεση ή στην υπαρξιακή εξόντωση, καλείται: είτε να θυσιάσει τη ριζικότητα της καθαντό σχέσης (ή αδυναμία αυτής) ή την ευρετική δυναμική της ανταγωνιστικής αντιπαράθεσης στη συγκρότηση του κοινωνικού. Όπως σημειώνουν οι Laclau και Mouffe στην κριτική τους στη Rosa Luxembourg, από τη μία πλευρά, ο πολιτικός αγώνας ως μηχανισμός συμβολικής ενοποίησης νοείται καταστατικός για το πολιτικό, από την άλλη, η ενότητα αυτή χαρακτηρίζεται ως ταξική ενότητα. E. Laclau, C. Mouffe, *HSS*, σ. 11. Ομοίως, οι Laclau και Mouffe υπογραμμίζουν παρακάτω ότι «Αυτό μας επιτρέπει να θέσουμε και τη ριζική διαφορά ανάμεσα στους σύγχρονους κοινωνικούς αγώνες και εκείνους που έλαβαν χώρα πριν τη δημοκρατική επανάσταση. Οι τελευταίοι πάντοτε λάμβαναν χώρα στο πλαίσιο της άρνησης δοσμένων και σχετικά σταθερών ταυτοτήτων· ως αποτέλεσμα, τα ανταγωνιστικά μέτωπα ήταν ξεκάθαρα ορατά και δεν ήταν απαραίτητο να συγκροτηθούν —η ηγεμονική διάσταση ήταν συνεπώς απύσχα». *Ο.π.*, σ. 171.

⁹⁵⁷ Βέβαια, η παραδοχή του καταστατικού ρόλου του ανταγωνισμού, την οποία οφείλει να λάβει υπόψην του το ηγεμονικό εγχείρημα στη συνάρθρωση της κοινωνικής αντικειμενικότητας, ήδη συνεπάγεται μια ορισμένη επίγνωση της ενδοκοινωνικότητας της πολιτικής πράξης, του χάσματος ή της απουσίας ενός θεμελίου για την απορρέουσα τάξη. Ωστόσο, αυτή η επίγνωση δεν απορρέει από κάποιο προνομιακό κανονιστικό περιεχόμενο ούτε μεταφράζεται σε μία ορισμένη οντολογική/ηθική επιταγή. Συνεπώς, η παρεπόμενη *φαντασιακή* συρραφή ή, αντιθέτως, η *αναστοχαστική* αναγνώριση της ενδοκοινωνικότητας αποτελεί μια αμιγώς πολιτική, ηγεμονική απόφαση που δεν είναι απαραίτητο σε δεύτερο χρόνο να εξαλείφει τα ίχνη της εξουσίας της και να εμφανίζεται ως αντικειμενικά δοσμένη παρουσία, ως φυσική τάξη πραγμάτων.

⁹⁵⁸ Υπ' αυτήν την έννοια, ισχυρίζομαι παραπάνω ότι και η αποδοχή μιας διαχειριστικής προσέγγισης του αιτήματος από την κυρίαρχη τάξη πραγμάτων μπορεί να ιδωθεί ως γνήσια απόφαση, εφόσον, κατά τον Husserl, συνάδει με τη λογική της της *επανενεργοποίησης*. Βλ. σχετικά την ανάλυση στο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους «Η λογική του αιτήματος».

με τον πόλεμο δίχως κανόνες, ούτε συνεπάγεται τη φυσική εξόντωση του αντιπάλου, τον ριζικό αποκλεισμό του tout court. Ακόμη και τότε, ο Laclau επισημαίνει ότι η λογική της διαφοράς δεν εξαφανίζεται πλήρως αλλά υποχωρεί εντός των αντίπαλων στρατοπέδων ως μια προϋπάρχουσα τάξη διαφορών —που αναστέλλεται υπό όρους— και άρα νομιμότητας που επιδιώκει να αντιπαρέλθει την απειλή της και να συγκροτήσει *καταχρηστικά* την αναπαράσταση της κοινωνίας στο σύνολό της, αποδίδοντας στα στοιχεία της εκ νέου ταυτότητα.⁹⁵⁹

Σε κάθε άλλη περίπτωση, η αντιπαράθεση εμπλέκει την αμοιβαία επιμόλυνση ανάμεσα σε ισοδυναμία και διαφορά. Υπ' αυτήν την οπτική, το ηγεμονικό εγχείρημα προϋποθέτει, αφενός, τη συνάρθρωση της ταυτότητας των κοινωνικών δρώντων—άρα, και το μετασχηματισμό της— εντός μιας νέας διαφορικής τάξης και, αφετέρου, η συνάρθρωση αυτή να αναγνωρίζει ένα κοινό πυρήνα παραδοχών ικανό να υποστηρίξει την υπόθεση της *συνεκδοχικής* επέκτασής της. Εν τοιαύτη περιπτώσει, η έκβαση της σύγκρουσης προϋποθέτει κατ' ελάχιστο την επανεγγραφή του ανταγωνιστή στη συμβολική τάξη, καθώς η παρουσία του σε αυτήν αναγνωρίζεται ως νομιμοποιημένη.⁹⁶⁰

Συνεπώς, ακόμη και αν λάβουμε ως σημείο αφετηρίας την εξίσωση ανταγωνισμού και πολέμου, η επανερμηνεία της χιλιαστικής σύγκρουσης —μιας σύγκρουσης ανάμεσα σε «πραγματικούς» αν όχι «απόλυτους» εχθρούς, με όρους Schmitt—, υποδεικνύει ότι ο ανταγωνισμός στον Laclau δεν ισοδυναμεί με την *πραγματική πιθανότητα* της φυσικής εξόντωσης, παρότι, κάποια μορφή βίας ή δύναμης ενέχεται αναπόδραστα στην πολιτική.⁹⁶¹ Στο σχήμα της ηγεμονίας, ο ανταγωνισμός στοχεύει σε μια τροπολογική κατάληψη του πεδίου του νοήματος και άρα μιας «εκσωτερικής» θέσης του ανταγωνιστή προς τη συγκρότηση του πεδίου αυτού.⁹⁶² Κατ'

⁹⁵⁹ Ό.π., σ. 63. Βλ. επίσης, C. Mouffe, *For a Left Populism*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2018.σ. 62-63.

⁹⁶⁰ Υπ' αυτήν την έννοια, πρβλ. την εννοιολογική διάκριση ανάμεσα σε “αγωνισμό” [agonism] και “ανταγωνισμό” [antagonism] από την Mouffe που επισημαίνει ότι «η κατηγορία του αντιπάλου [adversary] δεν εξαλείφει τον ανταγωνισμό». C. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 101-102. Για την αντίληψη του ανταγωνιστή ως εχθρού προς εξόντωση στη λογική του «ωμού ανταγωνισμού» που αντιδιαστέλλεται στον «αγωνισμό» ο οποίος αντιλαμβάνεται την παρουσία του ανταγωνιστή ως «νομιμοποιημένη» [legitimate], βλ. C. Mouffe, «By Way of a Postscript», σ. 150-151.

⁹⁶¹ E. Laclau, «Community and its Paradoxes: Richard Rorty's Liberal Utopia», σ. 113.

⁹⁶² Αντιστοίχως, μπορούμε να τοποθετήσουμε την τροπολογική αυτή υποκατάσταση σε ένα φάσμα που εγγράφει εντός του τις λογικές της *κατάχρησης*, της *συνεκδοχής* και της *κυριολεξίας*, ώστε η συνεκδοχική κατάληψη του πεδίου του νοήματος να αποτελεί μεν μια πιθανότητα εγγεγραμμένη στην ηγεμονία αλλά όχι τη μόνη δυνατή, ένα συμπέρασμα που παραγνωρίζουν θετικά διακείμενοι σχολιαστές του Laclau. Βλ. π.χ. βλ. Mathijs Van de Sande, «They Don't Represent Us».

επέκταση, υπόθεση της ηγεμονίας διακρίνεται από ορισμένα σαφή τυπικά γνωρίσματα: α) την αναγνώριση της μη-αναπαραστάσιμης κοινωνικής ετερογένειας που παρεμποδίζει τη συγκρότηση της κοινωνίας ως ολότητας, β) την καταχρηστική σε κάποιο βαθμό λειτουργία της, καθώς αξιώνει την εκ νέου συγκρότηση της διαφορεικής τάξης και τη συνοχή της κοινωνικής αντικειμενικότητας και, τέλος, γ) την ανάγκη διατήρησης «ζωντανής και ορατής της πρωταρχικής και καταστατικής ετερογένειάς» της.⁹⁶³ Υπ' αυτήν την άποψη, η αξίωση καθολικότητας που διέπει κάθε ηγεμονική πρόταση συνεπάγεται την οικοδόμηση μιας νέας διαφορεικής τάξης στο πεδίο του λόγου, από μια ορισμένη σκοπιά, και επ' ουδενί δε συνεπάγεται μια πλήρως συμφιλιωμένη κοινωνία ή «με όρους Saint Simon: τη μετάβαση από τη διακυβέρνηση των ανθρώπων στη διαχείριση των πραγμάτων».⁹⁶⁴

Εάν η πρώτη διάσταση της εννοιολόγησης της ηγεμονίας, αφορά στην αποκαλυπτική λειτουργία του πολιτικού, τότε η δεύτερη συνδέεται με τη θεμελιωτική λειτουργία του. Ειδικότερα, αφορά στην αποδοχή ή, αλλιώς, στη νομιμοποίηση της σχέσης αντιπροσώπευσης ως το διακύβευμα της (δημοκρατικής) ηγεμονίας. Παρότι, για τον Laclau, η ηγεμονία είναι συστατική της νομιμοποίησης, δεν μπορεί να αυτονομηθεί πλήρως από τη νομιμότητα ή, αλλιώς, τις κοινωνικές δυνάμεις που αρχικά τη θεμελίωσαν προς μια άλλη κατεύθυνση.⁹⁶⁵ Σύμφωνα με τον ίδιο, «[η] νομιμότητα δεν μπορεί να είναι η πηγή της νομιμοποίησης», όπως η καταμέτρηση μόνο των έγκυρων ψήφων στο παράδειγμα του Saramago εμφανώς δε θα αντανakλούσε την πραγματικότητα.⁹⁶⁶ Ωστόσο, ούτε το αντίθετο ισχύει για τον Laclau, καθώς η νομιμοποίηση δεν μπορεί να προκύπτει χωρίς καμία αναφορά σε νομιμότητα, σε διαφορετική λογική ή σε ουσιώδες περιεχόμενο, κενή κατά τρόπο αβυσσαλέο σαν το όνομα του Λεβιάθαν.⁹⁶⁷

⁹⁶³ E. Laclau, «The Politics of Rhetoric», σ. 81.

⁹⁶⁴ E. Laclau, «The Time is Out of Joint», σ. 69.

⁹⁶⁵ E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», σ. 229-230.

⁹⁶⁶ *Ο.π.*

⁹⁶⁷ Οι Laclau και Zac επισημαίνουν ότι ο λόγος περί νομιμοποίησης ή μη της εξουσίας δεν έχει νόημα μόνον εάν η εξουσία επιτυγχάνει την ολοκληρωτική συγκρότηση της κοινωνίας, όπως στον κυρίαρχο στον Hobbes. E. Laclau, L. Zac, «Minding the gap», σ. 21. Αντιστρόφως, η Λαβράνου σημειώνει χαρακτηριστικά για την περίπτωση του εμφυλίου πολέμου στον Schmitt: «Η απόφαση όμως για το ποιος είναι ο Εχθρός έχει ως δυνατή συνέπειά της τον εμφύλιο πόλεμο και άρα προφανώς την άσκηση φυσικής βίας. Απαιτείται λοιπόν μια νομιμοποίηση της βίας. Ποια νομιμοποίηση όμως μπορεί να επικαλεστεί μια απόφαση διάκρισης μεταξύ φίλου και εχθρού, η οποία παραιτείται από κάθε περιεχομενικό κριτήριο; Το πρόβλημα “αποσιωπάται δια της απάντησης” και η νομιμοποίηση, η οποία δε δύναται να δοθεί, αντικαθίσταται από την “αποφασιστικότητα” της απόφασης». C. Schmitt, *Η έννοια του Πολιτικού*, εισαγωγή, Αλίκη Λαβράνου σ. 23.

Παρότι η πλήρης αναπαράσταση της κοινωνίας φέρεται να είναι καταστατικά ανέφικτη, παραμένει ουσιώδης για οποιαδήποτε νέα, εφήμερη και ενδεχομενική τάξη νοήματος ως ο αδύνατος πλην όμως αναγκαίος ορίζοντας για την καθήλωση της ροής των διαφορών της.⁹⁶⁸ Τη λειτουργία αυτή για τη συμβολική ενοποίηση του πεδίου του λόγου και εντέλει τη νομιμοποίηση του ηγεμονικού εγχειρήματος επιτελεί, στο σχήμα του Laclau, η λογική του κενού σημαίνοντος ιδιαίτερα με την μεταγενέστερη επεξεργασία της ριζικής επένδυσης. Όπως αναλύεται παραπάνω, η επένδυση αυτή δεν ισοδυναμεί με την απροσδιοριστία της απόφασης ενός παντοδύναμου υποκειμένου αλλά συναρτάται με τις ιζηματοποιημένες κοινωνικές πρακτικές εντός στις οποίες ζει και αποφασίζει το εκάστοτε υποκείμενο, οι οποίες αποτελούν, συνεπώς, «μια υπαρκτική συνθήκη à la Heidegger, δηλαδή, καταστατική κάθε δυνατής εμπειρίας».⁹⁶⁹ Εάν όμως η νομιμοποίηση δεν μπορεί να απαλείψει πλήρως τους δεσμούς της με τη νομιμότητα, τότε, από μια ακόμη σκοπιά, το τρίπτυχο αναπαράστασης /ταύτισης/ αντιπροσώπευσης εμφορείται από μια καταστατική ένταση η διαπραγμάτευση της οποίας είναι έργο ηγεμονικό κι άρα ενδεχομενικό και πολιτικό, σε κάθε περίπτωση.

Σε μια εποχή όπου αναδύονται πολλαπλοί έκκεντροι ανταγωνισμοί και χειραφετητικές διεκδικήσεις, νέες δυνατότητες σύμπλεξης πολιτικής και πολιτικού όχι μόνο διαφαίνονται ως λογικές προοπτικές αλλά καθιστούν αισθητή την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα, εγκαλώντας μας ως κριτικά και πολιτικά υποκείμενα. Ειδικότερα, μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση των ετών 2007-2009, παρατηρούνται ολοένα και συχνότερα νέες μορφές κοινωνικών κινημάτων που στηρίζονται σε οριζόντιες οργανωτικές δομές αλλά και αυθόρμητες κινητοποιήσεις που, αξιοποιώντας τα κοινωνικά δίκτυα, αναδιεκδικούν το δημόσιο χώρο.⁹⁷⁰ Την ίδια στιγμή, ενισχύεται η παρουσία κομμάτων και οργανώσεων ακροδεξιών πολιτικών πεποιθήσεων στο

---

⁹⁶⁸ Για την πληρέστερη ανάλυση της ενδεχομενικότητας στο θεωρητικό οικοδόμημα του Laclau, βλ. το παραπάνω κεφάλαιο «Ενδεχομενικότητα και κενά σημαίνοντα». Επ' αυτού, είναι απολύτως σχετική η υπεράσπιση μιας αρνητικής οντολογίας της ενδεχομενικότητας στον πυρήνα της ηγεμονίας, από τον Γ. Σταυρακάκη, απέναντι στην κατηγορία ενός θεωρητικού μονισμού που οδηγεί απαρέγκλιτα σε αυταρχισμό. Γιάννης Σταυρακάκης, «On Laclau's Alleged Monism», σ. 10-11.

⁹⁶⁹ E. Laclau, «Ethics, Normativity and the Heteronomy of the Law», σ. 134. Για την πληρέστερη ανάλυση της απάντησης του Laclau, βλ. το παραπάνω κεφάλαιο «Η ριζική επένδυση ως επένδυση».

⁹⁷⁰ Για μια ανάλυση του λόγου περί εμμένειας, αμεσότητας και αυτονομίας των νέων κοινωνικών κινημάτων, ως πρόκλησης απέναντι στη λογική ιεραρχικής οργάνωσης, της αντιπροσώπευσης και κατ' επέκταση στην προσέγγιση της ηγεμονίας, βλ. M. Prentoulis, L. Thomassen, «Autonomy and Hegemony in the Squares: The 2011 Protests in Greece and Spain», σ. 217. Βλ. επίσης, Mathijs Van de Sande, «They Don't Represent Us? Synecdochal Representation and the Politics of Occupy Movements», σ. 398.

δημόσιο λόγο και στις εκλογικές αναμετρήσεις, ενώ αυξάνει η πόλωση και ο διχασμός. Από μία ορισμένη πολιτική και θεωρητική σκοπιά, τα φαινόμενα αυτά αποδίδονται έντεχνα στην ανάμιξη των συναισθηματικών μαζών με την πολιτική. Σε μια αναβίωση της πλατωνικής μέριμνας για την πολιτική, υποστηρίζεται όλο και εντονότερα η απομάκρυνση των πολιτών από το δημόσιο διάλογο ως θεραπεία και η περιστολή του με την ταυτόχρονη μεταβίβαση πεδίων απόφασης στα χέρια τεχνοκρατικών κύκλων.⁹⁷¹ Με άλλα λόγια, προωθείται η οριστική διευθέτηση του ζητήματος που καλείται πολιτικό. Τα παραπάνω φαινόμενα, που συχνά φαίνεται να υποδεικνύουν σε διαφορετικές και ετερόκλητες κατευθύνσεις, δεν είναι παρά μερικοί μόνο από τους πολιτικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς μετασχηματισμούς που συνθέτουν τον καμβά της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η διευρυνόμενη και παρατεταμένη κρίση εκείνου που επικράτησε να αποκαλείται φιλελεύθερη δημοκρατία στη Δύση, θέτει μια σειρά από προκλήσεις στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και ιδιαίτερα στο μεταδομιστικό της ρεύμα, για τις μορφές του πολιτικού στο μέλλον.

Στο πλαίσιο αυτό, το έργο του Laclau, κατά τη γνώμη μου, μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην αναζωογόνηση του ακαδημαϊκού και πολιτικού διαλόγου περί δημοκρατίας, ιδιαίτερα στον βαθμό που στηρίζεται σε μια κριτική, αν και εκλεκτική, επανιδιοποίηση επιχειρημάτων, εννοιών και ενοράσεων από μια πλειάδα ρευμάτων σκέψης.⁹⁷² Ενδεχομένως, στο ιδιότυπο αυτό γνώρισμα να οφείλονται εν μέρει και οι εσωτερικές αλλά παραγωγικές εντάσεις που, κατά την ερμηνεία μου, χαρακτηρίζουν το φιλόδοξο εγχείρημα του να συγκροτήσει μια συνεκτική πολιτική οντολογία. Εάν το παρόν κατορθώνει να αναδείξει τις εντάσεις αυτές και να σκιαγραφήσει σε αδρές γραμμές τις σημαντικές δυνατότητες που διανοίγει η ενασχόληση με τη σκέψη του Laclau, τότε θεωρώ ότι έχει ήδη πετύχει τον κύριο στόχο του. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, η κριτική ενασχόληση με το έργο του Laclau θέτει τον γράφοντα ως υποκείμενο μπροστά σε ένα ζήτημα ηθικής φύσεως: ποια στάση οφείλει να κρατήσει το υποκείμενο;

⁹⁷¹ Ενδεικτικά, για τη θέση ότι το πλατωνικό εγχείρημα ανάγει την εξουδετέρωση του ανταγωνισμού στο μείζον πολιτικό πρόβλημα, βλ. E. Laclau, «On Real and Absolute Enemies», σ. 227.

⁹⁷² Όπως υπεραμύνεται ο Laclau στην κριτική της Butler στο *CHU* «Κάθε ιδιοποίηση μιας θεωρητικής προσέγγισης θα είναι λιγότερο ή περισσότερο ορθόδοξη, βάσει του βαθμού ταύτισης που ο καθένας εντοπίζει με τον “ιδιοποιούμενο” συγγραφέα. Αλλά εάν με την ορθόδοξη πρόσληψη [doxa] εννοούμε τη φιλολογική εμμονή και τη μηχανική επανάληψη των ίδιων κατηγοριών, δίχως να τις “αναπτύσσουμε”, όπως απαιτείται από τα νέα συγκείμενα, είναι σαφές ότι κάθε διανοητική παρέμβαση που αξίζει το όνομα θα είναι “ετερόδοξη”». E. Laclau, «Identity and Hegemony», σ. 64-65.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να είναι παρά ενδεχομενική και άρα συγκειμενική. Κατά τη γνώμη μου, απέναντι σε ένα έργο που εμπνέει δέος, η μεγαλύτερη ένδειξη εκτίμησης για τη σκέψη του Laclau δεν μπορεί παρά να έχει το χαρακτήρα μιας ελαφρώς ετερόδοξης ανάγνωσης.⁹⁷³ Με σημείο αφετηρίας τις *ετερογενείς* καταβολές που ο Laclau συναρθρώνει σε ένα ανισομερές θεωρητικό πεδίο λόγου, μια τέτοια ανάγνωση οφείλει να αναγνωρίσει και να εγγράψει τις *αποδιαρθρώσεις* του πεδίου αυτού. Κατά τούτο, είναι απαραίτητο να τηρήσει μια κριτική, *ανταγωνιστική* στάση απέναντι στην εγνωσμένη παραγωγικότητα της θεωρίας του και να αντισταθεί στη σαγήνη της ως πλαίσιο θέασης και συνάμα παρέμβασης στην κοινωνική πραγματικότητα. Μόνο μια αντίστοιχη ερμηνευτική στάση αποδίδει επαρκώς, θεωρώ, τον δέοντα σεβασμό στο έργο και στην πρόθεση του Laclau. Ως εκ τούτου, το εγχείρημά μου θα έχει επιτύχει διπλά τον στόχο του αν μπορεί ακόμη να συμβάλλει στην αναζωογόνηση της ακαδημαϊκής συζήτησης γύρω από το έργο του Laclau, ιδιαίτερα όσον αφορά στην έννοια του ανταγωνισμού και την ολοένα πιο καίρια σημασία του για τη δημοκρατική απόφαση.

---

⁹⁷³ Ακολουθώντας το παράδειγμα του ίδιου του Laclau αλλά και την απάντησή του στην κριτική της Butler στο *CHU*, εάν κάθε ενασχόληση με μια θεωρητική προσέγγιση που αναπτύσσεται και προσαρμόζεται όπως απαιτείται από το νέο συγκείμενο δεν μπορεί παρά να είναι ετερόδοξη, το ίδιο δεν θα μπορούσε παρά να ισχύει και για το παρόν. E. Laclau, «Identity and Hegemony, σ. 64-65. Χάριν ανεκδότου, αξίζει ακόμη να αναφερθεί ότι σε υπόμνημά του προς τους υποψήφιους διδάκτορες του προγράμματος «Ιδεολογία και Ανάλυση Λόγου» ο Laclau επισημαίνει εξ αρχής ότι μια στάση μηχανικής αναπαραγωγής της θεωρίας εν είδει τυπολατρίας μπροστά στην εμπειρική περίπτωση την οποία καλείται να ερμηνεύσει «είναι πλήρως ανεπαρκής σε μία διδακτορική θέση, η οποία είναι επιτυχημένη μόνο εάν κατορθώσει να υπερκεράσει τη σχέση εξωτερικότητας ανάμεσα στη “θεωρητική προσέγγιση” και τη “μελέτη περίπτωσης”». E. Laclau, «Intellectual Strategies; Memorandum to PhD Students in the Ideology and Discourse Analysis Programme, Essex University: 1991», *That's Not It*. <https://thatsnotit.wordpress.com/library/ernesto-laclau-phd-thesis-recommendations/>

Βιβλιογραφία

- Agamben, Giorgio, *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Scripta, Αθήνα: 2005, [1995].
- Agamben, Giorgio, *Κατάσταση εξαίρεσης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα: 2007.
- Alvarez, Michael R., Kiewiet, Roderick D., Nunez, Lucas, «A Taxonomy of Protest Voting», *Annual Review of Political Science*, τόμ. 21, (Μάιος 2018), σ:135-154.
<https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050517-120425>
- Ankersmit, Franklin R., *Aesthetic Politics: Political Philosophy Beyond Fact and Value*, Stanford University Press, Στάνφορντ: 1996.
- Arato, Andrew, «Political Theology and Populism», *Social Research*, τόμ. 80, τχ. 1, 2013, σ. 143-172.
- Arditi, Benjamin, «Populism is Hegemony is Politics», *Constellations*, τόμ. 17, τχ. 3, Blackwell Publishing, 2010, σ. 488-497.
- Arditi, B., *Politics on the Edges of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο: 2007.
- Arditi, B., «Post-hegemony: Politics Outside the Usual Post-Marxist Paradigm», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Kioupiolis A., Katsambekis G., Ashgate Publishing, Φάρνχαμ: 2014, σ. 17-44.
- Arditi, B., «The People as Re-presentation and as Event», στο Carlos de la Torre, (επιμ.), *The Promise and Perils of Populism*, Kentucky University Press, Lexington: 2015, σ. 92-112.
- Ballacci, Giuseppe, «The Creation of the “People” in Laclau’s Theory of Populism: A Critical Assessment», *Filosofický časopis*, τχ. 1 σ. 51-69.
- Barros, Sebastián, «The Discursive Continuities of the Menemist Rupture», στο Francisco Panizza, (ed), *Populism and the mirror of democracy*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2005, σ. 250-273.

Biglieri, Paula, Perelló, Gloria, «The Names of the Real in Laclau's Theory: Antagonism, Dislocation, and Heterogeneity», *Filozofski vestnik*, τόμ. XXXII, τχ. 2, 2011, σ. 47–64.

Biglieri Paula, «El enfoque discursivo de la política: a propósito del debate sobre el pueblo como sujeto de una posible política emancipatoria». *Debates y Combates*, τόμ. 1, τχ. 1. σ. 97-112.

Biglieri, Paula, «Populist Politics and Post-Marxist Theory», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 15, τχ. 3, 2016, σ. 324-329.

Butler J., Laclau E., Žižek S., *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2014.

Butler J., Laclau E., «The Uses of Equality» στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: Critical Reader*, σ. 329-344.

Camargo, Ricardo, «Rethinking the Political, A Genealogy of the “Antagonism” in Carl Schmitt through the Lens of Laclau-Mouffe-Žižek», *CR: The New Centennial Review*, τόμ. 13, τχ. 1, 2013, Michigan State University Press, Μίσιγκαν, σ. 161-188. DOI: 10.1353/ncr.2013.0003

Crouch, Colin, *Μεταδημοκρατία*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Α' έκδοση, Εκκρεμές, Αθήνα: 2006.

Critchley, Simon, «Is There a Normative Deficit in the Theory of Hegemony? » στο Critchley, S., Marchart, O. (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2006 [2004], σ.113-122.

Critchley, S., *Ζητώντας το Άπειρο: Ηθική της Δέσμευσης, Πολιτική της Αντίστασης*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Εκκρεμές, Αθήνα: 2012 [2007].

Damore, David F., Waters, Mallory M., Bowler, Shaun, «Unhappy, Uninformed, or Uninterested? Understanding “None of the Above” Voting», *Political Research Quarterly*, τόμ. 65, τχ. 4, University of Utah, Γιούτα: 2012, σ. 895–907. DOI: 10.1177/1065912911424286

de Cleen, Benjamin, Glynos, Jason & Mondon, Aurelien, «Critical Research on Populism: Nine Rules of Engagement», *Organization*, τόμ. 25, τχ. 5, 2018, σ. 649-661.

de Cleen, B., Stavrakakis, Y. «Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism», *Javnost-The Public*, τόμ. 24 τχ. 4, 2017, σ. 301-319

de Cleen, B., «Populism and Nationalism», στο Rovira Kaltwasser, Cristóbal, Taggart, Paul, Ochoa Espejo, Paulina, Ostiguy, Pierre (επιμ.), *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford University Press, Οξφόρδη: 2017, σ. 342-362.

de Cleen, B., «The Populist Political Logic and the Analysis of the Discursive Construction of ‘the People’ and ‘the Elite’» στο Zienkowski, Jan, Breeze, Ruth (επιμ.), *Imagining the Peoples of Europe: Populist Discourses Across the Political Spectrum*, John Benjamins Publishing Company 2019, σ. 19-42.

de Ípola, Emilio, «Notas a la Conversación “Reinterrogando la Democracia en América Latina”: Democracia y Populismo: Balance Parcial de un Debate», *Revista Argumentos*, τχ. 8, 2007. http://biblioteca.clacso.org.ar/Argentina/iigg-uba/20120626043759/8_6.pdf

de Mendonca, Daniel, «The Place of Normativity in the Political Ontology of Ernesto Laclau», *Brazilian Political Science Review*, τόμ. 8, τχ. 1, 2014, σ. 58-79.

de Vos, Jan, «LACLAU/HEGEMONY», στο Butler, Rex (επιμ.), *The Žižek Dictionary*, Routledge, Oxon & Νέα Υόρκη: 2014, σ. 162-165.

Decreus, Thomas, «Beyond Representation? A Critique of the Concept of the Referent», *Representation*, τόμ. 49, τχ. 1, σ. 33-43.

Derrida, Jacques, «Force of Law: The Mystical Foundation of Authority» στο Derrida, Jacques, *Acts of Religion*, επιμ. Anidjar, Gil, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2002.

Derrida, J., «Remarks on Deconstruction and Pragmatism», στο Mouffe C. (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1996, σ. 79-90.

Derrida, J., *The Politics of Friendship*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: 2005.

Devenney, Mark, *Ethics and Politics in Contemporary Theory: Between Critical Theory and Post-Marxism*, Routledge: Λονδίνο, 2004.

Devenney, Mark, « Ethics and Politics in Discourse Theory», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 123-139.

Devenney, Mark, «Towards an Ethics of Incommensurability», *Strategies*, τόμ. 14, τχ. 2, 2001, σ. 209-225.

Disch, Lisa, «The Impurity of Representation and the Vitality of Democracy», *Cultural Studies*, τόμ. 26, τχ. 2-3, 2012, σ. 207-222. DOI:10.1080/09502386.2011.636190

Disch, Lisa, «The “Constructivist Turn” in Democratic Representation: A Normative Dead-End? », *Constellations*, τόμ. 22, τχ. 4, 2015, σ.487-499.

Eklundh, Emmy, «El soberano fantasmático: Las implicaciones políticas de la apropiación de Laclau por parte de Podemos», σ. 118, *Relaciones Internacionales*, τχ. 31, 2016, σ. 111-136.

Farkas, Johan, Schou, Jannick, «Fake News as a Floating Signifier: Hegemony, Antagonism and the Politics of Falsehood», *Javnost - The Public*, τόμ. 25, τχ. 3, 2018, σ. 298-314.

Freud, Sigmund, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, πρόλ. Jean Laplace, μτφ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα: 2014.

Freud, Sigmund, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, μτφ. Βασίλης Πατσογιάννης, Εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα: 2014.

Geras, Norman, «Post-Marxism? », *New Left Review*, τχ. 163 (Μάιος-Ιούνιος 1987).

Glynos, Jason, «Body, Discourse, and the Turn to Matter», στο Dusan Radunović, Sanja Bahun (επιμ.), *Language, Ideology, and the Human: New Interventions*, Ashgate, Λονδίνο: 2012, σ. 173-192.

Glynos, J., «Radical Democratic Ethos, or What is an Authentic Political Act? », *Contemporary Political Theory*, τόμ. 2, τχ. 2, 2003, σ. 187-208.

Glynos, J., «There is no Other of the Other», *Paragraph*, τόμ. 24, τχ. 2, 2001, σ. 78–110.

Glynos, J., «Thinking the Ethics of the Political in the Context of a Postfoundationalist World: From an Ethics of Desire to an Ethics of the Drive», *Theory & Event*, τόμ. 4, τχ. 4, 2000. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: https://www.researchgate.net/publication/47410185_Thinking_the_Ethics_of_the_Political_in_the_Context_of_a_Postfoundational_World_From_an_Ethics_of_Desire_to_an_Ethics_of_the_Drive [τελευταία επίσκεψη 1-12-2019].

Glynos, J., Stavrakakis, Yannis, «Encounters of the Real Kind: Sussing out the Limits of Laclau's Embrace of Lacan» στο Critchley, S., Marchart, O., (επιμ.) *Laclau: A Critical Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2006 [2004], σ. 201-216.

Glynos, J., Stavrakakis, Yannis, «Lacan and Political Subjectivity: Fantasy and Enjoyment in Psychoanalysis and Political Theory», *Subjectivity*, 2008, τχ. 24, σ. 256–274. doi:10.1057/sub.2008.23

Glynos, J., Howarth, David, *Logics of Critical Explanation in Social and Political Theory*, Routledge, Λονδίνο: 2007.

Grigg, Russell, «Absolut Freedom and Major Structural Change», *Paragraph*, τόμ. 24, τχ. 2, (A Symposium on Slavoj Žižek: Faith and the Real) (July 2001), Edinburgh University Press, σ. 111-124.

Griggs, Steven, D. Howarth, David, «New Environmental Movements and Direct Action Protest: The Campaign Against Manchester Airport's Second Runway», στο D. Howarth κ.ά. (επιμ.), *Discourse Theory and Political Analysis: Identities, Hegemonies and Social Change*, Manchester University Press, Μάντσεστερ: 2000, σ. 52–70.

Harrison, Oliver, *Revolutionary Subjectivity in Post-Marxist Thought: Laclau, Negri, Badiou*, Ashgate, Λονδίνο: 2014.

Hobbes, Thomas, *Λεβιάθαν ή Υλη, Μορφή και Εξουσία Μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, εισαγ. Μεταξόπουλος, Αιμίλιος, μτφρ. Πασχαλίδης, Γρηγόρης, Μεταξόπουλος, Α., Εκδόσεις Γνώση, Αθήνα: 2006.

Honig, Bonnie, *Antigone, Interrupted*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ: 2013

Howarth, David, *Ernesto Laclau: Post-Marxism, Populism and Critique*, επιμ., Routledge, Νέα Υόρκη: 2015.

Howarth, D., Glynos, Jason, Griggs, Steven, «Discourse, Explanation and Critique», *Critical Policy Studies*, τόμ. 10, τχ. 1, σ. 99-104, 2016.

Howarth, D., Norval, Aletta J., Stavrakakis, Yannis, *Discourse Theory and Political Analysis*, Manchester University Press, Μάντσεστερ: 2000.

Howarth, D., «Hegemony, Political Subjectivity, and Radical Democracy», στο S. Critchley, O. Marchart (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 256-276.

Husserl, Edmund, *The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: An Introduction to Phenomenological Philosophy*, μτφ./εισαγ. D. Carr, Northwestern University Press, Έβανστον: 1970.

Jorgensen, Marianne, Phillips, Louise, *Discourse Analysis as Theory and Method*, Sage Publications, London, Thousand Oaks & Νέο Δελχί: 2002.

Kaplan, Michael, «The Rhetoric of Hegemony: Laclau, Radical Democracy and the Rule of Tropes», *Philosophy and Rhetoric*, τόμ. 43, τχ. 3, Penn State University Press, Πενσυλβάνια: 2010, σ. 253-283.

Kioupkiolis, Alexandros, «Keeping it Open: Ontology, Ethics, Knowledge and Radical Democracy», *Philosophy and Social Criticism*, τόμ. 37, τχ. 6, σ. 691–708

Knott, Andy, «Representation and Political Space in Laclau and Hardt and Negri», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Kioupkiolis Alexandros, Katsambekis Giorgos, Ashgate Publishing, Φάρνχαμ: 2014, σ. 191-212.

Lacan, Jacques, *Écrits*, μτφρ. Bruce Fink, W.W. Norton & Company, Λονδίνο: 2002.

Lacan, J., *The Seminar of Jacques Lacan. Book III. The Psychoses, 1955-56*, Routledge, Λονδίνο: 1993.

Lacan, J., *The Seminar of Jacques Lacan. Book VII. The Ethics of Psychoanalysis, 1959-1960*, μτφρ. D. Porter, W.W. Norton. Νέα Υόρκη: 1997.

Laclau, Ernesto, Mouffe Chantal, *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2014, [1985].

Laclau, E., Mouffe, Chantal, «Post Marxism without apologies», *New Left Review*, τχ. 166 (Νοέμβρης/Δεκέμβρης), σ. 79-106. Στα ελληνικά: «Μετα-μαρξισμός χωρίς διάθεση απολογίας», μτφ. Παπαζαχαρίας, Δ., Ανανιάδης Γ., *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 130-131, Ιούλιος – Δεκέμβριος, Αθήνα: 2015, σ. 135-155.

Laclau, E., «Can Immanence Explain Social Struggles? », *Diacritics*, τόμ. 31, τχ. 4 (Χειμώνας), John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη: 2001, σ. 2-10. Στα ελληνικά: «Είναι δυνατόν να εξηγηθούν οι κοινωνικοί αγώνες εμμενώς;», μτφρ. Γρ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 82, 2003, σ. 89-94.

Laclau, E., «Converging on an Open Quest», *Diacritics*, τόμ. 27, τχ. 1, 1997, σ. 16-19.

- Laclau, E., «Deconstruction, Pragmatism, Hegemony», στο C. Mouffe (επιμ.), *Deconstruction and Pragmatism*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1996, σ. 49-70.
- Laclau, E., *Emancipation(s)*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1996.
- Laclau, E., «Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy», συνέντευξη: Worsham, L., Olson, G., *JAC: A Journal of Rhetoric, Writing, Culture, and Politics*, τχ. 19 (1999), σ. 1-34.
- Laclau, E., Zac, Lilian, «Υποκείμενο της Έλλειψης/Υποκείμενο της πολιτικής», μτφ. Μαυρίδης, Ηρακλής, *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 22, τχ. 73, Ιούνιος 2000, σ. 80-88.
- Laclau, E., *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εισαγ. -επιμ. -μτφρ. Σταυρακάκης, Γιάννης, Νήσος, Αθήνα: 1997, [1995].
- Laclau, E., «Ο αναγκαίος λαϊκισμός», συνέντευξη: Χρυσολωράς, Ν., *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 32, τχ. 110, Φάκελος «Λαϊκισμός και Δημοκρατία», 2010, σελ. 80-83,
- Laclau, E., *On Populist Reason*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2005.
- Laclau, E., *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, Λονδίνο: 1977.
- Laclau, E., «Populism: What's in a Name? », στο F. Panizza, (επιμ.), *Populism and the mirror of democracy*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2005, σ. 32-49. Στα ελληνικά: «Λαϊκισμός: τι σημασία έχει τ' όνομα», μτφρ. Γ. Κατσαμπέκης, Γρ. Ανανιάδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 32, τχ.110, 2010, σ. 70-79.
- Laclau, E., « “Socialism”, “the People”, “Democracy”: The Transformation of Hegemonic Logic», *Social Text*, τχ. 7 (Άνοιξη - Καλοκαίρι, 1983), Duke University Press, σ. 115-119.
- Laclau, E., *The Making of Political Identities*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1994.
- Laclau, E., *The Rhetorical Foundations of Society*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2014.
- Laclau, E., «Theory, Democracy, Socialism», συνέντευξη: Robin Blackburn, Anna-Marie Smith, στο *New Reflections on the Revolution of our Times*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1990, σ. 197-245.
- Laclau, E., «Why Constructing a People Is the Main Task of Radical Politics», *Critical Inquiry*, τόμ. 32, τχ. 4 (καλοκαίρι), 2006, σ. 646-680.

Levine, Andrew, Wright, Eric Olin, «Rationality and Class Struggle», *New Left Review*, τχ. 123 (Σεπτέμβριος/Οκτώβριος), 1980, σ. 47-68.

Λίποβατς, Θάνος, «Ernesto Laclau» [Βιβλιοκριτική στο Laclau, Ernesto, *New Reflections on the Revolution of our Time*], *Σύγχρονα Θέματα*, τόμ. 16, τχ. 49, 1993, σ. 123-124.

Lundberg, Christian, «On Being Bound to Equivalential Chains», *Cultural Studies*, τόμ. 26, τχ. 2–3, 2012, σ. 299–318.

Marchart, Oliver, «Institution and Dislocation: Philosophical Roots of Laclau's Discourse Theory of Space and Antagonism», *Distinktion*, Routledge, τόμ. 15, τχ. 3, 2014, σ. 271-282.

Marchart, O., «In the Name of the People: Populist Reason and the Subject of the Political», (βιβλιοκρισία στο *OPR*), *diacritics*, τόμ. 35, τχ. 3 (φθινόπωρο), 2005, σ. 3-19.

Marchart, O., *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh University Press, Εδιμβούργο: 2007.

Marchart, O., «Laclau's Political Ontology», *Contemporary Political Theory*, τόμ. 15, τχ. 3, 2016, σ. 318-324.

Massey, Doreen, *For Space*, Sage, London, Thousand Oaks, New Delhi: 2005.

Massey, Doreen, «Politics and Space/Time», *New Left Review*, τχ. 196, 1992, σ. 65-84.

Montanaro, Laura, «The Democratic Legitimacy of Self-Appointed Representatives», *The Journal of Politics*, τόμ. 74, τχ. 4, 2012, σ. 1094–1107.

Mouffe, Chantal, «By Way of a Postscript», *Parallax*, τόμ. 20, τχ. 2, 2014, σ. 149-157.

Mouffe, C., *For a Left Populism*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2018.

Mouffe, C., *The Democratic Paradox*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2000. Στα ελληνικά: *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*, πρόλ. / επιμ. Σταυρακάκης, Γιάννης, μτφρ. μτφρ. Κιουπκιολής, Αλέξανδρος, Πόλις, Αθήνα: 2008

Norris, Andrew, «Against Antagonism: On Ernesto Laclau's Political Thought», *Constellations*, τόμ. 9, τχ. 4, 2002, σ. 554-573.

- Norval, Aletta J., « Democracy, Pluralization, and Voice», *Ethics & Global Politics*, τόμ. 2, τχ. 4, 2009, σ. 297-320. <https://doi.org/10.3402/egp.v2i4.2118>
- Norval, A. J., «Hegemony After Deconstruction: The Consequences of Undecidability», *Journal of Political Ideologies*, τόμ 9, τχ. 2, 2004.
- Norval, A. J., «Letter to Ernesto», στο E. Laclau, *New Reflections on the revolution of our times*, 'Α έκδοση, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1990, σ.135-158.
- Norval, A. J., «The Things We Do with Words», *British Journal of Political Science*, τόμ. 30, τχ. 2, Απρίλιος 2000, σ. 313-346, (accessed 29/06/2012 05:50).
- Panizza, Francisco, (επιμ.), *Populism and the Mirror of Democracy*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2005.
- Pitkin, Hanna Fenichel, *The Concept of Representation*, University of California Press, Μπέρκλει και Λος Άντζελες: 1967.
- Παπαδάκος, Βασίλης, Φραγκοπούλου, Ζωή, *Από τον Φρόυντ στον Λακάν: Εισαγωγή σε δέκα βασικές ψυχαναλυτικές έννοιες*, Νήσος, Αθήνα: 2011.
- Pluth, Ed, *Signifiers and Acts: Freedom in Lacan's Theory of the Subject*, New York Press, Νέα Υόρκη: 2007.
- Prentoulis, Marina, Thomassen, Lasse «Autonomy and Hegemony in the Squares: The 2011 Protests in Greece and Spain», στο *Radical Democracy and Collective Movements Today: The Biopolitics of the Multitude versus the Hegemony of the People*, επιμ. Kioupkiolis Alexandros, Katsambekis Giorgos, Ashgate Publishing, Φάρνχαμ: 2014, σ. 213-234.
- Quine, Willard Van Orman, «Two Dogmas of Empiricism», στο *From a Logical Point of View*, Harper Torch, Ν. Υόρκη, 1963, [ελλ. έκδ.: «Δύο δόγματα του εμπειρισμού», στο Γιώργος Ρουσόπουλος (επιμ.), *Σύγχρονος εμπειρισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο: 2008].
- Radunović, Dusan, Bahun, Sanja (επιμ.), *Language, Ideology, and the Human: New Interventions*, Ashgate, Λονδίνο: 2012.
- Rancière, Jacques, «Politics, Identification, and Subjectivization», *October*, τόμ. 61, *The Identity in Question*, 1992, σ. 58-64.

Rancière, J., *Disagreement: Politics and Philosophy*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη: 1998.

Rancière, J., «The Uses of Equality», στο *On the Shores of Politics*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 1995 [1992], σ. 39-62.

Rancière, J., *Το μίσος για τη δημοκρατία*, μτφρ. -επίμ. Ιακώβου Βασιλική, Πεδίο, Αθήνα: 2009.

Retamozo, Martín, «Ernesto Laclau y Emilio de Ipola ¿un diálogo? Populismo, Socialismo y Democracia», *Identidades*, τόμ. 4, τχ. 6, 2014, σ.38-55.

Retamozo, Martín, Stoessel, Soledad, «El Concepto de Antagonismo en la Teoría Política Contemporánea» *Estudios Políticos*, τχ. 44, 2014, σ. 13-34.

Rorty, Richard, *Consequences of Pragmatism*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη: 1982.

Saar, Martin, «What is Political Ontology? » [Βιβλιοκριτική] Marchart, Oliver, *Die Politische Differenz. Zum Denken des Politischen bei Nancy, Lefort, Badiou, Laclau und Agamben*, *Krisis*, τχ. 1, Suhrkamp, Βερολίνο: 2012, σ. 79-83, <http://krisis.eu/issue-1-2012/> accessed 31-8-2016, 9:59pm

Saward, Michael, «Authorisation and Authenticity: Representation and the Unelected», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 17, τχ. 1, 2009, σ. 1-22.

Saward, Michael, *The Representative Claim*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη: 2010.

Stäheli, Urs, «Competing Figures of the Limit: Dispersion, Transgression, Antagonism and Indifference» στο Critchley, S., Marchart, O., (επιμ.) *Laclau: A Critical Reader*, Routledge, Νέα Υόρκη: 2006 [2004], σ. 226-241.

Schmitt, Carl, *Η έννοια του Πολιτικού*, μτφρ., εισαγ., Λαβράνου Αλίκη, επιμ. Σταμάτης Γιώργος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα: 2009 [1988].

Schmitt, Carl, «The Theory of the Partisan: A Commentary/Remark on the Concept of the Political» μτφρ. C. Goodson, Michigan State University, East Lansing: 1963.

Severs, Eline, «Representation as Claims-Making Quid Responsiveness», *Representation*, τόμ. 46, τχ. 4, 2010, σ. 411-423.

Severs, Eline, «Substantive Representation Through a Claims-Making Lens: A Strategy for the Identification and Analysis of Representative Claims», *Representation*, τχ. 48 (2012), σ. 169-181.

Τραμπούλης, Θεόφιλος (επιμ.), *Η απραγματοποίητη δημοκρατία*, μτφ. Πανάγου, Ελεάνα, Futura, Αθήνα: 2010.

Σταυρακάκης, Γιάννης, «Antinomies of Formalism: Laclau's Theory of Populism and the Lessons from Religious Populism in Greece», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 9 τχ. 3, Routledge, 2004, σ. 253-267. — Στα ελληνικά: «Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, 2004, σ. 149-172.

Σταυρακάκης, Γ., *Η Λακανική Αριστερά: Ψυχανάλυση, Θεωρία, Πολιτική*, μτφρ. Κιουπκιολής, Αλέξανδρος, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα: 2012 [2007].

Σταυρακάκης, Γ., *Lacan and the Political*, Routledge, Λονδίνο: 1999.

Σταυρακάκης, Γ., «Λαός και λαϊκίστικος λόγος στη σκιά της ευρωπαϊκής κρίσης» στο Σεβαστάκης, Νικόλας, Σταυρακάκης, Γ., *Λαϊκισμός, αντιλαϊκισμός και κρίση*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα: 2012, σ. 43-92.

Σταυρακάκης, Γ., «Paradoxes of Polarization: Democracy's Inherent Division and the (Anti-) Populist Challenge», *American Behavioral Scientist*, τόμ. 62, τχ. 1, 2018, Sage, σ. 43-58.

Σταυρακάκης, Γ., «The Radical Act: Towards a Spatial Critique», *Planning Theory*, τόμ. 10, τχ. 4, Sage, 2011, σ. 301-324.

Σταυρακάκης, Γ., Κατσαμπέκης, Γιώργος, «Left-wing Populism in the European Periphery: The Case of SYRIZA», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 19, τχ. 2, Routledge, Λονδίνο: 2014 σ. 119-142. DOI:10.1080/13569317.2014.909266

Thomassen, L. «Antagonism, Hegemony and Ideology after Heterogeneity», *Journal of Political Ideologies*, τόμ. 10, τχ. 3, 2005, σ. 289-309.

Urbinati, Nadia, «Antiestablishment and the Substitution of the Whole with One of its Parts», σ. 84 στο de la Torre, Carlos (επιμ.), *Routledge Handbook of Global Populism*, Routledge, Λονδίνο & Ν.Υόρκη: 2019, σ. 77-97.

Urbinati, Nadia, *Democracy Disfigured: Opinion, Truth and the People*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασαχουσέτη: 2014.

Urbinati, Nadia, *The Tyranny of the Moderns*, μτφ. Thom, Martin, Yale University Press, New Haven: 2015

Van de Sande, Mathijs, «They Don't Represent Us? Synecdochal Representation and the Politics of Occupy Movements», *Constellations*, τόμ. 27, τχ. 3, 2020, σ. 397-411. DOI: 10.1111/1467-8675.12462

Vanhoutte, Kristof P., «Only the Country of the Blind Will Have a King. On Žižek's Non-Lucid Reading of Saramago's Essay on Lucidity [Seeing]», *International Journal of Žižek Studies*, 2013, τόμ. 7, τχ. 4.

Ward, Koral, *Augenblick: The Concept of the 'Decisive Moment' in 19th- and 20th-Century Western Philosophy*, Ashgate, Hampshire: 2008.

Zerilli, Linda, «This Universalism Which is Not One», στο Critchley, S., Marchart, S. (επιμ.), *Laclau: A Critical Reader*, σ. 88-110.

Zicman de Barros, Thomás, «Desire and Collective Identities: Decomposing Ernesto Laclau's Notion of Demand», *Constellations*, τόμ. 1, τχ. 20, 2020, σ. 1-11.

Zicman de Barros, T., «Identité, Jouissance et les Potentialités Démocratiques du Populisme» στο *Une Nouvelle Lecture du Populisme: Psychanalyse et Politique*, επιμ. Christian Hoffmann, Joel Bir-man, 1η. εκδ., Maison d'Édition Langage, Παρίσι: 2019, σ. 79-115. Μετάφραση στα αγγλικά από τον ίδιο: Z. De Barros, Thomás, «Identity, Enjoyment and the Democratic Potentialities of Populism», (τελευταία επίσκεψη, 10-1-2021). Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/332543579_Identity_Enjoyment_and_the_Democratic_Potentialities_of_Populism

Žižek, Slavoj, «Against the Populist Temptation», *Critical Inquiry*, τόμ. 32, τχ. 3, 2006, University of Chicago Press, σ. 551-574.

Žižek, S., «Beyond Discourse Analysis» στο E. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, εισ. /επιμ. /μετ. Σταυρακάκης, Γιάννης, Νήσος Αθήνα: 1997, σ. 295-311.

Žižek, S., *Did Somebody Say Totalitarianism? Five interventions in the (Mis)Use of a Notion*, Verso, Λονδίνο: 2001.

- Žižek, S., *In Defense of Lost Causes*, Verso, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: 2008.
- Žižek, S., *Καλωσορίσατε στην έρημο του Πραγματικού!*, μτφρ. Ιακώβου Βίκυ., Scripta, Αθήνα: 2003.
- Žižek, S., «Schlagend, aber nicht Treffend!», *Critical Inquiry*, τόμ.33, τχ. 1, 2006, σ. 15-211.
- Žižek, S., *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*, Verso, Λονδίνο: 1999.
- Žižek, S., *The Sublime Object of Ideology*, Verso, Λονδίνο: 1989.
- Žižek, S., *Violence: Six Sideway Reflections*, Picador, Νέα Υόρκη: 2008.
- Žižek, S., «Why Should a Dialectician Learn to Count to Four?», *Radical Philosophy*, τχ. 58, 1991.
- Žižek, S., Daly, Glyn, *Conversations with Žižek*, Polity, Κέιμπριτζ: 2004.
- Zulfikarpasic, Adélaïde, «Le Vote Blanc: Abstention Civique ou Expression Politique?», *Revue française de science politique*, τόμ. 51, τχ. 1-2, 2001, σ. 247-268.
- Χρηστίδης, Αναστάσιος -Φοίβος, *Όψεις της γλώσσας*, Νήσος, Αθήνα: 2002.

Ηλεκτρονικές πηγές

Andrew Roth «Vladimir Putin wins Russia vote that could let him rule until 2036», *The Guardian*, τελευταία επίσκεψη 14-8-2020.

<https://www.theguardian.com/world/2020/jul/02/vladimir-putin-wins-russia-vote-that-could-let-him-rule-until-2036>

Cookman, Liz, ««Where is Ankara’s “Je suis” moment? » *The Guardian*, τελ. επίσκεψη 23-1-2017. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/mar/15/ankara-turkish-capital-terrorist-bombings-paris>

Critchley, Simon, «Ethics, Politics and Radical Democracy - The History of a Disagreement», *Culture Machine*, τόμ. 4, 2002, τελ. επίσκεψη 5-9-2018. <https://culturemachine.net/the-ethico-political-issue/ethics-politics-and-radical-democracy/>

«Erdogan and Hamas: “He’s presenting himself as leader of Muslim world”», *Financial Times*, τελ. επίσκεψη 14-8-2020. <https://www.ft.com/content/7447e141-3d3f-4d98-953d-179e15909a7e>

Γλέζος, Μανόλης, «Βαφτίσαμε το κρέας... ψάρι», *Η εφημερίδα των συντακτών*, τελ. επίσκεψη 24-10-2020. https://www.efsyn.gr/politiki/kybernisi/16396_glezos-baftisame-kreas-psari

Laclau, Ernesto, «Ethics, Politics and Radical Democracy -a Response to Simon Critchley», *Culture Machine*, τόμ. 4, 2002, τελ. επίσκεψη 5-9-2018. <https://culturemachine.net/the-ethico-political-issue/ethics-politics-a-response-to-simon-critchley/>

Laclau, Ernesto, «Intellectual Strategies; Memorandum to PhD Students in the Ideology and Discourse Analysis Programme, Essex University: 1991», *That’s Not It*, τελ. επίσκεψη 27-3-2021. <https://thatsnotit.wordpress.com/library/ernesto-laclau-phd-thesis-recommendations/>

Phillips, Tom, «Venezuela: Opposition Leader Declares Himself Ready to Assume Presidency», *The Guardian*, 11 Ιανουαρίου 2019, τελ. επίσκεψη 01 -04-2021. <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/11/venezuela-maduro-juan-guaido-assume-presidency>

Σταυρακάκης, Γιάννης, «The People is an Empty Signifier», συνέντ. Zamponi Lorenzo, *JACOBIN ITALIA*, τχ. 5, 2019, από το *POPULISMUS Interventions*, τχ. 6, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 1-11 (13-11-2020). <http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2020/01/intervention-6-stavrakakis.pdf>

Σταυρακάκης, Γιάννης, «On Laclau's Alleged Monism», *POPULISMUS Working Papers* No. 11, Θεσσαλονίκη 2020, σ. 1-22 (13-12-2020).

<http://www.populismus.gr/wp-content/uploads/2020/11/Stavrakakis-monism-wp111.pdf>

Žižek, Slavoj, «Passion in The Era of Decaffeinated Belief», *The Symptom*, τχ. 5, 2004, τελ. επίσκεψη 14-8-2020. <https://www.lacan.com/passionf.htm>

José Saramago, «Reinventing democracy», *Le Monde diplomatique*, Αύγουστος, 2004. τελευταία επίσκεψη 27-04-2016. <https://mondediplo.com/2004/08/12saramago>